

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΟ

ΕΥΑΓΓΕΛΟ ΛΕΜΠΕΣΗ

ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΤΟΥ ΕΠΙΚΑΙΡΟΥ

*«Η τεραστία κοινωνική σημασία
τῶν βλακῶν ἐν τῷ συγχρόνῳ βίῳ»*

ἀπό τόν Μελέτη Μελετόπουλο

Alain Tourainne

Ἡ ἐμφάνιση μιᾶς νέας κοινωνίας τῆς ἐργασίας
ἀποκλειστικότητα στά ἑλληνικά – μετάφραση: Χρήστος Σπύρου

Friedrich Nietzsche

Οἱ προπλατωνικοί φιλόσοφοι
μετάφραση του Βαγγέλη Δουβαλέρη ἀπό τό πρωτότυπο

- Συμπεράσματα ἀπό τό 14ο Παγκόσμιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας
Μόντρεαλ 1998 – ἀπό τόν Γ. Καφφέ
- Ἡ Ἄριστερά γιά τόν Ἴωνα Δραγούμη
κείμενα τῶν Γιάννη Κορδάτου καί Νίκου Γιαννιοῦ
- Δύο κείμενα τοῦ Σπύρου Κουτρούλη γιά τόν Παναγιώτη Κονδύλη
καί τήν δοσίλογη διανόηση

Οἱ ΒΙΒΛΙΟΦΟΡΙΕΣ ἀπό τόν Κώστα Σοφιανό

28

ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ 28

ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ

Β' ΠΕΡΙΟΔΟΣ 12ος ΧΡΟΝΟΣ ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ 1999 ΔΡΧ. 2000

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΠΑΖΗΣΗ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Δρ. Μελέτης Ή. Μελετόπουλος

Δρ. Ήλιος Τεμπέλης
Όγδόη οδός 3, 152 36 Π. Πεντέλη, τηλ.: 8040344
fax: 8049083, e-mail: kaffesg@alpha1.sse.gr

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Γιάννης Μαθιουδιάκης

ΒΟΗΘΟΣ ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ

Γιάννης Γορανήτης

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ίακωβος Άκτσόγλου, κοινωνιολόγος, ιστορικός • Χρήστος Βρούστης, νομικός • Νέδα Κανελλοπούλου, επίμ. καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου • Γεώργιος Καρφές, δρ. κοινωνιολογίας • Αλέξανδρος Κόντος, γλωσσολόγος, νομικός, φιλόλογος • Σπύρος Κουτρούλης, οικονομολόγος • Δημήτρης Κουτσονίκας, οικονομολόγος • Άθηνά Λιάπη, δρ. κοινωνιολογίας • Γεώργιος Π. Μαλούχος, πολιτικός επιστήμων • Χριστίνα-Παναγιώτα Μανωλέα, φιλόλογος • Νίκος Μαραντζίδης, δρ. κοινωνιολογίας • Χρήστος Α. Μπαλόγλου, δρ. οικονομικής ιστορίας • Χρήστος Παΐζης, φιλόλογος • Γιάννης Παπαδόπουλος, δρ. πολιτικών επιστημών, τακτ. καθηγητής Πανεπιστημίου Λωζάνης • Δημήτρης Παπανδρέου, ιστορικός, διπλωμάτης • Αλέξανδρος Σιαπκαράς, δρ. αεροναυπηγικής Μ.Ι.Τ., σύμβουλος πρυτανείας Ε.Μ.Π. • Κώστας Σταματόπουλος, ιστορικός-συγγραφέας, δρ. Πανεπιστημίου Σορβόνης • Δημήτρης Τσατσούλης, δρ. σημειολογίας • Γιώργος Τσομπάνογλου, δρ. κοινωνιολογίας • Άκης Χαριτόπουλος, κοινωνιολόγος • Νικόλας Χρηστάκης, δρ. κοινωνικής ψυχολογίας, επ. καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ - ΒΙΒΛΙΟΠΗΡΟΣΕΛΣΗ

Κώστας Σοφριάνος

Χ.-Π. Μανωλέα - Μ. Καρδαμίτσης

ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Γιώργος Τσομπάνογλου

Zacharitsa 5 GR-11742 Athens

e-mail: odysseas@hellasnet.gr - fax: 00301 9239113

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Άλέξανδρος Σιαπκαράς - Βαγγέλης Δουβαλέρης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ - ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ

Βίκτωρ Άθανασιάδης

ΚΑΛΑΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ευτέρπη Τρίμη

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ

Πάνος Σκοπελίτης

ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ

Άγγελική Κουτσούκου

Μαυρομυιάλη 57, 106 80 Άθήνα, τηλ. 3614847

ΝΟΜΙΚΟΣ ΣΥΜΒΟΥΛΟΣ

Χρήστος Βρούστης

ΣΥΝΑΡΜΟΣ

Καλλιγιά 5, 152 37 Φιλοθέη, Άθήνα,

τηλ. 6812723, fax: 6851391

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ

Έκδόσεις Παπαζήση ΑΕΒΕ

Νικηταρά 2 & Έμμ. Μπενάκη, 106 78 Άθήνα
τηλ.: 3822496 - 3838020, fax: 3809150

ISSN 1105-8099

Περιεχόμενα

Άπό τήν διεύθυνση.....	3
ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΟΙ ΚΟΙΝΟΤΗΤΕΣ	
Μελέτης Ή. Μελετόπουλος: Άμαλία Κολοκοτρώνη.....	5
Γεώργιος Π. Μαλούχος: Άδιστακτος και σκληρός υπηρέτης του καλού.....	7

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΟ ΛΕΜΠΕΣΗ

του Μελέτη Ή. Μελετόπουλου

Βίος και προσωπικότητα του Ευάγγελου Λεμπέση - Ή μοναξιά του αληθινού επιστήμονα - Ή κοινωνιολογία του Λεμπέση - Ό νόμος του κοινωνικού διαφορισμού - Ή μηχανοποίηση του ανθρώπου - Ό Λεμπέσης κατά του μαρξισμού - Για τήν άριστοκρατία και τήν άστική τάξη - Κριτική τής κοινής γνώμης - Ή τεραστία κοινωνική σημασία των βλακών εν τώ συγχρόνω βίω - Ή επαναστατική μάζα - Τό φαινόμενο του ΕΑΜ - Κοινωνιολογία του Τύπου - Μύθος και πραγματικότητα τής άστικής κοινωνίας..... 9

Γεώργιος Καρφές: Συμπεράσματα από τό 14ο Παγκόσμιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας (Μόντρεαλ, 1998). Ή έρευνητική επιτροπή υπ' αριθμόν 01 για τίς Ένοπλες Δυνάμεις και τήν έπιλυση κρίσεων (Research committee 01 on Armed Forces and conflict resolution) 48

Άλαίν Τουρέν: Ή εμφάνιση μιās νέας κοινωνίας τής εργασίας. Όμιλία στό Διεθνές Συνέδριο του Μόντρεαλ, 26 Ίουλίου - 1 Αύγουστου 1998. Μετάφραση: Χρήστος Σπύρου..... 50

Σπύρος Κουτρούλης: Ό Παναγιώτης Κονδύλης για τόν Εικοστό Πρότο Αίώνα..... 64

Άλέξανδρος Κόντος: Οι κοινωνικές ομάδες ως πηγές εξουσίας..... 80

Μαρία Δροσινού: Παιδική παραβατικότητα σέ μικρές ηλικίες (4, 6-10 χρόνων) και ό παράγων «τηλεόραση»..... 97

Γιάννης Δ. Αυθίνος, Παντελής Νάσσης: Θέσεις, αντιθέσεις και έπιρροές των πολιτικών κομμάτων εξουσίας στην οργάνωση και ανάπτυξη του ελληνικού άθλητισμού..... 113

Σπύρος Κουτρούλης: Ή Άριστερά για τόν Ίωνα Δραγούμη..... 126

Γιάννης Κορδάτος: Ί. Δραγούμης: ό πατριώτης και ό πολιτικός 127

Νίκος Γιαννιός: Ό Δραγούμης και ό σοσιαλισμός..... 130

Friedrich Nietzsche: Κείμενα σχετικά με τους Έλληνες. «Οι Προπλατωνικοί φιλόσοφοι» (1872-1873). Μετάφραση: Βαγγέλης Δουβαλέρης..... 132

☆

ΒΙΒΛΙΟΦΟΡΙΕΣ..... 139

Κώστας Σοφριάνος: Ή λογοτεχνική κριτική..... 139

• Γράφουν: Μιχάλης Καρδαμίτσης, Ίωάννα Παπαδοπούλου, Χρήστος Μπαλόγλου, Χριστίνα-Παναγιώτα Μανωλέα.

Έπιστολές άναγνωστών..... 139

ΑΡΑΗΝ από τόν Σπύρο Κουτρούλη..... 152

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* κυκλοφορεῖ κάθε ἐξάμηνο στὰ βιβλιοπωλεῖα καὶ στὰ περίπτερα. Ἀποστέλλεται κατ' οἶκον στοὺς συνδρομητές. Τιμὴ τεύχους: 2.000 δρχ. Τιμὴ ἐτήσιας συνδρομῆς (2 τεύχη): 4.000 δρχ. Τιμὴ ἐτήσιας φοιτητικῆς συνδρομῆς: 3.000 δρχ. Ἰδρύματα, Ὄργανισμοί, Τράπεζες κλπ.: 10.000 δρχ. Παλαιὰ τεύχη διατίθενται στὰ γραφεῖα τοῦ περιοδικοῦ καὶ στὸν ἐκδοτικό οἶκο. Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* δέχεται ἄρθρα, ἐργασίες κλπ. Οἱ δημοσιευόμενες ἀπόψεις ἐκφράζουν ἀποκλειστικά τοὺς συγγραφεῖς τους, οἱ ὁποῖοι εἶναι ὑπεύθυνοι γι' αὐτές. Δημοσιεύεται κά-θε εὐπρεπῆς ἐπιστολὴ πού λαμβάνει τὸ περιοδικό. Χειρόγραφα δὲν ἐπιστρέφονται. Ἀπαγορεύεται ἡ ἀναδημοσίευση τῆς ὅλης ἢ μέρους τῆς, καθὼς καὶ κάθε γραπτῆ, ραδιοφωνικῆ, τηλεοπτικῆ ἢ ἄλλῃ ἀναπαραγωγῆ τῆς, χωρὶς τῆ γραπτῆ ἄδεια τῆς Διευθύνσεως.

Τὰ ἀποστέλλόμενα στὴν *Νέα Κοινωνιολογία* ἄρθρα ὀφείλουν νὰ εἶναι ἀδημοσίευτα, πρωτότυπα, ἐπιστημονικά, εὐπρεπῆ καὶ συντεταγμένα σὲ ὀρθὰ ἑλληνικά. Ἀποκλείονται κείμενα πού πολιτικολογοῦν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα καὶ προσπαθοῦν νὰ προωθήσουν μὲ οἰονδήποτε τρόπο συγκεκριμένα προσωπικά ἢ ὁμαδικὰ συμφέροντα. Οἱ στήλες τοῦ περιοδικοῦ εἶναι ἀνοιχτές σὲ ὅλα τὰ ρεύματα τῶν ἰδεῶν. Ὁ πλουραλισμὸς εἶναι ἡ μόνη «γραμμὴ» του. Τὸ περιοδικό αὐτό ἀποτελεῖ ἐλεύθερο βῆμα διαλόγου καὶ δὲν ἔχει ἐπιστημονικές, ἐπιστημολογικές ἢ ἄλλες προκαταλήψεις. Οἱ ἐργασίες ἀπαραιτήτως πρέπει νὰ ὑποβάλλονται δακτυλογραφημένες σὲ διπλό διάστημα μέχρι 25 σελίδες χωρὶς τὴν περίληψη, τίς παραπομπές καὶ τὴ βιβλιογραφία, σὲ τρία ἀντίτυπα. Τὰ ἄρθρα ἀποστέλλονται στὴ Γραμματεία τῆς Ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς.

ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

Ἡ ἐργασία πρέπει νὰ ἔχει:

1. **Σελίδα τίτλου**, μὲ τὸν τίτλο τῆς ἐργασίας (μέχρι 15 λέξεις) καὶ τὰ ὀνόματα τῶν συγγραφέων, ἢ διεύθυνση καὶ τὸ τηλέφωνό τους. Νὰ ὑπάρχει ἓνα πολὺ σύντομο βιογραφικό σημείωμα τοῦ (τῶν) συγγραφέως (-φέων).
2. **Σελίδα περίληψης** (abstract). Ἡ περίληψη δὲν πρέπει νὰ ὑπερβαίνει τίς 200 λέξεις. Ἀνακεφαλαιώνει τὸν στόχο τῆς ἐργασίας, τὴν μέθοδο, τὰ ἀποτελέσματα καὶ τὰ συμπεράσματα.
3. **Σελίδα περίληψης στὰ ἀγγλικά ἢ γαλλικά**. Μετάφραση τῆς ἐλληνικῆς περίληψης στὰ ἀγγλικά ἢ γαλλικά.
4. Τὸ κείμενο τῆς ἐργασίας μὲ κατάλληλο χωρισμὸ σὲ διάφορα κεφάλαια καὶ ὑποτίτλους.
5. **Βιβλιογραφικὲς παραπομπές καὶ βιβλιογραφία** μὲ ἓνα ἀποδεκτὸ σύστημα, παραδείγματος χάριν τὸ σύστημα ASA. Ὑπόδειγμα παραπομπῶν (μέσα στὸ κείμενο):
(Robertson, 1988, p. 191).
Ὑποδείγματα βιβλιογραφίας:
Robertson, Ian. 1988. **Sociology**. New York: Worth Publishers.
Neushouser, Kevin. 1992. «Democratic Stability in Venezuela: Elite Consensus or Class Compromise». **American Sociological Review** 57:117-135.
Kouvertaris, George. 1976. «The Greek American Family». In **Ethnic Families in America**. Charles H. Midel and Robert W. Haberstein, eds. New York: Elsevier.
6. **Ὑποσημειώσεις** σὲ ἀριθμητικὴ σειρά, μὲ διπλά διαστήματα, σὲ ξεχωριστὸ τμήμα (μὲ τίτλο «Ὑποσημειώσεις»).
7. **Πίνακες καὶ σχήματα** σὲ ξεχωριστὴ σελίδα τὸ καθένα, μὲ διαδοχικὴ ἀρίθμηση καὶ σύντομη ἐπεξήγηση. Σχήματα μὲ σινικὴ μελάνη.

Ἡ *Νέα Κοινωνιολογία* συνεργάζεται μὲ τίς ἐξῆς ἐγκυρες ἐπιστημονικὲς ἐπιθεωρήσεις (σὲ ἀλφαβητικὴ σειρά):

- 1) **American Sociological Association Review.**
- 2) **European Journal of Sociology.**
- 3) **International Sociological Association.**
- 4) **Revue Suisse de Sociologie.**

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Τὰ ἀποστέλλόμενα ἄρθρα κρίνονται ἀπὸ ἐπιστημονικὴ ἐπιτροπὴ, σύμφωνα μὲ τὸ διεθνῶς καθιερωμένο «blind system».

Γραμματεία Ἐπιστημονικῆς Ἐπιτροπῆς:

Νικόλας Χρηστάκης, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Τμῆμα Ψυχολογίας, Λεωφ. Συγγροῦ 136, 176 71 Ἀθήνα.

ΑΠΟ ΤΗΝ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ

Κατά τήν διάρκεια τοῦ περιπετειώδους αἰώνα μας, ἐδῶ στήν Πατρίδα μας, καθώς ἡ νεοελληνική ἱστορία ἐξελισσόταν ἄλλοτε μελαγχολικά κι ἄλλοτε δραματικά, ὑψώθηκαν σποραδικές φωνές διαμαρτυρίας κάποιων μοναχικῶν διανοουμένων. «Ὅλο τό οἰκοδόμημα στηρίζεται σέ σαθρές βάσεις», ἔλεγαν οἱ φωνές αὐτές. «Τά οἰκοδομικά ὕλικά μέ τά ὅποια ἀνεγείραμε τό κράτος καί τήν κοινωνία μας εἶναι δάνεια ἢ ἔωλα». «Ὅλόκληρη ἡ πνευματική καί κοινωνική ζωή τῆς Ἑλλάδας μετά τήν δολοφονία τοῦ Καποδίστρια εἶναι εἶνα ἀσυγχώρητο λάθος».

Ἡ νεοελληνική ζωή, ὅμως, ἀκολουθοῦσε τόν δικό της ὁρμό. Ἄντί γιά ριζικές λύσεις προτιμήθηκαν οἱ εὐκολοί συμβιβασμοί καί στήν θέση τῆς ὀδυνηρῆς αὐτογνωσίας προτιμήθηκε ἡ ἡδονική αὐταπάτη. Οἱ μοναχικοί διανοούμενοι, ἡ μόνη πραγματική ἀντιπολίτευση τοῦ ὄλου σκηنيοῦ, ἀγνοήθηκαν ἢ περιθωριοποιήθηκαν σάν οὐτοπιστές καί γραφικοί ἢ καί χτυπήθηκαν λυσσαλέα σάν ἀκραῖοι κι ἐπικίνδυνοι. Ἡ κοινωνία καί το κράτος ἄρχισαν νά ἐμφανίζουν σημεῖα παρακμῆς, γιατί τά ἀποστήματα δέν ἔσπασαν καί κακοφόρμισαν καί μόλυναν τό κοινωνικό σῶμα. Κι ὕστερα, ἡ παρακμή μεταβλήθηκε σέ ὀρμητικό κατήφορο. Κι ὁ κατήφορος, σήμερα πιά, ἐγίνε αὐτοκτονικός σπασμός.

Τήν τελευταία αὐτή χρονιά τῆς χιλιετίας — μιᾶς χιλιετίας πού ἄρχισε μέ τό μοιραῖο Μαντζικέρτ καί τελειώνει μέ τά ἴδια γιά τούς Ἑλληνες προβλήματα — φαίνεται πιά καθαρά πόσο δίκιο εἶχαν οἱ «ἐξωπραγματικοί», οἱ «ἀκραῖοι», οἱ «οὐτοπιστές», οἱ «γραφικοί», αὐτοί πού τό νεοελληνικό κατεστημένο κράτησε ἔξω ἀπό τίς τάξεις του, γιά νά μὴν διαταράττουν τίς φαυλοκρατικές του ἰσορροπίες. Ἄπό τό σάπιο πτώμα τῆς Ἑλλάδας τρέφονται σήμερα ποικίλα παράσιτα, ὑπό τήν μορφή «ἀρμοδιῶν» πάσης φύσεως. Ἡ δῆθεν δημοκρατική τους νομιμότητα πάσχει, διότι ἤδη ἡ πλειοψηφία ἀπέχει ἀπό τίς δημοκρατικές διαδικασίες ἢ τίς ἀκυρώνει ἢ διαμαρτύρεται προκρίνοντας τό λευκό χρώμα τῆς ζητούμενης ἀγνότητας.

Τό περιοδικό αὐτό δέν ἔχει πολιτικό χαρακτήρα, γιά νά προτείνει λύσεις. Αὐτές ἄλλωστε δέν θ' ἀργήσουν, ὅπως διδάσκει ἡ ἱστορική ἐπιστήμη. Μέ ὅποια μορφή, θά ἔρθουν.

Ἡ ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ, ὡς κοινωνιολογικό περιοδικό, μπορεῖ ὅμως νά ἀνασύρει στήν ἐπικαιρότητα τούς διανοουμένους αὐτούς πού θεωρήθηκαν στήν ἐποχή τους ἐξωπραγματικοί ἢ ἐπικίνδυνοι, ὅπως ὁ Εὐάγγελος Λεμπέσης πού παρουσιάζουμε σέ αὐτό τό τεῦχος, γιά νά διαβαστοῦν οἱ «ἀκραῖες» ἰδέες τους γιά ἄλλη μιᾶ φορά ἀπό μιᾶ ἀκόμη γενιά, πού ἴσως αὐτή δέν θά διαψεύσει τά τολμηρά τους ὄνειρα.

Ἀμαλία Κολοκοτρώνη

Μελέτης Ἡ. Μελετόπουλος

Η ἀκμάζουσα ἑλληνική Διασπορά εἶναι ὅ,τι καλύτερο διαθέτει ὁ Ἑλληνισμός. Μεγάλες, ἰσχυρές και εὐημεροῦσες ἑλληνικές κοινότητες στήν Εὐρώπη, στήν Αὐστραλία, στόν Καναδά, στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ἀπαρτίζονται ἀπό Ἑλληνες πού θυμίζουν καλύτερες ἐποχές. Ἑλληνες ἐργατικούς, φιλότιμους, πατριῶτες, μέ ἔντονες θρησκευτικές καί οἰκογενειακές ἀξίες, ταυτόχρονα προσαρμοσμένους ἀπόλυτα στό ξένο περιβάλλον πού τούς φιλοξενεῖ, χωρίς τάσεις στεγανοποίησης ἢ γκεττοποίησης. Ἑλληνες πού διαπρέπουν σέ δύσκολες, ἀνταγωνιστικές, σκληρές κοινωνίες, χωρίς εὐνοιες καί «τσατσιλίκια», νεποτισμούς, «γνωριμίες» καί πλάγια μέσα. Ἑλληνες τόσο ἀνώτερους ἀπό τούς θλιβερούς ἐλλαδικούς παρακμίες.

Ἡ Ἀμαλία Κολοκοτρώνη γεννήθηκε στό Κάιρο τῆς Αἰγύπτου, ὅταν ἐκεῖ ἀκμάζε Ἑλληνισμός ἑνός ἑκατομμυρίου ἀνθρώπων, Ἑλληνισμός οἰκονομικά πανίσχυρος, πνευματικά πρωτοπόρος. Ὁ Ἑλληνισμός τοῦ Καβάφη, τοῦ Σκληροῦ καί τοῦ Μπενάκη. Ἦταν μιά ἐποχή πού στήν Αἴγυπτο συνέβαιναν σημαντικότερα γιά τόν Ἑλληνισμό γεγονότα ἀπ' ὅ,τι στήν ἴδια τήν Ἑλλάδα.

Ὁ Ἑλληνισμός τῆς Αἰγύπτου ἦταν κοινοτικά ὀργανωμένοι: οἱ ἑλληνικές κοινότητες, αὐτοδιαχειριζόμενες καί προπαντός αὐτοχρηματοδοτούμενες, συντηροῦσαν σχολεῖα, οἰκοτροφεία, γηροκομεία καί ἄλλα εὐαγῆ ἰδρύματα, ἐξέδιδαν καθημερινές ἐφημερίδες καί σπουδαῖα φιλολογικά περιοδικά, διοργάνωναν κοινωνικές καί πολιτιστικές ἐκδηλώσεις, ἐόρταζαν μέ λαμπρό τρόπο τίς ἐθνικές ἐπετείες. Οἱ κοινότητες αὐτές διοικοῦνταν μέ τόν παραδοσιακό τρόπο τῶν ἑλληνικῶν κοινοτήτων: ἕνα σοφὸ μείγμα δημοκρατίας, ἀξιοκρατίας καί ἱεραρχίας.

Ὅταν ἡ θύελλα τοῦ Νάσερ καί τὰ τραγικά σφάλματα τῶν ἐλλαδικῶν κυβερνήσεων κατέστρεψαν τόν αἰγυπτιακὸ Ἑλληνισμό τήν δεκα-

ετία τοῦ '50, οἱ Αἰγυπτιώτες Ἑλληνες βρέθηκαν διασκορπισμένοι στά πέρατα τοῦ κόσμου. Ἄρκετοῖ ἦρθαν στήν Ἑλλάδα, μίαν Ἑλλάδα πού δέν ἤξεραν, οὐσιαστικά ὑπανάπτυκτη, πού δέν χώραγε τόν κοσμοπολιτισμό τους. Πολλοὶ ἄλλοι κατέφυγαν στίς μεγάλες εὐρωπαϊκές χώρες, ὅσοι τουλάχιστον εἶχαν διασώσει κάποια περιουσιακά στοιχεία, γιά νά ξεκινήσουν μιά νέα ζωή.

Ἡ Ἀμαλία Κολοκοτρώνη, κάτω ἀπό μυθιστορηματικές συνθήκες, ἐξήγαγε ἐν μέσῳ τῆς νασερικής ἐπανάστασης ὅ,τι μπόρεσε ἀπό τά περιουσιακά στοιχεία τῆς οἰκογενείας της, μέ θάρρος καί ἐπινοητικότητα δέκα κατασκόπων. Στήν Ἑλβετία, ὅπου ἐγκαταστάθηκε μέ τήν μητέρα της καί τίς δύο κόρες της, δέν υἰοθέτησε στάση καί ψυχολογία ναυαγίου τῆς ζωῆς. Μέ δυναμισμό, δημιουργικότητα κι αἰσιοδοξία ἀποδύθηκε σέ ἀγῶνα ἀναβίωσης τοῦ χαμένου αἰγυπτιακοῦ κοινοτισμοῦ στήν Γενεὴ.

Ἐφοδιασμένη μέ τήν ἐμπειρία, τό βίωμα καί τήν τεχνογνωσία τῆς λειτουργίας τῶν αἰγυπτιακῶν κοινοτήτων, πρωτοστάτησε στήν ἴδρυση τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος Γενεῦης, τῆς ὁποίας διετέλεσε ἀργότερα Πρόεδρος. Διετέλεσε ἐπίσης Πρόεδρος τοῦ (πολύ σημαντικότερου ἀπό τόν τίτλο του) Συλλόγου Ἑλληνίδων Κυριῶν Γενεῦης γιά σαράντα ὀλόκληρα χρόνια, ἀπό τό 1959 ὡς τό 1999. Ὁ σύλλογος αὐτός, στόν ὁποῖο συμμετεῖχαν οἱ (Ἑλληνίδες καί ξένες) σύζυγοι τῶν Ἑλλήνων ἐπιστημόνων, ἐπιχειρηματιῶν ἀλλά καί ἀπλῶν ἐργαζομένων τῆς Γενεῦης, κατεῖχε στήν οὐσία τήν θέση τῆς πραγματικῆς κοινότητος.

Ἡ Γενεὴ, πόλη-κόμβος τῶν διεθνῶν οἰκονομικῶν, πολιτικῶν καί διπλωματικῶν ἐξελίξεων, ἀποτελεῖ χῶρο-κλειδί γιά τήν προώθηση ἀτομικῶν φιλοδοξιῶν ἀλλά καί ἐθνικῶν συμφερόντων. Ἡ στρατηγική τῆς Ἀμαλίας Κολοκοτρώνη ἀποσκοποῦσε α) στήν ἀλληλογνωριμία, ἀλληλεγγύη, συνεργασία, και στον συντονισμό τοῦ ἐλ-

ληνικού στοιχείου. Για τόν σκοπό αυτό διοργάνωνε κάθε χρόνο εκδηλώσεις επίσημου ή ανεπίσημου χαρακτήρα και καλλιέργησε κλίμα ευρύτερης οικογένειας· β) στην στενή συνεργασία με τις επίσημες ελληνικές αρχές και με πάρα πολλές διπλωματικές αντιπροσωπείες που έδρευουν στην Γενεύη· και γ) στην ένθερμη, ειλικρινή και ισότιμη ενσωμάτωση του ελληνικού στοιχείου στην πολυεθνική αλλά, ταυτόχρονα, κλειστή ελβετική κοινωνία. Έτσι παρήχθη κλίμα αμοιβαίας εμπιστοσύνης, έπωφελές για τὰ ιδιωτικά επαγγελματικά συμφέροντα των Ελλήνων, αλλά προπαντός για τὰ εθνικά, που προωθούνται ως γνωστόν καλύτερα στους διαδρόμους και στα πολυτελή έστιατόρια παρά στις αίθουσες διασκέψεων.

Η δραστηριότητα αυτή της Αμαλίας Κολοκοτρώνη, τήν όποία διεκπεραίωσε επί τέσσερις δεκαετίες με μεγάλη επιτυχία και επιδεξιότητα, αποτελεί μάθημα κοινοτικής διοίκησης και πολιτικής. Ίδιως λόγω των σημαντικών διλημμάτων, συγκυριών και αντιξοοτήτων που αντιμετώπισε όλα αυτά τὰ χρόνια: ή πανάρχαια συνήθεια των Ελλήνων νά διχάζονται, ό κομματισμός σέ ζητήματα από τήν φύση τους υπερχομματικά, όπως ακριβώς τὰ προβλήματα των μεταναστών, οί συνήθεις ανταγωνισμοί, οί αντιζηλίες και ό φθόνος. Κατά τήν περίοδο τής δικτατορίας 1967-1974, έπρεπε νά τηρηθούν οί ισορροπίες ανάμεσα στην αναγκαία για τὰ εθνικά θέματα συνεργασία τής Κοινότητας με τις ελληνικές αρχές και στην όργη και αντίθεση προς τήν χούντα σημαντικού μέρους τής παροικίας, ιδίως των διανοουμένων και φοιτητών. Ίσορροπίες που διαταράχθηκαν για αρκετά χρόνια. Τέλος, οί συνήθεις άτυχείς παρεμβάσεις των εκπροσώπων του ελληνικού κράτους στα κοινοτικά θέματα, με κριτήρια έπιεικώς κατώτερα των περιστάσεων.

Άπέναντι σ' όλα αυτά, ή Αμαλία Κολοκοτρώνη έμεινε όρθια, δυνατή, άξιοπρεπής, μεγάληθυμη, έπιεικής, γενναϊόδωρη. Τους έχθρους της τούς

άντιμετώπισε με μητρική στοργή και άγάπη, όπως οί πραγματικοί ήγέτες. Τις πολιτικές και προσωπικές αντιθέσεις τις άγνόησε και τις γεφύρωσε. Στο τραπέζι τής κάθησαν μαζί εκπρόσωποι των πιο αντίθετων κόσμων, κι όμως ή ελληνική φιλοξενία τής οικοδέσποινας έδειχνε πάντα πόσο πιο γλυκά και πιο σημαντικά είναι αυτά που μäs ενώνουν. Στους φοιτητές, που κάποτε, σέ καιρούς μεγάλων διχασμών, τήν αντιμετώπισαν σαν τό «κατεστημένο» τής Γενεύης, προσέφερε αυτό που τούς έλειψε στην ξενιτιά, μιά ζεστή οικογενειακή άτμόσφαιρα στον έλβετικό χειμώνα. Κι ούτε ποτέ διαφήμισε τις κρυφές οικονομικές ενισχύσεις από τό προσωπικό της ταμείο στους πιο άπορους άπ' αυτούς.

Ό χρόνος τήν δικαίωσε: ό Έλληνισμός τής Γενεύης ταυτίστηκε μαζί της, οί γιορτές της έγιναν οί θεσμοί του, γενιές όλόκληρες Ελλήνων παροίκων, μεταναστών ή περαστικών έμαθαν νά τήν θεωρούν ως τόν φυσικό τους άρχηγό, που ή κοινή συνείδηση και όχι μόνο ή κάλπη εξέλεξε. Δεκάδες φοιτητών διατηρούν ως πολύτιμο κειμήλιο τής νεότητάς τους τό άσημέριο

άναμνηστικό που τούς χάρισε, όταν έλαβαν τό δύσκολο έλβετικό πτυχίο.

Πολλοί έπιφανείς Έλληνες, πρωθυπουργοί, πατριάρχες, έπιχειρηματίες, καλλιτέχνες και διπλωμάτες τιμήθηκαν με τήν φιλία της. Η έπίσκεψη στο άρχηγείο της ήταν εκ των ών ούκ άνευ του προγράμματος κάθε επίσημου έπισκέπτη από τήν Ελλάδα.

Φορέας ιστορικού όνόματος, φορέας ένσυνείδητος και άντάξιος, ή Αμαλία Κολοκοτρώνη άρνήθηκε τό δυσπρόσιτο σέ ξένους έλβετικό διαβατήριο που τής προσέφερε ή έλβετική κυβέρνηση χωρίς αυτή νά τό ζητήσει. «Φαντάζεσθε», άπάντησε στον Έλβετό άξιωματούχο που τήν έπισκέφθηκε, «τό όνομα του έλευθερωτή τής Ελλάδος νά αναγράφεται σέ έλβετικό διαβατήριο;». Και κρατά ως σήμερα διαβατήριο Έλληνίδος του έξωτερικού.

Η επίσημη Ελλάς τίμησε τήν Αμαλία Κο-

λοκοτρώνη με δύο άνωπαρατάρα παράστημα και τό Οικουμενικό Πατριαρχείο με τόν σπάνιο τίτλο τής Ἀρχόντισσας. Τελετές επίσημες, έκδηλώσεις τιμής και εὐγνωμοσύνης και έκφραση εὐφημης μνείας συνόδευσαν τήν άποχώρησή της από τήν

ένεργό δράση. Πιό οὐσιαστικό θά ἦταν, βέβαια, οί διαχειριστές του προβληματικού μας κράτους νά εμπνευσθούν από τό πατριωτικό, άνιδιοτελές, κοινοτικό, έλληνικό παράδειγμα τής Ἀμαλίας Κολοκοτρώνη.

Ἀδίστακτος και σκληρός ὑπηρέτης του καλού

Γεώργιος Π. Μαλοῦχος

Αν ἦταν εύκολο νά συναντήσει κάποιος άρκετές φορές στή ζωή του πρόσωπα σαν τήν Ἀμαλία Κολοκοτρώνη, πολλοί μυθιστοριογράφοι θά έμεναν χωρίς δουλειά. Γιατί ἡ Ἀμαλία είναι πρόσωπο βγαλμένο από τήν τέχνη τής πιό τολμηρής και εύφάνταστης γραφής, πού, έν προκειμένω, δέν είναι άλλη από τήν ίδια τή ζωή.

Ἔτσι, γράφοντας ένα σημείωμα πού άφορά τήν Ἀμαλία Κολοκοτρώνη, ἡ σκέψη οδηγείται αυτόματα πολύ πιό πέρα άπ' τό έρέθισμα πού τή γεννά, δηλαδή τόν πλοῦτο τής προσφοράς της στις δεκαετίες πού διετέλεσε πρόεδρος του Συλλόγου Ἑλληνίδων Κυριών τής Γενεύης. Αὐτά είναι άλλωστε γνωστά σε πολλούς, είτε γιατί μπορεί νά άνήκουν σε εκείνους πού έτυχαν τής στήριξής της όταν τήν είχαν ανάγκη, είτε γιατί μπορεί νά άκουσαν ἢ νά διάβασαν σχετικά είτε, άκόμη, γιατί μπορεί νά διαπίστωσαν ιδίοις όμμασι πόσο έμπρακτα, συστηματικά και συγκεκριμένα ώφελήθηκε ἡ εικόνα τής Ἑλλάδας και τών Ἑλλήνων στήν Ἑλβετία από τή δράση της.

Εκείνο όμως πού ἴσως δέν έχει άποτυπωθεί και πού αξίζει όσο όλα αὐτά και άκόμη περισσότερο είναι τό βαθύ και πολυσύνθετο του χαρακτήρα αὐτῆς τής γυναίκας. Κι αὐτό, όχι ως ένας άκόμη φόρος τιμής τώρα πού ἡ σκυτάλη πέρασε σε νεότερα χέρια, αλλά για τόν λόγο πού εὐθύς έξαρχῆς αναφέρθηκε: γιατί ἡ Ἀμαλία Κολοκοτρώνη είναι ένα χαρακτηρολογικό φαινόμενο, ένα πρόσωπο πού θά τό ζήλευαν άκόμη και οί μεγάλοι τραγικοί μυθοπλάστες και έξερευνητές τής ανθρώπινης ψυχῆς, οί Ρώσσοι μυθιστοριογράφοι του 19ου αἰώνος.

Ἄποιος έχει ζήσει τήν Ἀμαλία Κολοκοτρώνη δέν ὑπάρχει άμφιβολία ότι πρέπει νά συμμερίζεται αὐτή τήν παρατήρηση, άκόμη και άν βρέθηκε στήν πλευρά πού γεύτηκε τή σκληρή, πολλές φορές δυσάρεστη, όψη του σπηλαιώδους αὐ-

του χαρακτήρα. Ἄποιος όμως δέν τήν έχει ζήσει έχει πραγματικά στερηθεί τήν αἴσθηση μιᾶς πρωτογενούς, έντελώς ιδιαίτερης παρουσίας. Ἐνός ανθρώπου πού δέν άφησε ποτέ τίποτε στήν τύχη, αλλά πού, μέσα στον άσυγκράτητο βολονταρισμό του, πάντα γνώριζε πώς νά έλέγχει τήν ίδια τήν όρμή του, ώστε νά φτάνει στό επιδιωκόμενο αποτέλεσμα. Ἐνός ανθρώπου πού ποτέ δέν άρκέστηκε στό ὑπάρχον, αλλά είχε πάντα τή σοφία νά μήν τό περιφρονεί, τήν ίδια στιγμή πού διεκδικούσε τό περισσότερο.

Γι' αὐτό, τό πιό ενδιαφέρον από όλα όσα έχει κανείς νά δει στήν Ἀμαλία Κολοκοτρώνη είναι οί σπίθες πού βγαίνουν από τά μάτια της (άκόμη και σήμερα, πού αὐτά τά μάτια δέν ὑπηρετούν πιά όπως θά ἔπρεπε τήν όραση), κάθε φορά πού κάνει δική της μιᾶ ιδέα ἢ έναν στόχο. Σπίθες πού κρατούν μόνο μιᾶ στιγμή πού δέν τή μετρούν τά συμβατικά ρολόγια, αλλά πού είναι άρκετή ώστε τά πάντα γύρω νά δονηθούν από ένέργεια. Είναι εκείνη ἡ στιγμή πού ἡ ίδια ἡ Ἀμαλία δέν ὑπάρχει πιά. Στή θέση της, ένα άσχημάτιστο φαινόμενο, φτιαγμένο από ὕλη, ψυχή και νοῦ, συλλαμβάνει τό στόχο, άποφασίζει νά τόν άντιμετωπίσει, προετοιμάζει τή στρατηγική και τήν τακτική του, όριοθετεί τή διαπραγμάτευση και παίρνει θέση μάχης. Και, μόλις περάσει αὐτή ἡ στιγμή, ἡ Ἀμαλία επανέρχεται για νά εκτελέσει τό σχέδιο. Κι αὐτό είναι έν τέλει τό συναρπαστικό στήν Ἀμαλία Κολοκοτρώνη. Ἄποτι ὑπῆρξε πάντα μιᾶ πιστή ὑπηρέτης του κοινού καλού, μά όπλισμένη με τά όπλα, τήν ισχύ και τήν αποτελεσματικότητα πού θά ζήλευε και ο μοχθηρότερος τών κακῶν. Ἄν ἡ Ἀμαλία Κολοκοτρώνη είχε «παίξει» στό κεντρικό ελληνικό πολιτικό παίγνιο, θά είχε αναμφίβολα καταγράψει παρουσία ένθικου διαμετρήματος. Ναι, είμαι εύτυχῆς πού τή συνάντησα...

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΕΥΑΓΓΕΛΟ ΛΕΜΠΕΣΗ

του Μελέτη Ή. Μελετόπουλου

Ενα από τα πιο πρωτότυπα πνεύματα στην Ελλάδα του 20ού αιώνα, ο Ευάγγελος Λεμπέσης, έδωσε μια ρηξικέλευθη έρμηνεία της κοινωνίας, με όπλα την καυστική του πένα και τό ανατρεπτικό του χιούμορ. Έγραψε πολλά και σημαντικά έργα, τό στίγμα του όμως δίνει στό άξεπέραστο «Ή τεραστία κοινωνική σημασία τών βλακών εν τῷ συγχρόνῳ βίῳ» (1941), τό όποιο εξακολουθεϊ νά επανεκδίδεται και νά διαβάζεται μέχρι σήμερα. Ο Λεμπέσης ἦταν μία πολυσύνθετη, αντιφατική και ισχυρή προσωπικότητα, ασυμβίβαστος και ανιδιοτελής, πού κήρυξε τόν πόλεμο στην κοινωνία της εποχής του: «Άλλά πῶς τήν αντιλαμβάνομαι τήν επιστήμη μου; Οί συνάδελφοί μου, καλά και χρυσά παιδιά, τήν θέλουνε για καμμιά καριέρα — και μήπως δέν ἔχουνε δίκιο; Έγώ όμως τήν θέλω για νά κάμω πόλεμο...»¹. Τήν επιστήμη της κοινωνιολογίας τήν εἶδε, ὅπως και ἄλλοι στοχαστές της εποχής του, σαν ὄπλο για τήν ἀληθινή διάγνωση και τήν τεκμηριωμένη δεοντολογία του κοινωνικού γίνεσθαι. Άνάμεσα στις πρωτότυπες και δυνατές σκέψεις του, συναντᾶ κανείς εκπληκτικές προφητείες για τήν μηχανοποίηση της ἴδιας της ανθρώπινης ζωής, για τήν ποδοσφαιροποίηση της πολιτικής ἢ για τήν εξαχρέωση του Τύπου και τά «διαπλεκόμενα». Έζησε μία δύσκολη ζωή, αλλά, σήμερα, επισκοπώντας τις διαφορούμενες εξελίξεις του αἰώνα μας, μπορούμε νά τόν κατατάξουμε ανάμεσα στα σπουδαιότερα ἐπιστημονικά πνεύματα της νεοελληνικής διάνοσης.

Βίος καί προσωπικότητα τοῦ Εὐάγγελου Λεμπέση

Ο Εὐάγγελος Λεμπέσης γεννήθηκε στὸν Μύτικα Εὐβοίας τὸ 1906. Ἡ οἰκογένειά του καταγόταν ἀπὸ τὴν Ὑδρα καί ἀπὸ ἐκεῖ μετακινήθηκε στὴν Εὐβοία, πρῶτα στὰ Φίλα καί μετὰ στὸν Μύτικα, ἕνα χωριὸ ἔξω ἀπὸ τὴν Χαλκίδα. Ὁ Λεμπέσης εἶχε ἀρβανίτικη καταγωγή, γιὰ τὴν ὁποία ἦταν υπερήφανος. Αὐτοαπεκαλεῖτο «Λεμπέσης ὁ Ἀρβανίτης». Θεωροῦσε τοὺς Ἀρβανίτες χωρικούς μὲ ὑγιές μυαλό καί ὑγιές ἔνστικτο καί συνήθιζε νὰ λέει μὲ μενιδιάτικη προφορά: «Nous sommes Albaniens»². Ἴσως γι' αὐτὸ εἶχε ἔντονο τὸ συναίσθημα τῆς νομιμότητας καί τῆς τάξεως.

Ὁ Λεμπέσης εἶχε δυστυχημένα παιδικὰ χρόνια. Ἦμεινε ὀρφανὸς ἀπὸ μητέρα σὲ πολὺ μικρὴ ἡλικία, ὁ πατέρας του ξαναπαντρεύτηκε καί ὁ μικρὸς Λεμπέσης μεγάλωσε μετακινούμενος ἀπὸ τὴν μία θεῖα στὴν ἄλλη. Ὁ πατέρας του, πού ἦταν ἐπιχειρηματίας, μετακόμισε τελικὰ στὴν Ἀθήνα.

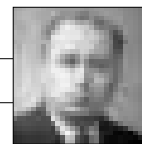
Ὁ νεαρὸς Λεμπέσης, ὡς μαθητὴς στὸ γυμνάσιο Χαλκίδος, συνέγραψε μιά ἔκθεση πού θεωρήθηκε ἄκρως ἐπαναστατικὴ καί «ἀναρχικὴ» καί γι' αὐτὸ ἀπεβλήθη ἀπὸ τὸ σχολεῖο του. Ἔτσι ἀναγκάστηκε νὰ μετακινηθεῖ στὴν Ἀθήνα, προκειμένου νὰ τελειώσει τὸ γυμνάσιο. Στὴν συνέχεια, τὸ 1921, ὁ πατέρας του τὸν ἔστειλε στὴν Γερμανία γιὰ σπουδές. Ἐπειδὴ ἦταν ἀκόμα ἀνήλικος, εἶχε ἕναν Ἑβραῖο κηδεμόνα, πάρα πολὺ αὐστηρὸ, τὸν ὁποῖο τελικὰ ὁ νεαρὸς Λεμπέσης ἀπέπεμψε. Φοίτησε στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Φρανκφούρτης. Σπούδασε κοινωνιολογία καί πολιτικές καί οικονομικές ἐπιστήμες. Εἶχε δάσκαλο τὸν διάσημο Γερμανὸ κοινωνιολόγο Franz Oppenheimer, «τὸν τελειότερο συστηματικὸ τῆς ἐπιστήμης ταύτης»³, πατέρα τοῦ ἐφευρέτη τῆς ἀτομικῆς βόμβας. Παράλληλα, ἀσχολήθηκε μὲ τὴν ἱστορία τῆς Τέχνης, τὴν εὐρωπαϊκὴ λογοτεχνία καί τὴν δημοσιογραφία. Ἡ σπάνια γενικὴ του παιδεία εἶναι ἐμφανὴς σέ ὅλο του τὸ ἔργο. Πολὺ ἀργότερα, μεγάλος, ἔλαβε πτυχίον οικονομικῶν ἐπιστημῶν καί στὴν Ἑλλάδα.

Τὸ 1927 ὑπέβαλε τὴν διδακτορικὴ του διατριβὴ μὲ θέμα: *Ideen zur Soziologie des Griechentums* (Συμβολὴ εἰς τὴν Κοινωνιολογίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, σελίδες 415), στὴν ὁποία ἐξετάζει συστηματικὰ τὶς γεωγραφικὰ καί ἱστορικές συντεταγμένες τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Τὰ τρία κεφάλαια εἶναι: α) «Αἱ γεωθενικαὶ συνθήκαι τῶν

Ἑλλήνων», ὅπου ἐξετάζει τὸ κλίμα, τὴν μορφολογία, τὴν οικονομική, πολιτιστικὴ καί πολιτικὴ γεωγραφία τῆς Ἑλλάδος, τὶς κοινωνικὰς τῆς τάξεις καί τὴν σχέση τῆς μὲ τὴν Ἀνατολή, τὴν Δύση καί τὰ Βαλκάνια, β) «Οἱ Ἕλληνες ἐν τῇ ἱστορίᾳ», ὅπου μεταξύ ἄλλων κάνει μίαν ἱστορικὴ ἀναδρομὴ, καί γ) «Ὁ ἐθνικὸς χαρακτήρ τῶν Ἑλλήνων», ὅπου ἀναλύει τὰ κύρια γνωρίσματα τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτήρα (π.χ. διαίσθηση, φιλομάθεια, πνευματικὴ ἐλαστικότης κ.ἄ.) καί, τέλος, δύο παραρτήματα, ἕνα γιὰ τὴν νεοελληνικὴ λογοτεχνία καί ἕνα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ μιμική. Πρόκειται προφανῶς γιὰ ἔργο πού ἐντάσσεται στὴν τάση τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα γιὰ γενικὰ συλλήψεις μακροκοινωνιολογικοῦ χαρακτήρα. Ἐμφανὴς εἶναι ἐπίσης, ἀπὸ τὴν μέθοδο προσέγγισης τοῦ γνωστικοῦ ἀντικειμένου, ἡ ἐπίδραση τῆς γεωπολιτικῆς ἐπιστήμης, πού ἀνθούσε στὴν μεσοπολεμικὴ Γερμανία.

Ὁ Λεμπέσης, ὅμως, στάθηκε ἄτυχος: ὁ πατέρας του εἶχε ἤδη πεθάνει πρὶν τελειώσει ἐκεῖνος τὶς σπουδές του, ὁ θεῖος του, πού εἶχε ἀναλάβει τὴν διαχείριση τῆς οἰκογενειακῆς περιουσίας, εἶχε προκαλέσει πτώχευση καί, ἐλλείψει χρημάτων, ὁ νεαρὸς Λεμπέσης ἐγκατέλειψε τὴν Γερμανία χωρὶς νὰ προλάβει νὰ ὑποστηρίξει προφορικὰ τὴν διατριβὴ του. Πρὶν ἀναγκασθεῖ νὰ ἐπιστρέψει στὴν Ἑλλάδα λόγω τῆς οἰκογενειακῆς οικονομικῆς χρεωκοπίας, ὁ Λεμπέσης εἶχε προλάβει νὰ παρακολουθήσει ὡς ἀκροατὴς μαθήματα στὴν Γαλλία (στὴν Σορβόνη) καί μετὰ στὴν Ἰταλία. Ἐκεῖ ἔγινε λάτρης τῆς ἰταλικῆς τέχνης καί τῶν μικρῶν ἰταλικῶν πόλεων, ἀλλὰ διώχθηκε καί συνελήφθη ἀπὸ τὴν Milicia, τὴν ἰταλικὴ φασιστικὴ ἀστυνομία.

Τὸ 1930 ἐπέστρεψε ὀριστικὰ στὴν Ἑλλάδα, ὅπου ἐργάστηκε ὡς δημοσιογράφος γιὰ πολλὰ χρόνια (ἕως τὸ 1938), ὡς πολιτικὸς ἀρθρογράφος, κριτικὸς βιβλίων, κριτικὸς θεάτρου κ.ἄ. Ἀπὸ τὸ 1931 ἕως τὸ 1935 ἦταν ἀρθρογράφος καί κάποιον διάστημα ἀρχισυντάκτης τοῦ «Ὀικονομικοῦ Ταχυδρόμου» καί ἀπὸ τὸ 1935 ἕως τὸ 1937 ἀρθρογράφος καί ἀρχισυντάκτης τῆς «Νέας Ἡμέρας», ἡ ὁποία ἐκδιδόταν στὴν Τεργέστη καί ὁ ἐκδότης τῆς Χαλκοκονδύλης τὴν εἶχε φέρει στὴν Ἀθήνα. Στὴν «Νέα Ἡμέρα» δημοσίευσε θαυμάσιες ἐργασίες γιὰ τὸν Schopenhauer, τὸν Spengler, τὸν Tönnies, τὸν κομμουνισμό καί τὸν ἀριστε-

ρά, τόν Γ. Κονδύλη, τόν Π. Τσαλδάρη καί τόν Ἄ. Ζαΐμη, τόν δημοτικισμό καί τόν Γρ. Ξενόπουλο. Ἡ ἀρθρογραφία του στήν «Νέα Ἡμέρα» διακόπηκε ἀπότομα τό 1937, ὅταν ὁ Μεταξᾶς ἔκλεισε τήν ἐφημερίδα. Γιά κάποιο βραχύ χρονικό διάστημα διετέλεσε διευθυντής συντάξεως τοῦ περιοδικοῦ «Ἔργασία», ὅπου ἐπίσης δημοσίευσε ἐπιστημονικά κείμενα, ὅπως *Τί εἶναι Κοινωνιολογία, Τό πείραμα Ρουσβέλτ, Κόμματα καί Τάξεις κ.ἄ.*

Τό 1931-1932 ἔγινε καθηγητής κοινωνιολογίας στήν Πάντειο, ἀλλά μετά τήν λήξη τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ ἔτους ἀποχώρησε. Ἐξέδωσε λιθογραφημένες τίς παραδόσεις του μέ τίτλο *Συστηματική Κοινωνιολογία*. Τό 1935-1936 ἐργάσθηκε ὡς τμηματάρχης στήν Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια τοῦ Πυρσοῦ καί τό 1936-1937 ὡς ἀνώτερος ἔκτακτος ὑπάλληλος τοῦ Ὑπουργείου Τύπου καί Τουρισμοῦ.

Τό 1938 προσελήφθη στήν Ἀγροτική Τράπεζα ὡς τμηματάρχης τῆς Διευθύνσεως Τύπου καί Μελετῶν (στήν συνέχεια, τό 1939, τῆς Διευθύνσεως Τύπου καί Προπαγάνδας). Τήν ἴδια χρονιά διετέλεσε διευθυντής συντάξεως τοῦ περιοδικοῦ «Ἔργασία». Ἀπό τό 1950 ἕως τό 1956 ἐξέδιδε τό περιοδικό «Δελτίο τῆς Ἀγροτικῆς Τραπεζῆς». Τό 1945-1946 ἐξέδωσε τήν «Κοινωνιολογικήν Ἐπιθεώρησιν» («μηνιαῖον ἐπιστημονικόν περιοδικόν θεωρητικῆς καί ἐφρημοσμένης κοινωνιολογίας καί κριτικῆς»). Ὁ ἴδιος ἦταν διευθυντής καί δημοσίευσε σπουδαῖα κείμενα κορυφαίων διανοουμένων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ὅπως τῶν Κ. Τσάτσου, Κ. Θεοδωρακόπουλου, κ.ἄ.

Τό 1946 παντρεύτηκε τήν Κλειώ Τσαλίχη, τήν γυναίκα πού εἶχε τό προνόμιο, τήν ὑπομονή καί τό κουράγιο νά ταξιδέψει μαζί του⁴. Ἡ γυναίκα ἦταν βασικό στοιχεῖο τῆς ζωῆς τοῦ Λεμπέση. Νέος ἔγραψε ὅτι οἱ ἄνθρωποι τῆς ρουτίνας «...δέν μποροῦν νά καταλάβουν τί διάολος μοῦ κάθεται στό σβέρο καί γυρίζω τή νύχτα ἔξω, εἴτε ἀλλάζω πολλές γυναῖκες καί γρήγορα τίς βαριέμαι...»⁵. Μεγαλύτερος ἔγραψε ὅτι «Ἄλλ' ἀπαγορεύεται δι' ὅλους αὐτούς τοὺς λόγους ἡ κατοποίησις τῆς γυναικός, ἔστω καί ἐπὶ τοῦ ἐντύπου χάρτου. Αἱ γυναῖκες εἶναι πλάσματα καλά καί ὠραῖα. Πρέπει νά τās ἀγαπῶμεν καί νά τās φυλάττωμεν ὡς... τὰ δένδρα. Εἰς αὐτάς ὀφείλομεν τās ἐπιτυχίας μας καί τās ἀποτυχίας μας εἰς τήν ζωήν, μέ αὐτάς διερχόμεθα τās ὥρας τῆς ἀνίας μας καί τῆς σχόλης μας, εἰς αὐτάς ὀφείλομεν κατά μέγα μέρος τὰ ἔργα μας. Μέ αὐτάς ἐπιχειροῦμεν ἐνίοτε νά δραματοποιήσωμεν τήν ἀ-

νιαράν ἡμερησίαν ὑπαρξίν μας, λατρεύοντες μίαν μακρινήν ὄπτασιν...»⁶.

Τό 1946-1947 διετέλεσε Διευθυντής Τύπου καί Ἐθνικῆς Διαφωτίσεως τοῦ Ραδιοφωνικοῦ Σταθμοῦ Ἀθηνῶν καί τό 1948 σχολιαστής Ἐθνικῆς Διαφωτίσεως τοῦ ἴδιου Σταθμοῦ. Τήν ἴδια χρονιά ἦταν σχολιαστής καί ἀρθρογράφος τοῦ «Ἐθνικοῦ Κήρυκος», ἐνῶ τό 1950 ἀρθρογράφος καί πολιτικός σχολιαστής τῶν «Καιρῶν». Τό 1955 δίδαξε κοινωνιολογία στήν Σχολή Ἐπαγγελματικοῦ Προσανατολισμοῦ. Τό 1954-1956 ἦταν διευθυντής ἐπὶ συμβάσει τοῦ Ὑπουργείου Προεδρίας (Διεύθυνση Τύπου), προϊστάμενος τῆς Ὑπηρεσίας Ἀγροτικῆς Διαφωτίσεως. Ταυτόχρονα ἦταν διευθυντής καί ἀρθρογράφος τῆς Ὁράς τοῦ Ἀγρότου, στό Ε.Ι.Ρ. Τό 1958 ἔφυγε ἀπό τήν Τράπεζα μέ ἐθελουσία ἔξοδο καί συνταξιοδοτήθηκε πρόωρα. Μετά τήν ἀποχώρησή του δίδαξε στήν Σχολή Ἐθνικῆς Ἀμύνης καί στήν Ναυτική Σχολή Πολέμου (1959-1960). Δημοσίευσε διάφορα ἔργα του καί δημοσιογραφοῦσε σέ διάφορες ἐφημερίδες. Τά τρία τελευταῖα χρόνια τῆς ζωῆς του εἶχε ἀρρωστήσει ἀπό σάκχαρο. Τήν 21η Ἀπριλίου 1967 ἐξεπλάγη δυσάρεστα ἀπό τήν στρατιωτική παρέμβαση, ἀλλά ἡ βούλησή του ἦταν ἐξασθενημένη⁷. Πέθανε τό 1968.

☆ ☆ ☆

Ἡ ἰδεολογική διαδρομή τοῦ Λεμπέση εἶναι ἀντισυμβατική καί δέν μπορεῖ νά ἐνταχθεῖ σέ κάποιο συνηθισμένο σχῆμα: πέρασε ἀπό πολλά ἰδεολογικά στάδια, ἦταν ἀσυμβίβαστος, δέν ἔμπαινε σέ κανένα καλούπι. Στά φοιτητικά του χρόνια ὑπῆρξε ἐξτρεμιστής καί ἀναρχικός. Σέ ὄλη του τήν ζωή τόν διέκρινε ἡ εἰλικρίνεια καί ὁ γλευασμός ἐναντίον τῶν πολλῶν καί ἐναντίον τῶν μετριότητων. Μιλοῦσε γλευαστικά, χρησιμοποιοῦσε γλωσσικούς ἰδιωματισμούς, σκωπτικούς ἀναγραμματισμούς, ἀρχαῖα ρητά, ποιητικούς στίχους καί παροιμίες⁸. Εἶχε φανατική προσήλωσις στίς ποιότητες καί ἦταν ἀρνητικά προκατειλημένος πρὸς τοὺς διανοουμένους, τοὺς ὁποίους ἀποκαλοῦσε «ποδαρογράφους»⁹ ἢ «κομβολογίους»¹⁰. Ἐκανε τήν διάκριση «μεταξύ τοῦ ποιητοῦ, πού βλέπει τόν δύοντα ἥλιον ὡς βασιλέα, καί τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου, πού τόν βλέπει ὡς ὦν τηγανητόν»¹¹. «Διά τόν ποιητήν», γράφει, «στερεῖται σημασίας τό γεγονός ὅτι εἰς τό φαγητόν τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου παρετηρήθη τήν μεσημβρίαν ποιά τις ἔλλειψις κρομμυδακίων... ἀπάδουν πρὸς τήν ἰδιοσυγκρασίαν του συζητήσεις περί φασιόλων καί ἄλλων λαχανικῶν, περί χρε-

ωγράφων, περί βαθμῶν, περί μισθῶν, περί δημοψηφίσματος, περί τῶν προθέσεων τῶν νέων ἀνδρῶν κ.λπ... Ἀντιθέτως, διά τόν κοινωνικόν ἄνθρωπον παρέλκει συνήθως πᾶσα συζήτησις ἐπί τοῦ νοήματος καί τῆς φύσεως τῆς ποιήσεως... καί μόνον διά ποιητάς τινας κοινωνικούς, ἐμφανιζομένους ὡς εὐχάριστος ἀτραξιόν εἰς τήν κοινωνικήν ζωήν, αἰσθάνεται δεδικαιολογημένον ἐνδιαφέρον, ὡς λ.χ. διά τούς ποιητάς κ.κ. Νῖνον Νινόν, Μῆτρον Περδίκην, Κώσταν Πεντάρφανον, Νῖκον Μισοφέγγαρον, Θᾶνον Φουκαράν, Δῆμον Τενεκέν κ.ἄ.»¹².

Ἐκτιμοῦσε τήν ἀνδρεία στάση καί τήν ἥρωική δράση καί προτιμοῦσε τούς ληστές ἀπό τούς κλέφτες, γιατί οἱ πρῶτοι εἶχαν καί κάποια γενναιότητα¹³. Διερωτᾶτο γιά τήν ἀνεκτικότητα τῆς «...ὑπομονητικῆς αὐτῆς γῆς, ἣτις ἐκτρέφει καί καταπίνει ἑκατομμύρια ταπεινῶν ὑπάρξεων, πού γεννῶνται νεκροί, πού περνοῦν ἐπί τῆς ἐπιφανείας τῆς μόνον ὡς θλιβεραί ἐπαναλήψεις ἐνός πειράματος κάποιου θεοῦ, διά τοῦ ὁποίου διαπιστοῦνται οἱ νόμοι τῆς φθορᾶς, ματαίως καί ἀδίκως»¹⁴. Ἦταν ἄνθρωπος πολιτισμένος, μέ εὐρωπαϊκή ἐπιστημονική συνείδηση καί μέ ἠθική συγκρότηση χαρακτηριστικοῦ Ἑλληνα, μά ὄχι μέ τήν ἀρνητικῆ νεοελληνική ἔννοια. Εὐρωπαῖος καί Ἑλληνας ταυτόχρονα, ἦταν μιά προσωπικότητα πού συνδύαζε τόν ρασιοναλισμό μέ τό πάθος τῆς

κριτικῆς καί τῆς δημιουργίας. Ἦθελε τήν τέχνην ὑπεράνω πολιτικῶν καί κοινωνικῶν σκοπιμοτήτων. Στηλίτευσε, γι' αὐτό, τόν Σκαρίμπα καί χαρακτήρισε τόν Βάρναλη κάποτε «ἔμμετρο ἀρθρογράφο»¹⁵. Σεβόταν τούς συνομιλητές του. Συναναστρεφόταν λίγους καί ἐκλεκτούς: τόν Ν. Θηβαῖο, τόν Πέτρο Ζήση καί τόν Ἴ. Πλατῆ, ὄλους σπουδαίους νομικούς καί ἀδέκαστες προσωπικότητες. Συνεργαζόταν ἐπίσης μέ νομικά περιοδικά.

Ἦταν ἐπιθετικός, ιδιότυπα κοινωνικός. Δέν εἶχε μαθητές μέ τήν ὀντολογική σημασία τῆς λέξεως, ἀν καί ὑπῆρξαν ἄνθρωποι ἐπηρεασμένοι ἔμμεσα ἢ ἄμεσα ἀπό αὐτόν (π.χ. ὁ καθηγητής τῆς Κοινωνιολογίας Μ. Ραφαήλ ἢ ὁ Μεσσήνιος πολιτικός Π. Φωτέας). Πίστευε στήν βίωματική καί ἄμεση ἐμπειρία: «Ἐκεῖνος πού θέλει νά ἐκφράσει ὀλόκληρο τόν πολιτισμό μας, πού δέν εἶναι μόνον διεθνῆς παρά καί διαταξικός, πού εἶναι ἕνα μῆγμα ὄλων τῶν κοινωνικῶν τάξεων, πρέπει νά ζήσει χίλιες ζωές, διάφορες καί ἀντίθετες»¹⁶. Ἔπρεφε μεγάλη ἐκτίμηση γιά τόν Κ. Καραβίδα, τόν ὁποῖο θεωροῦσε μεγάλο κοινοτιστή, στόν ὁποῖο — ὅπως πίστευε — δέν ἐδόθη ἡ δέουσα σημασία. Ὁ Καραβίδας ἦταν καί αὐτός ὑπάλληλος τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας. Ἡ Κλειώ Λεμπέση διηγεῖται ὅτι ὁ Λεμπέσης ὑποστήριζε τόν Καραβίδα στόν κόσμον τῆς Ἀγροτικῆς Τράπεζας, ὅπου

θεωροῦσαν τόν σπουδαῖο κοινοτιστή πνευματικά ιδιόρρυθμο.

Διέθετε πλούσια βιβλιοθήκη μέ ξένα συγγράμματα, κυρίως γερμανικά, λίγα γαλλικά καί λιγότερα ἰταλικά. Γιά νά γράφει ἕνα βιβλίο, μελετοῦσε προηγουμένως ὅ,τι εἶχε ἤδη γραφεῖ γιά τό θέμα πού θά ἀνέλυε¹⁷. Ὅταν ἔγραφε, ἀπομονώονταν ἐντελῶς, ἔχανε τήν ἐπαφή του μέ τόν ἐξωτερικό κόσμο. Κάποτε ἔγραψε τό μεγαλύτερο μέρος ἑνός βιβλίου στό μπαλκόνι του, προστατευμένος κάτω ἀπό μιά ὀμπρέλα ἡλίου, μέ τόν τρομακτικό θόρυβο ἐννέα κομπρεσέρ πού δούλευαν ἀπέναντι¹⁸. Ἐχθρευόταν τούς περιορισμούς. «Ὁ μεγαλύτερος ἐχθρός μου εἶναι τό ρολοῖ», ἔγραφε στόν πρόλογο τῆς νεανικῆς του ποιητικῆς συλλογῆς. «Θέλω νά ἔχω τό αἶσθημα τῆς Ἐλευθερίας ἢ τοῦ Ἀτελείωτου ἢ τῆς Αἰωνιότη-τας».

Πολιτικά ἦταν βενιζελικός, χωρίς ὅμως νά ἐντάσσεται κομματικά σέ αὐτόν τόν χῶρο καί διατηρώντας τήν αὐτονομία τῆς συνειδήσεώς του καί τῆς σκέψης του. Θαύμαζε τόν Ἐλευθέριο Βενιζέλο καί ἔγραψε ἕναν θαυμάσιο ἐπικήδειο ὅταν πέθανε, στόν ὁποῖο συνέκρινε τόν Βενιζέλο μέ τόν μεγάλο του ἀντίπαλο Δημήτριο Γούναρη: «Ὅταν ὁ Βενιζέλος ἐπλήσσετο εἰς τόν Σταθμόν τῆς Λυών ἀπό τά ρητορικά περίστροφα τοῦ Γούναρη ἦταν ὁ “σατανᾶς” πού ἐξέφευγε τήν “τιμωρίαν”· ὁ θάνατός του θά προεκάλει τήν χαράν, ἢ σωτηρία του προεκάλει τό πένθος. Ἀπό τό πολιτικόν πτώμα τοῦ Γούναρη ἀνεπήδα αἴφνης ὁ Ἅγιος. Ἀπό τό πολιτικόν ἀνάστημα τοῦ Βενιζέλου ἀνεπήδα ὁ “σατανᾶς”. Ἴδου ἡ ψυχολογία τοῦ “ἀντιβενιζελισμοῦ”. Διότι: Εἰς τήν ἠθικὴν δρῶν οὗτος ἔβλεπε τήν ἡσυχίαν του, εἰς τόν σατανᾶν τήν “καταστροφήν” του: ψυχολογία ὄλων τῶν Φιλισταίων διά μέσου τῶν αἰώνων! Καταστροφή ἦτο ἡ ἀπομάκρυνσις ἀπό τοῦ καθίσματος τοῦ καφενεῖου του. Καταστροφή ἦτο ἡ κατάργησις τῆς λεκτικῆς πατριδολογίας· καταστροφή ἦτο ἡ κατάπαυσις τῶν πρὸς Κουροπάτιν παραινέσεων καί τοῦ “τρέμε Ἀγγλία”· καταστροφή ἦτο τό χακί, καταστροφή ἦτο κατ’ ἀρχὴν πᾶσα κίνησις, διανοητικὴ, ψυχικὴ ἢ σωματικὴ καί συλλήβδην πᾶν ὅ,τι ἀντεστρατεύετο συστηματικῶς καί σατανικῶς τήν ἀκινήσιαν... Ὁ Γούναρης οὐδέποτε συνεζήτησε μέ τήν μᾶζαν, ἀπό τῆς ὁποίας ἐχωρίζετο μέ τό ἀδιαπέραστον πέπλον τῆς ρητορικῆς του, ἐνῶ πάντοτε πολιτικῶς τήν ἤκουσε. Ὁ Βενιζέλος πάντοτε “συνεζήτησε” μέ τήν μᾶζαν, ἀπό τῆς ὁποίας οὐδεὶς πέπλος ρητορικῆς τόν ἐχώρισεν καί πρὸς τήν ὁποίαν ἐξέθεσε

ἐν πρὸς ἐν τά σαφέστατα ἐπιχειρήματά του, ἀλλ’ οὐδέποτε τήν ἤκουσε. Ἀπόστασις πνευματικοῦ ἀνθρώπου καί ἀπόστασις ἰδιοφυίας. Ἀπόστασις πνευματικῆς ἀναπτύξεως καί ἀπόστασις πραγματικῆς. Ἀπόστασις ἐπιδερμίδος, ἀπόστασις ρήτορος καί ἀπόστασις δαμαστοῦ καί ἀπόστασις δυνάμεως. Ἀπόστασις σοφοῦ καί ἀπόστασις πολιτικοῦ ἀρχηγοῦ»¹⁹.

Ἦταν ἀμείλικτος ὅμως μέ τούς συμφεροντολόγους βενιζελικούς, τούς κομματάρχες, τούς προσφυγοπατέρες καί μέ τούς Κρήτες πού εἶχαν μεταβάλλει τήν καταγωγή τους σέ προσοδοφόρο ἐπάγγελμα. Ἀποκαλοῦσε τούς ἐπαγγελματίες προσφυγοπατέρες «πρόσφαγες», τούς ἰδιοτελεῖς βενιζελικούς «βυζενελικούς» καί χλευάζε τούς Κρήτες τοπικιστές μέ τό ἀνέκδοτο: «Τί δουλειά κάνεις; Εἶμαι ἀπό τήν Κρήτη»²⁰. Κατηγοροῦσε καί καυτηρίαζε τόσο τήν δεξιά ὅσο καί τήν ἀριστερά μέ ὀξύτατο τρόπο. Τόν μεσοπολεμικό ἀρχηγό τοῦ Λαϊκοῦ Κόμματος, Παναγῆ Τσαλδάρη, καυτηρίαζε ὡς ἐξῆς: «...ὁ κ. Τσαλδάρης... εἶπεν ὅτι ἐννοεῖ νά μείνη πιστός εἰς τήν νομιμότητα καί εἰς τούς τύπους. Δέν θά ἐξετάσωμεν τό πρῶτον. Διότι τό θεωροῦμεν περιττόν. Ἄλλ’ εἰς τούς τύπους μόνον τά στρεῖδια, ὡς γνωστόν, προσκολλῶνται, ἐφ’ ὅσον ταῦτα τυγχάνει νά εἶναι πολιτικοί. Οἱ πολιτικοὶ δημιουργοῦν τύπους. Ἐκτός ἐάν εἶναι πολιτικοί... “διὰ τούς τύπους”!»²¹.

Ἀπεχθανόταν τά ρουσφέτια, ἀπεχθανόταν καί τούς βλάκες. «Ἐνός βλακὸς μύριοι ἐπονται», χλευάζε. Τίς διάφορες «κλίκες» τίς θεωροῦσε προστατευτικά φρούρια πού δημιουργοῦν οἱ βλάκες γιά νά αἰσθάνονται ἀσφαλεῖς. Ἀλλά γελοῦσε μέ τήν σκέψη ὅτι ἕνας βλάξ δέν μπορεῖ νά μετεμφευθεῖ ἐπιτυχῶς ἀπό ἕνα βλακικό περιβάλλον σέ ἕνα ἄλλο, γιατί ἡ ἀνθρώπινη ζωὴ ἔχει περιορισμένη διάρκεια. Κοροῖδευε δέ διάφορους ἐπώνυμους καί ἐπιφανεῖς βλάκες²². Δέν ἦταν ἀνεκτικὸς μέ κανέναν: «Ἡ ἀνεκτικότητα μᾶς ἔχει φέρει σ’ αὐτὴν τήν κατάστασι, ἐγὼ τό “δέ βαριέσαι” δέν τό δέχομαι», ἔλεγε. «Ἐγὼ πείραξα πλῆθος κόσμου ἀπό μίαν ἠθικὴν προσταγὴν καί θά πεθάνω γιά μερικούς σάν “κακός”, ἐνῶ δέν εἶμαι», ἔγραψε κάποτε ὁ Λεμπέσης στήν γυναίκα του²³.

Εἶχε μεγάλη ἐκτίμησις στήν γερμανικὴ κοινωνιολογικὴ σχολή ἐναντι τῆς ἀγγλοαμερικανικῆς, τήν ὁποία θεωροῦσε «πρακτικάντζα». Ἀντίθετα, θεωροῦσε ὅτι ἡ γερμανικὴ κοινωνιολογία εἶχε καί φιλοσοφικὴ διάστασι. Εἶχε ἐντονες μεταφυσικὲς ἀνησυχίες: «Ἡ ψυχικὴ ζωὴ τοῦ πιστοῦ διέπεται ὑπὸ τῆς ἀκλονήτου αὐτῆς ἀρμο-

νίας: Ἄνθρωπου - Θεοῦ - Κόσμου... Τό σχέδιον μέ τό ὅποιον βαδίζει ὁ Κόσμος (Σημ.Σύντ.: γιά τόν πιστό) εἶναι προδιαγεγραμμένον ὑπό τῆς Θείας Προνοίας. Ἡ κριτική ἀποκλείεται. Ἡ ζωή του εἶναι ὕφασμα στερεῶς ὕφασμένον... Τό ὕφασμα τοῦτο σχίζει μέ τήν μανίαν θυέλλης εἰς χίλια κομμάτια ὁ ἐπερχόμενος Ἄπιστος: ἀπό τό ἄρμονικόν τρίγωνον Ἄνθρωπος-Θεός-Κόσμος ἐξορίζει τόν συνδετικόν κρίκον Ἄνθρωπου καί Κόσμου: τόν Θεόν. Μετ' αὐτοῦ διαλύεται πᾶσα ἄρμονία: ὁ Κόσμος μεταβάλλεται εἰς τήν συνειδήσιν καί τήν ζωήν τοῦ ἀπίστου εἰς θρύψαλα χωρίς κανένα ἐνιαῖον εἰρμόν, εἰς σύνολον “δυναμικότητων”, τοῦ ὁποίου οἱ μερικοί νόμοι δέον νά ἀνακαλυφθοῦν διά νά ὑποτάξῃ αὐτόν διά τούτων ὁ ἄνθρωπος. Οἱ μερικοί μόνον νόμοι: νόμοι ἰσχύοντες διά θρύψαλα καί “συστήματα θρυψάλων”... Ὁ ἰσχυρίζομενος ὅτι δύναται νά “ἀποδείξῃ” τήν ἀνυπαρξίαν τοῦ Θεοῦ καταλήγει ἀκριβῶς νά ἀντικαθιστᾷ τόν παλαιόν Θεόν διά τοῦ νέου: τοῦ Λόγου... Ὁ ἰσχυρίζομενος, ὅμως, ὅτι δέν δύναται νά ἀποδειχθῇ οὔτε ἡ ὑπαρξίς οὔτε ἡ ἀνυπαρξία Θεοῦ εἶναι ἀδύνατον νά ἐπιστρέψῃ πρὸς τόν παλαιόν Θεόν, ἀλλ' εἶναι ἀδύνατον ἐπίσης καί νά εὕρῃ οἰανδήποτε διέξοδον πρὸς νέον Θεόν... Ὁ Ἄπιστος, δοκιμάσας τήν τάσιν νά ἐξέλθῃ ἀπό τήν ἀπιστίαν, εὗρε κλειστάς τὰς θύρας τῆς πίστεως... Αὐτήν τήν στιγμήν γεννᾶται ὁ υἱός τοῦ Ἄπίστου: ὁ τραγικός τύπος²⁴.

Ἦταν καί ποιητής. Τό 1928, νεότατος, δημοσίευσε ποιητική συλλογή ὑπό τό ψευδώνυμο Π. Θνητός, μέ τίτλο Ἐλεύθεροι Ξερριζωμένοι, ἀφιερωμένη στόν Κώστα Βάρναλη, ὅπου μεταξύ ἄλλων γράφει ὅτι «οἱ ἄνθρωποι δέν διαιροῦνται σέ “ποιητές” καί σέ “μὴ ποιητές”, ἀλλά σέ ἄνθρωπους πού ἔζησαν καί σέ ἄνθρωπους πού δέν ἔζησαν». «Ποτές ἢ Τέχνη δέν βγήκε ἀπό ψιλικατζήδες, ἀπό μπακάληδες, ἀπό μεταπράτες ἢ ἀπό ζητιάνους», ἔγραφε στόν πρόλογο τῆς νεανικῆς ποιητικῆς συλλογῆς του Ἐλεύθεροι Ξερριζωμένοι. Ὅπως ὅλα τά διαυγῆ πνεύματα, εἶχε διορατικές ικανότητες· καί στό ἔργο του Κοινωνιολογία τοῦ Τύπου, πού θά ἐξετάσουμε στήν συνέχεια, καθώς καί στό ἄρθρο του «Ἡ Δημοκρατία ὡς ποδόσφαιρον» στό περιοδικό «Πειθαρχία», ἀλλά καί σέ ἄλλα κείμενά του, διέβλεψε πολλές ἀπό τίς τάσεις τῆς σύγχρονης ἐποχῆς. Ὁ Λεμπέσης συνέγραψε ἐπίσης πολλά λήμματα γιά ἓνα Λεξικό Κοινωνιολογίας καί Πολιτικῆς (ἐκδόση τοῦ περιοδικοῦ «Σύνορα Δύο Κόσμων»), πού δέν ὀλοκληρώθηκε, δέκα ἄρθρα μέ τίτλο «Ἡ βιομηχανική κοινωνία», πού δημοσιεύθηκαν στήν

«Βιομηχανική Ἐπιθεώρηση» τό 1962, καί τό ἄρθρο «Ὁ μονοπωλιακός συνδικαλισμός», πού δημοσιεύθηκε τό 1972, μετά τόν θάνατό του, στό περιοδικό «Σπουδαί». Σωστά ὁ Γιάννης Γουδέλης²⁵ παρατηρεῖ ὅτι ἡ φυσιολογική ἀπόληξη τῶν θέσεων τοῦ Λεμπέση θά μπορούσε νά τοῦ εἶχε προσδώσει τήν θέση ἐνός ἐξέχοντος Ἑλληνα φασιστοῦ τύπου Τζεντίλε ἢ Ρόζενμπεργκ, ἂν ὁ Λεμπέσης δέν ἀπεχθανόταν καί τίς δικτατορίες. Πράγματι, ὁ Λεμπέσης σάρκασε καί τήν 4ῃ Αὐγούστου καί τήν 21ῃ Ἀπριλίου. Διακατεχόταν ἀπό ἔντονο θαυμασμό γιά τόν Ἐλευθέριο Βενιζέλο, πράγμα πού ἔπαιξε ρόλο στήν διαμόρφωση τῆς ρεαλιστικῆς του κοινωνιολογίας καί στήν ἀποχή του ἀπό φασιστοειδῆ ἀποκλίσεις. Ἀσφαλῶς, καί ὁ νεανικός ἀναρχισμός του συνέβαλε σέ αὐτό. Πάντως, ἡ διαδρομή τοῦ Λεμπέση διαγράφει ἡμικύκλιο ἀπό τόν ἀναρχισμό στόν συντηρητισμό.

Τά κυριότερα ἔργα τοῦ Λεμπέση εἶναι:

1. Ἡ κριτική τῆς κοινῆς γνώμης (Ἐν Ἀθήναις, τύποις: «Ἑλλάς», Μακεδονίας 10, 1929), πού ἐξέδωσε νεότατος καί πού εἶναι ἡ δημοσίευση μιᾶς διάλεξης τήν ὁποία ἔδωσε στίς 4 Ἀπριλίου 1929 στήν Ἑταιρεία τῶν Κοινωνικῶν καί Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν.
2. Τό πρόβλημα τῆς καπιταλιστικῆς συγκεντρώσεως ἐν τῇ ἀγροτικῇ οἰκονομία (Ἀθήναι, 1932, ἀναφέρεται ὡς 6' ἐκδόσις).
3. Ἡ τεραστία κοινωνική σημασία τῶν βλακῶν ἐν τῷ συγχρόνῳ βίῳ, πού δημοσιεύθηκε γιά πρώτη φορά στήν «Ἐφημερίδα τῶν Ἑλλήνων Νομικῶν», ὑπό τήν διεύθυνση τοῦ Π. Θηβαίου τό 1941 καί ἔκτοτε ἀναδημοσιεύθηκε πάλιν ἀπό 15 φορές.
4. Τί εἶναι καί τί θέλει ὁ Μαρξισμός (Ἑλληνική Γραμμή, Ἀθήναι 1948).
5. Ἡ ἐπαναστατική μάζα (πού περιλαμβάνει καί μιᾶ μελέτη γιά τό ΕΑΜ), πού δημοσιεύθηκε τό 1950 (ἀναφέρεται ἐπίσης ὡς 6' ἐκδόσις).
6. Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Τύπου (Ἀθήνα 1951, 6' ἐκδόσις — ἐπανεκδόθηκε μέ πρόλογο τοῦ Κων. Καλλιγᾶ, ἐκδόσεις Ἀρσενίδη, Ἀθήνα 1992).
7. Μαρξισμός: ἀνάλυσις καί κριτική (Σύνορα τῶν Δύο Κόσμων, 1954-1955).
8. Κομμουνισμός: ἀνάλυσις καί κριτική (Σύγχρονα Προβλήματα, ἐκδόσεις Τζηρίτα, Ἀθήναι, 1957).
9. Μῦθος καί πραγματικότητα τῆς Ἀστικῆς Κοινωνίας, Ἀθήναι 1963.

Ἡ μοναξιά τοῦ ἀληθινοῦ ἐπιστήμονα

Εχθρός τῆς ἐπιστήμης, γιά τόν Λεμπέση, εἶναι «οἰαδήποτε πολιτική ἀντιμετώπιση πού θά ἐστηρίζετο εἰς ἄγνοιαν, εἰς σύγχυσις ἢ εἰς αὐταπάτας»²⁶. Τό «κοινωνιολογικό» εἶναι τό ἀντικείμενο²⁷ τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης. Ἀντικείμενο τῆς κοινωνιολογίας εἶναι κάθε κοινωνικό φαινόμενο πού ἐμφανίζεται, ὅπως ἡ θρησκεία, ἡ τέχνη, τό δίκαιο, ἡ πολιτική²⁸. Τά κοινωνικά φαινόμενα ἔχουν μεικτό χαρακτήρα, ἀποτελοῦνται ἀπό ἀντικειμενικά καί ὑποκειμενικά στοιχεῖα. Τά δεύτερα, ὅπως ἀκριβῶς καί τά πρῶτα, ὑπάγονται καί αὐτά σέ ἀντικειμενικούς νόμους, παρά τόν φαινομενικά ἀπροσδιόριστο χαρακτήρα τους — καί μάλιστα νόμους φυσικούς, δηλαδή ἔχοντες σχέση μέ τήν φυσική ὑπόστασις τοῦ ἀνθρώπου²⁹. Τούς νόμους αὐτούς διερευνᾷ ἡ Ψυχολογία, πού γίνεται ἔτσι πολύτιμη ἀρωγός τῆς Κοινωνιολογίας³⁰.

Σκοπός μιᾶς ἐπιστημονικῆς μελέτης εἶναι ἀποκλειστικά ἡ ἀποκάλυψη τῆς «αἰτιοκρατικῆς συναρτήσεως» πού διέπει τά κοινωνικά φαινόμενα καί ἡ ἀναγωγή τῆς στήν συνολική κοινωνιολογική νομοτέλεια³¹. Ἡ ἐπιστήμη, κατά τόν Λεμπέση, δέν εἶναι ἀπλῶς σύνολο γνώσεων, ἀλλά προπαντός εἶναι μέθοδος καί ἀτομικός χειρισμός τῆς μεθόδου. Ἡ ἐπιστήμη εἶναι ζήτημα ταλάντου. Ἄν δέν ἦταν ζήτημα ταλάντου, δέν θά γεννιόνταν νέες θεωρίες, γιατί ἐκ τῆς «ἐπανάληψης τῶν μεμαθημένων» δέν μπορεῖ νά προκύψει τίποτε ἄλλο ἀπό τήν «ἐπανάληψιν τῶν μεμαθημένων»³². Ἀπαραίτητη προϋπόθεσις κάθε ἐπιστημονικῆς ἐργασίας εἶναι ἡ φιλοσοφία, ἡ λογική, ἡ γνωσιολογία, ἡ ἐπιστημολογία, ἡ μεθοδολογία³³. Ὁ Λεμπέσης, π.χ., ἐκτιμᾷ ὅτι οἱ πηγές τῆς κοινῆς γνώμης εἶναι μυστικές, ἀνεξιχνίαστες, ἀλλά ἀκόμη καί οἱ ἄλογες αὐτές δυνάμεις διέπονται ἀπό νομοτέλεια³⁴.

Τό ὕφος τοῦ ἐπιστήμονα δέν χρειάζεται νά εἶναι «ξύλινο», ὅπως θά λέγαμε σήμερα. «Τό γνήσιον ὕφος εἶναι massif καί ἐνέχει τήν βασικήν μορφήν του ἤδη κατά τήν ἀρχικήν του διατύπωσιν — τοῦτο ἄλλως τε εἶναι ἡ ἔμπνευσις καί τοῦτο διακρίνει τήν προσωπικότητα ἀπό τοῦ κ. Οἰουδήποτε, τόν δημιουργικόν ἐπιστήμονα ἀπό τοῦ ρακοςυλλέκτου, τόν συγγραφέα ἀπό τόν κοινόν μελανωτήν»³⁵. Ὁ κάθε ἐπιστήμων-συγγραφέας θά ἐπιλέξει ἐλεύθερα τό ὕφος πού τοῦ ταιριάζει. «Ὅμιλοῦμεν, βεβαίως, μόνον περί τῶν ταλαντούχων», διευκρινίζει ὁ Λεμπέσης³⁶. Ἡ ἐπιστήμη — συνεχίζει — δίνει ὑπόστασις καί σέ μετρίότη-

τες τίς ὁποῖες κάνει τουλάχιστον χρήσιμες. Ἄλλά δέν πνίγει τό ταλέντο κανενός³⁷.

Εἶναι, ὅμως, ἀπαράδεκτο νά προβάλλεται ἡ σοβαροφάνεια ὡς σοβαρότητα καί ἡ γλαφυρότητα ὡς ἀντιεπιστημονική. Οἱ μεγαλύτερες ἐπιστημονικές ἰδιοφυΐες, ὅπως ὁ Schöpenhauer, ὁ Spengler, ὁ Sompart, ὑπῆρξαν ταυτόχρονα καί μεγάλοι λογοτέχνες καί ἡ ἐπιστημονική τους ἔκφραση εἶναι ζωντανή καί ἀνάγλυφη. Στήν οὐσία, ἡ σοβαροφάνεια εἶναι κάλυμμα γιά τούς «δυστυχεῖς μελανωτάς», τούς στείρους, ἀνάξιους καί μοχθηρούς³⁸. Οἱ ἐπιστημονικοί αὐτοὶ «δουλοπάροικοι», ὅπως τούς χαρακτηρίζει ὁ Λεμπέσης, πάσχουν ἀπό ἔλλειψη δημιουργικῆς φαντασίας καί καλλιτεχνικῆς πλαστικότητας, τό ὕφος τους εἶναι σοβαροφανές, κενό, ἀνιαρό καί βάρβαρο, τά ξερά «ἐπιστημονικά» τους νοήματα εἶναι ἢ κλεμμένα ἀπό ξένη βιβλιογραφία ἢ «ἀσήμαντα, κοινότοπα, πλαδάρá, ἀβαθῆ καί τρικλίζοντα, ἀνόργανα, τεμαχισμένα καί ἀποσπασματικά, περιγραφικά καί στείρα»³⁹.

Ἡ χαρακτηριστική στούς στείρους ἀνθρώπους δειλία τούς ὀδηγεῖ στήν ἔντρομη ἀποφυγή τῆς ἐπιστήμης τῶν δυσάρεστων ἀλλά ἐπιστημονικά ἐπιβεβαιωμένων ἀληθειῶν. Καί σέ ὅσους τολμοῦν νά ἐκστομίσουν τέτοιες ἀλήθειες ἐκτοξεύουν τήν κατηγορία τοῦ «λιβελλογράφου». Διαμορφώνουν ἔτσι ἕνα ὕφος ἄχρωμο καί συμβιβαστικό, δῆθεν εὐπρεπές, πού, στήν οὐσία, ὀφείλεται στόν φόβο τους μήπως καί ὁ ἐλαφρότερος ἄνεμος μιᾶς οὐσιαστικότερης κριτικῆς μεταβάλλει σέ ἐρείπια τό «ἐπιστημονικό» τους οἰκοδόμημα. Ὁ Λεμπέσης κατηγορεῖ καί τούς ρεαλιστές: «Ρεαλιστή» χαρακτηρίζει τόν ἀπαλλαγμένο «προλήψεων», ὑπό τίς ὁποῖες νοοῦνται συχνά καί οἱ ἠθικές ἀρχές⁴⁰.

Αὐτός πού λέει τήν ἀλήθεια, κατά τόν Λεμπέση, γίνεται ἀντιπαθητικός: «ὅτι ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος, ἀντί νά “προσαρμοσθῆ” καί νά ζήσῃ ἐκ τῶν πλουσιῶν, ἄλλως τε, καρπῶν τῆς “προσαρμογῆς”, προτιμᾷ ἀντιθέτως τόν ξηρόν ἄρτον τῆς κοινωνικῆς ἐξορίας, εἶναι καί θά παραμείνῃ εἰς τό κατώτερον κοινόν ἀναμφισβητήτως οὐ μόνον ἀντιπαθητικός ἀλλά καί ἀκατανόητος»⁴¹. Ἔτσι, ὁ Λεμπέσης ἐκτιμᾷ τόν λιβελλογράφο, διότι αὐτός κινεῖται ἀπό ἠθικά ἐλατήρια. Ὁ λιβελλογράφος δέν χτυπᾷ τά διάφορα πρόσωπα ὡς ἀτομικές περιπτώσεις, ἀλλά ὡς ἐκπροσώπους μιᾶς συγκεκριμένης ἀνθρωπολογικῆς συνομοταξίας, ἠθικά

καί πνευματικά απαράδεκτης. Δέν τούς ύβρίζει μέ τήν κοινωνική καί νομική έννοια τοῦ ὄρου, ἀν καί αὐτοί πού θίγονται ἀπό τούς λιβελλοῦς υἱοθετοῦν, φυσικά, τήν τελευταία έννοια καί ὄχι τήν πραγματική, δηλαδή τήν οὐσιαστική. Γιά τόν Λεμπέση, πραγματικός ὑβριστής δέν εἶναι ὁ λιβελλογράφος ἀλλά ὁ ψευδόμενος, αὐτός πού ἀποκρύπτει τήν ἀλήθεια εἴτε μέ ψεύδη εἴτε καί μέ τόν ἐξωραϊσμό της, μέσω μιᾶς ψεύτικης καί παραπλανητικῆς «εὐπρέπειας». Ἡ «εὐπρέπεια» αὐτή μπορεῖ νά λειτουργήσει καταστροφικά. Ἐάν δεῖ κανεῖς τήν ἀντιστοιχία της, π.χ. στήν ἰατρική, εἶναι σάν νά χαρακτηρίζεται ὁ τύφος «τριήμερος πυρετός», γιά λόγους εὐπρεπείας, μέ ὅλες τίς συνέπειες στήν δημόσια υγεία πού αὐτό μπορεῖ νά ἔχει⁴².

Λιβελλοῦς ἐκτόξευε, γράφει ὁ Λεμπέσης, καί ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, ὅταν χαρακτήρισε ὑποκριτές τούς Φαρισαίους καί ὄχι μέ κάποιον ἠπιότερο, πιό «κόσμιο» τρόπο. Ἄλλωστε, ἡ Ἱστορία αὐτούς τούς χαρακτηρισμούς συγκερατεῖ⁴³. Καί ἐνῶ γιά τήν λογοτεχνία τά «ἀσήμεντα ἀνθρωπάρια» (συνήθως στόχοι τῶν λιβελλῶν ὄχι καθ' ἑαυτά, ἀλλά ὡς εἶδος) εἶναι ἀνεύθυνα, γιά τόν λιβελλογράφο, πού βλέπει τήν κοινωνική τους διάσταση, ἔχουν τεράστιες εὐθύνες γιά τήν συνολική ποιότητα μιᾶς κοινωνίας. Οἱ λιβελλογράφοι εἶναι συνήθως ἀγαθοί ἀνθρωποι. Ἡ μοχθηρία εἶναι συνήθως ἴδιον τῶν «ἀπροίκων». Σέ ἐποχές καταπτώσεως, οἱ λιβελλοῦς ἀποτελοῦν ζωογόνο αὔρα καί τρόπο αὐτοσυνηδησίας τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων⁴⁴. Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ παραβολή τῶν ἀπόψεων αὐτῶν τοῦ Λεμπέση μέ τήν σημερινή συζήτηση γιά τό «πολιτικῶς ὀρθόν».

Ἡ ἐπιστήμη, γιά τόν Λεμπέση, ἔχει χῶρο γιά ὅλους. Τό πλῆθος τῶν μετριοτήτων βρῖσκει μιᾶ μικρή θέση στό ἀπέραντο δίκτυο τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων της καί τῆς ἀτέρμονης ἐξειδίκευσης⁴⁵. Οἱ πραγματικοί, ὅμως, στοχαστές δέν καθορίζονται ἀπό τήν ἀνάγκη, ἀλλά ἀπό τήν ἴδια τους τήν ἰδιοσυγκρασία⁴⁶. Γι' αὐτούς, ἡ ζωή τους εἶναι καλλιτέχνημα καί ἡ ἐργασία τους παίγνιο⁴⁷. Οἱ ἐρευνητές πρέπει νά μελετοῦν τίς κοινωνικές καί λοιπές συνθηκῆς τῆς ἐποχῆς τους, ἀντί νά ἀντιγράφουν ξένες ἐργασίες καί πηγές. Βεβαίως, ἔτσι εἶναι πιθανόν νά μήν προλάβουν νά καταλάβουν ἀκαδημαϊκές εἴδρες, ἀλλά θά γίνουν τουλάχιστον γνώστες τῶν ζητημάτων⁴⁸.

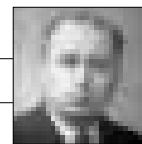
Κύριο χαρακτηριστικό τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, κατά τόν Λεμπέση, εἶναι ἡ ἀφηρημένη σκέψη: «Ἡ ἀφηρημένη σκέψις, μή ὑπάρχουσα κατ' ἀνάγκην εἰς ὅλους τούς ἀνθρώπους, κατέ-

στη ὄπλον φοβερόν τῶν πλέον εὐφυῶν πρός ἐκμετάλλευσιν τῶν ἀσθενεστέρων»⁴⁹.

Γιά τόν Λεμπέση, τά ἠθικά καί δεοντολογικά ζητήματα δέν πρέπει νά ἀναμειγνύονται στήν κοινωνιολογική ἐπιστήμη, διότι προκαλοῦν παραλήρημα⁵⁰. Ἡ κοινωνιολογία ὀφείλει νά ἐξαντλήσει ὀλόκληρη τήν σειρά τῶν αἰτίων πού βρίσκονται διαδοχικά πίσω ἀπό ἕνα κοινωνικό φαινόμενο. Ἐάν διακόπτεται ἡ σειρά αὐθαίρετα σέ κάποιον σημεῖο, γιά λόγους πολιτικῆς σκοπιμότητας, τότε παύει νά εἶναι ἐπιστήμη καί γίνεται δημοσκοπία. Ὁ μαρξισμός, π.χ., σταμάτησε στόν οικονομικό παράγοντα, ἐνῶ πίσω του κρύβονται ἰσχυρότερες ἀκόμα δυνάμεις⁵¹. Ἀποσπασματικές θεωρίες τῆς κοινωνίας δέν ὑπάρχουν. Μιά θεωρία πρέπει νά εἶναι σέ θέση νά ἐξηγήσει ὅλα τά κοινωνικά φαινόμενα ἢ κανένα. Οἱ φυσικοὶ νόμοι πού διέπουν τίς κοινωνίες δέν ἐπιτρέπουν ἐξαιρέσεις. «Νόμοι» πού δέν εἶναι ἱκανοί νά ἐρμηνεύσουν ὀλόκληρη τήν κοινωνική πολυπλοκότητα εἶναι δημοσκοπία⁵². Τά σφάλματα ἔγκεινται στίς θεωρίες καί οὐδέποτε στά γεγονότα⁵³, ὅπως καί οὐδέποτε στά ἔνστικτα⁵⁴.

Ὁ Λεμπέσης ὑποστηρίζει ὅτι τό χιοῦμορ μπορεῖ νά βλάψει μιᾶ ἐπιστημονική μελέτη μόνον ὅταν προβάλλεται ἀντί ἐπιστημονικῶν ἐπιχειρημάτων. Ἀπεναντίας ὠφελεῖ, ὅταν τά συνοδεύει καί τά σκιαγραφεῖ⁵⁵. Ἡ κοινωνιολογία καί οἱ κοινωνικές ἐπιστῆμες, γενικά, λαμβάνουν τό ὑλικό τους ἀπό τό «φλέγον καί ζέον» κοινωνικό περιβάλλον, ὅπου πάθη καί συμφέροντα δημιουργοῦν πανδαιμόνιο. Ἐτσι, ὁ κοινωνιολόγος πρέπει νά διακατέχεται ἀπό ἀταραξία φιλοσόφου, πνευματική ἀνωτερότητα καί ἐσωτερική δύναμη, γιά νά ἀντικρούει τήν δυσφορία καί τό μίσος τῶν πολλῶν πού θίγονται ἀπό τά πορίσματά του. Ὁ κοινωνιολόγος δέν πρέπει νά παίρνει μέρος στίς κοινωνικές διαμάχες, οὔτε νά ἐνδιαφέρεται γιά τίς γνώμες τῶν συμπλεκόμενων κοινωνικῶν παραγόντων. Δέν πρέπει ἐπίσης νά ἐνδιαφέρεται ἀν τά πορίσματά του θά θίξουν κάποιον. Γι' αὐτούς πού θίγονται, ἐνῶ ταυτόχρονα στεροῦνται ἐπιχειρημάτων καί δυνατότητας αὐτοσυνηδητοποίησης, ὁ Λεμπέσης χλευάζει: «Δέν πταίει κανεῖς, ἀλλ' ἡ φύσις»⁵⁶.

Ἡ ἐπιστήμη δέν πρέπει νά σέβεται τίποτα ἄλλο ἀπό τήν ἀλήθεια⁵⁷. Ἡ φιλανθρωπία δέν ἔχει καμμιά σχέση μέ τήν ἐπιστήμη· καί οἱ ἐπιστήμονες πού, εἴτε ἔχουν καρδιά πιό εὐαίσθητη ἀπό τόν ἐγκέφαλό τους εἴτε οἱ ἴδιοι ἔχουν ἀνάγκη φιλανθρωπίας, βλάπτουν καί ἐξευτελίζουν τήν ἐπιστήμη. Στήν θέση τῆς ἀπόλυτης σαφῆνειας

τῶν ἐννοιῶν καί τῶν συλλογισμῶν ἐγκαθιστοῦν ἀσάφεια καί φιλανθρωπία, γιά τόν ἀπλούστατο λόγο ὅτι λυποῦνται καί προβάλλουν τούς βλάκες, οἱ ὁποῖοι εἶναι καταθλιπτικά πάρα πολλοί. Ἀποτέλεσμα: «ἡ κοινωνική καί ἡ ἐθνική ἀκόμη ζήμια ἐκ τῆς ὡς ἄνω ψυχικῆς εὐρυχωρίας ἐνίων ἐπιστημόνων, ἥτις δύναται νά ταυτίζεται μέ τήν βλακείαν καί τήν ἀσυνειδησίαν»⁵⁸.

Ἡ Λεμπέσης θεωρεῖ ὅτι στήν Ἑλλάδα ἡ ἐπιστήμη «ὑπῆρξεν ἀνεκάθεν ὑπόθεσις ἀτυχῆς», κυρίως διότι «ἀπουσιάζει τό ἐλέγχον μορφωμένον κοινόν», τό ὁποῖο «κοσκινίζει» τούς ἐπιστήμονες. Ἐκτός αὐτοῦ, ἡ ἀποψη ὅτι «δύναται μέν

νά εἶναι κανεῖς ἐπιστήμων, ἀλλά ταυτοχρόνως καί κάθαρμα, εἶναι φαινόμενον “ἰθυνούσης τάξεως” ἠθικῶς καί κατά συνέπειαν καί πνευματικῶς ἀναρχομένης, ὅπως κάθε μηχανικός διχασμός συνειδήσεως». Συμπληρώνει δέ ὅτι «...ὁ δέ πνευματικῶς τελευταῖος Ἕλλην δύναται νά ἔχει — καί ἔχει — ἀπείρως ὀξυτέραν καί διαυγαστέραν πολιτικῆν κρίσιν ἀπό τοῦ πρώτου τυχόντος παραπομποδιαίτου ρακοςυλλέκτου πού κατώρθωσε νά θεμελιώσῃ ὑπόστασιν καί “αἰγλήν” ἐπειδή εἰς αὐτόν τόν τύπον δέν ὑπάρχει ἐπιστημονική κριτική, ἐνῶ ἀντιθέτως ὑπάρχουν κόμματα καί ἐφημερίδες πού κατασκευάζουν καθηγητάς»⁵⁹.

Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Λεμπέση

Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Λεμπέση εἶναι καθοριστικά ἐπηρεασμένη ἀπό τήν γερμανική σκέψη καί ἰδιαίτερα τήν ἀντι-μαρξιστική, καθώς καί τήν ἀναθεωρητική μαρξιστική. Παραπέμπει κατά κύριο λόγο σέ Γερμανούς, ὅπως, π.χ., στόν Tönnies*, στόν Sombart, στόν δάσκαλό του Oppenheimer**, στόν Spengler***, καί σέ ἐλάχιστους Ἕλληνες, ὅπως λ.χ. στόν Παν. Κανελλόπουλο. Δείχνει ὅτι ἔχει ἀφομοιώσει κατά τρόπο οὐσιαστικό, συνθετικό ἀλλά καί κριτικό

τήν εὐρωπαϊκή κοινωνιολογία καί δέν διστάζει νά ἀσκήσει κριτική ἀκόμη καί σέ ἐπιστημονικούς γίγαντες⁶⁰. Στά ἔργα του καταπολεμᾷ μέ λογικά καί ἱστορικά ἐπιχειρήματα τόν μαρξισμό, ἀλλά καί τόν διαφωτισμό καί τήν ἀστική πολιτική θεωρία. Οἱ ἀναλύσεις του γιά τόν φασισμό θυμίζουν αὐτές τῆς Hannah Arendt* καί εἶναι εὐρηματικές, πρωτότυπες καί ἐνδιαφέρουσες.

Πολλά κοινωνικά φαινόμενα, πιστεύει ὁ Λεμπέσης, δίνουν τήν ἐντύπωση ὅτι ἐκφεύγουν τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Αὐτό ἀποδεικνύεται ἀπό τίς ἐσωτερικές ἀντιφάσεις τῶν ρασιοναλιστικῶν κινήματων καί ἰδιαίτερα τοῦ μαρξισμοῦ. Στήν ἐποχή τοῦ Λεμπέση εἶχε πλήρως ἀναπτυχθεῖ ἡ κριτική καί ἡ ἀμφισβήτηση τῶν μαρξιστικῶν δογμάτων. Ἦδη, πρό τοῦ Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, εἶχαν ἐπέλθει σοβαρά ρήγματα στό μαρξιστικό θεωρητικό οἰκοδόμημα, τόσο ἀπό μή μαρξιστές θεωρητικούς (Sorel, Sombart, Oppenheimer), ὅσο καί ἀπό τούς ἴδιους τούς μαρξιστές

* Ferdinand Tönnies, 1856-1936: Κορυφαῖος Γερμανός κοινωνιολόγος. Σπούδασε κλασσική φιλοσοφία στό Στρασβούργο, στήν Λειψία καί στήν Βόννη. Τό 1887, δημοσίευσε τό κλασσικό ἔργο του *Gemeinschaft and Gesellschaft*, στό ὁποῖο διακρίνει τίς δύο κύριες μορφές κοινωνικῆς ὀργάνωσης, τήν ὀργανική Κοινότητα καί τήν συμβατική Κοινωνία. Ἐγραψε ἐπίσης μιά μελέτη γιά τόν Marx (1921), τήν *Κριτική τῆς Κοινῆς Γνώμης* (1922) καί ἄλλα ἔργα. Ὁ Hitler τόν ἀπομάκρυνε αὐθαίρετα ἀπό τήν προεδρία τῆς Γερμανικῆς Κοινωνιολογικῆς Ἐταιρείας, τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ἰδρυτικό μέλος.

** Franz Oppenheimer, 1864-1943: Γερμανός γαιτρός, κοινωνιολόγος καί οἰκονομολόγος, καθηγητής στό Πανεπιστήμιο τῆς Φραγκφούρτης. Συνέγραψε τετράτομο *Σύστημα Κοινωνιολογίας* καί πολλά ἄλλα ἔργα γιά τό κράτος τοῦ καπιταλισμοῦ, τόν σοσιαλισμό, τόν κομμουνισμό κ.λπ.

*** Oswald Spengler, 1880-1936: Γερμανός φιλόσοφος καί ἱστορικός, συγγραφέας τοῦ περίφημου ἔργου *Ἡ παρακμή τῆς Δύσης* (1918-9). Ὁ Spengler συμπυκνώνει στό ἔργο του τήν οὐσία τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πεσσιμισμού. Θεωρεῖ ὅτι οἱ πολιτισμοί, διαδεχόμενοι ὁ ἕνας τόν ἄλλον, ἀναπτύσσονται διαδοχικά σέ ὅλους τούς τομεῖς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας (πολιτική, οἰκονομία, τέχνη κ.λπ.) καί, τελικῶς, παρακμάζουν. Ὁ Spengler ἀντιμετωπίζει τήν δημοκρατία ὡς τό χαρακτηριστικό πολίτευμα τῆς παρακμῆς καί ὑποστηρίζει τό ἰσχυρό κράτος καί τήν χαρισματική ἡγεσία. Τό ἔργο του ἀσκήσε παγκόσμια ἐπίδραση.

* Hannah Arendt, 1906-1975: Γεννήθηκε στό Ἀννόβερο τῆς Γερμανίας καί σπούδασε στήν Χαϊδελβέργη, ὅπου ὑπῆρξε μαθήτρια τοῦ Karl Jaspers καί ὅπου ἔλαβε διδακτορικό φιλοσοφίας. Ἐπειδή ἦταν Ἑβραία, ἐγκατέλειψε τήν Γερμανία τό 1933, μέ τήν ἄνοδο τοῦ Hitler. Ἐγκαταστάθηκε ἀρχικά στήν Γαλλία καί στήν συνέχεια ὀριστικά στίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες. Δίδαξε σέ μεγάλα ἀμερικανικά πανεπιστήμια καί ἔλαβε τήν ἀμερικανική ὑποκοινοτομία. Ἐγραψε μελέτες μέ κύριο ὑποκείμενο τόν ὀλοκληρωτισμό, πού σήμερα θεωροῦνται κλασσικές. Στό ἔργο της *Τό ὀλοκληρωτικό σύστημα* (1972) συγκρίνει τόν ναζισμό μέ τόν σταλινισμό, διαπιστώνοντας ὅτι εἶχαν τόν ἴδιον κοινωνιολογική προέλευση καί ἦταν κινήματα ἀπότοκα τῶν λουμπεν στοιχείων τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας, σέ ἀντίθεση μέ τήν μαρξιστική ἀνάλυση, καί εἶδε στόν φασισμό τήν ἀκραία ἐκφάνση τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς. Πέθανε τό 1975.

(Bernstein*, Cunow, de Man, Loria**, τόν ίδιο τόν Lenin). Τελικά, ἡ μαρξιστική παράταξη διασπάστηκε καί οἱ φορεῖς τῆς κατέληξαν σέ ἰδεολογικό ἐμφύλιο πόλεμο⁶¹.

Αὐτή ἡ ἀποσύνθεση τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας, ἐπισημαίνει ὁ Λεμπέσης, ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι οἱ ἰδρυτές τῆς, εἴτε ἀπό καλή πίστη εἴτε γιά δημαγωγικούς λόγους, συνδύασαν αὐθαίρετα ἕτερογενῆ καί ἀντιφατικά στοιχεῖα. Τό ἀποτέλεσμα ἦταν τίς ἀνεπάρκειες τοῦ μαρξισμού νά ἔλθουν νά καλύψουν ἀνορθολογικά καί μυστικιστικά στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης σκέψης, τά ὁποῖα ὁ ρασιοναλισμός εἶχε ἐξορίσει, ὀρθῶς μὲν ἀπό τήν ἐπιστημονική μέθοδο, ἐσφαλμένα ὅμως ἀπό τό πρός ἐξέταση ὕλικό⁶². Γι' αὐτό ὁ Λεμπέσης ἀναζήτησε ἀρχές ἐπιστημονικῆς ἀνάλυσης ἱκανές νά δώσουν λογικές ἐρμηνεῖες σέ φαινόμενα πού παρέμεναν ἀνεξήγητα ἀπό τίς παγιωμένες μεθόδους, ὅπως εἶναι π.χ. ὁ νόμος τῆς φυσικῆς ἕτερογένειας τῶν κοινωνικῶν ομάδων τοῦ Gum-

* *Eduard Bernstein, 1950-1932*: Ὁ πατέρας τοῦ «ρεβιζιονισμοῦ», δηλαδή τῆς ἀναθεώρησης τοῦ κλασσικοῦ μαρξισμού, ἦταν γόνος ἐβραϊκῆς οἰκογένειας. Γεννήθηκε στό Βερολίνο. Ἐξορίστηκε στήν Ἑλβετία ἀπό τόν Βίσμαρκ τό 1881, λόγω τῆς πρωταγωνιστικῆς του δράσης στό γερμανικό σοσιαλιστικό κίνημα. Ἀπό τήν Ζυρίχη διηύθυνε, μαζί μέ τόν Kautsky, τήν ἐβδομαδιαία ἐφημερίδα τῆς γερμανικῆς σοσιαλδημοκρατίας ὡς τό 1888, ὅποτε οἱ ἑλβετικές ἀρχές τόν ἀπήλασαν καί ἀναγκάστηκε νά μετακινήσει στό Λονδίνο. Ἐκεῖ γνωρίστηκε μέ τόν Engels, τοῦ ὁποῖου ἐγίνετο ἔμπιστος φίλος, γραμματέας καί ἐκτελεστής τῆς διαθήκης του. Στό περίφημο βιβλίο του *Οἱ προϋποθέσεις τοῦ σοσιαλισμοῦ καί τά καθήκοντα τῆς σοσιαλδημοκρατίας* ἀπάντησε ἕνας ἄλλος μεγάλος ἀναθεωρητής τοῦ μαρξισμού, ὁ Karl Kautsky, μέ τό ἔργο του *Ὁ Bernstein καί τό σοσιαλδημοκρατικό πρόγραμμα — μιά ἀντι-κριτική*, τό 1899. Ὁ Bernstein ἀποσκοποῦσε, παρά τήν πολεμική ἐναντίον του, ὄχι στήν κατάργηση ἢ στήν ἀντικατάσταση τοῦ μαρξισμού μέ μιά ἄλλη θεωρία, ἀλλά στήν οὐσιαστική κριτική του ὑπό τό φῶς τῆς πραγματικότητας, συγκρίνοντας π.χ. τίς προβλέψεις τῆς μαρξιστικῆς θεωρίας μέ τήν πραγματική ἐξέλιξη τῶν βιομηχανικῶν κοινωνιῶν. Ἔτσι, ὁ Bernstein ἐπισήμανε ὅτι ὁ νόμος τῆς συγκροτοποίησης τοῦ κεφαλαίου δέν ἐπαληθεύθηκε, οὔτε οἱ μεσαῖες τάξεις προλεταριοποιήθηκαν, ἀλλά οὔτε καί οἱ κρίσεις τοῦ καπιταλισμοῦ ὀδήγησαν στήν διάλυσή του. Ὁ Bernstein πρότεινε νά ἀποκτήσει τό προλεταριάτο διοικητική ὀρμότητα πρὶν ἀντικαταστήσει τήν ἀστική τάξη μέ τόν ἑαυτό του, νά συμμαχήσει μέ ἄλλες καταπιεζόμενες κοινωνικά τάξεις καί ἡ μετάβαση στόν σοσιαλισμό νά γίνει ὄχι μέ βίαιη ρήξη ἀλλά μέ μιά μακρά διαδικασία μεταρρυθμίσεων.

** *Achille Loria, 1857-1943*: Ἰταλός κοινωνιολόγος καί οικονομολόγος, καθηγητής σέ ἰταλικά πανεπιστήμια. Θεωρεῖ τόν οικονομικό παράγοντα προσδιοριστικό τῶν κοινωνικῶν, πολιτικῶν καί θρησκευτικῶν φαινομένων.

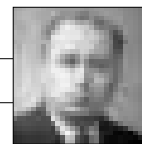
blowicz*, ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ σταθερό στοιχεῖο στήν κοινωνιολογική σκέψη τοῦ Λεμπέση⁶³.

Ὁ Λεμπέσης πιστεύει ἀπόλυτα στήν δυνατότητα τῆς κοινωνιολογίας νά διατυπώνει νόμους⁶⁴. Καταγγέλλει τούς πολέμιους τῆς κοινωνικῆς νομοτέλειας⁶⁵. Ἀλλά ἀπορρίπτει τόν γαλλικό ὀρθολογισμό, διότι πιστεύει ὅτι εἶναι προϊόν ἰδεολογικῆς σύγχυσης ἢ παραπληροφόρησης τῆς ἀστικῆς σκέψης, πού διακατέχεται ἀπό ἀντιεπιστημονικές παραισθήσεις, ὅπως εἶναι π.χ. ἡ ἔννοια τῆς ἰσότητος. Ἀναγνωρίζει τήν συμβολή στήν σκέψη του τῶν Schopenhauer, Nietzsche, Marx, Sobart, Oppenheimer, Adler, Gumbrowicz, «τῶν ὁποίων ηὐτύχησα νά ὑπάρξω μαθητής καί τῶν ὁποίων τήν διδασκαλία οὐδέποτε ἔχασα ἀπό τῶν ὀφθαλμῶν»⁶⁶. Ἀπορρίπτει κάθε μεταφυσική στήν κοινωνιολογία. Τήν κοινωνιολογία θεωρεῖ «Πρακτική τῆς Ὁμάδος», ἐν ἀντιθέσει πρὸς τήν «Πρακτική τοῦ Ἀτόμου», πού ἐνδιαφέρει τήν Ψυχολογία⁶⁷.

Ὁ Gumbrowicz τοῦ προσέφερε τήν ἔννοια τῆς φυσικῆς νομοτέλειας στήν κοινωνική ἀνάλυση, ὅπως εἶπαμε καί παραπάνω, ἐνῶ ὁ Schopenhauer τήν ἔννοια τῆς «θέλησης τῆς ζωῆς» (wille zum leben). Ἡ θέληση τῆς ζωῆς εἶναι μιά τυφλή φυσική δύναμη, μέ τήν δική της νομοτέλεια, πού συγκρούεται μέ τήν δύναμη τῆς ratio, ὑπό τήν ἔννοια πού τῆς προσέδωσε ὁ γαλλικός διαφωτισμός. Στόν Nietzsche ὀφείλεται ἡ μόνιμη διάκριση πού ὑπάρχει στό ἔργο τοῦ Λεμπέση μεταξύ τῆς «κοινωνικῆς ἀγέλης» καί τῆς «ὑπερκοινωνικῆς προσωπικότητας», τήν ὁποία ὅμως ὁ Λεμπέσης προσπαθεῖ νά ἐκλογικεύσει, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τόν Nietzsche⁶⁸. Ὁ Λεμπέσης εἶναι ἀπαλλαγμένος, ὅπως δηλώνει⁶⁹, ἀπό τίς φιλελεύθερες προσπάθειες χονδροειδοῦς δικαίωσης τῶν ἐκαστοτε κυριάρχων μέ οικονομιστικά ἐπιχειρήματα ἢ τίς μαρξιστικές ἀπόπειρες ἀξιολογικῆς δικαίωσης τῶν κυριαρχουμένων.

Ὁ Μάρξ, τοῦ ὁποῖου τό ἔργο ὁ Λεμπέσης γνωρίζει βαθύτατα, «κατά τινά κοσμοϊστορικήν διαστροφήν»⁷⁰ στηρίζεται φιλοσοφικῶς μὲν στόν Hegel, οικονομικῶς δέ στόν Ricardo, ἐνῶ μεθοδολογικῶς εἶναι γνήσιος ἐκπρόσωπος τοῦ ἰουδαϊκοῦ ρασιοναλισμοῦ. Ὁ Λεμπέσης ὀφείλει πολλά στόν Oppenheimer, ὁ ὁποῖος ἦταν «ἀναμφιβόλως ὁ σημαντικότερος τῶν Εὐρωπαϊῶν κοινωνιολόγων, τοῦ ὁποῖου τήν ἐπιρροήν ἐδέχθη βαθυτέ-

* *Ludwig Gumplowicz, 1838-1909*: Πολωνοεβραῖος κοινωνιολόγος. Θεωρητικός τοῦ κοινωνικοῦ δαρβινισμοῦ καί τῆς φυσικῆς ἀισότητος στήν κοινωνία.

ραν, διότι υπήρξε ο διά ζώσης διδάσκαλός μου, πνεύμα σπανίας διαυγείας και λογικής δυνάμεως»⁷¹. Ἀλλά ἀσχεῖ κριτική και σέ αὐτόν, διότι ἱδρυσε δική του οικονομική θεωρία και διότι κυμαίνονταν μέχρι τέλους μεταξύ τῆς φυσικῆς νομοτέλειας και τοῦ βολонταρισμοῦ και ἔδωσε στό σύστημά του ἔντονη ιδεολογική χροιά. Κατά τόν τρόπο αὐτόν, ὁ Oppenheimer, μαθητής τοῦ Gumbrowicz, ἐμφανίζεται νά ὀπισθοδρομεῖ ἐναντι τοῦ δασκάλου του. Ὁ Λεμπέσης ἀναφέρει⁷² ὅτι ἐπίδραση ἄσκησε ἐπίσης στήν διαμόρφωση τῆς κοινωνιολογικῆς του σκέψης και ἡ Ἀτομική Ψυχολογία τοῦ Adler και ἰδιαίτερα ἡ θεωρία του γιά τό «σύμπλεγμα κατωτερότητας».

Γενικά, ὁ Λεμπέσης θεωρεῖ ὅτι ἡ ἐπιστήμη τῆς κοινωνιολογίας ὀφείλει νά ἐρμηνεύει πλήρως και πέρα ἀπό ιδεολογικές σκοπιμότητες ὁλόκληρη τήν πραγματικότητα, μέ βάση τούς φυσικούς νόμους πού διέπουν τήν κοινωνία. Ἄν ἡ κοινωνιολογία ἀποφύγει, ὅπως συχνά ἔκανε μέχρι σήμερα, μία πειστική, οὐσιαστική και ρεαλιστική ἐρμηνεία τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, τότε θά χρεωκοπήσει ὡς ἐπιστήμη⁷³. Ὁ Λεμπέσης πιστεύει ὅτι «καί αἱ νόσοι ἑνός ὀργανισμοῦ εἶναι συλληπταί και θεραπευταί διά τῆς αὐτῆς ἐπιστήμης, ἥτις γνωρίζει τούς νόμους τούς διέποντας αὐτόν»⁷⁴. Ὁ «διαλεκτικός ὕλισμός», τόν ὁποῖο ὁ Λεμπέσης θεωρεῖ αὐτοαναϊρούμενο και ἀντιφατικό «τραγέλαφο»⁷⁵, προσπαθεῖ νά ἀποκρύψει

τούς οὐσιώδεις νόμους τῆς κοινωνίας, ὅπως π.χ. τό μίσος τῶν ἀποκλήρων κατά τῆς ἀρχουσας τάξης, και νά παρουσιάσει τήν φυσική νομοτέλεια τῆς πάλης τῶν τάξεων σάν κάτι πού μπορεῖ νά ἐκλείψει ἀπό τήν κοινωνική πραγματικότητα, πράγμα ἀνακριβέστατο. Κατήγγειλε δέ τήν «πλέον δημοκοπικήν κομμουνιστικήν θεωρίαν, ἐν δεινῷ πανδαιμονίῳ πλουσιωτάτου ὑβρεολογικοῦ λεξιλογίου»⁷⁶. Ἡ κοινωνιολογία ὀφείλει νά ἀποκαλύψει και νά ἀναλύσει τόν ἀέναο κύκλο τῶν κοινωνικῶν ἀνατροπῶν⁷⁷.

Θεωρεῖ τήν ἀνισότητα νόμο τῆς φύσεως. Ὁλες ἄλλωστε οἱ θεωρίες, πιστεύει, πού στόχευσαν στήν ὀριστική ἀνατροπή τῆς ἀνισότητος, κατέληξαν νά «νομιμοποιήσουν» και νά στηρίξουν ιδεολογικά τά πιά ἄνισα καθεστῶτα. Βεβαίως ὑπάρχουν κοινωνίες λιγότερο ἢ περισσότερο δίκαιες, βεβαίως μποροῦν οἱ κοινωνίες νά βελτιώνονται ἢ, ἀντίθετα, νά γίνονται πιά ἐκμεταλλευτικές, ἀλλά αὐτό δέν θά ἐπηρεάσει σέ τίποτε τήν ὑπαρξη τοῦ βασικοῦ φυσικοῦ νόμου, ὅτι πάντοτε θά ὑπάρχουν «ἀνώτεροι» και «κατώτεροι». Γιά τήν κοινωνιολογία ὡς ἐπιστήμη, αὐτό ἔχει σημασία, ὑποστηρίζει ὁ Λεμπέσης. Καί ὄχι τό συνολικό πολιτιστικό ἐπίπεδο μιᾶς κοινωνίας ἢ οἱ διαβαθμίσεις του⁷⁸. Κάθε ὑπαρκτή κοινωνία, κατά τόν Λεμπέση, ἐδράζεται στόν νόμο τῆς φυσικῆς ἀνισότητος και τοῦ φυσικοκοινωνικοῦ διαφορισμοῦ.

Ὁ νόμος τοῦ κοινωνικοῦ διαφορισμοῦ

Ὁ κοινωνικός διαφορισμός ἀποτελεῖ βασική ἀρχή τῆς κοινωνιολογίας τοῦ Λεμπέση, ὅπως αὐτός τήν εἰσήγαγε ἀπό τήν γερμανική σκέψη και ἰδιαίτερα ἀπό τόν Gumbrowicz. Ἡ φυσική ἀνισότητα, πού ἐνυπάρχει στήν κοινωνία, ἐκφράζεται μέ τίς διαφορετικές ἀνθρώπινες ποιότητες ἀπό τίς ὁποῖες αὐτή ἀποτελεῖται. Ἄν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι εἶχαν τίς ἴδιες ἰκανότητες, δέν θά ἦταν δυνατή ἡ ἀλληλοσυμπλήρωση, ἀλλά θά ὑπῆρχε ἰσοπέδωση⁷⁹. Αὐτή ἡ ἀνισότητα προκαλεῖ αὐτομάτως ἐναν φυσικό καταμερισμό ἐργασίας μεταξύ ἀρχόντων και ἀρχομένων, μεταξύ ἡγετῶν και μάζας και παράγει τό ταξικό σχῆμα τῆς κοινωνίας, πού κακῶς ὁ μαρξισμός ἐρμήνευσε οικονομικά. Δέν θά ἦταν δυνατόν νά καταργηθεῖ ἡ κοινωνική ἀνισότητος, ἀφοῦ εἶναι ἀδύνατον νά καταργηθεῖ ἡ φυσική ἀνισότητος⁸⁰. Οἱ θεωρίες πού ἀγνοοῦν τόν νόμο τοῦ διαφορισμοῦ εἶναι ἀδύνατον νά ἀξιώσουν τήν πα-

ραμική σχέση μέ τήν πραγματικότητα, γράφει ὁ Λεμπέσης. Διακρίνονται δέ ἀπό ἐννοιολογικό χάος, τό ὁποῖο βεβαίως δέν ἀνταποκρίνεται στήν κοινωνική πραγματικότητα, ἡ ὁποία κάθε ἄλλο παρά χάος εἶναι. Ἀπεναντίας, ἡ κοινωνία ἀποτελεῖ σύστημα μέ παραδειγματική τάξη⁸¹.

Ἡ οικονομική ἔννοια τῶν κοινωνικῶν τάξεων ἀποτελεῖ μαρξιστική παραπλάνηση⁸². Ἡ «ἰσότητα», πού διακήρυξαν ἀστοί, μαρξιστές, ἀλλά και ἐθνικοσοσιαλιστές, ἀποτελεῖ κατά τόν Λεμπέση «δημοκοπική ἀγυρτεία»⁸³. Ἡ ἔννοια ἐξ ἄλλου «λαός», τό κεντρικό σύνθημα τῶν δημοκρατῶν, παραπέμπει σέ «ἐνιαῖον τι μαλάκιον ἀποτελούμενον ἐξ ἴσων ἀτόμων και ὡς μηχανικόν-ρασιοναλιστικόν ἄθροισμα ψήφων»⁸⁴. Γι' αὐτό και ἡ ἀστική τάξη κήρυξε τήν νομική μόνον ἰσότητα, ἀκριβῶς γιά νά διευκολυνθεῖ ἡ φυσικο-κοινωνική ἀνισότητος⁸⁵.

Ὁ διαφορισμός δημιουργεῖ, λοιπόν, τίς ἀνταγωνιζόμενες μεταξύ τους κοινωνικές ομάδες, ὄργανα τοῦ κοινωνικοῦ μηχανισμοῦ καί φορεῖς μερικής κοινῆς γνώμης. Ἐξασφαλίζει τήν κίνηση τῆς κοινωνίας, δηλαδή τήν κοινωνική δυναμική. Συμπληρώνεται ἀπό τήν ἀντίστοιχη λειτουργία τῆς ὀλοκληρώσεως (integration), μέ τήν ὁποία ἐντάσσονται ὀργανικά ὅλες οἱ κοινωνικές ομάδες σέ ἓναν ἐνιαῖο κοινωνικό ὀργανισμό, ὥστε νά ἐξασφαλίζεται ἡ συνοχή τῆς κοινωνίας⁸⁶.

Ἡ θεωρία τοῦ διαφορισμοῦ στό ἔργο τοῦ Oppenheimer ἀποκτᾶ κρυστάλλινη σαφήνεια, ἐκτιμᾷ ὁ Λεμπέσης, ἐνῶ ὁ Tönnies δημιουργεῖ σύγχυση γύρω ἀπό τίς σχετικές ἔννοιες. Οἱ μεγάλες μάζες χαρακτηρίζονται ἀπό φυσική ἀνισότητά, πνευματική μετριότητα ἢ καί ἀνεπάρκεια καί ἀπό ἔμφυτη τάση πρὸς οἰαδήποτε δουλεία. Ὅταν ἡ κοινωνία εἶναι στέρεη, οἱ μάζες, ἂν καί ἀμαθεῖς, σκέπτονται σύμφωνα μέ τὰ ὑγιή τους ἔνστικτα, ἂν ὅμως ἡ κοινωνία ἐπηρεάζεται ἀπό διάφορες θεωρίες περί ἰσότητος, πού κολακεύουν τήν φιλαυτία καί τήν μοχθηρία τῶν μαζῶν, τότε αὐτές γίνονται λεία τῶν δημοκόπων, τοῦ ἀπολυταρχισμοῦ καί τῆς τυραννίας. Ἐνῶ οἱ ψευδεπίγραφες αὐτές θεωρίες, φυσικά, δέν μεταβάλλουν

σέ τίποτα τήν πραγματική φυσική ἀνισότητα⁸⁷.

Ὁ κοινωνικός διαφορισμός, διά τῆς φυσικῆς ἐπιλογῆς, ὀδηγεῖ στήν δημιουργία κοινωνικῆς ἰεραρχίας καί αὐτή μέ τήν σειρά τῆς στήν ἀνάδειξη ἡγετῶν. Ὁ ἡγέτης ἀποτελεῖ τήν «ἐλαχίστη προσπάθεια» γιά τήν ἐπιτυχία⁸⁸. Ὁ καπιταλισμός καί ὁ κομμουνισμός προσπάθησαν νά ἰσοπεδώσουν διανοητικά καί ψυχικά τήν κοινωνία. Ὁ ἰδιοφυῆς ἄνθρωπος εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς αὐτήν τήν ἰσοπέδωση, ἡ ἴδια ἡ ὑπαρξή του ἀποτελεῖ, ἄλλωστε, ἄρνηση καί ἔμπρακτη διάψευση αὐτῆς τῆς ἰσοπέδωσης⁸⁹.

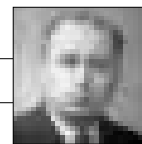
Τά ἄτομα μέ ἰδιαίτερα ἔντονη προσωπικότητα καί ἀντίσταση κατὰ τῆς ἀπορροφητικῆς καί ἰσοπεδωτικῆς κοινωνικῆς «προσαρμογῆς» ἀποκλείονται, συνήθως, κοινωνικά. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἀποκλεισθεῖσα προσωπικότης νά ἐπανέλθει ὡς ἰσχυρός ἐχθρός τῆς καθεστηκυίας τάξεως⁹⁰. Ἡ μάζα τῶν μετρίων ἀνθρώπων, φυσικά, δέν ἐπιθυμεῖ τήν φυσική ἐπιλογή, ἀλλά τήν ἰσοπέδωση, γιατί, λόγω τοῦ ἐνστικτοῦ κατωτερότητος πού τήν διακατέχει, μισεῖ κάθε φυσική ἐπιλογή, πού ἀναγκαστικά ὀδηγεῖ, κάτω ἀπό ὁποιοδήποτε σύστημα, στήν ἀνάδειξη τῶν προαιώνιων ἐχθρῶν τῆς μάζας: τῶν προικισμένων⁹¹.

Ἡ μηχανοποίηση τοῦ ἀνθρώπου

Ἀκρως πρωτότυπη εἶναι ἡ ἐρμηνεία πού δίνει ὁ Λεμπέσης στήν προϊούσα μηχανοποίηση τῶν πάντων στήν ἐποχή μας: θεωρεῖ ὅτι αὐτή ὀφείλεται στήν ἴδια τήν μηχανική φύση τῶν ἀνθρώπων. Δέν εἶναι ἡ μηχανοποίηση τοῦ ἀνθρώπου προῖόν τῆς μηχανῆς, ἀλλά ἡ μηχανή ἀποτελεῖ δημιούργημα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, πού ρέπει πρὸς τήν μηχανοποίηση. Εἶναι μιᾶ ἐνδιάφερουσα, ἀνθρωπολογικοῦ χαρακτήρα παρατήρηση. Ἐξ ἄλλου, ἡ μηχανοποίηση ἀποτελεῖ κατ' ἐξοχήν κοινωνική διαδικασία καί ὄχι τεχνολογική: «Ἄλλου λοιπόν ἔγκειται ἡ μηχανοποίησις. Ἡ μηχανοποίησις ἔγκειται εἰς ὅλας τὰς ἐποχάς καί δι' ὅλα τὰ ἄτομα εἰς τόν ὑποβίβασμόν τοῦ ἀνθρώπου εἰς ἀντικείμενον, εἰς τήν ὑποτίμησιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς προλετάριον» (Σημ. Συγγ.: μέ τήν ἠθική σημασία πού ὁ Λεμπέσης προσδίδει στήν ἔννοια «προλετάριος»). «Καί ὁ ὑποβίβασμός καί ἡ ὑποτίμησις αὕτη μεταβάλλει τόν ἄνθρωπον εἰς ἐκτελεστικὴν μηχανήν ἀφ' ἑνός καί προκαλεῖ τήν ἀπογύμνωσιν τῆς ψυχῆς του...»⁹².

Ἡ ἀπογύμνωσις τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τίς συ-

ναισθηματικές σχέσεις καί ἡ ὑπαγωγή του σέ μηχανική πειθαρχία, ξένη καί ἐχθρική πρὸς τίς ἰδέες καί τὰ συμφέροντά του, ἀλλά ἐξυπηρετικὴ ἄλλων συμφερόντων, προκαλεῖ τήν μηχανοποίησίν του σέ ὁποιοδήποτε ἐπάγγελμα⁹³. Πολύ περισσότερο ὁ μὴ προικισμένος πνευματικός ἐπαγγελματίας, ὁ κοινός βιοποριστής, δέν χρειάζεται καὶ μηχανικά ὀργανωτικά συστήματα καί τεχνικές γιά νά μηχανοποιηθῆ: ἀντίθετα, ὁ ἴδιος εἶναι μηχανοποιημένος ἐκ φύσεως καί ρέπει πρὸς τήν μηχανική ἐργασία, πρὸς τήν μηχανική μνήμη, πρὸς τήν μηχανική σκέψη, πρὸς τόν μηχανικό τρόπο ζωῆς καί διασκέδασης. Ἡ χαρτοπαιξία, οἱ ἀγελαῖες συγκεντρώσεις, οἱ στερεότυποι τρόποι συμπεριφορᾶς, ἡ ἀέναη ἐπανάληψη τῶν ἴδιων ἀνεκδότων καί «ἀστείων» καί τῶν ἴδιων συνομιλιῶν ἀποτελοῦν ἐκδηλώσεις ὄχι μηχανοποιημένων ἀπὸ ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις, ἀλλά μηχανικῶν ἀπὸ τήν φύση τους ἀνθρώπων⁹⁴. Γιατί γιά τόν Λεμπέση, «μηχανικότης» δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρὰ τό ὁμοίμορφο, τό ἀνιαρό, τό στερεότυπο, δηλαδή ἡ ψυχική καί πνευματικὴ πενία, ἡ ὁποία

αποτελεί πρόσφορο έδαφος για τήν ψυχική και πνευματική αδράνεια, τήν εισδοχή ξένων σκέψεων χωρίς κρίση και τήν έμμογή σέ αυτές, πάλι λόγω νοητικής αδράνειας, ενώ αντιθέτως ό ψυχικός και πνευματικός πλούτος αποτελούν συνεχή επανάσταση έναντιόν κάθε αυτοματισμού⁹⁵.

Ψυχική και πνευματική μηχανοποίηση και ψυχικός εκπρολεταρισμός μπορεί νά υπάρξει και χωρίς τήν ύπαρξη μηχανών, όπως στήν περίπτωση τών αρχαίων δούλων και τών σημερινών

μή βιομηχανικών επαγγελματιών⁹⁶. Ένώ οί Γερμανοί εκτιμούν τήν μηχανική εργασία, δέν υποτάσσονται σέ αυτήν και δέν μηχανοποιούνται, ακριβώς διότι τήν ελέγχουν και τήν εκτιμούν. Ένώ οί ανατολίτες, πού θεωρούν κάθε πειθαρχημένη και συστηματική εργασία επαχθή, τήν θεωρούν και τήν ύφιστανται ως μηχανισμό εκπρολεταρισμού⁹⁷. Κάθε άνθρωπος αποκτά, λοιπόν, συνείδηση προλεταρίου, ανάλογα μέ τό πώς δέχεται ψυχολογικά τήν συστηματική εργασία.

Ό Λεμπέσης κατά τού μαρξισμού

Τήν εποχή τού Λεμπέση, τό κύριο κριτήριο κατάταξης τών επιστημόνων ήταν ή απόστασή τους από τήν μαρξιστική θεωρία. Ό Λεμπέσης, άν και σφοδρός πολέμιος τού μαρξισμού, υίοθετεί κάποιες από τίς θέσεις του. Ό ίδιος θεωρεί τόν Μάρξ σταθμό στήν προσωπική του επιστημονική πορεία⁹⁸, άν και οί χαρακτηρισμοί του έναντιόν τού μαρξισμού είναι σκαιοί, σχεδόν ύβριστικοί, μέσα στά πλαίσια τού ιδιότυπου χιούμορ του. Τόν διαλεκτικό υλισμό τόν θεωρεί προϊόν κοσμοϊστορικής διαστροφής⁹⁹, διότι φιλοσοφικά στηρίζεται στόν Hegel, ενώ οικονομικά στόν Ricardo. Τόν αποκαλεί επίσης «τραγέλαφο»¹⁰⁰, διότι κάτω από τήν δήθεν επιστημονικότητά του κρύβει τό μίσος τών αποκλήρων τής κοινωνίας. «Άντικειμενικότητα» στόν μαρξισμό υπάρχει, κατά τόν Λεμπέση, όση είναι ή πολιτική δύναμη τών φορέων του¹⁰¹. Άλλωστε, ό μαρξισμός εγκατέλειψε γρήγορα τήν αρχική επιστημονική του φύση, για νά καταστεί επίσημη θεωρία μίας κοινωνικής τάξεως¹⁰². Τουλάχιστον ό Λένιν και ό Τρότσκι έρμήνευσαν σωστά τό πνεύμα τού μαρξισμού, γιατί τόν άντελήφθησαν έξαρχής, σωστά, ως ταξική επαναστατική ιδεολογία και όχι ως «έπιστήμη»¹⁰³.

Ό Λεμπέσης θεωρεί ότι ή πάλη τών τάξεων δέν είναι έφεύρεση τού Μάρξ ούτε έχει οικονομικά αίτια. Άπεναντίας, αποτελεί νόμο τής ανθρώπινης κοινωνίας μέ φυσικές αιτίες. Μιά άπλή οικονομική κατηγορία, δηλαδή ένα άθροισμα άτόμων μέ κοινά οικονομικά χαρακτηριστικά, δέν συνιστούν κοινωνική τάξη, ενώ, αντιθέτως, τίς τάξεις αποτελούν άτομα χωρίς κοινό οικονομικό παρονομαστή¹⁰⁴. Κατά τήν μαρξιστική θεωρία, έπισημαίνει ό Λεμπέσης, κεφαλαιοκρατία είναι ή τάξη πού κατέχει τά μέσα τής παραγωγής. Άλλά μέσα τής παραγωγής κατέχουν και μικροα-

στοί και αγρότες. Άπό ποιό σημείο λοιπόν αρχίζει ή κεφαλαιοκρατία;¹⁰⁵ Ό φασισμός και ό ναζισμός, ύποστηρίζει ό Λεμπέσης, έστρεψαν τό προλεταριάτο και τίς εργατικές οργανώσεις έναντιόν τού κεφαλαίου, αντίθετα μέ όσα πρεσβεύει ή μαρξιστική θεωρία. Έτσι, στά ολοκληρωτικά κράτη, τό κεφάλαιο έχασε τήν πολιτική του δύναμη. Άλλά και τό προλεταριάτο δέν είχε καμμία απολύτως ισχύ, αφού πίσω από όλα αυτά βρισκόταν ή δύναμη τού κράτους¹⁰⁶. Άλλωστε, τό οργανωμένο προλεταριάτο διεξήγαγε μέ έπιτυχία κοινωνικούς αγώνες και επέτυχε τίς περισσότερες παραχωρήσεις από τήν αστική τάξη όταν βρισκόταν σέ σχετική εϋημερία, ενώ σέ εποχές δυσπραγίας δέν σημείωσε καμμία έπιτυχία ή και έχασε τά κεκτημένα, όταν, σύμφωνα μέ τήν μαρξιστική θεωρία, «έπρεπε» νά γίνει επαναστατικότερο¹⁰⁷.

Έτσι, σύμφωνα μέ τόν Λεμπέση, ή οικονομική αντίληψη για τίς κοινωνικές τάξεις αδυνατεί νά έρμηνεύσει σωστά τά κοινωνικά φαινόμενα. Οί πλουτοκράτες, γράφει ό Λεμπέσης, ενδιαφέρονται τυχοδιοικτικώς για τήν δική τους τύχη και όχι για τήν τάξη τους ή τό έθνος τους. Άν πάλι έμφορούνται από ύψηλά ιδανικά, τότε μπορεί νά θυσιάσουν τόν έαυτό τους και τήν περιουσία τους για τό έθνος τους¹⁰⁸. Ό εκπρολεταρισμός, ύποστηρίζει ό Λεμπέσης, έγκειται στήν ψυχολογική άντανάκλαση τής κοινωνικής υποτίμησης και όχι τής υλικής ίσοπέδωσης¹⁰⁹. Στήν πραγματικότητα, τό κίνητρο και ό τελικός σκοπός τής δράσης τών κοινωνικών ομάδων δέν είναι τό οικονομικό στοιχείο, αλλά ή κοινωνική ύπεροχή, πού έχει φυσικό και κοινωνικό χαρακτήρα και προέρχεται από τά φυσικά όρμέμφοτα τού ανθρώπου¹¹⁰. Άλλωστε, ή κοινωνική ένταξη κάθε ατόμου δέν εξαρτάται από τήν οικονομική του

κατάσταση. Ὁ ἐπαναστάτης ἀστός, π.χ., εἶναι ὑποκειμενικός προλετάριος, ἐνῶ ὁ συντηρητικός προλετάριος εἶναι ὑποκειμενικός ἀστός. Ἡ οικονομική θέση τοῦ ἀστοῦ καθόλου δέν σημαίνει καί κοινωνική ὑπεροχή, ὅταν ὁ ἀστός αὐτός εἶναι ὡς ἄτομο ψυχικά ἢ κοινωνικά μειωμένος, λόγω φυσικῆς κατωτερότητας, περιθωριοποίησης μέσα στήν τάξη του, ἔλλειψης προσαρμοστικότητας ἢ ὑπερτροφίας τοῦ ὀρμεμφύτου τῆς διακρίσεως. Ἐνῶ ὁ προλετάριος πού διακρίθηκε πολιτικά ἢ κοινωνικά γίνεται ὑποκειμενικός ἀστός¹¹¹.

Τά πραγματικά κίνητρα τῶν ἀνθρώπων ὁμάδων εἶναι ψυχολογικά. Οἱ ἀντικειμενικές καταστάσεις, ὅπως π.χ. ἡ οικονομική, προκαλοῦν πρῶτα ψυχολογικές ἐπιδράσεις καί αὐτές οἱ τελευταῖες ἐπιδρῶν στήν ροή τῶν πραγμάτων. Τό προλεταριάτο, π.χ., ὑφίσταται τήν ἐπίδραση τῆς κοινωνικῆς του μείωσης περισσότερο ἀπό ὅ,τι συνεπάγεται ἡ οικονομική του κατάσταση. Αὐτό συμβαίνει διότι ὁ ψυχολογικός μηχανισμός, πού δέχεται τήν ἐπίδραση τῆς ἐξωτερικῆς πραγματικότητας, εἶναι ἤδη ἐφοδιασμένος μέ τό ὀρμεμφυτο τῆς ὑπεροχῆς, πού ἀποτελεῖ φυσικό χαρακτηριστικό τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξῆς. Ἡ παρουσία αὐτοῦ τοῦ ὀρμεμφύτου εἶναι ἐκεῖνη πού θά ἀξιολογήσει τήν οικονομική κατάσταση ὡς παράγοντα κοινωνικῆς μείωσης καί θά προκαλέσει μίσος καί ἐπαναστατική διάθεση. Αὐτή δέ ἡ ἐπαναστατική διάθεση θά ἀντιληφθεῖ τήν ἀνατροπή τῆς οικονομικῆς μείωσης ὡς μέσο γιά τήν ἀνατροπή τῆς κοινωνικῆς μείωσης¹¹².

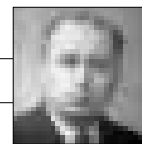
Ἄλλά καί ἡ ἐπαναστατική δραστηριότητα τῶν προλεταρίων δέν παράγεται ἀπευθείας ἀπό τήν οικονομική τους κατάσταση. Πρέπει πρῶτα νά ὑπάρξει ἡ κατάλληλη κοινωνικο-πολιτική ὀργάνωση. Ὁ ἰσχυρισμός ὅτι ὁ καπιταλισμός θά καταρρεύσει κάποτε αὐτομάτως γιά ἀντικειμενικούς λόγους ἀποτελεῖ φαινάκη, διότι, πρῶτον, θά βρῖσκει πάντοτε διεξόδους ἀπό τίς κρίσεις του καί, δεύτερον, χρειάζεται ἀπαραιτήτως μιά ὑποκειμενική δύναμη πού θά ἀξιοποιήσει τίς ἀντικειμενικές συνθήκες¹¹³. Ἐκτός αὐτοῦ, ἡ μαρξιστική ἔννοια «προλεταριάτο» εἶναι ἀνυπόστατη, διότι οὔτε ἡ τάξη αὐτή μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ μέ οικονομικά κριτήρια — ἐφ' ὅσον δέν εἶναι αὐτά πού παράγουν τίς κοινωνικές τάξεις — οὔτε ὅμως καί ἔχει οἰαδήποτε συνοχή, ἔστω καί μέ τά κριτήρια αὐτά. Πράγματι, τό προλεταριάτο ἀποτελεῖται ἀπό ὑπο-ομάδες μέ συμφέροντα ἀντίθετα μεταξύ τους. Ὅποιαδήποτε βελτίωση τῶν μισθῶν μιᾶς ὁμάδας τοῦ προλεταριάτου θά ἀποβεῖ εἰς βάρος ὄλων τῶν ἄλλων προλεταρίων,

μέ τόν μηχανισμό τῆς μετακύλισης τοῦ κόστους, μέσω τῆς ὑψώσεως τῶν τιμῶν τῶν προϊόντων¹¹⁴. Ἡ οικονομική συμμαχία ὑπο-ομάδων τοῦ προλεταριάτου μέ ὑπο-ομάδες τοῦ κεφαλαίου, ἄλλωστε, ἐναντίον ἄλλων ὑπο-ομάδων τοῦ προλεταριάτου καί τοῦ κεφαλαίου, ἀποτελεῖ σύνηθες φαινόμενο.

Ἡ ἐπαναστατική δραστηριότητα τοῦ προλεταριάτου δέν ἐξηγεῖται, λοιπόν, μέ τά οικονομικά συμφέροντα ἀλλά μέ τό καταπιεσμένο ὀρμεμφυτο τῆς ὑπεροχῆς, πού εἶναι στοιχεῖο φυσικό, σταθερό καί αἰώνιο καί ἐκδηλώνεται σέ διάφορες διαβαθμίσεις, ἀπό ἀπλή ἡττοπάθεια ἕως ἐπαναστατική ἐκρηξη¹¹⁵. Ὅταν εὐημερεῖ τό κεφάλαιο, εὐημερεῖ καί τό προλεταριάτο. Σέ τέτοιες περιόδους, παρά ταῦτα, τό προλεταριάτο μπορεῖ νά ἀποβεῖ πιό ἐπαναστατικό. Αὐτό ἀποδεικνύει, γράφει ὁ Λεμπέσης, ὅτι δέν ὑπάρχει καμμία ἀντιστοιχία μεταξύ τοῦ οικονομικοῦ καί τοῦ κοινωνικοῦ παράγοντα¹¹⁶. Ἐπίσης, στόν Μεσαίωνα, οἱ συντεχνίες δέν μποροῦσαν νά αὐξάνουν τίς τιμές κατά βούληση, διότι δέν εἶχαν καμμία ἐπιρροή στήν κρατική ἐξουσία¹¹⁷. Καμμία κοινωνική ἐπανάσταση, τονίζει ὁ Λεμπέσης, δέν ἐπέτυχε «ἐκ τῶν κάτω», χωρίς νά ἔχει προηγηθεῖ ὑπονόμευση τῆς πίστεως τῆς ἰθύνουσας τάξης καί τῆς ζωτικῆς τῆς δυνάμεως μέσα στους κόλπους τῆς. Οἱ λαϊκές ἐπαναστάσεις δέν εἶναι οἱ ἐκτελεστές μιᾶς κρατούσης κοινωνικῆς τάξεως, ἀλλά ἀπλῶς οἱ νεκροθάφτες τῆς¹¹⁸.

Ἡ ἐξουδετέρωση τῆς ἐπαναστατικότητας τοῦ προλεταριάτου ἐπιτυγχάνεται μόνον μέ τήν ἱκανοποίηση τοῦ καταπιεσμένου ὀρμεμφύτου τῆς ὑπεροχῆς. Ἱστορικά, αὐτό ἔχει ἐξακριβωθεῖ σέ πολλές περιπτώσεις, π.χ. στήν Γερμανία τῆς περιόδου 1920-1930, ὅταν, παρά τήν συνεχῆ ἐπιδείνωση τῆς οικονομικῆς του κατάστασης, τό προλεταριάτο παρέμεινε πιστό στήν συντηρητική σοσιαλδημοκρατία ἐπί μιά δεκαετία¹¹⁹. Ἐξ ἄλλου, στήν Σοβιετική Ἐνωση χρησιμοποίησαν κατά τρόπο ἐντατικό τά παράσημα καί τίς κοινωνικές διακρίσεις, σέ ἀντίστροφη σχέση μέ τίς ὕλικές ἀπολαβές, τό ὅποιο καί ἀποδεικνύει τήν φαινάκη τοῦ οικονομισμοῦ¹²⁰.

Εἶναι τό κέρδος ὁ τελικός σκοπός τῶν ἀνθρώπων καί τῶν κοινωνικῶν ὁμάδων; Ὁ Λεμπέσης ἀπαντᾷ ὅτι τό κέρδος εἶναι ἐνδιάμεσος σκοπός: ὁ τελικός σκοπός εἶναι ψυχολογικός καί κοινωνικός. Ἡ κοινωνία δέν εἶναι ἐταιρεία. Τό κοινωνικό κίνητρο τοῦ κέρδους εἶναι τό ὀρμεμφυτο τῆς ὑπεροχῆς ἐναντι τῶν ἄλλων ἀτόμων ἢ ὁμάδων¹²¹. Τό μονοπώλιο, π.χ., εἶναι κοινωνική ὑπε-

ροχή, πού επιτυγχάνεται με τήν αντίθετη του ανταγωνισμού αρχή: τήν οικονομική βία¹²².

Τό κυριότερο θεωρητικό πρόβλημα και άδιέξοδο του μαρξισμού είναι τό έξής δίλημμα: ἤ ἡ οικονομική νομοτέλεια είναι φυσική, ὅποτε οὐδέποτε μπορεί νά καταργηθεῖ, ὅπως ισχυρίζεται ὁ μαρξισμός, ἤ δέν είναι φυσική, ὅποτε είναι ἀνυπαρκτή¹²³. Ἡ πολιτική διεξάγεται πάντοτε μεταξύ δύο ἀντίθετων παραγόντων, δηλαδή του κράτους και τῆς ἐπαναστατικῆς μάζας. Κάνε-ναν ρόλο δέν παίζει τό «ένιαϊον μαλάκιον Λαός»¹²⁴. Ὁ Μάρξ, μέ πολλές προρρήσεις του, ἐκτιμᾷ ὁ Λεμπέσης, ζεῖ και στήν ἐποχή μας. Οἱ μαθητές του ὁμως ζοῦν μόνον στήν ἐποχή του. Γιατί, ἕνας μεγαλοφυῆς δύναται νά δημιουργήσει πλῆθος πνευματικῶν ὁπαδῶν, ἀλλά, ἀντίθετα, ἀπό αὐτούς δέν μπορεί νά προέλθει κανείς μεγαλοφυῆς¹²⁵.

Οἱ ἀνάγκες, πού στήν μαρξιστική θεωρία εἶναι τά πρῶτα κινούντα, εἶναι κατ' ἀρχήν και σέ ἔνταση και σέ ἔκταση ἀπεριόριστες και ἀποτελοῦν, συνεπῶς, ἀπλά περιεχόμενα του ψυχολογικοῦ συνειδότητος και ποικίλλουν ἀνάλογα μέ τήν ἰδιοσυγκρασία του ἀτόμου και ὄχι μέ ἀντικειμενική

κά γεγονότα¹²⁶. Τό κέρδος εἶναι ἐνδιάμεσος σκοπός και ὄχι τελικός¹²⁷. Και ὁ μαρξιστικός ὅρος «ἐχμετάλλευση», ἄλλωστε, εἶναι ἀπολύτως σχετικός και ὑποκειμενικός και ἀποτελεῖ ἀξιολογική κρίση ὀρισμένων κοινωνικῶν ομάδων πού ἐπιδιώκουν ταξικούς, δηλαδή ὑποκειμενικούς, σκοπούς¹²⁸. Οἱ προλετάριοι παράγονται εἴτε ἀπό τόν καπιταλισμό εἴτε ἀπό τήν κατηγορία τῶν ὑποβασθέντων ἀπό τό κοινωνικό και οικονομικό σύστημα προικισμένων ἀνθρώπων¹²⁹.

Παράδειγμα συνδυασμοῦ του μαρξισμού και του ἀναρχισμοῦ στήν σκέψη του Λεμπέσης εἶναι τό γεγονός ὅτι θεωρεῖ ἀφελείς τούς «ὑπέρ τῆς πατρίδος ζητωκραυγάζοντες ἤ πολεμοῦντες καλῆ τῆ πίστει, χωρίς νά εἶναι εἰς θέσιν νά διαγνώσουν τάς ὀπισθεν τῆς “πατρίδος” ομάδας». Θεωρεῖ ἐπίσης ὅτι ὁ στρατός δέν εἶναι ἀταξικός και συμπαγῆς και ὅτι ὁ ἥρωισμός του τήν ὥρα τῆς μάχης ὀφείλεται στήν ἀπόγνωση και στήν δειλία, διότι περισσότερες πιθανότητες ἐπιβίωσης ἔχει ὁ στρατιώτης ὅταν ἐπιτίθεται ἀπό ὅ,τι ἐάν ὑποχωρήσει¹³⁰. Ἡ ἄποψη αὐτή του Λεμπέσης εἶναι ἀσφαλῶς λανθασμένη και ἐξωπραγματική γιά τούς ἔχοντες ἐμπειρία μάχης.

Γιά τήν ἀριστοκρατία και τήν ἀστική τάξη

Λαῦρος ἐπιτίθεται ὁ Λεμπέσης κατά τῆς ἀστικῆς τάξης, πού ἀνέτρεψε τήν φεουδαρχική ἀριστοκρατία του Μεσαίωνα και ἐπέβαλε νέες ἀξίες. «Ὁ ἀστικός πολιτισμός», γράφει ὁ Λεμπέσης, «βασίζεται ἐπί ποταμῶν αἵματος και ἐπί σωρῶν ὀστών»¹³¹. Οἱ ἀστικές ἀξίες, γιά τόν Λεμπέση, εἶναι ἀξίες ἀπελευθέρωσης: οἱ πρῶην δουλοπάροικοι, ὑποτελεῖς τῶν φεουδαρχῶν ἀστοί, μισοῦσαν τούς ἀφέντες τους, γιατί οἱ φεουδάρχες τούς περιφρονοῦσαν και τούς ὑποτιμοῦσαν. Οἱ εὐγενεῖς θεωροῦσαν ὅτι οἱ ἀστοί ἦσαν κατώτερα ὄντα πού ἀγνοοῦσαν τίς αὐλές ἱπποτικές ἀξίες και ἐνδιαφέρονταν μόνον γιά τά ὕλικά ἀγαθά.

Ἡ ἀστική τάξη ἀνέστρεψε τήν φεουδαρχική ἱεραρχία τῶν ἀξιῶν και ἀνακήρυξε ἀρετές τίς δικές της κατώτερες ἀξίες, ἀξίες πλανοδίων ἐμπόρων: ἔτσι, «ὁ ἀστός ἀπέκτησε νέας ἀξίας: τόν ὀρθόν λόγον, τό ρευστόν κεφάλαιον, τήν γενικήν ψηφοφορίαν, τήν γενικήν φορολογίαν και τήν γενικήν στρατιωτικήν ὑποχρέωσιν, ἀνήγαγε ἀντί του περιττοῦ τήν χρησιμότητα ὡς ὑπάτην ἀξίαν τῆς ζωῆς, ἀντί τῆς ἱπποτικῆς τιμῆς τό δόγμα “οἱ καλοὶ λογαριασμοὶ κάμνουν τούς καλοὺς φί-

λους” και ἀντί τῆς μονομαχίας ἐπί του πεδίου τῆς τιμῆς τόν ανταγωνισμόν ἐπί του ἐπιπέδου του κόστους»¹³². Οἱ «ἀξίες» του ἀστοῦ ἦσαν δῆθεν ἐπιστημονικές «γενικῶς ισχύουσες» και «αἰώνιες», ἀκριβῶς ὅσο και του προλεταριάτου, τό ὅποιο τίς ἀντέγραψε¹³³. Ἐνῶ οἱ ἀριστοκράτες ἀγωνίζονταν στό πεδίο τῆς τιμῆς, οἱ ἀστοί ἀγωνίζονται γιά τό ἐπίπεδο τῶν τιμῶν. Ἡ δέ «παλαιότης» τῶν ἀστικῶν οἰκογενειῶν ἀνάγεται σέ δύο τό πολύ γενεές¹³⁴. Ὁ Λεμπέσης φροντίζει, βεβαίως, νά διευκρινίσει ὅτι ἡ ἐπίθεσή του ἐναντίον τῶν ἀστῶν δέν ὑπονοεῖ σέ καμία περίπτωση «οἰασδῆποτε μορφῆς σοσιαλισμόν, πολύ δέ ὀλιγώτερον τήν ἐπιστημονικῶς τελείως ἀσύλληπτον “ἀταξικήν κοινωνίαν”, ἣτις διά τῆς ἐννοίας της ἤδη — “ἀταξική” — ἔρχεται εἰς ὀλοκληρωτικήν ἀντίθεσιν πρός πάντα κοινωνικόν διαφορισμόν, ἴδιον ἄλλωστε εἰς πάντα ζωντανόν ὀργανισμόν, πλῆν του μαλακίου»¹³⁵.

Ὁ Λεμπέσης στηλιτεύει, βεβαίως, και τούς σημερινούς ἐκφυλισμένους ἀπογόνους τῶν ἄλλοτε ισχυρῶν φεουδαρχῶν, τῶν ὀποίων «ἡ διανοητική μακαριότης κατήντησε παροιμιώδης»¹³⁶.

Καί ἐξαιρεί τήν γαλλική ἐφημερίδα «Action Française», τήν ὅποια θεωρεῖ πράγματι ἐπαναστατική, ἀφοῦ αὐτή ἀρνήθηκε ὅλες τίς πολιτικές, κοινωνικές καί πολιτιστικές ἀξίες τοῦ «stupide XIXe siecle» («ἀνοήτου 19ου αἰῶνος»), δηλαδή τοῦ ἀστικοῦ καθεστώτος¹³⁷.

Ἡ ἀκίνητη γαιοκτησία, ἡ βιολογική ἐπιλογή, ἡ καταγωγή καί ἡ κληρονομικότητα, ἡ ἀποκλειστικότητα, ἡ σταθερότης, ἡ ἔννοια τῆς τιμῆς, ἡ πίστις, ἡ εὐθύτης, ἡ ἐντιμότητα, ἡ γενναιότητα καί ἡ γενναιοδωρία, ἡ συνοχή καί ἡ δύναμις κρούσεως καί, τέλος, ὡς ἀποτέλεσμα ὅλων αὐτῶν τῶν προϋποθέσεων, οἱ πολεμικές, κοινωνικές, κυβερνητικές καί διοικητικές ικανότητες καί ἡ τότε μόνωση χαρακτηρίζουν τήν ἀριστοκρατία τοῦ Μεσαίωνα. Ἀντιθέτως, ἡ κινητή ἰδιοκτησία,

ἡ ἔλλειψη βιολογικῆς ἐπιλογῆς καί ἀντίστοιχης κληρονομικότητας, ἡ ὠφελμιστική καί ὕλιστική ἀγωγή, ἡ κοινωνική μεῖξη καί ἡ ἀτομική καί ταξική ρευστότης, ἡ ἐμπορική τιμὴ καί ἡ ἠθική εὐκαμψία, ἡ ἀπουσία αὐθορμητισμοῦ, γενναιοφροσύνης καί γενναιοδωρίας, ἡ ἔλλειψη συνοχῆς καί δυνάμεως κρούσεως, ἡ προθυμία γιὰ συμβιβασμούς, ἡ πενιχρή μόνωση καί, τέλος, ὡς ἀποτέλεσμα ὅλων αὐτῶν, ἡ ἔλλειψη ἱκανοτήτων γιὰ τίς πολεμικές, κοινωνικές, κυβερνητικές καί διοικητικές λειτουργίες, χαρακτηρίζουν τήν ἀστική τάξη¹³⁸. Παρά ταῦτα, θεωρεῖ ὅτι μέ τήν περίοδο τῆς Ἀπολυταρχίας, κατὰ τήν ὅποια συνυπῆρξαν εὐγενεῖς καί ἀστοί, συμπίπτει ἡ ἀποδοτικότερη καί ἐνδοξότερη περίοδος τῶν ἐπιστημῶν καί τοῦ πολιτισμοῦ στήν Εὐρώπη¹³⁹.

Κριτική τῆς κοινῆς γνώμης

Στό σχετικά μικρό αὐτό κείμενο τῶν 52 σελίδων, ὁ Λεμπέσης ἀποδεικνύει τήν δημιουργική καί κριτική ἀφομοίωση τῶν μεγάλων ἐπιστημονικῶν καί φιλοσοφικῶν ρευμάτων τῆς ἐποχῆς του. Ἐκτιμᾷ πῶς ἡ φιλοσοφία ἀπέτυχε νά διαμορφώσει μιά ἀντικειμενική μέθοδο προσέγγισης τῆς ἀλήθειας καί, τελικά, ἐπανέρχεται στήν θεολογία, τήν ὅποια φιλοδόξεσε νά ἐκτοπίσει. Ἐκτός αὐτοῦ, ἡ φιλοσοφία πάσχει ἀπό ἔλλειψη σύμπνοιας καί κοινοῦ παρονομαστή. Τό ἀδιέξοδο τῆς φιλοσοφίας, ἐκτιμᾷ ὁ Λεμπέσης, ὀφείλεται στήν ἀπουσία κοινωνιολογικῆς μεθόδου, πού θά ἐξέταζε ἀκόμα καί τήν ἐμπειρική λογική ὡς κοινωνικό φαινόμενο. Οἱ ἀπόψεις πού ἐνδιαφέρουν τήν κοινωνιολογία εἶναι αὐτές πού ἔχουν πρακτικές συνέπειες. Ἡ λογική πού διέπει τήν πραγματικότητα εἶναι πρωτίστως κοινωνική καί ὅσοι τήν ἀγνόησαν, θεωρώντας ὅτι εἶναι δυνατόν νά ρυθμίσουν τήν ἀνθρώπινη ζωὴ μέ βάση τήν ἀπόλυτη ἐλευθερία τοῦ πνεύματος, ὀδηγήθηκαν σέ ἐξωπραγματικές οὐτοπίες.

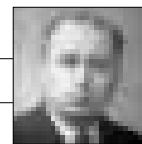
Ἄλλα τὰ φαινόμενα, κατὰ τόν Λεμπέση, ἔχουν μιά κοινωνιολογική προέλευση καί ἐρμηνεία. Τό φαινόμενο τῆς μάζας καί οἱ κρίσεις πού ἐκφέρονται γι' αὐτήν ὀφείλονται στήν κοινωνική κατάσταση τῶν φορέων τῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν. Ὄταν, παραδείγματός χάριν, οἱ ἀριστοκράτες θεωροῦν τήν μόδα γελοία, ἐλαύνονται ἀπό τήν κοινωνική ἰσοπέδωση καί τήν κατάργηση τῶν ταξικῶν διαφορῶν πού αὐτή συνεπάγεται. Ἐνας προλετάριος, ἀντίθετα, κατακρίνει τήν μόδα γιὰ

τί ὁ μισθός του δέν φθάνει ὥστε νά ἀνταποκριθεῖ σέ αὐτήν. Οἱ διάφορες κρίσεις εἶναι δευτερογενῶς ψυχικά φαινόμενα, πρωτογενῶς ὅμως κοινωνικά.

Ἄλλα καί ἡ ἴδια ἡ ἐπιστημονική γνώση ἀμφισβητεῖται ἀπό τόν Λεμπέση: ἕνας ἐπιστήμων δέν γεννᾷ ὅλη τήν γνώση ἐξ ὑπαρχῆς. Ἀναλαμβάνει νά τήν προωθήσει ἀπό ἕνα σημεῖο ἐκκίνησης, θεωρώντας δεδομένα τὰ μέχρι ἐκείνου τοῦ σημείου ἐπιστημονικά κεκτημένα. Ἄρα, στήν ἐπιστημονική του γνώση ἐνυπάρχει τό σημεῖο τῆς πίστεως πρὸς τοὺς προγενέστερους ἐπιστήμονες, τοὺς ὁποίους, λόγω ἐλλείψεως χρόνου, δέν μπορεῖ νά «ἀποδομήσει» γνωστικά. Πολύ περισσότερο, ἡ πίστη παρεισφύρει στοὺς κοινούς ἀνθρώπους.

Ἡ κριτική, γράφει ὁ Λεμπέσης, εἶναι ὄπλο τῶν καταπιεζόμενων τάξεων καί, ἀφ' ἑαυτῆς, ἀποτελεῖ ἐπαναστατική διαδικασία, διότι ἀποσυνθέτει τήν κρατούσα πίστη. Οἱ μικροαστοὶ ἀποφεύγουν τήν κριτική, διότι διαταράσσει τήν εὐημερία καί τήν αἰσιοδοξία τους, μεγάλο ἀντίπαλο τῆς ἔρευνας καί τῆς γνώσης. Ὁ «φιλήσυχος μικροαστός», στόχος εἰρωνείας καί χλεύης τοῦ Schopenhauer καί τοῦ Nietzsche, ἀποτελεῖ τόν ἀποδιοπομπαῖο τράγο τοῦ Λεμπέση. Ὁ μικροαστός ἀποτελεῖ στήν οὐσία ἀνασχετικό παράγοντα γιὰ τήν φαντασία, τήν ἐλευθερία τοῦ πνεύματος καί τήν διαρκῆ ἀνησυχία πού ἀπαιτοῦνται γιὰ τήν πρόοδο τῆς γνώσης.

Γιὰ τόν Λεμπέση, ἡ κοινὴ γνώμη ἀποτελεῖ φαινόμενο ὑπαρκτό ὅταν ἔχει κοινωνιολογική βά-

ση και δέν αποτελεί άθροισμα άτομικότητων. Οί άτομικές γνώμες διαμορφώνονται μέ βάση τά άτομικά χαρακτηριστικά (συμφέρον, αισθητική αντίληψη). Οί μάζες επηρεάζονται εύκολα από τά επιφανειακά αισθητικά κριτήρια, όπως π.χ. «όταν εἷς βασιλεύς λατρεύεται ένεκα τῆς “λεβεντιᾶς” του και τοῦ ἐστριμμένου του μύστακος, εἷς πολιτικός ένεκα τοῦ ἀναστήματός του ἤ τῶν ωραίων και κενῶν φράσεών του κ.τ.λ.»¹⁴⁰.

Βασική προϋπόθεση τῆς κοινῆς γνώμης εἶναι νά εἶναι διατυπωμένη γραπτῶς ἤ προφορικῶς.

Ὁ φασισμός, ὑποστηρίζει ὁ Λεμπέσης, θεωρεῖ ὅτι, ἀπαγορεύοντας τήν ἐλεύθερη ἔκφραση, καταργεῖ και τήν κοινωνική επίδραση τῆς κοινῆς γνώμης. Ἄλλά αὐτό εἶναι ἐφικτό μόνον σέ μιά ὑποανάπτυκτη κοινωνία, πού δέν ἔχει πολιτική κουλτούρα. Γι' αὐτό ὁ φεουδαλισμός και ἡ ἀπολυταρχία διήρκεσαν αἰῶνες, ένῳ οἱ δικτατορίες τοῦ Μεσοπολέμου ὑπῆρξαν βραχύβιες. Γι' αὐτό και τά ὀλοκληρωτικά καθεστῶτα προσπαθοῦν νά δημιουργήσουν, μέσω τοῦ προσηλυτισμοῦ τῆς νεολαίας, «νέους ἀνθρώπους», προκειμένου νά ἀποκόψουν τίς

νέες γενεές ἀπό τοὺς πολιτικούς ἀταβισμούς τους. Δέν ἔχει σημασία, τονίζει ὁ Λεμπέσης, ἐάν μιά γνώμη ἐλαύνεται ἀπό ἠθικά ἤ μή κριτήρια, ἐάν ἀναποκρίνεται στήν ἐσωτερική πεποίθηση τοῦ ἐκφέροντος αὐτήν ἤ εἶναι ψευδεπίγραφη και κάλπικη. Σημασία, ἀπό κοινωνιολογικῆς πλευρᾶς, ἔχει μόνον ἐάν παράγει ἤ ὄχι κοινωνικά ἀποτελέσματα. Ἡ κοινή γνώμη φιλοσοφικά μέν εἶναι ἀξιωματική, κοινωνιολογικά δέ δικτατορική.

Σημασία για τόν σχηματισμό τῆς κοινῆς γνώμης ἔχει ἐάν αὐτή παράγεται ἀπό τήν Μάζα ἤ ἀπό τήν Ὁμάδα. Ἡ Ὁμάδα εἶναι κατηγορία κοινωνιολογική, δηλαδή συγκροτεῖται μέ βάση κοινές ἀξίες και κοινά συμφέροντα, ένῳ ἡ Μάζα εἶναι ἐνστικτώδης και συγκυριακή συνάθροιση. Ἡ Ὁμάδα ὑπόκειται σέ κοινωνικούς νόμους, ένῳ ἡ Μάζα ἐκφεύγει ἀπό κάθε νομοτέλεια. Τῆς Ὁμάδος ἡγοῦνται ἡγέτες πού τήν ἐκ-

προσωποῦν συνειδητά, ένῳ τῆς Μάζας τυχάρ-παστοι δημαγωγοί.

Ὁ Λεμπέσης ἐκτιμᾷ ὅτι ὁ Ναπολέων και ὁ Λένιν στηρίχθηκαν στίς μάζες ικανοποιώντας τά ταπεινά τους ἐνστικτα, μέ δέλεαρ τήν λεηλασία, ένῳ ἐπαγγέλλονταν έναν ψευδεπίγραφο πατριωτισμό. Ὁ δέ Λένιν πραγματοποίησε ἕνα πραξικόπημα πού δέν ὑπέκειτο σέ καμμία κοινωνική «ἀναγκαιότητα», ἀκόμη και κατά τήν μαρξιστική μέθοδο, ένῳ μοίρασε τήν γῆ στοὺς ἀκτήμονες κολλήγους, γνωρίζοντας ὅτι ἔτσι ἡ ἐπανάστασή του

δέν ὀδηγοῦσε στόν σοσιαλισμό ἀλλά στήν ἀτομική ιδιοκτησία και στήν περίφημη Νέα Οἰκονομική Πολιτική του. Ἡ ἐξέλιξη αὐτή ἦταν δυνατόν νά λάβει χώρα στήν Ρωσία, ὅπου οἱ μάζες εἶχαν χαμηλό πολιτιστικό επίπεδο, ἦταν ἀναλφάβητες και λάτρευαν τόν Τσάρο — και μετά τόν ἴδιο τόν Λένιν — σάν Θεό. Ἐνῳ δέν ἦταν δυνατόν νά συμβεῖ στήν Γερμανία, διότι αὐτή εἶχε ἀνώτερο πολιτισμό και ἐξαστισμό. Γι' αὐτό και, παρά τήν ιδιοφυΐα τους, ἡ Ρόζα Λούξεμβουργκ και ὁ Κάρλ Λήμπκνεχτ,

πού ὁ Λεμπέσης θεωρεῖ πολιτικούς ισάξιους ἤ και ἀνώτερους τοῦ Λένιν, δέν κατόρθωσαν νά πραγματοποιήσουν τοὺς πολιτικούς τους στόχους.

Ὁ Λεμπέσης τρέφει βαθύτατη ἀπέχθεια για τήν μάζα και τοὺς δημαγωγούς πού τήν χειρίζονται. Θεωρεῖ ὅτι ὁ Ροβεσπιέρος, ἄλλος μέγας δημαγωγός, ἐξωραίσθηκε ἱστορικά ἀπό τοὺς βιογράφους του, ένῳ οἱ πραγματικές πηγές τόν ἐμφανίζουν ὡς έναν στενοκέφαλο, στεγνό, δογματικό δικηγόρο. Ὁ Λένιν ἐπίσης εἶναι ἕνας στενοκέφαλος φανατικός χωρικός, στερούμενος ἀνώτερου πολιτισμοῦ, ἄσχετος μέ τόν ἀστικό πολιτισμό, μέ τήν τέχνη και τήν φιλοσοφία, μέ πρωτόγονη και χονδροειδή σκέψη και κομπογιαννίτικα ἰδεολογικά ἐπιχειρήματα. Δέν διέθετε «οὔτε ἔχνος σεβασμοῦ πρὸς τήν Λογικήν» και ἡ σκέψη του ἦταν «ἀνηλεής καταπάτησις τῆς ἀληθείας, ἐπαναστατική φρασεολογία, συκοφαντία και διαστροφή τῶν γραφομένων τοῦ ἀντιπάλου και ὑ-

βρεολόγιον, δηλαδή πᾶν ὅ,τι δύναται νά κατανοήσῃ ἢ μᾶζα»¹⁴¹. Γι' αὐτό καί συνήθως τό τέλος τῶν δημαγωγῶν εἶναι τραγικό, ἐνῶ τῶν πολιτικῶν ἡγετῶν, πού ἐκφράζουν κοινωνικά συγκροτημένες ομάδες, ὁμαλό.

Ἡ κοινή γνώμη τῆς Μᾶζας μεταβάλλεται ὑπό τήν καταλυτική ἐπίδραση τῶν δημαγωγῶν, ἐνῶ ἡ κοινή γνώμη τῶν Ὁμάδων εἶναι σταθερή, διότι βασίζεται σέ σταθερά δεδομένα, δηλαδή σέ σταθερά συμφέροντα. Ὁ κεφαλαιούχος, ὁ ἐργάτης, ὁ μικροαστός ἀλλάζει ἰδεολογία ὅταν μεταπηδήσει ἀπό μιά κοινωνική ομάδα σέ μιά ἄλλη. Ἄλλά αὐτές οἱ μεταπηδήσεις δέν μεταβάλλουν τά συμφέροντα τῶν Ὁμάδων, οὔτε τήν κοινή γνώμη πού ἐκφράζουν. Ἡ μεταπήδηση, ὅμως, ἐνός ἀτόμου ἀπό μιά Ὁμάδα στήν Μᾶζα δέν σημαίνει ὅτι τό ἄτομο αὐτό ἀπελευθερώθηκε ἀπό τούς προσδιορισμούς τῆς κοινωνιολογικῆς του κατηγορίας καί ὅτι εἶναι ἐλεύθερο. «Μόνον ὁ ἠλίθιος καί ὁ τρελλός εἶναι — κατὰ φαντασίαν — ἐλεύθερος», γράφει ὁ Λεμπέσης¹⁴². Μιά τέτοια μεταπήδηση σημαίνει, ἀντιθέτως, μεγαλύτερη ἀνελευθερία. Διότι στήν Ὁμάδα τό ἄτομο ἔχει τουλάχιστον τήν ἐλευθερία νά ὑπερασπισθεῖ τά πραγματικά του συμφέροντα, ἐνῶ στήν Μᾶζα μπορεῖ αὐτά νά πληγῶν ἀπό τήν πολιτική τῶν δημοκόπων.

Μιά κοινωνική ομάδα μπορεῖ σέ ὀρισμένες περιπτώσεις νά λειτουργήσῃ σάν μᾶζα. Οἱ καταναλωτές, π.χ., ἐναντι τῆς μόδας λειτουργοῦν μαζικά. «Ἐδημιουργήθη (καί λαμβάνομεν ὡς παράδειγμα τήν Γερμανίαν, κράτος ἡττημένον) ὁ τύπος τοῦ λιμοκοντόρου — ἄγνωστος ἄχρις ἔτι ἐν Γερμανία — μέ ἀμερικανικόν πανταλόνιον καί φαιόν ἡμίψηλον, συνδυάζων μετά τῆς μόδας κλασσικήν ἀμάθειαν, τρόπους ὑποδηματοκαθαριστοῦ καί θρασύτητα ἀπερίγραπτον, ἐξασκῶν δέ κατὰ τάς ἡμέρας τῆς ἐβδομάδος τό ἐντιμον ἐπάγγελμα τοῦ κουρέως ἢ ἀχθοφόρου. Τά καφενεῖα καί ὅλα τά ἄλλα δημόσια κέντρα ἐν Γερμανία ἔχασαν τόν ἀρχικόν των χαρακτήρα ὡς καφενεῖα τάξεων καί ἰσοπεδώθησαν χάρις εἰς τό γεγονός ὅτι πάντες οἱ ἀχθοφόροι λιμοκοντόροι μετά ἀμερικανικοῦ πανταλονίου καί φαιοῦ πῖλου ἔκριναν καλόν, χάρις εἰς τήν ἀμεμπτον περιβολήν των, ἀνεξαρτήτως καταγωγῆς καί κοινωνικῆς θέσεως, νά ἐκστρατεύσουν εἰς ὅλα τά ἀριστοκρατικά κέντρα καί νά ἐκδιώξουν ἐκεῖθεν τήν καλήν κοινωνίαν, ἥτις ἐνεκλείσθη εἰς τήν οἰκίαν της, ἀφήσασα τό πεδίον ἐλεύθερον εἰς τούς ἀχθοφόρους τῆς μόδας»¹⁴³.

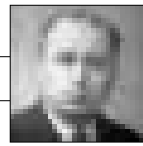
Ἄλλά ἐνῶ ὑπό τό φεουδαλικό καθεστῶς ἡ

«τρίτη τάξη» δέν μπορούσε νά ἀπολαμβάνει νόμιμα τά καταναλωτικά εἶδη πολυτελείας, ὁ καπιταλισμός κατάργησε τίς διακρίσεις μέ τόν νόμο τῆς προσφοράς καί τῆς ζήτησης καί κατέστησε ἐλεύθερη τήν πρόσβαση στά διάφορα ἀγαθά, ὑπό τόν ὄρο τῆς δυνατότητας πληρωμῆς τους. Ἄλλά ἔτσι δημιουργήθηκε μιά νέα τάξη μή προνομίουχων, αὐτῶν πού δέν μποροῦν νά πληρῶσουν τό ἀντίτιμο. Αὐτή ἡ τάξη ἀνέλαβε πολιτικό ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ καπιταλισμοῦ, μέ ὄπλο τόν μαρξισμό, πού ἀνέλυσε τίς κοινωνικές ἐπιπτώσεις τοῦ νόμου τῆς προσφοράς καί τῆς ζήτησης. Ἄλλά οἱ μαρξιστικές προβλέψεις καί προσδοκίες ἀπέτυχαν, ἐνῶ ὁ ἀστικός πολιτισμός ἐκλαϊκεύθηκε σέ τεράστιο βαθμό, ὥστε οἱ «ἀχθοφόροι τῆς μόδας ἐκστρατεύουν μετά τῆς ἀστικῆς τάξεως οὐχί μέ τās ξιφολόγχας ἀλλά μετά πεπολιτισμένου τρόπου, μετά ἀμερικανικοῦ πανταλονίου καί φαιοῦ πῖλου καί νικῶσι ἐπὶ τοῦ πεδίου τοῦ πολιτισμοῦ, ἐκδιώκοντες ταύτην ἐκ τῶν δημοσίων της κέντρων καί ἀναγκάζοντες αὐτήν νά ὀχυρωθῇ ἐν τῇ οἰκίᾳ της ἐναντίον πάσης “ἐκπολιτιστικῆς” ἐκδρομῆς»¹⁴⁴.

Ὁ Λεμπέσης κοινωνιολογεῖ τήν μόδα μέ πρωτοτυπία: κύριο χαρακτηριστικό, γράφει, τῆς ἀμερικανικῆς μόδας εἶναι ἡ ἀπλότητα, ἡ ὁποία συμφέρει καί στούς παραγωγούς, διότι ἀπλοποιεῖται ἡ παραγωγή, καί στούς καταναλωτές χαμηλῆς κοινωνικῆς προέλευσης, διότι ἔτσι εἶναι γι' αὐτούς δυνατόν νά φοροῦν καλά ἐνδύματα χωρίς νά προδίδεται ἡ ἔλλειψη ἀνατροφῆς τους, «δεδομένου ὅτι εἰς τό βῆμα καί εἰς τās κινήσεις διακρίνεται ἡ καλή ἀγωγή καί ταύτην προδίδουν τόσον τό εὐάγων ὅσον καί τό ἀγροίκον»¹⁴⁵.

Στήν ἀστική κοινωνία γιά πρώτη φορά δημιουργήθηκε πλήρης, ἐλεύθερη καί ἀνεξάρτητη κοινή γνώμη, τυραννική ὅμως καί νόθα. Νόθα, γιατί ἡ διάσπαση τῆς κοινωνίας σέ διαφορετικές κοινωνικές τάξεις μεταβάλλει τήν κοινή γνώμη ἀπό σύνολο σέ ἄθροισμα. Τήν κοινή γνώμη ὁ Λεμπέσης τήν θεωρεῖ εἶδος «τέρατος... μέ ὑπερφυσικά πέλματα καί μικροσκοπικήν κεφαλήν»¹⁴⁶. Οἱ πολιτικοί καί οἱ δημαγωγοί, τά κόμματα, ταξικά καί μή, βασίσθηκαν σέ αὐτήν καί τήν ἐρμήνευσαν κατὰ τό δοκοῦν. Αὐτή ἡ κοινή γνώμη, πού ἀποτελοῦσε, τήν περίοδο μετά τήν ἀστική ἐπανάσταση, τό σύνολο τῶν προλήψεων τῆς μεγαλοαστικῆς καί τῆς μικροαστικῆς τάξεως, ὑπῆρξε συντελεστής νοθείας τῶν κοινωνικῶν ἐξελίξεων καί ἀντικείμενο δημαγωγίας. Τελικά, ἡ κοινή γνώμη «κατήνησεν ὁ ἐφιάλτης κάθε προόδου»¹⁴⁷.

Σήμερα, ἐκτιμᾷ ὁ Λεμπέσης (Σημ.Συγγρ.:

τό 1929), ή κοινή γνώμη έχει περιπέσει σέ ανυποληψία, οὐδείς τήν λαμβάνει ὑπ' ὄψιν του καί τήν ἔχει ἀντικαταστήσει ἡ θέληση. Ἡ γενική κοινή γνώμη τοῦ μέλλοντος θά εἶναι ἐξυψωμένη πάνω ἀπό ὁμαδικά συμφέροντα.

Ἔτσι ὁ Λεμπέσης, στό ἰδεολογικό-ἐπιστημονικό προσκήνιο, ἐμφανίζεται ὡς θαυμαστής τῆς ἀριστοκρατίας, ἐχθρός τῆς μαζοποίησης, τοῦ ἐκχυδαΐσμου καί τῆς ἰσοπέδωσης, περιφρονητής τῆς κοινῆς γνώμης καί ὁπαδός τῆς ὑπερταξικῆς θέλησης. Πολλά χρόνια ἀργότερα, ὁ Λεμπέσης δηλώνει ὅτι παραμένει σταθερός στίς ἀπόψεις

του: «Εἰς τήν μελέτην μου ταύτην, καίτοι πρόκειται περί ἔργου εἰκοσαετοῦς νέου, πλείστα θά εἶχα βεβαίως ἔκτοτε μεταγενεστέρως νά προσθέσω, ἐλάχιστα ὅμως ν' ἀφαιρέσω — ἰδίως ἴσως τήν νεανικήν της ὁρμήν — πρό παντός δέ οὐδὲν ἀπέστην μέχρι σήμερον τῆς συστηματικῆς της καί τῶν βασικῶν ἀρχῶν, ὅσον καί τῶν πλείστων λεπτομερειῶν αὐτῆς ἀπόψεων. Ἐξέλιξιν σημαντικήν ἐσημείωσα ἔκτοτε ἀτομικῶς ὡς πρὸς τήν ἔννοιαν τῆς “μάζης” εἰς μεταγενέστερον ἔργον μου»¹⁴⁸. Αὐτά γράφει ὁ Λεμπέσης στήν *Κοινωνιολογία τοῦ Τύπου*¹⁴⁹, το 1951.

Ἡ τεραστία κοινωνική σημασία τῶν βλακῶν ἐν τῷ συγχρόνῳ βίῳ

Στό κλασσικό του ἔργο, ὁ Λεμπέσης ὁμαδοποιεῖ τούς βλάκες σέ μία ἐνιαία καί ἐπικίνδυνη κοινωνική κατηγορία. Εἰσαγωγικά ἀναφέρει ὅτι τόν ἐξώθησε στήν συγγραφή τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὁ Ν.Π. Θηβαῖος, ὁ διαπρεπής νομικός, διευθυντής τῆς «Ἐφημερίδος τῶν Ἑλλήνων Νομικῶν» καί στενός του φίλος, ὁ ὁποῖος καί τό δημόσιευσε τό 1941. Ἐπίσης, ὑπενθυμίζει στούς ἀναγνώστες ὅτι δέν γνωρίζει καμμία σχετική προϋπάρχουσα βιβλιογραφία καί, συνεπῶς, ἡ μελέτη στερεῖται παραπομπῶν. Συμπληρώνει, ὅμως, ὅτι εἶναι τόσο τεράστιο τό ὕλικό, ὥστε ἡ βιβλιογραφία εἶναι περιττή. Ἡ μελέτη αὐτή εἶναι γραμμένη σέ χιουμοριστικό ὕφος, μέ ἐκεῖνο τό χιούμορ ὅμως πού «κόκκαλα τσακίζει». Διακατέχεται ἀπό τήν πικρία τοῦ εὐφυοῦς ἀνθρώπου, ἀπό αὐτούς πού ἡ κοινωνία παραμέρισε χάριν ὀλόκληρης σειρᾶς βλακῶν.

Τό γνωστικό ἀντικείμενο τοῦ Λεμπέση εἶναι «...ἡ μεγίστη κατηγορία τῶν βλακῶν, ἣτις ἀπομένει ἐν τῇ κοινωνίᾳ κατόπιν τῆς ἀφαιρέσεως τῶν ἐγκλείστων τῶν ψυχιατρειῶν, τῶν τιθεμένων ὑπό ἀντίληψιν ἢ ἀπαγόρευσιν, καί τῶν ἀκαταλογίστων, εἶναι ἀκριβῶς ἐκεῖνη ἣτις εὐρύτατα ἐκτεινομένη, ἐλευθέρως σκεπτομένη καί ὀρῶσα, συνιστᾷ ἐνεργόν παράγοντα ὄλων τῶν κοινωνικῶν φαινομένων, χωρίς νά ἀποτελεῖ ἀντικείμενον οὔτε τῆς ψυχιατρικῆς οὔτε τοῦ δικαίου. Τήν κατηγορίαν ταύτην, ὑπέικουσιν ἀπολύτως εἰς τήν κοινωνικήν νομοτέλειαν, ὡς ὅλα τά ἄλλα κοινωνικά ἄτομα, ἀλλά κατ' ἴδιον αὐτῇ τρόπον, ἐπειράθη νά καταστήσω ἀντικείμενον τῆς κοινωνιολογίας»¹⁵⁰.

Χαρακτηριστικό τοῦ βλακός εἶναι ἡ παροιμιώδης «ὄνειος» ἐπιμονή του. Ὁ βλάξ, «ἄτρωτος ἐναντι πάσης σκέψεως καί τεθωρακισμένος ἐναντι παντός συμπεράσματος, ἀνίκανος δέ νά διδαχθῇ ἐξ ὅσωνδήποτε ἀποτυχιῶν του»¹⁵¹, θά ἐπιτύχει στό τέλος εἴτε διότι θά συμπέσει κάποια τυχαία συγκυρία, ἔστω καί μία φορά, εἴτε διότι ὁ στόχος του θά περιπέσει σέ ψυχικό ἢ ὕλικό κάματο! Ὁ βλάξ ὀδηγεῖται ἀπό τό ὀρμέφυτο τῆς ἀγέλης, πού τόν ἐντάσσει σέ μαζικά φαινόμενα (σνομπισμός, μόδα, μάζα, κλίκα κ.λπ.) καί μετατρέπει ἔτσι τήν ποσοτική ὑπεροχή σέ ποιοτική. Ἡ λέξη «μετριότητα» καί ἡ λέξη «βλάξ» συμπίπτουν, διότι μέτριος εἶναι ὁ κατώτατος βαθμός τῆς εὐφυΐας καί ταυτόχρονα ὁ ἀνώτατος βαθμός τῆς βλακειᾶς. Ἀλλά ὁ Λεμπέσης προτιμᾷ νά κάνει χρήση τῆς «ἀκριβοῦς, κομψοτάτης καί ἀληθῶς χαριτωμένης μονοσυλλάβου λέξεως»¹⁵², ἀντί τῆς λέξεως «μετριότης», τῆς ὁποίας ἡ σχετικότητα εἶναι ἀσύλληπτη. Ἄλλωστε, ἡ λέξη «βλάξ» εἶναι προϊόν τῆς λαϊκῆς σοφίας, τήν ὁποία ὁ Λεμπέσης ἐμπιστεύεται.

Οἱ βλάκες συνασπίζονται. «Ὁ συνασπισμός τῶν βλακῶν ἐνταῦθα εἶναι μηχανική ὀργάνωσις βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς “ἐλαχίστης προσπάθειας”, πρὸς ἀντιμετώπισιν ἰσχυροτέρας δυνάμεως εἰς τό πρόσωπον τῶν ὀλίγων ἢ τοῦ ἑνός». Οἱ βλάκες συνασπίζονται ἀπό μιά ἔμφυτη τάση τους νά ἀγελοποιῶνται, διότι πάσχουν ἀπό ἔλλειψη ἀτομικότητας καί ἀπό πανικό μῆν προλεταριοποιηθῶν. Δημιουργεῖται ἔτσι αὐτόματη συρροή βλακῶν σέ πάσης φύσεως ὀργανώσεις, συμφερον-

τολογικές ή «πνευματικές», πού καταλήγουν τελικά σέ πλήρη βλακοκρατία, ὅπως εἶναι π.χ. ὁ μασονισμός. Οἱ βλάκες ἀντιπαθοῦν τήν ἐλευθερία τῆς σκέψεως, διότι, ἀπλούστατα, δέν διαθέτουν σκέψη.

Οἱ βλάκες εἶναι πολύτιμοι γιά τήν κοινωνία, διότι ἡ παρουσία τους δημιουργεῖ τόν ἀναγκαῖο κοινωνικό διαφορισμό. Ἄν ἦταν ὅλοι ἔξυπνοι, τότε θά ἦταν τό ἴδιο σάν νά ἦταν ὅλοι βλάκες. Ἄλλά ἀπό τά κατώτατα κλιμάκια τῆς κοινωνίας ἔχουν τήν δύναμη νά ἀνέρχονται πρὸς τά ἐπάνω, κωλυσιεργώντας καί μποῦκοτάροντας τούς εὐφυεῖς προϊστάμενους τους καί συνασπιζόμενοι μεταξύ τους. Ὁ ἀνελθὼν βλάξ θά συμπαράσῃ πρὸς τά ἐπάνω καί ἄλλους: «Ἐνὸς βλακὸς μύριοι ἔπονται», διότι οἱ ἀνερχόμενοι βλάκες προωθοῦν πρόσωπα μόνον κατώτερά τους. Οἱ βλάκες, γράφει ὁ Λεμπέσης, καταλαμβάνουν συνήθως ἀξιώματα ἀκίνδυνα, μέ τά ὁποῖα κανεῖς σοβαρὸς ἄνθρωπος δέν ἀσχολεῖται, ὅπως εἶναι, π.χ., ὁ «Γενικός Γραμματεὺς τῆς Γενικῆς Συνομοσπονδίας Πωλητῶν Ποντικοπαγίδων» ἢ ὁ Πρόεδρος τῆς Δημοκρατίας. Τά χαρακτηριστικά τοῦ βλακός, πού τόν βοηθοῦν στήν κοινωνική του ἀνοδο, εἶναι ἡ παντελής ἔλλειψη προσωπικότητας, ὁ φόβος τῆς διαφωνίας πρὸς οἰονδήποτε, ἡ «ὀλιγόλογος ἀνιαρότης αὐτοῦ, ἐκλαμβανομένη ὑπὸ τῶν ἀφελῶν ὡς βαθύνοια καί σοβαρότης»¹⁵³. Οἱ βλάκες περιφρονοῦν τήν τέχνη, τήν φιλοσοφία, τήν εὐγλωττία καί σιωποῦν μέ χαμόγελο συγκαταβάσεως, ἐνῶ συμπεριφέρονται πρὸς τούς πνευματικῶς ἀνώτερούς τους μέ συγκατάβαση, γιά νά τούς μειώσουν καί γιά νά γίνουν οἱ ἴδιοι «συμπαθεῖς», χαρακτηρισμό πού ἀπέκρουσαν ὅλοι οἱ πνευματώδεις ἄνθρωποι τῆς ἱστορίας.

Ἔτσι φθάνουν καί εὐφυεῖς ἄνθρωποι, προκειμένου νά ἀνέλθουν, νά ὑποδύονται τούς βλάκες, πράγμα δυσκολότατο, διότι ἡ εὐφυΐα δέν κρύβεται καί προκαλεῖ τό βλακικό περιβάλλον, διότι ὁ βλάξ, «ὡς πλησιέστερος πρὸς τό ζωϊκόν βασίλειον»¹⁵⁴ ἀντιλαμβάνεται ἀμέσως τήν ἐπικίνδυνη γι' αὐτόν εὐφυΐα.

Γι' αὐτό καί ὁ βλάξ, «ἄοπλος καί ἀνυπεράσπιστος ἐναντι τῶν ψυχρῶν ὑπολογισμῶν τῆς ξένης διανοίας, ἧς ὁ μηχανισμός τυγχάνει εἰς αὐτόν νοητικῶς ἀπροσπέλαστος»¹⁵⁵, υἱοθετεῖ στάση καχυποψίας καί εἰρωνείας. Τά μέσα τῶν βλακῶν: κολακεία, ψεῦδος, ραδιουργία, συκοφαντία, σωματεμπορία, «συμπαθῆς φυσιογνωμία», «χαφιεδισμός», «ποιεῖν τόν караγκιόζην», χειροφιλήματα πρὸς τόν «Ἐθνικόν Κυβερνήτην»,

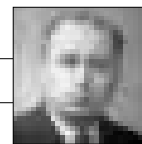
ἐκφωνήσεις λόγων, συρραφή κολακευτικῶν στίχων, μεταφορά λαχανικῶν κ.λπ.

Ἄναρωτιέται κανεῖς, γράφει ὁ Λεμπέσης, ποιά κατηγορία εἶναι πιό ἐπικίνδυνη: οἱ ἴδιοι οἱ βλάκες ἢ αὐτοὶ πού τούς θεωροῦν ἔξυπνους ἐπειδὴ τελικῶς μέ αὐτόν τόν τρόπο ἐπιτυγχάνουν τόν σκοπό τους;

Βλάξ δέν εἶναι μόνον ὁ κολακεύων ἀλλά καί ὁ κολακευόμενος, ὄχι μόνον ὁ πειθόμενος ἀλλά καί ὁ πείθων ἕναν βλάκα. «Δύο κεφαλαὶ διά νά συνεννοηθοῦν πρέπει νά εἶναι ἢ ἐξ ἴσου κεναὶ ἢ ἐξ ἴσου πλήρεις», κατὰ τόν Χαλκοκονδύλη, τόν διευθυντὴ τῆς «Νέας Ἡμέρας». Κάθε ἀπόπειρα συνεννόησης μεταξύ ἐνός εὐφυοῦς καί ἐνός βλακός εἶναι μάταιη. Μέ ἀποτέλεσμα, συχνά, νά θεωροῦνται οἱ εὐφυεῖς βλάκες!

Ἀπὸ τήν ἴδια ἔλλειψη πνευματικῶν μέσων ὀδηγεῖται ὁ βλάξ καί στήν ἀπάτη. Τά ἔντιμα μέσα εἶναι τά δυσκολότερα καί ἀπαιτοῦν ἀνώτερη πνευματικὴ ἀξία, πού ὁ βλάξ δέν διαθέτει. Ἄρα, λοιπόν, ὁ ἀπατεῶν δέν πρέπει νά θεωρεῖται εὐφυής, ἀλλά βλάξ. Οἱ ἴδιοι οἱ βλάκες θεωροῦν τούς ἀπατεῶνες εὐφυεῖς λόγω τῆς ἐπιτυχίας τους, πού ὀφείλεται ὅμως στήν ἔλλειψη πραγματικῶν προσόντων. Ταυτοχρόνως, τό θύμα μιᾶς ἀπάτης δέν πρέπει νά θεωρεῖται «βλάξ», διότι ἡ εὐπιστία του, πού ὀφείλεται στό ὅτι θεωρεῖ τά ἄλλα ἄτομα ὡς ἔντιμα, εἶναι τεκμήριο πνευματικῆς ἀνάπτυξης καί πολιτισμοῦ. Ὅσο πιό πολιτισμένοι εἶναι οἱ λαοὶ τόσο πιό ἔντιμοι εἶναι. Ὁ τελευταῖος τῶν βλακῶν θά μπορούσε νά ἐξαπατήσει ἕναν Κάντ ἢ ἕναν Μπετόβεν, καί ὁ τελευταῖος τῶν Ἑλλήνων ἕναν Εὐρωπαῖο. Τιμωρία τους εἶναι ὁ οἶκτος τῶν «κουτόφραγκων» Εὐρωπαίων ἐναντι τῶν «ἔξυπνων» τῆς Μεσογείου καί τῆς Ἀνατολῆς!

Ἡ παραγωγή βλακῶν δέν προσδιορίζεται ταξικά. «Ἡ πονηρὰ φύσις δέν ἔδωκεν εἰς ὠρισμένην τινὰ κοινωνικὴν τάξιν τό ἐπίζηλον τοῦτο πρόνομον». Ὁ Λεμπέσης γλευρίζει ἀπολαυστικά τόν «βουτυρομπεμπέ» τῆς «ἄνω τάξεως» ὁ ὁποῖος, «λόγω φυσικῆς ἀτροφίας τοῦ βουλευτικῆς του κόσμου, λαμβάνει σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν τήν ἀτελεύτητον σειράν τῶν ἀπαγορεύσεων τῆς οἰκογενείας του, στερούμενος δέ καί ἰδίας πνευματικότητος καταντᾷ εἰς τό τέλος τύπος χωρὶς τήν ἐλαχίστην προσωπικότητα, ὀνομάζεται ὑπὸ τῆς τάξεώς του ἐπιεικέστατα «καλὸ παιδί», εἰς δέ τήν ἀντικειμενικὴν διάλεκτον θά ἠδύνατο νά ἀποκληθῆ «εὐπρεπῆς βλάξ», ἐνῶ τό «τέκνον τοῦ λαοῦ» εἰς τήν αὐτὴν περίπτωσιν ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ εὐφυστέρου καί κυριολεκτοῦντος λαοῦ, δραστηκότητα, «κόπανος». «Ὁ βλάξ γόνος τῆς ἀνωτέρας κοι-

νωνικής τάξεως, ὅμως, διαθέτει τό πλεονέκτημα ὅτι τυγχάνει ἀγωγῆς καί περιποιήσεων καί πα-
ραμένει ψυχικῶς ἀμείωτος, ὅπερ αὐξάνει τήν γε-
λοῖαν αὐτοπεποίθησίν του εἰς πρεσβυτέραν ἡλι-

κίαν»¹⁵⁶, ἐνῶ ὁ βλάξ γόνος τῶν χαμηλῶν κοινω-
νικῶν στρωμάτων ὑφίσταται σκληρότερη μετα-
χείριση ἀπό γονεῖς καί συμμαθητές καί ἐξουθε-
νώνεται ψυχικά.

Ἡ ἐπαναστατική μάζα

Πρωτότυπη καί δυναμική ἐρμηνεία τοῦ φαι-
νομένου τῆς μάζας πού ἐπαναστατεῖ ἀπο-
τελεῖ ἡ μελέτη αὐτή τοῦ Λεμπέσης. Στήν ἐκπό-
νηση τῆς ἐργασίας του αὐτῆς, ὁ Λεμπέσης δη-
λώνει προλογικά ὅτι ἔλαβε ὑπ' ὄψιν του καί τήν
προσωπική του πείρα στήν Γερμανία κατά τήν
ταραχώδη περίοδο 1920-1923. Τήν μάζα τήν ὀ-
ρίζει ὁ Λεμπέσης ὡς «ἰδιαίτερον κοινωνικόν σχη-
ματισμόν τῶν κυβερνωμένων»¹⁵⁷. Ἐπειδή τό ὀρ-
μέμφυτο τῆς ὑπεροχῆς χαρακτηρίζει ὅλα τά κοι-
νωνικά ἄτομα, ἀσχέτως τῆς κοινωνικῆς τους θέ-
σεως, καί οἱ κυβερνώμενοι διακρίνονται ἀπό αὐ-
τό. Ἡ παρεμπόδιση τῆς ἀνάπτυξης καί τῆς ἐκ-
δήλωσης τοῦ ὀρμεμφύτου αὐτοῦ στούς κυβερνω-
μένους ὁδηγεῖ ἀναγκαστικά στήν ἐπίθεσή τους ἐ-
ναντίον τῶν ἐμποδίων πού τίθενται στήν ἀνάπτυ-
ξη αὐτῶν τῶν ὀρμεμφύτων τους καί, συνακόλου-
θα, στήν ἐπαναστατικοποίησή τους.

Ἄναπτύσσεται ἔτσι στήν μάζα μιά ὀλόκληρη
κλίμακα ἀρνητικῶν συναισθημάτων (ὁ Λεμ-
πέσης χρησιμοποιεῖ τόν γαλλικό ὄρο *ressentiment* =
ἀρνητισμός). Ὅσοι συμμερίζονται τόν ἀρ-
νητισμό αὐτό, ἀσχέτως τῆς κοινωνικῆς τους
προελεύσεως, ἀποτελοῦν τήν μάζα: ὁ ἐξᾶθλιωμέ-
νος προλετάριος, ὁ εὐγενῆς πού πτώχευσε ἢ πού
λόγω προσωπικῶν ἀτελειῶν ἢ ὑπερβολικῆς ζω-
τικότητος ἀποκλείσθηκε ἀπό τήν τάξη του, ὁ
πλούσιος ἀστός πού εἶναι ἀποκλεισμένος ἀπό τήν
κοσμική ζωὴ λόγω ἐλλείψεως ἀνατροφῆς, ὁ κοι-
νωνικά ἀπειθάρχητος μπόεμ, ὁ μονήρης διανοού-
μενος, ὁ ἐξευτελιζόμενος ἀπό τόν προϊστάμενο
του μικρο-υπάλληλος, ὁ ἐπίσης ἐξευτελιζόμενος
ἀπό τόν μεγαλοβιομήχανο ἢ τραπεζίτη προϊστά-
μενό του ἀνώτατος υπάλληλος, ὁ στείρος «λό-
γιος» πού ἀντιγράφει τοὺς ταλαντούχους, ὁ ἀπο-
τυχημένος ἐλεύθερος ἐπαγγελματίας, ὁ «φυ-
σικῶς δυσειδῆς ἢ ἀποτυγχάνων εἰς τήν κατά-
κτησιν τοῦ θήλεος», ὁ «φυσικῶς βλάξ» ἀποτε-
λοῦν χαρακτηριστικές περιπτώσεις ὑποψήφιων
μελῶν τῆς μάζας. Ἐξαίρουσνται, φυσικά, οἱ με-
γαλοφυεῖς, οἱ ὅποιοι, ἂν καί μένουν περιθωριακοί
καί ἀποβάλλονται ἀπό τήν ἰθύνουσα τάξη, εἶναι
ἀδύνατον νά προσχωρήσουν στήν μάζα.

Αὐτή ἡ τεράστια ποικιλία ἀνθρώπινων τύπων
δημιουργεῖ ἓνα ἕτερογενές σύνολο, μέ κοινό στοι-
χεῖο τόν ἀρνητισμό καί τήν ἐπαναστατική διάθε-
ση, πού ὀφείλεται στήν καταπίεση τοῦ ὀρμεμφύ-
του τῆς ὑπεροχῆς, σέ ἄλλους μέν ἄδικα, ἐνῶ σέ
ἄλλους δίκαια, λόγω τῆς φυσικῆς τους βλακειᾶς.
Οἱ καταπιεζόμενοι, ἂν εἶναι εὐφυεῖς, ὅταν ἐπανα-
στατήσουν θά καταλάβουν τήν ἀρχή, ἐνῶ οἱ βλά-
κες οὐδέποτε θά ἀνέλθουν. Δημιουργοῦνται ἔτσι
δύο ἐπαναστατικότητες: αὐτή πού ὁδηγεῖ μιά νέα
ἰθύνουσα τάξη, π.χ. τήν ἀστική, στήν κοινωνική
ἡγεσία καί αὐτή πού παρεμποδίζεται καί ἀπό τοὺς
νέους κυριάρχους καί πού προέρχεται ἀπό τόν ὀ-
χλο. Στήν οὐσία, ὁ ἀρνητισμός καί ἡ ἐπαναστα-
τικότητά τῆς μάζας χρησιμοποιοῦνται ἀπό τοὺς
φιλόδοξους καί ἱκανούς παραγκωνισμένους, οἱ ὀ-
ποῖοι, ὅταν κυριαρχήσουν, θά κρατήσουν τήν μάζα
στήν ἴδια προγενέστερη κατάστασή της.

Ὁ Λεμπέσης ἀναλύει στήν συνέχεια βαθύτερα
τό *ressentiment*: «τό σύνολον τῶν ἀρνητικῶν
συναισθημάτων (“παθῶν”) τῆς μάζης ἐναντι τοῦ
καθεστῶτος, ἐκ τῆς κοινωνικῆς αὐτῆς μειώσε-
ως, τό προκύπτον ἐν τῇ ἀδυναμίᾳ αὐτῆς πρὸς ὑ-
περοχὴν, ὀνομάζομεν *ressentiment*»¹⁵⁸. Καθημε-
ρινές ἐκδηλώσεις αὐτοῦ τοῦ ἀρνητισμοῦ εἶναι π.χ.
ἡ προσπάθεια μείωσης τῆς ἐπιτυχίας τῶν ἄλλων,
ἡ παροχή «συμβουλῶν», ἡ προβολή ὀρισμένων
«ἀξιών» σέ ἀνθρώπους πού δέν ἔχουν αὐτές τίς
«ἀξίες» σάν δικές τους. Τά μειωμένα ἄτομα κα-
τέχονται συχνά ἀπό ψευδαισθήσεις, ἀλλά ὅταν
συνειδητοποιήσουν τήν πραγματική κοινωνική
τους θέση ἐπαναστατικοποιοῦνται.

Οἱ φιλόδοξοι κοινωνικές ὀμάδες συστηματο-
ποιοῦν καί θεωρητικοποιοῦν τό *ressentiment*,
προκειμένου νά χρησιμοποιήσουν τίς μάζες ὡς ἐ-
κτελεστικά ὄργανα γιά νά καταλάβουν τήν ἐξου-
σία. Ἡ ἡγετική ἐπαναστατική ὀμάδα ἐνέχει θέ-
ση στρατηγείου, ἡ μάζα ἐνέχει θέση στρατοῦ.
Κάθε ἡγετική ὀμάδα φέρνει μαζί της καί τήν δι-
κή της θεωρία, πού ἐπικρατεῖ διότι ἐπικράτησε
καί ὁ ἴδιος ὁ φορέας της. Μετά τήν ἐπικράτηση
τῆς νέας ἐπαναστατικῆς ὀμάδας, ἡ μάζα διακα-
τέχεται ἐκ νέου ἀπό *ressentiment*, τό ὅποιο χρη-

σιμοποιείται ξανά από την νέα επαναστατική ομάδα που σχηματίζεται. Αυτός είναι ο αιώνιος κύκλος των ομάδων και των ιδεολογιών. Η εξακρίβωση και η επιστημονική πραγμάτευση αυτού του κύκλου αποτελεί τό αντικείμενο της κοινωνιολογίας.

Η μάζα είναι άθροισμα, αλλά και κάτι παραπάνω από αυτό. Τό αποφασιστικό χαρακτηριστικό της μάζας δέν είναι τό πλήθος των μονάδων από τίς όποιες αυτή αποτελείται, αλλά ή δυναμική ποιότητα του Όλου. Όπως όλα τά κοινωνικά φαινόμενα, έτσι και ή μάζα υπάγεται στους φυσικο-κοινωνικούς νόμους. Η άνομοιογένεια, όμως, της μάζας κάνει αδύνατο έναν θετικό σκοπό. Μόνον ό άρνητισμός μπορεί νά τήν ενώσει. Η μάζα καταστρέφει, δέν δημιουργεί.

Επανάσταση χωρίς μάζα είναι αδύνατη. Η μάζα όμως δέν ώριμάζει ποτέ. Η θεωρία του Kautsky ότι ή μάζα ώριμάζει και μετατρέπεται σε ομάδα «είναι τόσον παιδαριώδης όσον ή γνώμη ότι λ.χ. μίαν ήμέραν τό έντερον θά εξελίχσεται εις εγκέφαλον», διότι αυτό θά σήμαινε τήν πλήρη κατάργηση του διαφορισμού του οργανισμού, δηλαδή τόν θάνατο του οργανισμού.

Η μάζα είναι αντίθετη σε κάθε έννοια οικονομικού συμφέροντος. Συντίθεται από τό αντικειμενικό και υποκειμενικό προλεταριάτο. Η όμοιογένεια της μάζας επιτυγχάνεται μέ τήν συγχώνευση των άτομικότητων σε έναν ένιαίο άρνητικό σκοπό. Συμμετέχουν σε αυτόν οι ήγέτες, οι «περίεργοι», καθιερωμένοι δημιουργοί της συγχύσεως και «τό άκακον άθροισμα των ανθρώπων των περιπατούντων εις τόν δρόμον υπό τήν θαλπωρήν του ήλίου (“ό άνθρωπος είναι καλός” κ.λπ.)», τό όποιο «μετεβλήθη πάραυτα εις άγέλην λύκων». Και συμπληρώνει: «Ποιητής τις, τέλος, ή άνίδεος και παρθένος τόν νοϋν “κοινωνιολόγος”, εκλαμβάνων ως ποίημα τό άκακον άθροισμα των περιπατητών, άνεκτός δέ γενόμενος εφ’ όσον οϋτοι περιεπάτουν, ποδοπατείται ήδη άγρίως και ματαίως διαμαρτυρόμενος, διότι εκαστον κτύπημα τό όποιον δέχεται πανταχόθεν αντιβαίνει προς τήν θεωρία του. Δέν θά προλάβη νά μάθη ότι αντίθετως “μάλλον” ή θεωρία του αντιβαίνει προς τούς φυσικούς και κοινωνικούς νόμους, διότι οϋτοι κτυπώντες άνηλεώς διά των πελμάτων των ανθρώπων θά τόν αφήσουν — πνευματικώς τουλάχιστον — νεκρόν»¹⁵⁹.

Ο Λεμπέσης παρομοιάζει τήν μάζα μέ φυσικό γεγονός, που προϋπάρχει των κοινωνικών διαδικασιών. Δηλαδή, κοινωνική επανάσταση γίνεται διότι προϋπάρχει ή μάζα και όχι τό αντί-

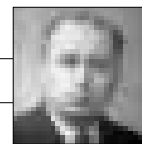
στροφο, όχι δηλαδή διότι «παρεμποδίζεται ή ελεύθερη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων», όπως θά υποστήριζε κάποιος μαρξιστής. Η ύπαρξη της μάζας όφείλεται στον νόμο της άνισότητας και του κοινωνικού διαφορισμού, ό όποιος προηγείται της οικονομικής άνισότητας. Η επαναστατικότητα της μάζας δέν όφείλεται σε οικονομικά αίτια, διότι «ουδέεις έθυσίασε ποτέ τήν ζωήν του διά νά βελτιώσει τήν οικονομικήν του κατάστασιν μετά θάνατον»¹⁶⁰.

Η άνομοιογένεια της μάζας και τά διαφορετικά κίνητρα που κρύβονται πίσω από τόν σχηματισμό της φαίνονται από τό έξής παράδειγμα: ό νεόπλουτος άστός περιφρονεί τόν μορφωμένο άστό που είναι φτωχός, ενώ ό φτωχός μορφωμένος άστός περιφρονεί τόν νεόπλουτο διότι είναι χυδαίος. Και οι δύο μπορεί νά παρασυρθούν στην επαναστατική μάζα, ό νεόπλουτος λόγω του μίσους του έναντίον της «άριστοκρατίας», ό φτωχός αλλά μορφωμένος λόγω της αντίδρασης του κατά του εκχυδαϊσμού. Κοινός στόχος: ή άνατροπή του ύφισταμένου καθεστώτος. Άποτέλεσμα: ή εγκατάσταση στην έξουσία μιας νέας ιθύνουσας τάξης, που δέν θά περιλαμβάνει ούτε τόν πρώτο ούτε τόν δεύτερο.

Η μάζα, άποκλεισμένη από τόν πολιτισμό, χρησιμοποιείται από τούς κυριάρχους μόνον ως μέσον για τήν δημιουργία του. Κοινωνικώς, αισθάνεται τόν έαυτό της ως αντικείμενο. Μία μόνον περίπτωση ύπάρχει νά αισθανθεί ως υποκείμενο: ή επαναστατική δράση. Η μάζα, «έκρηκτικόν σώμα πρωτογόνου δυνάμεως»¹⁶¹, δέν είναι τό οικονομικό προλεταριάτο και οι προλεταριοί που συμμετέχουν δέν συμμετέχουν υπό τήν ιδιότητά τους ως οικονομικά πρόσωπα αλλά ως μέλη της μάζας, μαζί μέ άλλα.

Η μάζα δέν καταργείται: άν μπορούσε νά συμβεί αυτό, τότε θά έπρεπε νά καταργηθεί ταυτόχρονα και ή κυρίαρχη κοινωνική ομάδα. Άλλά, άν συνέβαινε κάτι τέτοιο, θά σήμαινε τήν κατάργηση όλόκληρης της κοινωνίας: «ιδεώδης κατάστασις διά τούς εν έργηγόρσει ύπνώττοντας, ίνα κοιμηθούν τόν αιώνιον των ύπνον, άλλ’ άνεφικτος εφ’ όσον ζωή σημαίνει, δι’ όλους άνεξαιρέτως τούς ανθρώπους, αντίδρασις κατά του θανάτου, ήτοι εφ’ όσον ή κυρίαρχος ομάς θά εξακολουθή εις τούς αιώνας νά επιτίθεται, ή μάζα ν’ άντεπιτίθεται — οι δέ “νουθετούντες” νά χάνουν τόν πολύτιμον ύπνον των»¹⁶².

Η λανθάνουσα κατάσταση της μάζας μετατρέπεται σε έκρηκτική μέσω της κλασσικής μεθόδου της διάδοσης ψευδών ειδήσεων. Η άτομι-

κή προδιάθεση τῶν ἀτόμων πρὸς τὴν μαζοποίηση ποικίλει. Βάση αὐτῆς τῆς προδιάθεσης εἶναι ὁ βαθμὸς τοῦ ὑποκειμενικοῦ ἢ ἀντικειμενικοῦ ἐκπρολεταρισμοῦ τοῦ ἀτόμου. Ὅσο περισσότερο ξεριζωμένο εἶναι ἓνα ἄτομο ἀπὸ τίς ποικίλες κοινωνικές συσσωματώσεις στὶς ὁποῖες μετέχει τόσο πιὸ εὐάλωτο στὴν μαζοποίηση γίνεται. Δυστυχεῖς ἀνθρωπίσκοι γίνονται ἔτσι θιασῶτες διαφόρων ἰδεῶν, τίς ὁποῖες ἀναλαμβάνουν νὰ «ἐφαρμόσουν» οἱ κυνικοί κυνηγοὶ τῆς ἐξουσίας, οἱ «δυνάμενοι νὰ κόπτουν κεφαλὰς», ὅπως χαρακτηριστικά γράφει ὁ Λεμπέσης. Ἔτσι, οἱ ἀτυχεῖς αὐτοὶ προλετάριοι (μὲ τὴν ὑποκειμενικὴ ἔννοια) δὲν ἀντιλαμβάνονται, τελικὰ, τὴν ἐξέλιξη τῶν πραγμάτων, πού εἶναι ἀσυμβίβαστη πρὸς τίς ἀνθρωπιστικές ἢ ἄλλες ἰδέες τους, τῶν ὁποίων τὴν βαθύτερη σημασία μποροῦν νὰ ἀντιληφθοῦν μόνον οἱ «κόπτοντες κεφαλὰς», διότι μέσω τῶν ἰδεῶν αὐτῶν ἐκεῖνοι κατέκτησαν τὴν ἐξουσία.

Ἡ μάζα διαλύεται διὰ τοῦ πανικοῦ, πού ὀδηγεῖ τὰ ἄτομα σὲ ἄτακτη φυγὴ, ἄρα διασπᾶ τὴν μάζα ξανά σὲ ἄτομα. Μπορεῖ ὅμως νὰ σχηματισθεῖ ξανά ἀνά πᾶσα στιγμή. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀδιάσειστη ἀπόδειξη ὅτι τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἀστυνομικοῦ ἔχει μέλλον.

Ἡ μάζα, ὅταν ἐπαναστατεῖ, καταστρέφει σύμβολα: τὰ σύμβολα τῆς μειώσεως καὶ τῆς μηχανοποιήσεώς της. Ἡ καταστροφή συμβόλων εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἐνστικτώδους καὶ μὴ αἰτιολογητῆς δράσεως τῆς μάζας, ἡ ὁποία ἀντιλαμβάνεται τὰ φαινόμενα καὶ ὄχι τίς αἰτίες τῶν πραγμάτων. Ὅταν ἡ μάζα φονεύει, δὲν τὸ πράττει γιὰ λόγους ἐγκληματικούς, ἀφοῦ δὲν ἔχει προσωπικά αἷτια. Ἡ μάζα φονεύει τὴν στολὴ καὶ ὅ,τι ἐκπροσωπεῖ τὸ θῦμα της, τὸ ὁποῖο ἐντοπίζει καὶ ἀναγνωρίζει ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά του, ὅπως εἶναι, π.χ., οἱ «περιποιημένοι ὄνυχες, ἡ καθαριότης, τὸ “ῥφος” — οὐδέποτε δὲ τὸ ἄτομον τοῦτο προσωπικῶς»¹⁶³. Ἄλλο ἂν μέσα στὴν μάζα βρίσκονται ἐγκληματίες πού μποροῦν νὰ δράσουν ἀτομικῶς. Οἱ διάφοροι «ἠθικολόγοι» κατηγοροῦν τὴν μάζα γιὰ ἐγκληματικότητα ὅταν αὐτὴ ἐπιτίθεται ἐναντίον τῆς δικῆς τους κοινωνικῆς τάξης, ὅταν ὅμως αὐτὴ δρᾷ πρὸς ὄφελός τους τότε τὴν κρίνουν μὲ πολιτικά κριτήρια. Τὰ κομμουνιστικά κόμματα, μάλιστα, χαρακτηρίζουν τίς μάζες πού δὲν ἐλέγχουν τὰ ἴδια ὡς «πεπλανημένες».

Ἔτσι, οἱ μάζες καταστρέφουν μνημεῖα, μέγαλα, ἔργα τέχνης, τράπεζες, χρηματιστήρια, φυλακές, γενικὰ τὰ εἰδῶλα τοῦ καθεστώτος. Οἱ «βλαβερές», «ὠμές» καὶ «περιπτές» ἐνέργειες

της, λοιπόν, ἀποκοτῶν θεμελιώδη σημασία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ της. Ἡ μάζα ἀγνοεῖ κάθε σχετικότητα, συμβατικότητα καὶ συμβίβασμό. Ἐπιδιώκει τὸ ἀπόλυτο, διότι δὲν κινεῖται βάσει τῆς λογικῆς. Γι' αὐτὸ καὶ εἶναι ἀδύνατον ἡ μάζα νὰ εἶναι δημοκρατική. Εἶναι ἀδιάλλακτη καὶ μέτρο ἀδιελέγκτου της εἶναι τὸ ἀπόλυτο. Ἡ νομοτέλεια τῆς μάζας δὲν ἐδρεύει στὴν λογικὴ ἢ στὴν ἠθική, ἀλλὰ στὸν φυσικὸ νόμο. Ἡ μάζα βρίσκεται πιὸ κοντὰ στὸν φυσικὸ νόμο ἀπὸ ὅ,τι ὁποιοδήποτε ἄλλο φυσικὸ φαινόμενο. Ἔτσι, αὐτοὶ πού καταργοῦν τὴν μάζα διότι προκαλεῖ θύματα, μοιάζουν μὲ ἐκείνους πού κατηγοροῦν μιά καταιγίδα πού ἐπίσης προκαλεῖ θύματα.

Ἡ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ὀδήγησε τίς μάζες στὴν φαινὰκη τοῦ συνθήματος «Ἐλευθερία, Ἴσότης, Ἀδελφότης», ἐπικαλούμενη τὸ φυσικὸ δίκαιο, τὸ ὁποῖο ὅμως ἀντιστρατεύεται τὸ σύνθημα αὐτὸ, διότι στὴν φύση δὲν ὑπάρχει οὔτε Ἐλευθερία, οὔτε Ἴσότης, οὔτε Ἀδελφότης. «Φύσις ἦτο, ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην, τὸ δεοντολογικὸν παραλήρημα τῶν ἀδυνάτων καὶ ἐξαθλιωμένων κατὰ τῆς πραγματικῆς κοινωνίας τοῦ διαφορισμοῦ καὶ τῆς ἀνισότητος...»¹⁶⁴. Ἔτσι, μὲ τὰ συνθήματα αὐτά, ἡ μάζα «ἐξύψωσε τὰ ράκη της εἰς ἀρετάς, τὴν παράκρουσιν εἰς ἐπιχείρημα, τὴν τύφλωσιν εἰς ἰδανικὸν καὶ τὸ μῖσος της εἰς σημαίαν. Ἐν ὀνόματι τῶν “ἀξίων” τούτων, ἡ ἐπαναστατικὴ μάζα ἐξώρμησεν εἰς τὴν κατὰκτησιν τοῦ Ἀπολύτου: τῆς μαλακιδώδους κοινωνίας (“φύσεως”) ἄνευ διαφορισμοῦ, ἄνευ τάξεων καὶ ἄνευ πολιτισμοῦ, ἔνθα — καθ’ ὅτι ὁ Gumplowicz λέγει περὶ τῶν ἀγρίων — δὲν θά ὑπῆρχον ἐκμεταλλευταὶ καὶ ἐκμεταλλεζόμενοι, κυρίαρχοι καὶ κυριαρχούμενοι, διότι ἐν τῇ ἀθλιότητι των θά ἦσαν πάντες ἴσοι... Οἰκτρόν, βεβαίως, ὑπῆρξεν τὸ τέλος τοῦ ὀνείρου τούτου τῶν ἐξαθλιωμένων ἀλητῶν, οἰκονομικῶς καὶ ψυχικῶς, ὅταν ἡ ὄργανωμένη ἐπαναστατικὴ ὁμάς τῆς ἀστικῆς τάξεως περιωρίσθη νὰ κατακτήσῃ, ἀντὶ τοῦ Ἀπολύτου, ἀπλῶς τὸ Σχετικόν, ἦτοι τὴν ἀπτήν ἐξουσίαν...»¹⁶⁵.

Ἔτσι, οἱ ἡγέτες τῆς μάζας προχωροῦν σὲ συμβίβασμό μὲ τὸ κατεστημένο ἢ κρατοῦν τὴν ἐξουσία γιὰ λογαριασμό τους, ὅταν τὴν καταλάβουν. Καὶ στὶς δύο περιπτώσεις, ἡ μάζα μένει στὸ περιθώριο.

Οἱ θεωρητικὲς συγγένειες μὲ τὸν Roberto Michels* καὶ τὴν Hannah Arendt εἶναι ἐμφανεῖς

* Roberto Michels, 1876-1936: Γερμανο-ἰταλὸς κοινωνιολόγος, καθηγητῆς σὲ πολλὰ ἰταλικά, γαλλικά καὶ γερμανικά πανεπιστήμια. Συνέγραψε μεταξύ ἄλλων τὸ περίφημο

στό έργο αυτό του Λεμπέση. "Όπως και μέ τόν Gustave Le Bon* Ένδιαφέρουσα είναι και ή ανάλυση του άντισημιτισμού: έπειδή ή μεγαλοαστική τάξη τής προπολεμικής Γερμανίας ήταν σχεδόν στό σύνολό της έβραϊκή, προκάλεσε τό μίσος τής μεγάλης μάζας, πού βρήκε στόν Χίτλερ τόν καλύτερο έκφραστή της. Ό Έθνικοσοσιαλισμός, σημειώνει ο Λεμπέσης, δέν ήταν κίνημα τής αστικής τάξης, αλλά τής επαναστατικής ομάδας του Έθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος, ή όποία οικειοποιήθηκε τήν γερμανική οικονομική ισχύ, έξουδετερώνοντας τό παραδοσιακό έβραϊκό κεφάλαιο.

Η γυμνή φυσική δύναμη τής μάζας μπορεί νά ανατρέψει τόν καπιταλισμό και όχι οί άνύπαρκτες «οικονομικές άντιφάσεις». Η επαναστατημένη μάζα θά ακολουθήσει στήν επαναστατική διαδικασία ή τό κομμουνιστικό ή τό έθνικοσοσιαλιστικό κόμμα. Όταν τά κόμματα αυτά καταλάβουν τήν έξουσία, θέτουν τέρμα στήν επαναστατική διαδικασία και πατάσσουν άνηλεώς κάθε προσπάθεια ανάβιώσής της. Διατηρείται όμως, είκονικά και φραστικά, ή επαναστατικότητα του νέου καθεστώτος, πού άποσκοπεί ουσιαστικά στήν παθητικοποίηση τής μάζας. Τό νέο

καθεστώς εξακολουθεί νά ύβρίζει τό παλιό πού άνέτρεψε, για νά επιρρίπτει σέ αυτό τις εϋθύνες για τήν άθέτηση των ύποσχέσεων του, για νά προσγειώσει τήν μάζα στήν πραγματικότητα και νά εξατμίσει τό Άπόλυτο. Άλλά και για νά έμποδίσει τόν άνασχηματισμό τής επαναστατικής μάζας. Η εκκαθάριση τής μάζας από τις δυνάμεις καταστολής είναι άδύνατη, διότι, άπλούστατα, τά άτομα δέν ύπάρχουν ως άτομικές οντότητες, άρα είναι άσύλληπτα.

Ποιός έχει τήν εϋθύνη για τήν μαζοποίηση των ανθρώπων; Κάθε ύπαρκτό καθεστώς, κάθε ύπαρκτή κοινωνία, άπαντά ο Λεμπέσης. Διότι, κάθε κοινωνία περιλαμβάνει ανθρώπους μέ κατώτερη συγκριτική αξία, πού αισθάνονται μειονεκτικά. Άρα δέν ύπάρχει ανθρώπινη ύπαιτιότητα, αλλά μόνον οί φυσικοί νόμοι πού καθορίζουν τήν άνισότητα.

Ό Λεμπέσης σπεύδει νά διευκρινίσει καταληκτικά ότι ο έλληνικός ποινικός νόμος είναι δικαίος στις διατάξεις του περί στάσεως. Επίσης προσθέτει ένα παράρτημα περί ΕΑΜ, στό όποιο ύποστηρίζει ότι τό ΕΑΜ δέν είναι μάζα, ίσως για νά μήν θεωρηθεί ότι κοινωνιολογικά άθώνει τήν άριστερή άνταρσία.

Τό φαινόμενο του ΕΑΜ

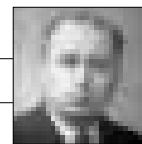
Στήν πρώτη έκδοση του έργου ή Έπανάστατική Μάζα, τό 1950, ο Λεμπέσης προσέθεσε μία μικρή μελέτη του για τό ΕΑΜ, μέ τίτλο Τό φαινόμενο του ΕΑΜ, ή όποία δέν συμπεριλήφθη στις έπόμενες εκδόσεις. Στήν ανάλυσή του, ο Λεμπέσης ξεκινά από τήν γενική διαπί-

σωση ότι ή πρόβλεψη του μαρξισμού για έξαθλίωση των μαζών δέν έπαληθεύθηκε, άρα τά κομμουνιστικά κόμματα έπρεπε νά προκαλέσουν τά ίδια τήν έξαθλίωση των μαζών, προκειμένου νά τις καταστήσουν επαναστατικότερες. Έναλλακτική λύση ήταν τά κομμουνιστικά κόμματα

μο έργο Τά πολιτικά κόμματα (1912), στό όποιο ύποστηρίζει ότι οί μεγάλες συνδικαλιστικές και πολιτικές οργανώσεις οδηγούν αναπόφευκτα στήν δημιουργία συνδικαλιστικών και κομματικών ολιγαρχιών μέ ίδια συμφέροντα. Θεωρείται από τούς θεμελιωτές τής πολιτικής κοινωνιολογίας.

* Gustave Le Bon, 1841-1931: Γάλλος φυσικός, περιηγητής, πρωτοπόρος του φωτογραφικού ρεπορτάζ, κοινωνικός ψυχολόγος και δημοσιολόγος. Άπήρξε θιασώτης τής θεωρίας του Gobineau περί τής έραρχίας των εθνών. Πίστευε ότι τό συναίσθημα, περισσότερο από τήν λογική, άποτελεί κινήτρια δύναμη τής έξουσίας. Θεωρούσε ότι οί μάζες στεροούνται λογικής και ότι οί πολιτισμοί άποτελούν δημιουργήματα των επιλέκτων. Τίς επαναστάσεις τίς θεωρούσε προϊόν συλλογικής ύστερίας των μαζών. Στο περίφημο έργο του Η ψυχολογία του όχλου (Παρίσι, 1845), ύποστηρίζει ότι ο βιομηχανικός πολιτισμός προκάλεσε τήν συσσώρευση μεγάλων πληθυσμικών συνόλων στις πόλεις. Στις μεγάλες αυτές μάζες έμφανίζονται τά άτομικά χα-

ρακτηριστικά και κυριαρχούν οί άνορθολογικές και καταστρεπτικές ύποσυνείδητες ροπές. Οί μάζες παρασύρονται εύκολα και είναι έτοιμες για τούς πιό μεγάλους ήρωισμούς αλλά και τίς πιό φοικτές άγριότητες, άνάλογα μέ τά κίνητρα τής ήγεςίας τους. Η μάζα είναι κάτι περισσότερο από άπλό άθροισμα των μελών της, είναι σύνολο μέ τήν δική του λογική. Στήν πολιτική σκέψη του Le Bon κυριαρχεί όχι μόνον ή άπόρριψη τής «δημοκρατίας των μαζών», αλλά και ή βεβαιότητα τής παρακμής του ανθρώπινου πολιτισμού. Η είσοδος στήν έποχή των μαζών, ύποστηρίζει, θά συνοδεύεται από άπουσία τής λογικής και από συλλογική βία. Αυτό θά οδηγήσει στήν έσχατη κρίση του δυτικού πολιτισμού και στό ιστορικό του τέλος. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Le Bon δέν χρησιμοποιεί ως κριτήριο των μαζών τήν παράδοση, κεντρικό σημείο αναφοράς τής άντεπαναστατικής θεωρίας του 19ου αιώνα, αλλά τήν λογική, προϊόν του Γαλλικού Διαφωτισμού και τής αστικής τάξης.

νά παύσουν νά απευθύνονται αποκλειστικά στό προλεταριάτο καί νά απευθύνονται, γενικά, στίς ἐργαζόμενες μάζες.

Στήν Ελλάδα, τό ΕΑΜ ἐκμεταλλεύθηκε τίς τοπικές συνθήκες, τόν ἐθνικό χαρακτήρα καί τήν άτομική ψυχολογία τῶν ἀνθρώπων (στοιχεῖα πού ὁ μαρξισμός θεωρητικά ἀγνοεῖ καί καταπολεμᾷ). Αὐτά δηλαδή πού οἱ ἐθνικόφρονες, λόγω ἀνικανότητας, δέν ἀξιοποίησαν. Τό ΚΚΕ στρατολόγησε τά μέλη τοῦ ΕΑΜ ἀπό τίς ἐξῆς κατηγορίες: α) ἀπό τό προλεταριάτο ἐλάχιστους, διότι οἱ ἐργάτες γνώριζαν πολύ καλά τοὺς κομμουνιστές καί παρά τήν οἰκονομική ἐξαθλίωση πού ἐφάρμοσε τό ΚΚΕ, σαμποτάροντας κάθε προσπάθεια οἰκονομικῆς ἀνασυγκρότησης, β) ἀπό τήν πλουτοκρατία, καί μάλιστα σημαντικότερο μέρος τῆς, γεγονός πού δείχνει καί τήν χρεωκοπία τῆς μαρξιστικῆς μεθόδου, γ) ἀπό τοὺς οἰκονομικούς συνεργάτες τῶν Γερμανῶν, στοὺς ὁποίους παραχώρησε ἀμνηστία ἐναντι ἀνταλλαγμάτων κ.λπ.

Ἡ μικτή καί ἀντιφατική κοινωνική σύνθεση τοῦ ΕΑΜ δείχνει ὅτι αὐτό δέν ἀποτελοῦσε κοινωνική τάξη, καί μάλιστα προλεταριακή, ἀλλά ἐταιρεία μέ συμφεροντολογικούς σκοπούς, ἡ ὁποία, ἐπειδή χρησιμοποίησε συνωμοτικά καί ἐγκληματικά μέσα, μπορεῖ μάλιστα νά θεωρηθεῖ καί σπείρα. Τό ΕΑΜ δέν ἀποτελοῦσε ὅμως οὔτε

μάζα — ἀφοῦ ἡ μάζα εἶναι αὐθόρμητη ἐνῶ τό ΕΑΜ ὀργανωμένο, ἀφοῦ ἡ μάζα προϋποθέτει τήν πλήρη ἄρνηση τοῦ ἀτομικισμοῦ, ἐνῶ τό ΕΑΜ ἦταν «συνονθύλευμα ἀτόμων, μέ ὑπολογισμένους ἕκαστον σκοπούς». Ἡ δράση τῆς μάζας εἶναι ἀνατρεπτική, ἐνῶ οἱ σκοποὶ τοῦ ΕΑΜ ἦταν καπιταλιστικότεροι: δηλαδή ἡ ἐξυπηρέτηση τῶν συμφερόντων τῶν μελῶν του. Τά άτομα πού ἀνήκαν στό ΕΑΜ δέν ἤθελαν κομμουνισμό ἀλλά καπιταλισμό γιά ὅλους, «ν' ἀρπάσουν δηλαδή τάς περιουσίας ἄλλων, μέ τήν βαθυτάτην πεποίθησιν ὅτι “κομμουνισμός δέν πρόκειται νά γίνη”».

Ὁ Λεμπέσης ἐκτιμᾷ ὅτι στόν ΕΛΑΣ (κομμουνιστικό στρατό) ὑπῆρχε κοινωνική διαβάθμιση μεταξύ τῶν προνομιοῦχων (καπετάνιων, ξένων πρακτόρων, διαφωτιστῶν κ.λπ.) καί τῶν λοιπῶν ἀνταρτῶν. Οἱ ἄθροες λιποταξίες τῶν ἀνταρτῶν πρὸς τόν Ἐθνικό Στρατό ἦταν ἓνα εἶδος «κοινωνικῆς ἐπανάστασης» τῶν καταπιεζομένων ἐναντίον τῆς νέας αὐτῆς ταξικῆς κοινωνίας, παράλληλο πρὸς τίς δραπετεύσεις ἀπό τό Παραπέτασμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Ψυχροῦ Πολέμου. Τό προλεταριάτο τῶν ἀνταρτῶν δέν τό ἀποτελοῦσαν ὅμως οἱ ἐργάτες-ἀντάρτες ἢ οἱ φτωχότεροι ἀντάρτες, ἀλλά οἱ πάσης προελεύσεως — μεγαλοαστικῆς, μεσοαστικῆς ἢ καί μικροαστικῆς — ἐξαθλιωμένοι ὕλικά, ψυχικά, πνευματικά.

Κοινωνιολογία τοῦ Τύπου

Σέ μιά χώρα μέ περισσότερη αἴσθηση εὐθύνης, τό ἔργο τοῦ Λεμπέση γιά τόν Τύπο θά ἦταν ὑποχρεωτικό ἀνάγνωσμα σέ ὅλες τίς σχολές δημοσιογραφίας, κρατικές καί μὴ.

Ὁ Λεμπέσης θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀξιοποίηση τῶν φυσικῶν προσόντων καί τῆς ἐπιστημονικῆς μόρφωσης τοῦ δημοσιογράφου ἐξαρτᾶται ἀπό τό εἶδος τῆς κοινωνίας στήν ὁποία ζεῖ. Ἐξαρτᾶται, δηλαδή, ἀπό τό ἐρώτημα: ποίου πνευματικοῦ θάρρους δημοσιεύματα μπορεῖ νά βαστάξει μιά κοινωνία; Ἐρώτημα στό ὁποιο δίνεται ἀπάντηση ἀπό τήν κυκλοφορία τῶν σοβαρῶν ἐφημερίδων. Παραδείγματος χάριν, οἱ Ἀμερικανοὶ ἐκδότες ἔχουν στήν διάθεσή τους ἐπιτροπές ἀπό «ἀμαξοκαρραγωγεῖς ἢ κουρεῖς», οἱ ὁποιοὶ ἰσοπεδώνουν κάθε ἄρθρο πού δέν θά μπορούσαν νά κρίνουν οἱ ἴδιοι. Οἱ ἀρθρογράφοι πού μποροῦν νά ὑποστοῦν μέ ἐπιτυχία τέτοιες «ἐξετάσεις» δέν εἶναι δυνατόν, φυσικά, νά θεωρηθοῦν κατά τόν Λεμπέση δημοσιογράφοι.

Συχνά καί ὁ ἴδιος ὁ ἰδιοκτήτης μιᾶς ἐφημε-

ρίδας δέν ἔχει μεγάλα περιθώρια ἐπιλογῆς, διότι ἡ κοινωνική σύνθεση τοῦ ἀναγνωστικοῦ του κοινοῦ διαμορφώνεται ἐν πολλοῖς ἀνεξάρτητα ἀπό αὐτόν. Γι' αὐτό καί τό ὕφος τῶν ἀρθρῶν πρέπει νά συνάδει μέ τήν κοινωνιολογία τοῦ ἐντύπου.

Ἡ σχέση δημοσιογραφίας καί πολιτικῆς εἶναι ἀμφίδρομη: πολιτικά ἄρθρα σπουδαίων δημοσιογράφων χρησίμευσαν ὡς προγράμματα μικρῶν πολιτικῶν καί πολιτικές ἰδέες μεγάλων πολιτικῶν κατάντησαν δουλικές ἐπαναλήψεις μικρῶν δημοσιογράφων. Καμμία ἐφημερίδα δέν εἶναι πραγματικά ἀνεξάρτητη, διότι ὅλες οἱ ἐφημερίδες ἀσπάζονται κάποιο κοινωνικό σύστημα. Ὁ Τύπος ἀποτελεῖ ἀντανάκλαση τῆς κοινῆς γνώμης. Κοινή γνώμη ὑπάρχει γιά ὅλα τά κοινωνικά ζητήματα. Κοινή γνώμη ὑπάρχει ἀκόμη καί γιά τά λαχανικά. Ἡ ἐφημερίδα πού ἀναπαράγει τήν κοινή γνώμη εἶναι τυφλό ὄργανό τῆς, ἐνῶ ἡ ἐφημερίδα πού τήν ἀντικρούει εἶναι ἡγέτις.

Ἡ κοινωνιολογία χρησιμεύει γιά νά κατανοήσουμε καλύτερα τήν σύνθεση καί τήν ποιότητα

της κοινής γνώμης. Ἡ κοινή γνώμη δέν εἶναι τό ἄθροισμα τῆς γνώμης πολλῶν μεμονωμένων ἀτόμων, ἀλλά μία γενική γνώμη πού σχηματίζεται ὡς ἀποτέλεσμα προηγηθείσης ἀνταλλαγῆς ἰδεῶν. Τί βρίζεται πίσω ἀπό τίς ἰδέες αὐτές; Ἄν μὲν κρύβονται ἀτομικά συμφέροντα, τότε ἡ ἀνταλλαγή ἰδεῶν βασίζεται σέ ὀρθολογική διαδικασία καί ἡ κοινή γνώμη πού προκύπτει εἶναι ἀποτέλεσμα συμβιβασμοῦ, ἄρα μηχανική καί ὄχι ὀργανική. Καί αὐτό διότι ἡ πρυτάνευση τοῦ ρασιοναλισμοῦ ὁδηγεῖ στήν κυριαρχία τῶν στενῶν ἀτομικῶν καί ἄρα ἀλληλοσυγκρουόμενων συμφερόντων. Ἀντίθετα, ἡ πρυτάνευση τῆς ψυχικῆς καί πνευματικῆς ὁμοιογένειας σέ ἕναν κοινωνικό σχηματισμό ἀποτελεῖ ἀποτελεσματικότερο μέσο γιά τήν ἐξυπηρέτηση καί τῶν ἀτομικῶν συμφερόντων.

Ἡ ἀξία τῶν μεγάλων δημοσιογράφων ἔγκειται στήν ὄσφρηση τῶν μεγάλων ὑπόγειων ρευμάτων, πολιτικῶν, κοινωνικῶν καί θρησκευτικῶν, καθώς καί στήν προετοιμασία νέων μεγάλων ἐποχῶν. Οἱ μεγάλοι δημοσιογράφοι ἐργάζονται ἐν μέσῳ τῆς καθημερινότητας τῶν παρερχομένων μικρῶν γεγονότων καί μικρῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἀνάγνωση τῶν ἄρθρων τους σέ ἐφημερίδες τοῦ παρελθόντος δίνει τόν παλμό τῆς ἐποχῆς τους καί τά σπέρματα τῶν μεταγενέστερων ἐξελίξεων, ἐνῶ στά ἄρθρα τῶν ἀσήμαντων δημοσιογραφισκῶν μία μεγάλη ἐποχή μπορεῖ νά παρουσιασθεῖ ὡς «ἀτελεύτητος μικρολογία μικρῶν ἀνθρωπίσκων... ἀπαράλλακτα ὅπως ὁ βρυχηθμός σημαίνει τήν διάβασιν λέοντος, ὁ δέ σίελος τήν διάβασιν χοχλίου»¹⁶⁶.

Μία ἐφημερίδα μπορεῖ νά εἶναι ἀκομμάτιστη, ἀλλά καί κοινωνικά ἀδέσμευτη ἢ ἰδιοτελής, ἐκβιάζοντας τά διάφορα πολιτικά κόμματα. Γιά τόν Λεμπέση, «ὁ ὅρος ἰδιοτέλεια, προκειμένου περί δημοσίου λειτουργήματος, αἰ πρός ὃ ἀπαιτήσεις εἶναι ὅλως διάφοροι τῶν τιθεμένων εἰς τοὺς ἰδιώτας, εὐρύνεται κατά πολύ πέραν τῆς ὑλικῆς ἰδιοτελείας. Ἰδιοτέλεια εἶναι ἐν προκειμένῳ ἀπολύτως καί πᾶσα προσωπική ἐμπάθεια, ἢ σκόπιμος ἀνάδειξις μετριοτήτων εἰς “προσωπικότητας”, ἢ καταπολέμησις τῶν πραγματικῶν προσωπικότητων, ἢ δημαγωγία ἢ ἡ ἀνοχή ἐναντι γεγονότων ἢ προσώπων ἐπιβλαβῶν διά τό κοινωνικόν σύνολον, δηλαδή πᾶν ὅ,τι ἐνσυνειδήτως ἐπιφέρει δημοσίαν ζημίαν»¹⁶⁷.

Ἀπό τήν ἀποψη αὐτή, ὁ κίτρινος Τύπος, ἐκτιμᾷ ὁ Λεμπέσης, εἶναι τιμιότερος τῶν κυβερνητικῶν ἢ τῶν «φιλα φρονουσῶν» ἐφημερίδων. Ὅταν οἱ ἐφημερίδες κολακεύουν τά ταπεινά ἐν-

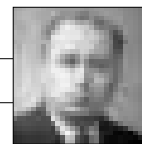
στικτα τῶν μαζῶν, στήν οὐσία δέν διερμηνεύουν πιστά τά φρονήματά τους, ἀλλά τά ἀλλοιώνουν καί χειραγωγοῦν τίς μάζες πρός τό χειρότερο. Ἄλλωστε, οἱ εἰδήσεις ποτέ δέν ἀνταποκρίνονται φωτογραφικά στά πράγματα, ἐξ αἰτίας τῶν ὑποκειμενικῶν ἀνθρώπων.

Ἡ πολιτική τῶν εἰδήσεων εἶναι ἀναπόσπαστη ἀπό τήν κοινωνική πραγματικότητα καί τόν δημοσιογραφικό ὀργανισμό πού τίς συντάσσει. Ἡ «ἀντικειμενικότητα» τῶν εἰδήσεων συνδέεται μέ τίς κοινωνικές ἐπιλογές τῆς ἐφημερίδας. Ἄν μία ἐφημερίδα ἐπιχειρήσει νά μὴν θίγει τά συμφέροντα τῶν ἀναγνωστῶν της, τότε θά ὁδηγήσει τήν κοινή γνώμη πού ἐπηρεάζει σέ πλήρη ἀποβλάκωση καί διάλυση. Τέτοιες ἐφημερίδες, πού ὁ Λεμπέσης θεωρεῖ «νεκρές», βρίζουν ἀπό ἡσυχαστικές εἰδήσεις, ἀναγνώσματα τῆς χειρότερης ποιότητας καί κουτσομπολιά (πόσο ἐπίκαιρες εἶναι οἱ παρατηρήσεις του...).

Εἰδικότερα ἡ ἐφημερίδα τοῦ «βουλευάρτου» (ὁ ὅρος σημαίνει λαϊκή ἐφημερίδα μεγάλης κυκλοφορίας) διακρίνεται ἀπό ἀπουσία γνώμης, ἀπό εἰδησιογραφία ἐντυπωσιακή, μέ χτυπητούς χονδροειδείς καί κραυγαλέους τίτλους, ἀπογευματινὴ κυκλοφορία καί ἰσχυρὴ διαφήμιση, ἔμφαση στά ἐγκλήματα (παρουσιασμένα μέ ἀνατριχαστικές λεπτομέρειες καί φωτογραφίες), ἀστυνομικές εἰδήσεις καί ρεπορτάζ περί σεισμῶν, λιμῶν καί καταποντισμῶν, μπόλικα σπόρ, κυρίως rugby καί ποδόσφαιρο, ἀνεξάντλητες ἐφεδρεῖες σκανδάλων δημοσίων ἀνδρῶν καί γυναικῶν καί κινηματογραφικῶν ἀστέρων.

Ἡ ὑποδύλωση τῶν ἐφημερίδων στοὺς ἐπιχειρηματίες πού ἀγοράζουν τόν χῶρο τους τίς ὑποχρεώνει νά διατηροῦν ὑψηλὴ κυκλοφορία, προκειμένου νά προσελκύσουν τοὺς ἀγοραστῆς. Ὁ δὲ στόχος τῆς ὑψηλῆς κυκλοφορίας ὁδηγεῖ τίς ἐφημερίδες στόν ἐκχυδαϊσμό καί στήν κολακεία τῶν χαμηλότερων ἐνστίκτων τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ. Ἡ κοινή γνώμη, ἀντὶ νά ἐξυψωθεῖ διά τοῦ Τύπου, διαφθείρεται συστηματικά. Διαμορφώνονται ἔτσι οἱ συνθήκες γιά τήν καταβαράθρωση τοῦ πολιτικοῦ καί ἠθικοῦ ἐπιπέδου μιᾶς κοινωνίας.

Ἡ ἀμάθεια, ἡ ἀσυνειδησία καί τό μίσος τῶν εὐνοῦχων ἐναντίον καθετὶ τοῦ ἀληθινοῦ καί μεγάλου μεταδίδεται ἀπό τοὺς φυσικούς παιδαγωγούς τοῦ λαοῦ, τοὺς δημοσιογράφους. Ἀκόμη καί ὁ πλέον ταλαντούχος λαός τοῦ κόσμου, οἱ Ἑλληγες, δέν θά εἶχαν ἐπιζήσει ἐνός τέτοιου Τύπου, ὅπως εἶπε ὁ Dovifat. Τέτοιοι δημοσιογράφοι μαθαίνουν νά εἶναι κερδοσκόποι, ὑποκριτές καί νά παρασιωποῦν καταστάσεις. Στίς ἐφημερίδες δη-

μιουργείται μία συμβιβαστική νοοτροπία, πού αφήνει ελεύθερη τήν διαιώνιση τής αθλιότητας. Καί ἄν ἀκόμη μέσα στήν αθλιότητα αὐτή βρίσκονται καί κάποιοι μορφωμένοι, σοβαροί καί ἱκανοί ἄνθρωποι, ἡ φωνή τους θά ἀντηχῆ μοναχική καί ἔρημη. Στίς συνθήκες αὐτές εἶναι εὐλογο ἡ ἐπιλογή τῶν δημοσιογράφων ἀπό τίς ἐφημερίδες νά γίνεται μέ ἀντίστροφα κριτήρια: προτιμῶνται οἱ μετριότερες καί οἱ ἀποτυχημένοι, οἱ ὁποῖοι εἶναι οἱ κατάλληλοι νά ἀνταποκριθοῦν στό ἐπίπεδο αὐτό.

Ἡ τεχνική εξέλιξη, σέ συνδυασμό μέ τήν κερδοσκοπική διάθεση, μεταβάλλουν τήν ἐφημερίδα σέ μία ἀκόμη καπιταλιστική ἐπιχείρηση. Ἄλλὰ ὁ Τύπος δέν πρέπει νά διευθύνεται μέ τέτοια κριτήρια: «Εἶναι ἀδύνατον», γράφει καυστικά ὁ Λεμπέσης¹⁶⁸, «ἄνθρωποι τῶν ὁποίων ἡ ψυχὴ ἀπέκτησε τό χρώμα τῆς τυπογραφικῆς μελάνης, τῶν ὁποίων ἡ συνείδησις δεικνύει ρευστότητα ἐρτζιανῶν κυμάτων, τῶν ὁποίων ἡ “μόρφωσις” ἐκτῆθη εἰς τὰ καταγώγια καί τῶν ὁποίων ὁ ἐγκέφαλος διῆλθε διά τοῦ πιεστηρίου των, μέ ἄλλους λόγους οἱ πρῶτοι τυχόντες ἀλῆται, διαθέτοντες τυπογραφικά μηχανήματα, ν’ ἀσκοῦν κατά τῆς κοινωνίας ἔργον πρό τοῦ ὁποῖου ὠχριοῦν αἱ ἀσήμαντοι ἐπιδόσεις ὄλων συλλήβδην τῶν δυστυχῶν κακοποιῶν».

Ἐφ’ ὅσον ἡ ἐφημερίδα προσέλαβε τήν μορφή κεφαλαιοκρατικῆς ἐπιχείρησης, ὑπάγεται πλέον στήν σιδηρὰ νομοτέλεια τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος. Στόν καπιταλισμό, βασικός νόμος εἶναι ἡ συγκέντρωση τοῦ κεφαλαίου: στόν χώρο τοῦ Τύπου αὐτό ἔχει ὀλέθριες ἐπιπτώσεις.

Ἡ ἐπικράτηση τῶν λαϊκῶν δικαιωμάτων καί ἐλευθεριῶν, προῖόν τῶν ἀστικῶν ἐπαναστάσεων, σύμφωνα μέ τόν Λεμπέση, ὀδήγησε στήν ἐλεύθερη εξέλιξη τοῦ ἀτομικοῦ κεφαλαιοκρατικοῦ ἐπιχειρηματία καί στήν δημιουργία μονοπωλιακῶν ὁργανώσεων. Στό πλαίσιο αὐτό, ὁ Τύπος καθίσταται δέσμιος δύο παραγόντων: πρῶτον, τῆς καπιταλιστικῆς λογικῆς καί, δεύτερον, συνεπείᾳ τοῦ πρώτου, τῆς ἀνάγκης κολακείας τοῦ λαοῦ. Ἀναπτύχθηκε ἔτσι, κυρίως στόν Τύπο τῆς ἡπειρωτικῆς Εὐρώπης, ἡ τάση νά ὑπερασπίζεται ἀπεριόριστα τὰ ἀτομικά δικαιώματα καί τίς ἀτομικές ἐλευθερίες, ἐνῶ στήν πιά ὑπεύθυνη Ἁγγλία ὁ Τύπος ὑπερασπιζόταν τόν λαό ὡς σύνολο ἐναντίον τῆς αὐθαιρεσίας τῶν ἡγεμόνων ὡς ἀτόμων.

Ὁ Τύπος ἀναπτύχθηκε στό πλαίσιο τοῦ καπιταλισμοῦ, γιατί εἶναι πολλαπλά χρήσιμος στόν ἀστό: ἀποτελεῖ μέσο πληροφόρησης γιά τίς τιμές στήν παγκόσμια ἀγορά, μέσο ἄσκησης οἰκονο-

μικῆς πολιτικῆς (π.χ. δημιουργίας ἀτμόσφαιρας πολεμικοῦ πυρετοῦ, χρήσιμης γιά τούς ἐμπόρους ὀπλων σάν τόν Ζαχάρωφ, ἡ δημιουργίας χρηματιστηριακῶν κρίσεων), μέσο διαφήμισης πού ἀπευθύνεται στό εὐρύ κοινό καί μέσο συγκάλυψης, παρασιώπησης καί μετατόπισης τοῦ ἐνδιαφέροντος τῆς κοινῆς γνώμης.

Ὁ Λεμπέσης θεωρεῖ ὅτι, εἴτε ὑπάρχει εἴτε δέν ὑπάρχει ἐλευθερία τοῦ Τύπου, τό ἀποτέλεσμα εἶναι τό ἴδιο.

Γιά νά ἐξυγιανθεῖ ὁ Τύπος, ὁ Λεμπέσης θεωρεῖ ὅτι «δέν νά ἐκλείψῃ ὁ ἀστός μετά τῶν συστημάτων του ὡς ἰθύνουσα τάξις, ὡς οικονομική, κοινωνική καί πολιτική δύναμις, ἐπιφέρουσα τήν διασπρέβλωση τοῦ κοινωνικοῦ ὀργανισμοῦ, τήν διάλυση τῆς γενικῆς γνώμης, τήν συγκέντρωση τῆς δυνάμεως, τήν δημοκρατίαν καί τήν ἀναρχίαν, ἄγουσαν ἄλλωστε κατά κανόνα, διά τῶν διαφόρων δικτατοριῶν καί εἰς τήν τυπικήν κατάργησιν τῆς ἐλευθερίας τοῦ Τύπου»¹⁶⁹.

Ὁ Λεμπέσης στηλιτεύει τήν θέσπιση τῶν νόμων περί Τύπου ἀπό νομικούς, ἐνῶ τό πρόβλημα τοῦ Τύπου δέν εἶναι νομικό ἀλλά κοινωνιολογικό. Καυτηριάζει ἐπίσης τίς ποικίλες «ρυθμίσεις» πού γίνονται, ἐνῶ θά ἔπρεπε νά δίδονται λύσεις. «Καί ἐκ λόγου καλῆς συμπεριφορᾶς ἔναντι τῶν ἐννοιῶν», εἰρωνεύεται¹⁷⁰. Στήν προαστική ἐποχή, ὁ Τύπος, ἐνῶ βρισκόταν ὑπό δίωξη, παρουσίαζε μοναδική σαφήνεια, διότι οἱ λύσεις προηγούντο τῶν νομοθετικῶν «ρυθμίσεων» καί ὑπαγορεύονταν ἀπό τὰ σαφῆ ταξικά συμφέροντα τῶν φεουδαρχῶν, τῆς Ἐκκλησίας ἢ τοῦ ἀπολυταρχικοῦ κράτους. Στήν ἀστική κοινωνία, ἀντιθέτως, κυριαρχοῦν ἡ συγκάλυψη καί ὁ συμβιβασμός, ἡ σκόπιμη ἀσάφεια. Στήν οὐσία, ἀφοῦ οἱ νομοθέτες εἶναι πολιτευόμενοι, προσδιορίζουν τήν νομοθεσία περί Τύπου μέ βάση τὰ συμφέροντά τους: καί, θεβαίως, αὐτά τούς ὑπαγορεύουν τὰ ζητήματα τοῦ τύπου νά «ρυθμίζονται», ἀλλά νά μὴν ἐπιλύονται, διότι, ἐάν ἐπιλύονταν, ἡ γενική κοινὴ γνώμη θά ἐξανίστατο καί θά διέλυε τήν συντεχνία τῶν πολιτευομένων. Γι’ αὐτό καί στό ἐπίπεδο τῆς ὀρολογίας, τό πρόβλημα τοῦ Τύπου ἔχει μεταβληθεῖ λεκτικά σέ «ζήτημα», διότι τὰ ζητήματα «ρυθμίζονται», ἐνῶ τὰ προβλήματα λύνονται.

Καί, ὅμως, τό πρόβλημα τοῦ Τύπου θά λυνόταν, πιστεύει ὁ Λεμπέσης, ἐάν ὁ λαός ξαναγινόταν, ἀπό ἀπλό ἄθροισμα πού εἶναι σήμερα, καί πάλι φυσικο-κοινωνικός ὀργανισμός, ὅποτε ἡ κοινὴ γνώμη θά ἀνασυντασσόταν καί ὁ Τύπος θά ἀπαιτοῦσε τήν πραγματικὴ του ἐλευθερία.

Τό κήρυγμα ανισότητας τοῦ Λεμπέση δέν πρέπει νά μᾶς ἐμποδίσει νά διακρίνουμε πῶς στήν οὐσία προτείνει τήν ἀπόρριψη «μεσοβέζικων» καί «ἐμβαλωματικῶν» λύσεων, διδάσκει ὅτι τό δεδομένο κοινωνικό πλαίσιο ἐπιβάλλει τούς ἀδήριτους νόμους τοῦ σπᾶ ἐπιμέρους κοινωνικά φαινόμενα καί, τελικά, καταλήγει ἀναπόφευκτα στήν οὐσιαστική ἀποψη ὅτι γιά νά καταργηθοῦν οἱ βλαβερές συνέπειες τοῦ καπιταλισμοῦ πρέπει νά καταργηθεῖ ὁ ἴδιος ὁ καπιταλισμός.

Ἵφος, σημειώνει ὁ Λεμπέσης. εἶναι ἡ ἐσωτερική ἀντιστοιχία τοῦ ὀλοκληρωμένου ἀνθρώπου, τοῦ πνευματικοῦ, ψυχικοῦ καί ἠθικοῦ, πρὸς τήν γλῶσσα. Πυρήνας τοῦ Ἵφους εἶναι ἡ ἔμπνευση, ἡ ὁποία «διακρίνει τήν προσωπικότητα ἀπό τοῦ κ. οἰουδήποτε, τόν δημιουργικό ἐπιστήμονα ἀπό τοῦ ρακοςυλλέκτου, τόν συγγραφέα ἀπό τόν κοινόν μελανωτή»¹⁷¹. Τό Ἵφος δέν εἶναι αὐτοσκοπός, πηγάζει ἀπό τήν ιδιότητά του ὡς μέσου γιά τήν καλύτερη διατύπωση μιᾶς σκέψης. «Ὁμιλοῦμεν βεβαίως μόνον περί τῶν ταλαντούχων», διευκρινίζει ὁ Λεμπέσης¹⁷².

Ὁ πραγματικός δημοσιογράφος ἐκλαμβάνει τήν δημοσιογραφία ὡς ἀποστολή (vocatio) καί ὄχι ὡς ἐπαγγελματική ἐνασχόληση ἢ βιοπορισμό (occupatio). Ὁ ἰδιοφυής δημοσιογράφος εἶναι ἐπιστήμων στίς γνώσεις του, ἀλλά ὄχι στό ἐπάγγελμα του. Γνωρίζει τά πράγματα ἐπιστημονικῶς, ἀλλά δέν γράφει πραγματείες.

Ἡ ὑποβάθμιση τοῦ δημοσιογραφικοῦ ἐπαγγέλματος περνᾶ ἀπό τήν συντριβή τῶν προσωπικοτήτων. Ὁ Λεμπέσης θρηγεῖ τήν «τοιαύτην τραγικήν τύχην τῶν προσωπικοτήτων ἐκείνων, τὰς ὁποίας ἡ φύσις — διά νά συγχωρηθῇ διά τήν δημιουργίαν τῶν ἀσῆμων καί τῶν μοχθηρῶν — ἐδημιούργησεν, ἵνα διά τοῦ αἵματός των καί τῆς σαρκός των τρέφονται αἱ στρατιαί τῶν Ἀταλάντων»¹⁷³. Ἡ καπιταλιστικοποίηση τῶν ἐφημερίδων ὀδήγησε στόν ὑποβίβασμό τῆς πνευματικότητάς τους, ἄρα καί τῶν ἀναγκαίων πνευματικῶν προσόντων τῶν δημοσιογράφων. Οἱ ἰδιοφυεῖς δημοσιογράφοι κατέστησαν περιττοί ἢ καί ἐπιζήμιοι. Ἡ ἀρχή τῆς ἐπιλογῆς τῶν ἀρίστων ἐκτοπίστηκε ἀπό τήν ἀντίθετη καπιταλιστική ἀρχή «οὐδείς ἀναντικατάστατος». Ἡ ὕλη πρέπει νά εἶναι «εὐπεπτη» (ἐκφραση ἀστική). Ἡ ἀρχή τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ὑποχρέωσε τίς ἐφημερίδες νά ἐφαρμόσουν ἐσωτερικό σύστημα στρατιωτικῆς πειθαρχίας, μηχανικό καί ἰσοπεδωτικό τῶν ταλάντων. Οἱ προσωπικές σχέσεις μέσα στήν ἐ-

φημερίδα διαλύθηκαν, ὅπως συμβαίνει σέ ὅλες τίς καπιταλιστικές ἐπιχειρήσεις. Τό τελικό ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ ἐκπρολεταρισμός τοῦ δημοσιογραφικοῦ ἐπαγγέλματος.

Οἱ παλαιότεροι δημοσιογράφοι ἦταν ἄνθρωποι ἐλεύθεροι, αὐτόβουλοι, μπσέμ, κύριοι τῶν γραπτῶν τους, μέ ἀνοιχτή τήν σταδιοδρομία τους καί μέ ἄμεσες καί πλήρεις τίς ψυχικές ἱκανοποιήσεις ἐκ μέρους τῆς κοινωνίας γιά τίς ἐπιτυχίες τους. Οἱ δημοσιογράφοι τῆς ἐποχῆς τοῦ Λεμπέση εἶναι θύματα τῆς μηχανοποίησης: ὄχι τῆς ἐκτεταμένης χρήσης τῶν μηχανῶν ἀλλά τῆς μηχανοποίησης τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου.

Ἔτσι, οἱ προικισμένοι δημοσιογράφοι αἰσθάνονται πνευματική καί ψυχική συγγένεια μέ τούς προικισμένους λειτουργούς ἄλλων χώρων, ἀλλά ὄχι μέ τούς βιοποριστές ἐπαγγελματίες «συναδέλφους» τους. Οἱ δέ μὴ προικισμένοι ἐπαγγελματίες δημοσιογράφοι αἰσθάνονται μεγαλύτερη ἀλληλεγγύη μέ τούς μὴ προικισμένους ἐπαγγελματίες ἄλλων κλάδων. Ἀλλά οἱ συντεχνιακές ὀργανώσεις τῶν δημοσιογράφων μποροῦν νά ἀσκήσουν ἀθέμιτο ἀνταγωνισμό πρὸς τίς ἄλλες συντεχνίες, διότι διαθέτουν τήν τεράστια δύναμη τοῦ Τύπου καί τελικά κατανοῦν «ἐκχθιστικά σωματεία», κάστες ἢ σπεῖρες. «Ἐπί τοῦ πεδίου τούτου τῆς κοινῆς ἐξορμήσεως», γράφει προφητικά ὁ Λεμπέσης, «δέν ἀποκλείονται καί φαινόμενα τυπολογικῶς καθ' αὐτό “ἱμπεριαλιστικά”, δηλαδή ἡ πλήρης ἐνότῃς τῶν ἐπιχειρηματιῶν καί τῶν μισθωτῶν δημοσιογράφων ἐναντίον τῆς κοινωνίας, τοῦ λαοῦ καί τοῦ κράτους, μέ κάθετον — ἀντί τῆς ταξικῆς — ὀργάνωσιν συμφερόντων καί ὑπὸ τόν τύπον ἑνός κοινωνικοῦ ἐπαγγελματικοῦ ἱμπεριαλισμοῦ»¹⁷⁴. Δηλαδή, γιά νά μιλήσουμε μέ σημερινούς ὅρους, τά «διαπλεκόμενα».

Ὁ Λεμπέσης εἰσηγεῖται, τέλος, τήν δραστηρική μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν δημοσιογράφων, μέ παράλληλη ἐξύψωση τῶν ἀποδοχῶν τους, πού δέν θά συμπίπτει, βέβαια, μέ τήν συντεχνιακή κατοχύρωσή τους ἀλλά μέ τήν ἀξιοκρατική ἐπιλογή τους. Θεωρεῖ ἐπίσης ὅτι, ὅταν ἡ δημοσιογραφία ἔχει βιοποριστικό χαρακτήρα, ταυτίζεται μέ τήν ἔννοια τῆς μισθωτῆς ὑπηρεσίας, ἐνῶ, ὅταν ἔχει τόν χαρακτήρα τοῦ προορισμοῦ καί τῆς ἀποστολῆς, τότε εἶναι μίσθωση ἔργου. Ὁ μισθωτός δημοσιογράφος δέν εἶναι κύριος τοῦ ταλάντου του, ἀλλά ὁ ἐργοδότης ἀποφασίζει γιά τήν ἀξιοποίηση ἢ τήν ἀχρήστευση τῶν προσόντων του.

Μύθος και πραγματικότητα τῆς ἀστικῆς κοινωνίας

Εἶναι πράγματι ἄξιο προσοχῆς τό γεγονός ὅτι οἱ περισσότεροι κορυφαῖοι στοχαστές στήν Ἑλλάδα τοῦ αἰώνα μας ἐπετέθησαν ἐναντίον τῆς ἀστικῆς κοινωνίας ἀπό πολλές διαφορετικές σκοπιές. Τό στερνό ἔργο τοῦ Λεμπέση εἶναι μιά συστηματική, ἱστορικά καί λογικά τεκμηριωμένη καταγγελία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας. Ὅπως καί τά ἄλλα γνωστικά ἐνδιαφέροντα τοῦ Λεμπέση, ἔτσι καί ἐδῶ ὁ συγγραφέας δέν ἀσχολεῖται μέ τήν ἑλληνική περίπτωση εἰδικά, ὅπου ἄλλωστε ποτέ δέν βλάστησε μιά πραγματική ἀστική κοινωνία, ἀλλά μέ τό εὐρωπαϊκό καί διεθνές γίγνεσθαι. Τό βιβλίο τοῦ Λεμπέση, γραμμένο στά γαλλικά ἢ στά γερμανικά, θά μπορούσε ἐπιτυχῶς νά συγκαταλεχθεῖ ἀνάμεσα στά ἔργα τοῦ Sombart ἢ τοῦ Aron γιά τόν ἀστικό πολιτισμό.

Ὁ Ἀστός, ὑποστηρίζει ὁ Λεμπέσης, κατά τήν φεουδαλική περίοδο συσώρευσε τίς ἀρετές του. Κατά τήν ἐπαναστατική του περίοδο τίς ἐκμεταλλεύθηκε. Στήν ἀστική κοινωνία τίς λησμονήθηκε. Καί στήν συνδικαλιστική κοινωνία λησμονήθηκε ὁ ἴδιος. Καμμία ἄλλη κοινωνική τάξη τῆς ἱστορίας δέν ὑπῆρξε τόσο ἐνεργητική, τόσο πολυάσχολη, τόσο ἀποδοτική σέ ὕλικά ἀγαθά, τόσο ἐφευρετική ἀλλά καί τόσο λίγο σεβαστή, τόσο ρευστή καί τόσο ἀμφίβολη ὅσο ἡ ἀστική. Ἡ ἀστική τάξη διαμορφώθηκε σέ ἀντιδιαστολή πρός τήν φεουδαρχία: ἐάν οἱ φεουδάρχες δέν ἦταν αὐταρχικοί, οἱ ἀστοί δέν θά ἦταν δημοκράτες. Ἄν οἱ φεουδάρχες δέν ἐκπροσωποῦσαν μιά ταξική κοινωνία, οἱ ἀστοί δέν θά διεκήρυσσαν τήν ἀταξική κοινωνία. Ἄν οἱ φεουδάρχες ἀσχολοῦνταν μέ τό ἐμπόριο καί δέν ἦταν μόνον γαιοκτῆμονες καί πολεμιστές, δέν θά εἶχαν τήν ἀνάγκη τῶν ἀστῶν καί δέν θά τοὺς παραχωροῦσαν ἐλευθερίες καί προνόμια, ὅταν αὐτοί κυκλοφοροῦσαν «δίκην ἀθιγγάνων»¹⁷⁵, πλανόδιοι μικροπωλητές γύρω ἀπό τοὺς φεουδαρχικούς πύργους. Ἄν οἱ φεουδάρχες δέν ἦσαν σπάταλοι, οἱ ἀστοί (μεταξύ τῶν ὁποίων πρῶτοι-πρῶτοι οἱ τοκογλύφοι) δέν θά συγκέντρωναν τά κεφάλαιά τους. Ἄν οἱ φεουδάρχες δέν ἦταν θρησκόι, οἱ ἀστοί δέν θά ἦταν ἀντικληρικοί καί ἂν οἱ φεουδάρχες δέν εἶχαν διαμορφώσει ἕνα σύστημα ἀξιών βασισμένο στήν ἀνδρεία, στήν τιμή καί στήν ἀξιοπρέπεια, οἱ ἀστοί δέν θά διαμόρφωναν τό δικό τους μέ βάση τήν ἐμπορική ἠθική καί τήν λογιστική. Στήν οὐσία, δηλα-

δή, οἱ ἀστοί οἰκοδόμησαν τήν κοινωνία τους βάση τοῦ ἀντεστραμμένου εἰδώλου τῆς φεουδαλικῆς κοινωνίας.

Ὁ ὕλισμός τῶν ἀστῶν ὀφείλεται στό αἶσθημα ὑπερاناπλήρωσης ἐναντι τῆς κοινωνικῆς ὑπεροχῆς τῶν φεουδαρχῶν. Ἔτσι, στήν πραγματικότητα, ἡ κατάκτηση τοῦ πλοῦτου ἦταν μέσον ψυχολογικῆς ἀντιστάθμισης καί ὄχι αὐτοσκοπός. Ἡ λέξη «ἀριστοκρατία» ἀπετέλεσε τό μεγάλο ψυχικό τραῦμα τῶν ἀστῶν μέχρι σήμερα. Ἐνῶ ὁ πλοῦτος τῶν φεουδαρχῶν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς δυνάμει τους, στοὺς ἀστούς ἡ δύναμη ἦταν ἀποτέλεσμα τοῦ πλοῦτου. Γενικά, ἡ κατανόηση τοῦ ἀστοῦ δέν εἶναι δυνατή ἐάν αὐτός δέν συγκριθεῖ μέ τόν φεουδάρχη.

Οἱ φεουδάρχες στήριζαν τήν κοινωνική τους θέση στήν ἀκίνητη περιουσία τους, ἐνῶ οἱ ἀστοί στήν κινήτη. Ψυχολογικά, αὐτό προσδιόρισε τόν συντηρητισμό, τήν σταθερότητα καί τίς μεταφυσικές ἀξίες τῶν φεουδαρχῶν, καί ἀντίστροφα τήν μεταβλητότητα, τήν ἀστάθεια καί τόν ὕλισμό τῶν ἀστῶν. Στόν ἀνορθολογισμό καί στήν σπατάλη τῶν φεουδαρχῶν ὀφείλεται ὁ πολιτισμός τῆς φεουδαλικῆς περιόδου. Ὁ φεουδαλικός πολιτισμός βρίσκεται πλησιέστερα στοὺς νόμους τῆς φύσης, λόγω τοῦ ἀγροτικοῦ οικονομικοῦ χαρακτήρα του καί οἱ νόμοι τῆς φύσεως δέν ἐπιδέχονται ἀντιπολίτευση οὔτε πάλι τῶν τάξεων. Ἐνῶ οἱ χωρικοί παραδέχονταν τήν κυριαρχία τῶν φεουδαρχῶν καί τήν ὑπεροχή τους, ὁ «ρευστός καί ἐναγώνιος ἀστός»¹⁷⁶ κατόρθωσε νά ὑποβάλει πλέγματα μειονεξίας καί ταξικό μίσος στοὺς χωρικούς. Στήν φεουδαλική κοινωνία ὑπάρχουν κλειστές ἐπαγγελματικές τάξεις, χωρίς τήν κερδοσκοπία ὡς αὐτοσκοπός, μέ αἶσθηση κοινωνικῆς ἀποστολῆς. Ἐνῶ στήν ἀστική κοινωνία ὑπάρχουν ἀνοιχτές οικονομικές τάξεις. Ἡ ἐλεύθερη οικονομία τῆς ἀστικῆς κοινωνίας δέν παρεμβαίνει στίς σχέσεις κεφαλαίου-εργασίας, μέ ἀποτέλεσμα τήν ἐξαθλίωση τῆς ἐργασίας. Οἱ ἀστοί διδάσκονται νά εἶναι ψυχροί ὑπολογιστές καί νά δροῦν μέ βάση τό στενό ἀτομικό τους συμφέρον, προβάλλοντας ἕναν πουριτανικό κυνισμό. Οἱ παραδόσεις θεωροῦνται ἐχθρός τοῦ ἀστοῦ, διότι προβάλλουν μὴ ὕλικές ἀξίες πού ἐκφεύγουν τοῦ ἐλέγχου του. Ἡ ἀστική τάξη δέν ἔχει σταθερά χαρακτηριστικά, εἶναι μᾶλλον κοινωνικός διάδρο-

μος στόν ὁποῖο διακρίνονται «ἄνθρωποι τῆς μιᾶς ἡμέρας». Τά οἰκονομικά κριτήρια τῶν ἀστών, ὅμως, προκάλεσαν τήν ἐξῆς ἀντίφραση, ἐπί ζημιά τους: ὑποτίμησαν, περιφρόνησαν καί περιθωριοποίησαν τούς μή ὕλιστές —κατ' ἀνάγκην— ἀστούς διανοουμένους, μέ ἀποτέλεσμα αὐτοί νά ἀποστατήσουν ταξικά καί νά γίνουν οἱ μεγαλύτεροι ἐχθροί τοῦ ἀστισμοῦ.

Οἱ ἀμόρφωτοι ἀστοί εἶναι συμπλεγματικοί ἔναντι τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ὑπεροχῆς τῶν πρώτων. Στήν οὐσία, οἱ ἀστοί δέν εἶναι ὀρθολογιστές ὅσο ἐμφανίζονται, ἀλλά γεμάτοι ἀπό συμπλέγματα, «ἄνθρώπινοι, πολύ ἀνθρώπινοι», κατά τήν ἔκφραση τοῦ Nietzsche.

Γιά τούς ἀστούς, ἡ ἐργασία δέν εἶναι ἔμπνευση, δέν εἶναι προορισμός, δέν εἶναι vocation, οὔτε εὐγενῆς ἀσχολία. Εἶναι ἐμπόρευμα, ποσότης, μισθός. Ἡ ἀξία τοῦ προϊόντος δέν προσδιορίζεται ἀπό τήν προσωπική ἀξία τοῦ τεχνίτη-δημιουργοῦ, ἀλλά ἀπό τόν ἀνώνυμο νόμο τῆς προσφοράς καί τῆς ζήτησης. Δέν ὑπάρχει ταλέντο, δημιουργικότητα, ἰκανότητα, εὐσυνειδησία, ἐντιμότης καί αἴσθημα ἐπαγγελματικῆς τιμῆς. Καταργήθηκαν ἀπό τόν ἀστό, ὁ ὁποῖος δέν ὑπολήπτεται οὔτε τόν ἴδιό του τόν ἑαυτό. Οἱ γιατροί, πού στήν προ-αστική περίοδο ἦταν ἱερά πρόσωπα καί δέν ἀμοίβονταν ἀλλά ἀποζημιώνονταν, στήν ἀστική κοινωνία συνδικαλιζόνται καί μάλιστα ἀπεργοῦν. Τά ἀριστουργήματα τῆς μεσαιωνικῆς τέχνης, ὅμως, ὀφείλονται στήν ἀντι-υλιστική ἀντίληψη τῶν συντεχνιῶν.

Στόν ἀστικό πολιτισμό, ἡ αὔξηση τῆς παραγωγῆς προκαλεῖ φαυλοκυκλική αὔξηση τοῦ παγκόσμιου πληθυσμοῦ καί ἡ μηχανοποίηση ὁδηγεῖ στόν αὐτοματισμό, ἀπό τήν μηχανή μέχρι τόν ἴδιο τόν ἄνθρωπο. Αὐτό σημαίνει ὅτι δικαιώνεται ὁ Sombart (ὁ συγγραφέας τοῦ Ἀστοῦ)*, πού θεωρεῖ τόν καπιταλισμό σύστημα θεμελιωδῶς ἀντι-ὀρθολογιστικό. (Σήμερα ὁ Λεμπέσης θά ἐπεκαλεῖτο ὁπωσδήποτε καί τήν οἰκολογική καταστροφή πού προκαλεῖ ὁ ἀστικός πολιτισμός). Ἀλλά καί πολιτικά οἱ φεουδάρχες κατόρθωσαν νά κυριαρχήσουν γιά μακρά χρονικά διαστήματα,

ἄν καί λιγστοί, σέ τεράστιους πληθυσμούς. Ὁ ἀστικός πολιτικός κόσμος ἐνδιαφέρεται ἀποκλειστικά γιά τά οἰκονομικά του συμφέροντα, αὐτά ἀποτελοῦν τόν γνώμονα τῆς ἀστικῆς πολιτικῆς καί ὄχι τό γενικό συμφέρον. Τό φιλελεύθερο καί δημοκρατικό κράτος ὁ ἀστός τό κατασκεύασε ὄχι γιά νά ὑπηρετήσῃ τήν κοινωνία, ἀλλά γιά νά ἐξυπηρετηθεῖ ἀπό αὐτήν. Ὡς πρώην δούλος, ἀπελεύθερος τοῦ φεουδαλισμοῦ, ὁ ἀστός μισεῖ τόν «λαό» καί ἀντιπαθεῖ τό κράτος, διότι αὐτό τόν καταπίεζε ἐπί πολλούς αἰῶνες πρὶν περιέλθει στόν δικό του ἔλεγχο. Οἱ ἀστοί πολιτικά ἀποτυγχάνουν, ἐκτός τῶν ἄλλων, διότι δέν ἔχουν ταξική κυβερνητική ἐμπειρία, οὔτε αὐτοπεποιθῆση, πού παράγεται ἀπό τήν μακρά γαιοκτημονική παράδοση τῶν φεουδαρχῶν. Ἀλλωστε, ἡ πίστη στόν αὐτοματισμό τῆς οἰκονομικῆς ζωῆς ἀντιστρατεύεται τήν ἴδια τήν ἔννοια τῆς πολιτικῆς.

Ὁ ἀστικός φιλελευθερισμός, ὅμως, εἶναι πλασματικός, ἀφοῦ στρέφεται ἐναντίον τῶν ἐργαζομένων. Οἱ ἐργάτες νοστάλγησαν γρήγορα ἐπί ἀστικῶν καθεστώτων τίς συντεχνίες τῆς φεουδαρχίας, γι' αὐτό καί τά πρῶτα ἐργατικά κινήματα εἶχαν συντεχνιακό χαρακτήρα. Ὁ ἀστός ἔγινε γρήγορα ἀντιπαθῆς στίς ἄλλες κοινωνικές τάξεις καί, ὅταν προσπάθησε νά μιμηθεῖ τό κύρος τῶν φεουδαρχῶν, γελοιοποιήθηκε. Ἐπέτυχε δέ τήν μαζική παραγωγή ἀντικαπιταλιστικῶν κριτηρίων. Ἀνασφαλῆς, ἐπισφαλῆς καί ἐναγωνίος μέσα στήν ἴδια τήν ἀστική κοινωνία, ὁ ἀστός ἀγωνίσθηκε γιά τήν ταξική του κυριαρχία μέ ὅλα τά θεμιτά καί ἀθέμιτα μέσα. Ἡ δέ τέχνη τῆς ἀστικῆς κοινωνίας δέν παράγεται ἀπό αὐτήν, ἀλλά παρά αὐτήν καί παρά τά ἐμπόδια, τίς δυσκολίες καί τήν γενική κοινωνική ἰσοπέδωση πού ἔτρεφε ἡ ἀστική «Ἰσότης» (Σημ. Συγγρ.: Τά εἰσαγωγικά εἶναι τοῦ Λεμπέση). Ἡ ἀστική «ἰσότης» καθιέρωσε πολύ οὐσιαστικότερη ἀνισότητα ἀπό ὅση ὑπῆρχε στήν φεουδαλική ἐποχή, ἐνῶ ἡ ἀδυναμία ἐδραιώσεως οἰασδήποτε κοινωνικῆς τάξεως καί πολιτισμοῦ καταλήγει στήν διαρκή σύγχυση καί ἀνατροπή κάθε ἀξιολογικοῦ καί ἠθικοῦ κανόνα. Ἡ δέ συχνότητα τῶν ταξικῶν μεταπηδήσεων προκαλεῖ αἴσθημα προσωρινότητας καί ἀνασφάλειας, μέ ἀποτέλεσμα βαριάς μορφῆς νευρώσεις (ἡ ὀξυδερκής αὐτή διάπistωση τοῦ Λεμπέση βρίσκει τό σημερινό της ὁμολογοῦ στό καταπληκτικό βιβλίο τοῦ Vincent de Guallejac *Ἡ ταξική νεύρωση*).

Ἡ ἐπιδειξιμανία τῶν ἀστών προβάλλει ἕναν πλοῦτο ἠθικά ἀδικαίωτο, μέ ἀποτέλεσμα τόν φθόνο, τήν πικρία καί τό αἴσθημα ἀδικίας καί ἀ-

* Werner Sombart, 1863-1941: Γερμανός κοινωνιολόγος. Σπούδασε νομικά καί οἰκονομικές ἐπιστήμες στήν Πίζα, στήν Ρώμη καί στό Βερολίνο. Δίδαξε στά πανεπιστήμια τοῦ Breslau καί τοῦ Βερολίνου. Συνέγραψε τό τρίτομο *Ὁ σύγχρονος καπιταλισμός* (1902-1927), τό *Πόλεμος καί καπιταλισμός* (1913) καί πολλά ἄλλα σημαντικά ἔργα. Σημαντικό θεωρεῖται τό ἔργο του *Ὁ ἀστός: πνευματικές προϋποθέσεις καί ἱστορική πορεία τοῦ Δυτικοῦ Καπιταλισμοῦ* (1913).

νισότητας των κατωτέρων τάξεων και, τελικά, τήν διαμόρφωση αντικαπιταλιστικών τάσεων. Οι νεόπλουτοι, ιδίως, πού πλούτισαν ως «άστοί καθέτου έφορμήσεως», δηλαδή ως κερδοσκόποι, αίσχροκερδέις και μαυραγορίτες, μεταφέρουν τά προλεταριακά τους χαρακτηριστικά και στην νέα κατηγορία στην οποία εισήλασαν καταβαραθρώνοντας έτσι ακόμη περισσότερο τόν «άστικό πολιτισμό»¹⁷⁷. Οι νεόπτωχοι είναι πιθανώς, υποστηρίζει ο Λεμπέσης, αυτοί πού δέν μπόρεσαν νά ακρωτηριάσουν τόν ανθρωπισμό τους για νά «επιτύχουν»¹⁷⁸.

Η παρακμή του φεουδαλικού πολιτισμού αρχίζει από ένα τυχαίο περιστατικό: οι βασιλείς απέκτησαν τήν εύρεσιτεχνία της πυρίτιδας, πού άχρήστευσε τόν φεουδαλικό όπλισμό. Ο Λουδοβίκος 14ος άσκησε περιοριστική κηδεμονία στους εύγενείς, άπονέμοντάς τους τά δευτερεύοντα προνόμια μιās πολυτελούς διαβίωσης, αλλά στερώντας τους από τήν πραγματική έξουσία πού διέθεταν στην ύπαιθρο. Αυτό προκάλεσε τόν σταδιακό εκφυλισμό τους, ενώ ή δημιουργία μισθοφορικών στρατευμάτων κατήργησε τίς διαρκείς πολεμικές δραστηριότητες των εύγενών, πού άποτελούσαν μέθοδο διαρκούς εκπαίδευσης και φυσικής βιολογικής επιλογής τους. Έτσι, ή διάλυση της φεουδαρχίας υπήρξε μιá επανάσταση εκ των άνω, πού πραγματοποιήθηκε από τίς βασιλικές απολυταρχίες της Αναγεννησιακής Περιόδου.

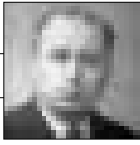
Οί άστοί, πού διαδέχθηκαν τούς άριστοκράτες-φεουδάρχες, θέλησαν νά άνήκουν στην κοινωνία ή οποία κατελύθη: ήδη οι βασιλείς τούς διευκόλυναν, πουλώντας τους τίτλους εύγενείας (άριστοκρατία της τηβέννου). Ο δέ Ναπολέων, γόνος της άστικής επανάστασης του 1789, δημιούργησε μιá νέα απολυταρχία, τήν δική του, και μιá νέα άριστοκρατία, ιδρύοντας έξαρχής τίτλους εύγενείας και παραχωρώντας ύλικά προνόμια. Άλλά και ή ανατροπή των άστων προέκυψε μέσα από τόν ίδιο τόν άστισμό, μέ τήν δημιουργία των άταξικών και κοινωνικά αυτόνομων γραφειοκρατειών, του μονοπωλιακού καπιταλισμού (τράστ και καρτέλ) και του μονοπωλιακού συνδικαλισμού. Όταν οι διαλυτικές άστικές ιδιότητες προκάλεσαν ποικίλα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά αδιέξοδα, τότε ή τάξη άποκαταστάθηκε από τούς άυταρχικούς και άταξικούς «trust-managers».

Η άστική κοινωνία και ή άστική τάξη θά έμεναν, όμως, «άδέσποτες»¹⁷⁹, αν δέν υπήρχε ή άταξική κατηγορία των επιλέκτων (έτσι αποδι-

δει ο Λεμπέσης τόν όρο elite). Οί επιλέκτοι δέν υπόκεινται σε κοινωνιολογικούς προσδιορισμούς και προσδιορίζονται από ποιοτικά κριτήρια. Είναι αυτοί πού ο Carlyle* αποκαλεί «ήρωες» και ο John Stuart Mill «μεγαλοφυίες». Δέν άποτελούν κοινωνική τάξη, οι τίτλοι τους δέν κληρονομούνται ούτε μεταβιβάζονται, όπως και οι ίδιοι δέν κληρονόμησαν τά χαρακτηριστικά τους. Μεταξύ τους αναγνωρίζουν μιá αξιολογική ιεραρχία. Δέν εκπροσωπούν καμμία κοινωνική τάξη ούτε χρειάζονται τήν αναγνώριση των μαζών. Ούτε και προσπαθούν νά τίς επηρεάσουν. Άντιθέτως, τίς μάχονται και ή νικούν και επιβάλλονται ή ήττώνται, μέ άποτέλεσμα τήν περιθωριοποίηση ή τήν εξόντωσή τους. Πιστεύουν μόνον σε μιá «έσωτερική φωνή», στό σωκρατικό «δαιμόνιο», πού τούς καθοδηγεί στον προορισμό τους. Οί πολλοί τούς έχθρεύονται και κατόπιν τούς θεοποιούν. Ως προσωπικότητες, έχουν μιá υπερβατικότητα και μιá τραγικότητα, κατά βάθος δέ είναι μόνον. Μεγάλοι ήγέτες, έξερευνητές, έφευρέτες, σοφοί και προφήτες, ήρωες, επιστήμονες και καλλιτέχνες, πού στά κατάστιχα των άστων είναι έγγραμμένοι μόνο στό «λαβείν» και ούδέποτε στό «δοῦναι».

Οί επιλέκτοι είναι υπεύθυνοι για τήν δημιουργία της άστικής κοινωνίας: ήταν αυτοί πού έδωσαν τά φιλοσοφικά, επιστημονικά και τεχνικά έφόδια στους άστους για νά επιβληθούν, χωρίς οι ίδιοι νά προβλέψουν τίς συνέπειες. Αυτοί όμως είναι πού ήγήθηκαν, ως «ταξικοί άποστάτες» και των αντι-αστικών κινημάτων, ως αναρχικοί σοσιαλιστές, κομμουνιστές ή φασίστες. Οί επιλέκτοι στοχαστές θυμίζουν τό τζιτζίκι του παραμυθιού, ενώ οι άστοί τό αιωνίως «τακτοποιημένο» μυρμήγκι. Ένώ οι επιλέκτοι ζητούν τήν πνευματική έλευθερία, οι άστοί επωφελοῦνται από τήν οικονομική έλευθερία. Η δεύτερη, όμως, υπονομεύει τήν πρώτη, διότι ή έμπορευματοποίηση των πνευματικών αξιών τίς έξευτελίζει, άφου ή βιομηχανία πολιτιστικών αγαθών, πού υπόκειται και αυτή στους νόμους της προσφοράς και της ζήτησης υποχρεώνει τούς καλλιτέχνες και τούς συγγραφείς νά παράγουν είδη πού άπειθύνονται στον μέσο άνθρωπο. Τό άποτέλεσμα εί-

* Thomas Carlyle, 1795-1881: Σκώτος λόγιος, μαθηματικός, ποιητής, φιλόσοφος, επιφυλλιδογράφος, μεταφραστής του Goethe και βιογράφος του Schiller, έγκυκλοπαιδιστής, συγγραφέας του περιφρημου *On Heroes, Hero-worship and the Heroic in History* (1841), όπου εξαιρεί τόν τόλο των μεγάλων άνδρων στην ιστορική εξέλιξη, καθώς και πολλών άλλων σημαντικών έργων.

να οι βιογραφίες των μεγάλων δημιουργών της αστικής εποχής να είναι γεμάτες από τραγικές περιπέτειες, πού όφειλονται κυρίως στην αδιαφορία, στην έλλειψη κατανόησης ή στην έχθρότητα των αστών έναντιόν τους, ενώ οι άριστοκράτες τροφοδοτούσαν ως Μαικήνες τά έργα των καλλιτεχνών.

Όξύς είναι ο Λεμπέσης και κατά της αστικής ιδεολογίας: αυτή κατασκευάσθηκε από διάφορες μεταξύ τους άσχετες δοξασίες, στοιχεία θρησκειών, φιλοσοφιών, επιστημών και μυθιστορημάτων. Χρησιμοποιήθηκαν η άρχαία έλληνική φιλοσοφία, ή ρωμαϊκή επίσης, ο καθολικισμός, ο προτεσταντισμός, ο Ιουδαϊσμός, οι φυσικές επιστήμες, οι θεωρίες της Αναγέννησης και του Διαφωτισμού κ.λπ. Σκοπός όλων αυτών: ή συγκάλυψη των ψευδών και των συμφερόντων της αστικής τάξης, μέ προσαρμογές, παραλείψεις, άποσιωπήσεις, παραπλανήσεις, διαστροφές ή αποτελεσματικούς σφετερισμούς ιδεών και θεωριών αυτόνομων και άταξικών διανοουμένων. Ο Ρουσσώ, π.χ., πού οι άστοί έθεσαν ως ιδεολογικό τους άρχηγό, καταγγέλλει στο Κοινωνικό Συμβόλαιο την ολέθρια έπιρροή των ιδιωτικών συμφερόντων στις δημόσιες υποθέσεις, θεωρεί άφύσικη και αντιδημοκρατική την έπιβολή της πλειοψηφίας στην μειοψηφία και θεωρεί άδύνατη την λαϊκή κυριαρχία της έμμεσης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Όλα αυτά δηλαδή πού είναι ή ουσία της αστικής πολιτικής.

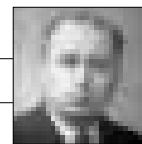
Γενικά, ή Ίδεολογία και ή Άλήθεια είναι, για τον Λεμπέση, έννοιες ανταγωνιστικές. Η άπόσταση, όμως, μεταξύ τους φθάνει στά ακρότατα όριά της στην αστική κοινωνία. Οι άστοί την συνειδητή ιδεολογική τους άπάτη την κατέστησαν αυταπάτη, διά του μηχανισμού της υπερανάπληρώσεως. Στην πραγματικότητα, τίς έπιλογές των αστών προσδιορίζουν τά υλικά τους συμφέροντα και όχι ο όρθολογισμός, είτε οι άστοί τό συνειδητοποιούν είτε όχι. Έτσι, διδάσκουν τον Διαφωτισμό (τόν όποιο οι ίδιοι έχουν πιά άπαρηγεί) στους μή άστούς, για να τους έξαπατούν. Παρομοίως έξαπατούν τους υπηκόους τους οι μπολσεβικικές ολιγαρχίες, πού κυβερνούν τίς χώρες του «ύπαρκτου σοσιαλισμού», οι συνδικαλιστές κ.λπ.

Τό δόγμα «Έλευθερία - Ίσότης - Άδελφότης», πού χρησίμευσε ως όπλο των αστών έναντιόν της φεουδαρχίας, μετετρέπη στην συνέχεια σέ όπλο του προλεταριάτου έναντιόν των αστών, διότι οι προλετάριοι ήθελαν την έξόφληση της συναλλαγματικής τους, άφου είχαν συμπράξει μέ

τούς άστούς στις άστικές επαναστάσεις. Άλλά τό τριαδικό αυτό δόγμα αντίκειται στους φυσικούς νόμους, όπως αντίκειται και στις πραγματικές προθέσεις των αστών. Φυσικό επακόλουθο ήταν να καταπέσει ή λογοκρατία και να ανέλθει ο άνορθολογισμός (Nietzsche, Bergson, Jaspers, Freud, Sorel κ.λπ.).

Η πραγματικότητα συντίθεται από άλλες ένέργειες και ακολουθούν τά λογικά σχήματα έρμηνείας ως εκ των ύστέρων δικαιολογίες. Οι μάζες άδυνατούν να κατανοήσουν την αντικειμενική αλήθεια, χρησιμοποιούν τό μυθικό στοιχείο, όπως έδειξε και ο Sorel. Και οι «αντικειμενικές» κρίσεις είναι υποκειμενικές στην πραγματικότητα και, τελικά, αποκτούν έγκυρότητα όταν περιβληθούν την συλλογική συγκατάθεση. Η όμαδική ψυχολογία είναι, όμως, «συνειρμός άνομοίων πραγμάτων τά όποια διέπονται υπό γενικών μόνον σχέσεων και άμεσος γενίκευσις των ιδιαίτερων περιστατικών»¹⁸⁰, όπως γράφει ο Le Bon. Η μάζα στερείται κριτικής ικανότητας και οι κρίσεις της έχουν έπιβληθεί έξωθεν. Άποστρέφεται την αλήθεια, όταν αυτή είναι δυσάρεστη, και θεοποιεί τίς ευχάριστες πλάνες. Έχει την άνάγκη της δουλείας και όχι της έλευθερίας. Τά ινδάλματά της έπιβάλλονται και δέν συζητούνται. Ο μέσος άνθρωπος, πού συνιστά τό υλικό της μάζας, αποστρέφεται τίς αλήθειες πού απειλούν τά «ζωτικά του ψεύδη» και γοητεύεται από την δεσποτεία των λέξεων.

Λίγες μόνον λέξεις, όπως «Έλευθερία», «Ίσότης», «Δικαιοσύνη», «Πρόοδος», «Δημοκρατία», «Σοσιαλισμός», έπέφεραν στην άνθρωπότητα μεγαλύτερες αναστατώσεις, άπλως και μόνον διότι άλλες ήταν οι επιδιώξεις τους και άλλη ή λογική τους σημασία. Η έννοια «Έλευθερία» π.χ. δέν είναι δυνατόν να ύπάρξει πραγματικά, διότι άπλούστατα ή έλευθερία του ενός άσκειται μόνον εις βάρος της έλευθερίας των άλλων. Ύπάρχουν μόνον έλευθερίες — στόν πληθυντικό άριθμό — αλληλοσυγκρούμενες, αλληλοπεριοριζόμενες ή αλληλοκαταργούμενες, αλλά δέν ύπάρχει «έλευθερία». Γι' αυτό και στά επαναστατικά καθεστώτα οι δημοκόποι αλληλοεξοντώνονται, για να μεταθέτουν διαρκώς τίς ευθύνες της μή εκπληρώσεως των ουτοπιών τους. Τό ίδιο και, κατά τον Λεμπέση, ή «Ίσότης» είναι άδύνατη, διότι θα αντιστρατευόταν τον φυσικό και κοινωνικό διαφορισμό. Άλλωστε, οι δύο αυτές έννοιες, «ίσότης» και «έλευθερία», είναι αντιφατικές και δέν μπορούν να συνυάρξουν. Στην πράξη αυτό αποδείχθηκε από την έξαθλίωση των μαζών πού

επέφερε ο φιλελεύθερος καπιταλισμός της σχολής του Μάντσεστερ.

Η «ισότις», συμπληρώνει ο Λεμπέσης. Είναι ένα σύνθημα φορτισμένο από τὰ πλέγματα μειονεκτικότητας, φθόνου και μίσους έναντι των ανωτέρων και των καλυτέρων. Στην πραγματικότητα, λειτουργεί ως μοχλός ισοπέδωσης της κοινωνίας προς τὰ κάτω και μοχλός ανόδου κατωτέρων προς τὰ άνω. Έξ άλλου, η έννοια «πρόοδος» ισχύει, στην πραγματικότητα, μόνον στις θετικές επιστήμες, ενώ στην κοινωνιολογία έχει υποκειμενικό και αξιολογικό χαρακτήρα. Τέλος, η λέξη «δημοκρατία» είναι έντελώς παρεξηγημένη, διότι στην αρχαιότητα οι Έλληνες, κυρίαρχοι πλήθους δούλων, καθιέρωσαν την δημοκρατία ως πολίτευμα αποκλειστικά προορισμένο για τούς ελευθέρους, ενώ στην νεότερη εποχή οι άστοί ήταν απελεύθεροι του φεουδαλικού καθεστώτος με τεράστια αισθήματα μειονεκτικότητας και δημιούργησαν καθεστώτα με γενικό και αδιαφοροποίητο ποιοτικά δικαίωμα ψήφου.

Η μαζοποίηση αυτή κατέστησε αναγκαία την χρήση των πύ άπλοιών, χυδαίων, κενών λέξεων για την επίκληση των μαζικών αλόγων στοιχείων. Γι' αυτό και ο «δημοκρατικισμός» είναι διεθνώς προϊόν της γλωσσικής κατωτερότητας των άστων, μοχλός πολιτικής συσπειρώσεως των μαζών, έκφρασεως νέων αστικών επιστημονικών αναγκών και θυμικο-συναισθηματικών δημαγωγικών εκφράσεων. Οι κομμουνιστές υπήρξαν άξιοι μαθητές της αστικής γλωσσικής υποβάθμισης και συρρίκνωσης των γλωσσικών εκφράσεων, εφαρμόζοντας πολιτική συστηματικής και οργανωμένης αποβλάκωσης των μαζών, με την συνεχή επανάληψη λιγιστών συνθημάτων. Έτσι, από την χρήση πολλών λέξεων για τό ένα και αυτό αντικείμενο φθάσαμε στην χρήση μίας λέξης για πολλά αντικείμενα, ένδειξη σύγχυσης και πνευματικής ισοπέδωσης.

Φυσικά, υπάρχουν διαφοροποιήσεις: η άγγλική αστική τάξη υιοθέτησε την πολιτιστική παράδοση της φεουδαρχίας, την όποία αναγνώρισε και συντήρησε, ενώ η άμερικανική αστική τάξη, αποτελούμενη από άγράμματος μετανάστες χωρίς την αίσθηση της συνέχειας, παρήγαγε πτωχή, άγελαία και ισοπεδωμένη γλώσσα.

Η θεωρία του Διαφωτισμού, σύμφωνα με την όποία η άλήθεια άνευρίσκεται στην πλειοψηφία, είναι υποκριτική και ψευδεπίγραφη, όχι μόνον γιατί η πλειοψηφία διακατέχεται από άγνοια, αλλά και γιατί δέν είναι βέβαιη ή ύπαρξη κάποιου «όρθου λόγου» στην κοινωνία. Η έκάστοτε σχη-

ματιζόμενη πλειοψηφία, στην πραγματικότητα, είναι ένας συμφεροντολογικός συμβιβασμός πολιτικού χαρακτήρα.

Η βιομηχανία επέφερε μαζικοποίηση των εργατών και μία ψυχολογία «άλληλεγγύης» μεταξύ τους. Οι εργοδότες είναι άθεατοι και, τελικά, τό εργοστάσιο έγινε άφηρημένος άυτοσκοπός που έξουσιάζει και τόν εργάτη και τόν εργοδότη. Οι εργάτες συγκρότησαν έτσι κοινωνική τάξη, με την οικονομική έννοια του όρου, που διαμορφώθηκε ιδεολογικά βάσει της άστικής ιδεολογίας: ύλισμού, μηχανοκρατίας, ευδαιμονισμού κ.λπ. Οι άντεστραμμένες και άρνητικές άξίες της άστικής τάξης και τὰ βαθιά συμπλέγματα κατωτερότητας μεταφέρθηκαν έτσι στην εργατική τάξη και στράφηκαν έναντι των άστων. Αυτό όφείλεται στο γεγονός ότι όλοι σχεδόν οι θεωρητικοί, πολιτικοί και συνδικαλιστικοί ήγέτες του επαναστατικού προλεταριάτου ήταν άστοί. Και έξακολουθούν νά είναι άστοί, άφου οι άριστεροί διανοούμενοι δέν εργάζονται χειρωνακτικά, αλλά συντηρούνται από τό ύπερπρόϊόν της εργατικής τάξης που τούς τρέφει. Παράδειγμα ό ίδιος ό Μάρξ, που συνέγραψε τό θεωρητικό Κεφάλαιο, συντηρούμενος από τό πραγματικό κεφάλαιο του μεγαλοβιομηχάνου Ένγκελς.

Τά έλατήρια της κοινωνικής σύγκρουσης είναι ψυχικά και δευτερευόντως οικονομικά, διατείνεται ό Λεμπέσης. Θεωρεί ότι ό μαρξισμός κατέβαλε μεγάλες προσπάθειες για νά υποβάλει στο προλεταριάτο τό «συμφέρον» του, που στην πραγματικότητα ήταν τό συμφέρον των κομμουνιστικών κομματικών όλιγαρχιών. Οι διανοούμενοι των μαρξιστικών κομμάτων, ως τάξικοί άποστάτες, βαρύνονται από τεράστια συμπλέγματα, διότι, άφ' ενός, απέβλήθησαν από την άστική τάξη λόγω της άδυναμίας τους νά προσαρμοστούν σε αυτήν, άφ' έτέρου δέ, αντιμετωπίστηκαν οι ίδιοι με καχυποψία και με αντίθετα συμπλέγματα κατωτερότητας από τούς προλεταρίους τούς όποιους θέλησαν νά σώσουν. Τελικά, αποτέλεσμα της ταξικής άποστασίας είναι, αντί της προσωπικής τους ελευθερίας, οι άποστάτες αυτοί νά καταλήξουν στην χειρότερη δουλεία, στην δουλεία της μάζας.

Ένδιαφέρουσες παρατηρήσεις κάνει ό Λεμπέσης για την σχέση του άνθρώπου με την τεχνική. Η μηχανοποίηση του άνθρώπου, ύποστηρίζει, δέν όφείλεται στις μηχανές, αλλά στην πνευματική και ψυχική του μετριότητα. Αυτό τόν οδηγεί έσωτερικά στην μηχανοποίηση. Έρα, η μηχανοποίηση είναι αποτέλεσμα και όχι αίτια

τῆς πνευματικῆς ἰσοπέδωσης τοῦ ἀνθρώπου. Δύο μῦθοι, ὁ μῦθος τῆς «ισότητος» καί ὁ μῦθος τῆς «προόδου», ὑποστηρίζει ὁ Λεμπέσης, ἔχουν συσκοτίζει τήν φυσική νομοτέλεια τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνθρώπος, στήν πραγματικότητα, ρέπει πρός τήν μηχανοποίηση, μέσω τῆς στερεοτυπίας, τῆς σχηματοποίησης, τῆς ἐπανάληψης, τῆς ἔλλειψης πρωτοβουλίας καί πρωτοτυπίας. Εἶναι ὁ «ἀναπαυτικός» αὐτοματισμός. Σέ καθεστῶτα δουλείας, ὁ ἀνθρώπος ὑπακούει «μηχανικά». Στήν φεουδαρχία, τό ἴδιο. Στίς κοινωνικές ἐπαναστάσεις ἐπαναλαμβάνει τά συνθήματα τῶν δημιουργῶν «μηχανικά». Στά ἀστικά καθεστῶτα ἐπίσης ἐπαναλαμβάνει τά συνθήματα τῶν ἀστῶν ἢ τῶν σοσιαλιστῶν, τῶν κομμουνιστῶν, τῶν φασιστῶν, «μηχανικά».

Ἡ μηχανή δέν δημιουργήσε τόν «μηχανικό» ἀνθρώπο, ἀλλά δημιουργήθηκε χάριν τοῦ μηχανικοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή τοῦ μέσου ἀνθρώπου. Γι' αὐτό καί ὁ μέσος ἀνθρώπος θαυμάζει ἀλόγιστα τήν τεχνική, πού τοῦ ἐξασφαλίζει τήν ἐξοικονόμηση καί ἀπλοποίηση πνευματικῆς ἐνέργειας καί τήν ἔλλειψη δημιουργικῆς σκέψης. Ἄλλωστε, ὁ μέσος ἀνθρώπος δέν εἶναι ὁ δημιουργός τῆς τεχνικῆς ἀλλά ὁ καταναλωτής τῆς. Ὁ ἐμπνευστής, ἀντίθετα, τῆς τεχνικῆς, ὁ ἐπιλεκτός δημιουργός τῆς, λειτουργεῖ μέ βάση τήν ἐμπνευση, χωρίς ὑλικά ἐλατήρια, μέ σκοπό τό «παίγνιο». Κλασσικό παράδειγμα τῆς «έτερογένειας τῶν σκοπῶν». Οἱ ἐπιλεκτοί εἶναι ἡ αἰτία μεταβολῆς τῶν κοινωνικῶν καθεστώτων καί ὄχι, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ «γραμμαμικοί» κοινωνιολόγοι (Compte, Marx κ.ἄ.), προϊόντα τῆς.

Ἐκτός ἀπό τόν μέσο ἀνθρώπο, τόν ἀστό, τήν μηχανική λογική, ἐχθρός τοῦ Λεμπέση εἶναι καί τό χρῆμα. «Διά τοῦ χρήματος τό πρῶτον ἰσοπεδοῦνται αἱ ποιότητες καί καθιεροῦνται ἡ ποσότης, ἡ ἰσοπέδωσις τῶν ἀτομικῶν καί κοινωνικῶν φυσικῶν καί ὀργανικῶν ἀξιῶν τῆς παραδόσεως, ὁ ψυχολογικός προσανατολισμός πρός τόν ὑλισμόν καί ἀφρημένον μηχανιστικόν λογικισμόν, ἡ ὑπολογιστικότης καί ἡ λογιστική, ἡ ποσοστική μέτρησις καί ὁ ξηρός λογισμός»¹⁸¹.

Οἱ μανδάρινοι τῆς Κίνας καί οἱ ἱερεῖς τῆς Ἰνδίας ἀπέκρυπταν ἀπό τόν λαό τήν τεχνική, διερωτᾶται ὁ Λεμπέσης, μόνον ἀπό ταξικά συμφέροντα; Ἡ δαισιθάνονταν τά καταστρεπτικά ἀποτελέσματα τῆς διάδοσης τῆς τεχνικῆς, βλέποντας τά ἐρείπια τῶν τεχνολογικῶς προηγμένων

πολιτισμῶν τῆς Αἰγύπτου, τῆς Βαβυλώνας καί τῆς Ρώμης; Μήπως αὐτό δέν ἐκφράζει ὁ μῦθος τοῦ «μήλου τῆς γνώσεως»;

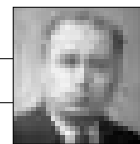
«Εἰς τό τέρμα τῆς Τεχνικῆς», γράφει προφητικά ὁ Λεμπέσης, «εὐρίσκεται ὁ πλήρης αὐτοματισμός τῆς μηχανικῆς παραγωγῆς καί τῆς ἐργασίας — καί τῆς ζωῆς — τοῦ ἀνθρώπου»¹⁸².

Γι' αὐτό καί οἱ ἀνθρώποι τῆς ὑπαίθρου ὑγιῶς ἀντιστέκονται κατά τῆς τεχνικῆς, μέ ἀποτέλεσμα νά χαρακτηρίζονται ἀπό τούς ἀστούς «ἀντιδραστικοί» καί «πνευματικῶς καθυστερημένοι». Τελικά, ἡ μηχανή θά κατακτήσει τόν ἀνθρώπο καί θά τόν μεταβάλει σέ μέσον γιά μηχανικούς σκοπούς. Ὁ τεχνολογικός ἀνταγωνισμός μεταξύ τῶν ἐπιχειρηματιῶν δημιούργησε μόνιμο ἄγχος καί στούς καταναλωτές, μέ βαριές ἐπιπτώσεις στήν ἀστική κοινωνία.

Τελικά ἡ ἀστική κοινωνία ὁδήγησε τήν ἀνθρωπότητα σέ πέντε εἶδη δουλείας: τήν ἀναρχική δημοκρατία, τόν κομμουνισμό, τόν φασισμό, τόν καπιταλισμό καί τόν συνδικαλιστικό μονοπωλισμό.

Τόσο ὁ καπιταλισμός, ὅσο καί τό κοινωνικό κράτος, κατέληξαν νά διοικοῦνται ἀπό διαχειριστές. Ἡ πάλη τῶν τάξεων παγιώθηκε καί κατέστη θεσμός, τόν ὁποῖο ἐκμεταλλεύονται τά συνδικάτα. Τελικά, ὅλο τό καπιταλιστικό σύστημα εἶναι ἓνας «λογικῶς ὀργανωμένος παραλογισμός» (Camus), πού εἶναι ἐντοπισμένος σέ συγκεκριμένο γεωγραφικό μήκος καί πλάτος. Ἡ διαμάχη τῶν διαφόρων δυνάμεων τῆς καπιταλιστικῆς οἰκονομίας δέν ἀποτελεῖ λογικό φαινόμενο, ἀλλά δράση ἀλόγων στοιχείων, δυναμικῶν ἐνστικτικῶν — μέ κυριότερο τό ἐνστικτο τῆς ὑπεροχῆς — ὀρμεμφύτων, παθῶν καί ψυχοπαθολογικῶν πλεγμάτων μειονεκτικότητας. Ὅλα αὐτά καταλήγουν, τελικά, στήν ἐπικράτηση ὀλιγαρχιῶν. Οἱ φιλοδοξίες τῶν ἐφευρετῶν, ἡ πλεονεξία τῶν καπιταλιστῶν, οἱ ἀπεριόριστοι ἀνάγκες τῶν ἐργατῶν, ἡ συλλογική μεγαλομανία κ.λπ. ἀποτελοῦν κατ' ἐξοχήν ἄλογα κίνητρα τοῦ ἀστικοῦ τρόπου ζωῆς.

Τέλος, ὁ Λεμπέσης συγκρίνει τήν προβιομηχανική καί τήν βιομηχανική κοινωνία. Ἡ πρώτη εἶναι λογική, σύμφωνη πρός τήν φύση καί συγκροτημένη, ἐνῶ στήν δεύτερη ἐξαπολύονται οἱ ἄλογες δυνάμεις πρός πᾶσαν κατεύθυνση. Τελικά, ἡ βιομηχανική Εὐρώπη κατόρθωσε νά παρασύρει καί τόν Τρίτο Κόσμο σέ αὐτόν τόν παρανοϊκό κύκλο τῆς «ἀνάπτυξης».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Δύο συνεντεύξεις του συγγραφέα από την κυρία Κλειώ Λεμπέση (1993 και 1998).
- «Μνήμη Ευάγγελου Λεμπέση», Πρακτικά εκδήλωσης ΕΣΗΕΑ, 10-5-1988.
- Αφιέρωμα της επιθεώρησης *Καινούργια Έποχή* στον Ε. Λεμπέση (τεύχος 12, χειμώνας 1979).
- Τα έργα του Λεμπέση:
 - *Κριτική της Κοινής Γνώμης*, Έν Αθήναις, Τύποις: «Έλλάς», 1929.
 - *Η Έπαναστατική Μάζα: συμβολή εις την κοινω-*

- νολογίαν των κοινωνικῶν ἐπαναστάσεων*, Ἀθήναι, 1950 (περιλαμβάνει παράρτημα γιά τό ΕΑΜ).
- *Μῦθος καί Πραγματικότης τῆς Ἀστικῆς Κοινωνίας*, Ἀθήναι, 1963.
- *Ἡ Έπαναστατική Μάζα καί ἡ τεραστία σημασία τῶν μαζῶν ἐν τῷ συγχρόνῳ βίῳ*, 5η ἐκδοσις, Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, Ἀθήνα, 1992, Πρόλογος Π. Φωτέα.
- *Κοινωνιολογία τοῦ Τύπου*, 3η ἐκδοσις, Ἐκδ. Ἀρσενίδη, Ἀθήνα 1992.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πρόλογος στήν ποιητική συλλογή *Ἐλεύθεροι Ξεριζωμένοι*, Ἀθήνα, 1928. Ὁ πρόλογος γράφηκε στήν Φραγκφούρτη τό 1927.
2. Νίκος Δεληπέτρος, *Μνήμη Ευάγγελου Λεμπέση*, ΕΣΗΕΑ, 10-5-1988.
3. *Κοινωνιολογία τοῦ Τύπου*, σ. 32.
4. Δεληπέτρος, ἔ.ά.
5. Πρόλογος στήν ποιητική του συλλογή *Ἐλεύθεροι Ξεριζωμένοι*, Ἀθήνα 1928, στό *Αφιέρωμα τῆς Καινούργιας Έποχῆς*.
6. *Ἡ Κοινωνία καί ὁ Ποιητής*, «Νέα Ἡμέρα», 1935, στό *Αφιέρωμα τῆς Καινούργιας Έποχῆς*.
7. Διήγησις τῆς γυναίκας του.
8. Κείμενο Γουδέλη, στό *Αφιέρωμα τῆς Καινούργιας Έποχῆς*.
9. Δεληπέτρος, ἔ.ά.
10. *Ἡ Κοινωνία καί ὁ Ποιητής*, «Νέα Ἡμέρα», 1935, ἔ.ά.
11. *Ἡ Κοινωνία καί ὁ Ποιητής*, «Νέα Ἡμέρα», 1935, ἔ.ά.
12. *Ἡ Κοινωνία καί ὁ Ποιητής*, «Νέα Ἡμέρα», 1935, ἔ.ά.
13. Δεληπέτρος, ἔ.ά.
14. «Νέα Ἡμέρα», 28-3-1936, ἔ.ά.
15. *Ἡ Κοινωνία καί ὁ Ποιητής*, «Νέα Ἡμέρα», 1935, ἔ.ά.
16. Πρόλογος ποιητικῆς συλλογῆς Ε. Λεμπέση *Ἐλεύθεροι Ξεριζωμένοι*, Ἀθήνα 1928, ἔ.ά.
17. *Αφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ «Καινούργια Έποχή»* στον Ε. Λεμπέση, τεῦχος 12, σελ. 97.
18. Ibid.
19. «Νέα Ἡμέρα», 28-3-1936, ἔ.ά.
20. Δεληπέτρος, ἔ.ά.
21. «Νέα Ἡμέρα», 1936, ἔ.ά.
22. Δεληπέτρος, ἔ.ά.
23. «Καινούργια Έποχή», *Αφιέρωμα στον Λεμπέση*, τ. 12, σελ. 98.
24. *Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καί Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν*, 1932, *Γένεσις καί τύπος τοῦ Τραγικοῦ: ἀπό τήν βιογραφία τοῦ Ἀπίστου, Καινούργια Έποχή*, ἔ.ά..
25. *Ευάγγελος Λεμπέσης: ὁ Ἀπολογητής τῆς Ἀμεσότητος*, «Καινούργια Έποχή», τ. 12, 1979.
26. *Κοινωνιολογία τοῦ Τύπου*, ἔ.ά., ΧΩ.
27. Ibid, 18.

28. Ibid, 10.
29. Ibid, 21.
30. Ibid, 22.
31. Ibid, 77.
32. *Κοινωνιολογία τοῦ Τύπου*, ἔ.ά., 7.
33. *Κοινωνιολογία τοῦ Τύπου*, ἔ.ά., 9.
34. *Κοινωνιολογία τοῦ Τύπου*, ἔ.ά., 39.
35. *Κοινωνιολογία τοῦ Τύπου*, ἔ.ά., 88.
36. 89.
37. 90.
38. 91.
39. 92.
40. *Μῦθος καί Πραγματικότης τῆς Ἀστικῆς Κοινωνίας*, ἔ.ά., 105.
41. *Κοινωνιολογία τοῦ Τύπου*, ἔ.ά., 92.
42. *Κοινωνιολογία τοῦ Τύπου*, ἔ.ά., 93-94.
43. 95.
44. 96.
45. 105.
46. 106.
47. 110.
48. 124.
49. *Κριτική τῆς Κοινῆς Γνώμης*, ἔ.ά., 46.
50. *Ἡ ἐπαναστατική Μάζα*, ἔ.ά., 56.
51. 57.
52. 58.
53. 63.
54. *Ἡ τεραστία σημασία τῶν Βλακῶν*, ἔ.ά., 159.
55. *Ἡ τεραστία σημασία τῶν Βλακῶν*, ἔ.ά., 140.
56. *Ἡ τεραστία σημασία τῶν Βλακῶν*, ἔ.ά., 141.
57. *Ἡ τεραστία σημασία τῶν Βλακῶν*, ἔ.ά., 143.
58. 158.
59. «Νέα Ἡμέρα», 1946, «Οὐρανοί καί Ἐπίορκοι», ἔ.ά..
60. Π.χ. στον Tönnies, *Κοινωνιολογία τοῦ Τύπου*, σ. 79, ἔ.ά..
61. *Ἡ ἐπαναστατική Μάζα*, ἔ.ά., σελ. 25-26.
62. 26.
63. 28.
64. «διά νά καταλήξω εις τήν πλήρη πλέον πεποίθησιν ἐπί τῆν κοινωνιολογίαν, ὡς ἐπιστήμην ὄντολογικῆν, διεπομένην ὑπό φυσικῆς νομοτελείας» - σ. 28.
65. *Ἡ ἐπαναστατική Μάζα*, ἔ.ά., 47.
66. 29.
67. *Κριτική τῆς Κοινῆς Γνώμης*, ἔ.ά., 31.

68. 30.
69. 30.
70. 31.
71. 32.
72. 33.
73. *Η επαναστατική Μάζα*, έ.ά., 40.
74. *Κοινωνιολογία του Τύπου*, έ.ά., 71.
75. 42.
76. *Η Έπαναστατική Μάζα*, έ.ά., σελ. 59.
77. 43.
78. *Η επαναστατική Μάζα*, έ.ά., 111.
79. *Τό Φαινόμενο του ΕΑΜ*, έ.ά., σελ. 101-102.
80. *Μύθος και Πραγματικότητα της Άστικής Κοινωνίας*, έ.ά., 86.
81. *Η επαναστατική Μάζα*, έ.ά., 49.
82. Ibid 50.
83. 67.
84. 97.
85. 97.
86. *Κοινωνιολογία του Τύπου*, έ.ά., 37.
87. *Κοινωνιολογία του Τύπου*, έ.ά., 73-74.
88. 74.
89. 104-105.
90. *Κοινωνιολογία του Τύπου*, έ.ά., 22-23.
91. *Κοινωνιολογία του Τύπου*, έ.ά., 119.
92. *Η επαναστατική Μάζα*, έ.ά., 79-80.
93. *Κοινωνιολογία του Τύπου*, έ.ά., 109.
94. *Κοινωνιολογία του Τύπου*, έ.ά., 121.
95. 121.
96. *Κοινωνιολογία του Τύπου*, έ.ά., 113.
97. *Κοινωνιολογία του Τύπου*, έ.ά., 113-114.
98. *Η επαναστατική Μάζα*, έ.ά., 31.
99. 31.
100. 42.
101. 42.
102. 49.
103. 52.
104. 54.
105. *Τό φαινόμενο του ΕΑΜ*, Άθήναι, 1950, σελ. 97.
106. 55.
107. 55.
108. *Τό φαινόμενο του ΕΑΜ*, έ.ά., σελ. 98.
109. *Κοινωνιολογία του Τύπου*, έ.ά., 111.
110. 57.
111. 58-59.
112. 60.
113. 60-61.
114. 61-62.
115. 66.
116. 66.
117. *Μύθος και Πραγματικότητα της Άστικής Κοινωνίας*, έ.ά., 12.
118. *Μύθος και Πραγματικότητα της Άστικής Κοινωνίας*, έ.ά., 45.
119. 67.
120. *Η επαναστατική Μάζα*, έ.ά., 74.
121. 78.
122. *Η επαναστατική Μάζα*, έ.ά., 77.
123. 78.
124. 104.
125. 102.
126. *Κοινωνιολογία του Τύπου*, έ.ά., 117.
127. *Η επαναστατική Μάζα*, έ.ά., 77.
128. 118.
129. 122.
130. *Κριτική της Κοινής Γνώμης*, έ.ά., 26.
131. *Κριτική της Κοινής Γνώμης*, έ.ά., 41.
132. *Η επαναστατική Μάζα*, έ.ά., 41.
133. *Η επαναστατική Μάζα*, έ.ά., 41.
134. *Μύθος και Πραγματικότητα της Άστικής Κοινωνίας*, έ.ά., 34.
135. *Κοινωνιολογία του Τύπου*, έ.ά., 78.
136. *Κοινωνιολογία του Τύπου*, έ.ά., 25.
137. *Κοινωνιολογία του Τύπου*, έ.ά., 25.
138. *Μύθος και Πραγματικότητα της Άστικής Κοινωνίας*, έ.ά., 50.
139. *Μύθος και Πραγματικότητα της Άστικής Κοινωνίας*, έ.ά., 11.
140. 17.
141. 29.
142. 33.
143. 40.
144. 41-42.
145. 43.
146. 51.
147. 51.
148. *Η Έπαναστατική Μάζα*, Άθήνα, 1950.
149. Άθήνα, εκδ. Άρσενίδη, 1992, σ. 29.
150. 149.
151. 155.
152. 157.
153. 128.
154. 129.
155. 130.
156. 136.
157. 34.
158. 39.
159. 71-72.
160. 73.
161. 82.
162. 83-84.
163. 89.
164. 96.
165. 97.
166. 47.
167. 49.
168. 66.
169. 78.
170. 80.
171. 88.
172. 89.
173. 107.
174. 124.
175. 2.
176. 9.
177. 36.
178. 37.
179. 55.
180. 93.
181. 147.
182. 151.
183. 147.

Συμπεράσματα από τό 14ο Παγκόσμιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας (Μόντρεαλ, 1998)

Η έρευνητική επιτροπή υπ' αριθμόν 01 γιά τίς "Ένοπλες Δυνάμεις καί τήν επίλυση κρίσεων (Research committee 01 on Armed Forces and conflict resolution)

Γεώργιος Καφφές

Tό περασμένο καλοκαίρι ό γράφων, ό όποιός διδάσκει εδώ καί λίγα χρόνια Κοινωνιολογία στή Σχολή Ίκάρων καί στό άρχαιότερο Έλληνικό ΑΕΙ, τή Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων πού τό 1998 συμπλήρωνε 170 χρόνια από τήν ίδρυσή της, συμμετείχε στό 14ο Παγκόσμιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας στό Μόντρεαλ όντας μέλος του Research committee 01: Armed Forces and conflict resolution¹, του όποιού προήδρευε ό καθηγητής Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Maryland των ΗΠΑ (τόρα προεδρεύει ό Ίταλός Giuseppe Caforio από τό Centro Interuniversitario Studi Militari της Ίταλίας). Αυτό ήταν καί μιá μοναδική έμπειρία, μιáς καί γιά πρώτη φορά στήν ιστορία των Έλληνικών Στρατιωτικών Άκαδημιών καθηγητής Κοινωνιολογίας παραβρέθηκε καί συμμετείχε, παρουσιάζοντας τό θέμα, τό όποιο καί καταχειροκροτήθηκε από τους συνέδρους: ή **άναγκαιότητα της διδασκαλίας της Κοινωνιολογίας στις Στρατιωτικές Άκαδημίες: ή ελληνική περίπτωση** (τό παρουσίασε στά γαλλικά καί άπάντησε σε έρωτήσεις στα άγγλικά).

Βέβαια, τό θέμα ίσως φαίνεται μέ μιá πρώτη ματιά λίγο αυτονόητο, γιά έναν κοινωνιολόγο όμως ή ιδιαιτερότητα της θέσης πού έχει ή Κοινωνιολογία στις ελληνικές στρατιωτικές σχολές από τότε πού άρχισε νά διδάσκεται συστηματικά (στή δεκαετία του 1960) τό κάνει νά αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον αλλά καί βαρύτητα, άφου άκούστηκε πιá επίσημα σε ένα παγκόσμιο συνέδριο Κοινωνιολογίας πού έσπασε όλα τά προηγούμενα ρεκόρ συμμετοχής σε συνέδρους καί σε χώρες πού αντιπροσωπεύθηκαν. Σε γενικές γραμμές, λοιπόν, αναφέρθηκε ή σημασία της Κοινωνιολογίας στήν

ακαδημαϊκή εκπαίδευση των μελλόντων στελεχών των ένόπλων δυνάμεων, μιáς επιστήμης πού ασχολείται μέ τόν ανθρώπινο παράγοντα, χωρίς τόν όποιο κανένας στρατός, όσο σύγχρονος καί άν είναι, δέν μπορεί νά λειτουργήσει σωστά καί νά άποτελέσει ένα σημαντικό καί άπαραίτητο κομμάτι γιά τήν κοινωνία της όποιás έγγυάται τήν ασφάλεια καί συνοχή. Τά κεντρικά σημεία της παρουσίας ήταν τά εξής:

1. Πρώτα από όλα, ή μεταλλαγή πού επήλθε στήν ίδια τήν κοινωνική σύνθεση καί δομή των ελληνικών ένόπλων δυνάμεων μέ τήν ένταξη, από τίς άρχές της τελευταίας δεκαετίας, γυναικών στα μόνιμα στελέχη τους καί τό γενικότερο άνοιγμα των Στρατιωτικών Σχολών στήν ελληνική κοινωνία, άφου ή εισαγωγή γίνεται καί εκεί μέ πανελλήνιες εξετάσεις.

2. Η εξέλιξη πού άφορά τήν ίδια τήν κοινωνικο-πολιτική άποστολή καί επαγγελματικοποίηση του στρατού τά τελευταία χρόνια, λόγω των διεθνών κοινωνικο-πολιτικών ανακατατάξεων (π.χ., τά ελληνικά σύνορα είναι πλέον de facto καί σύνορα της Ευρωπαϊκής Ένωσης).

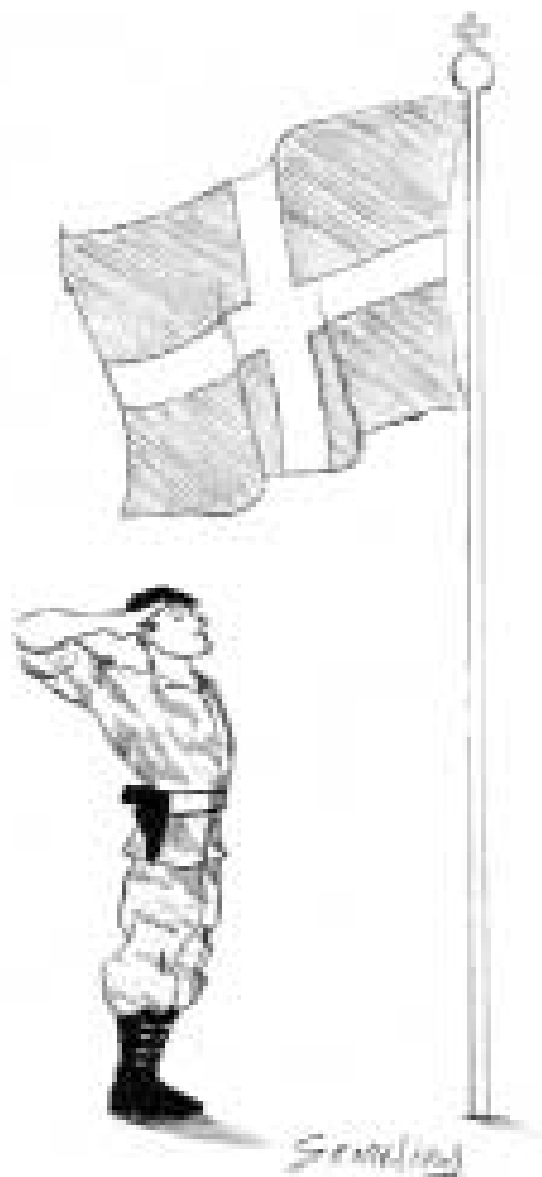
3. Ο νέος διεθνής πιá ρόλος του ελληνικού στρατού, πού έχει ήδη αναλάβει άποστολές μέ διεθνή έντολή εκτός του ελληνικού έδαφους (π.χ. Σομαλία, Άλβανία). Αυτό σημαίνει άμεση άνάγκη ένδυνάμωσης του μορφωτικού υποβάθρου των στελεχών μέ κοινωνιολογικές προσεγγίσεις καί άλλων κοινωνιών.

4. Η άνθρωπιστική δράση των ελληνικών ένόπλων δυνάμεων έχει πιá άναμφισβήτητα διεθνή χαρακτήρα, ακόμα καί όταν αναπτύσσεται στό ελληνικό έδαφος (π.χ., ύποδοχή ή περισυλλογή προσφύγων).

— Ο Γεώργιος Καφφές είναι καθηγητής Κοινωνιολογίας στή Στρατιωτική Σχολή Ευελπίδων καί στή Σχολή Ίκάρων.

5. Τέλος, η ιδιαιτερότητα της χρήσης στρατιωτικών δυνάμεων σε αποστολές εκτός της κύριας αρμοδιότητάς τους (πυρκαγιές, πλημμύρες, σεισμοί κ.λπ.) φέρνει τόν στρατό σε όλο και μεγαλύτερη έπαφή με την κοινωνική πραγματικότητα.

Αυτά ήταν τα κύρια σημεία της παρουσιάσής μας στο Μόντρεαλ. Στην Ομάδα 01 συμμετείχαν περίπου 45 εγγεγραμμένοι κοινωνιολόγοι από διαφορετικές χώρες, κυρίως διδάσκοντες σε Στρατιωτικές Ακαδημίες. Όλοι σχεδόν οι συμμετέχοντες παρουσίασαν ενδιαφέροντα πράγματα. Από τις πιο αξιόλογες παρουσιάσεις ήταν, κατά τη γνώμη μας, αυτή της Donna Winslow του Πανεπιστημίου της Όπτάβας με τίτλο «Canadians Military Culture and Ethics on Peace Missions», του André Tremblay από το ίδιο Πανεπιστήμιο με τίτλο «Changes in Soldiers' Identities in the New Peacekeeping Age», των David Segal και Nehama Babin από το Πανεπιστήμιο Maryland των ΗΠΑ με τίτλο «Institutional Change in Armed Forces at the Dawning of the 21st century», του Joseph Soeters από τη Βασιλική Στρατιωτική Ακαδημία της Ολλανδίας με τίτλο «Western Civilisation, Violence and Out-of-area Missions», του Bernard Boene από το Πανεπιστήμιο της Τουλούζης και τη Γαλλική Στρατιωτική Ακαδημία με τίτλο «A Tribe among Tribes: Postmodern Militaries and Civil-Military Relations?», της Ίνδης από το Πανεπιστήμιο του Νέου Δελχί Rabindra Ray με τίτλο «Forms of Anti-modern modernism: The Case of Contemporary Terrorism», της Γερμανίδας Ulrike Nikutta-Wasmuhl από το Ίνστιτούτο Κοινωνικών Επιστημών των Γερμανικών Ενόπλων Δυνάμεων με τίτλο «There is even a Female Race of War. Six Thesis about the Inter-relationship between Masculinity and War», της Σουηδής από το Κολλέγιο Έθνικης Άμυνας της Σουηδίας Eva Johansson με τίτλο «Experiential Assessment of Factors Affecting Morale in Swedish Peacekeeping Forces» και, τέλος, του Βέλγου συναδέλφου μας που διδάσκει στη Στρατιωτική Ακαδημία του Philippe Manigart με τίτλο «Moral Research in the Belgian Armed Forces». Αυτά ήταν τα κυριότερα θέματα που συζητήθηκαν κατά τις 13 συνεδριάσεις της ομάδας μας στο Μόντρεαλ. Παίρνει κανείς έτσι μιά ιδέα για τα πολύπλευρα θέματα κοινωνιολογικού ενδιαφέροντος που απασχολούν τους κοινωνιολόγους οι οποίοι εργάζονται στα πλαίσια στρατών, που σιγά-σιγά επαγγελματικοποιούνται και αναλαμβάνουν νέους κοινωνικούς ρόλους. Στην Ελλάδα

υπάρχει, βέβαια, αρκετός δρόμος ακόμα για να αποκτήσει η Κοινωνιολογία την επιστημονική θέση που πρέπει στις Ένοπλες Δυνάμεις και να υπάρξει πιο εμπειριστατωμένη έρευνα. Υπάρχουν πάντως αρκετοί υψηλά ιστάμενοι, πολιτικοί και στρατιωτικοί, που έχουν υποσχεθεί αναβάθμιση των Κοινωνικών Επιστημών στις Στρατιωτικές Σχολές στο έγγυς μέλλον. Ίδωμεν.

ΣΗΜΕΙΩΣΗ

1. Στρατιωτικές δυνάμεις και επίλυση συγκρούσεων. Αυτό το γκρουπ άρχισε ουσιαστικά να λειτουργεί από το 6ο Παγκόσμιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας του 1966 στο Evian της Γαλλίας και διαμορφώθηκε με το σημερινό του σχήμα από το 1982 στο Μεξικό κατά το 10ο Παγκόσμιο Συνέδριο Κοινωνιολογίας.

Ἡ ἐμφάνιση μιᾶς νέας κοινωνίας τῆς ἐργασίας

Ὁμιλία στό Διεθνές Συνέδριο τοῦ Μόντρεαλ, 26 Ἰουλίου - 1 Αὐγούστου 1998*

Ἄλαϊν Τουρέν

Μετάφραση: Χρήστος Σπύρου

Ο κύριος λόγος τῆς ἀντίθεσής μου στήν ἰδέα τοῦ «τέλους τῆς ἐργασίας» εἶναι ὅτι θέτει τήν κοινωνία τῆς ἐργασίας ἀντιμέτωπη μέ μιᾶ κοινωνία πού θά μπορούσε νά ὀνομάζεται κοινωνία τοῦ ἐλεύθερου χρόνου, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ ἐμπειρία τῶν τελευταίων εἴκοσι πέντε ἐτῶν εἶναι ἀρκετά διαφορετική. Παραδείγματα χάριν, ἡ κοινωνία τῆς παραγωγῆς κατέρρευσε καί τήν θέση της πήρε ἡ κοινωνία τῆς ἀγορᾶς ἢ, γιά νά χρησιμοποιήσουμε τούς κλασσικούς ὄρους, ἡ πτώση τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας πραγματοῦθηκε χάριν τῆς καπιταλιστικῆς κοινωνίας. Δέν εἶναι πιά ἡ παραγωγή ἀλλά τό ἐμπόριο πού ὑπῆρξε καθοριστικό τίς τελευταῖες δεκαετίες, τουλάχιστον φαινομενικά, μιᾶ πού σήμερα ἀρχίζουμε τουλάχιστον νά ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι οἱ ἀλλαγές καί οἱ καινοτομίες τῆς τεχνολογίας παίζουν ἕναν τόσο σημαντικό ρόλο ὅσο καί ἡ φημισμένη παγκοσμιοποίηση. Μποροῦμε μέ δύο τρόπους νά ὀρίσουμε τί εἶναι οἰκονομική κοινωνία. Ὁ πρῶτος διαμορφώνεται σύμφωνα μέ τίς δυνάμεις τῆς παραγωγῆς καί τίς σχέσεις της μέ τήν κοινωνία. Αὐτήν τήν ἀποψη υἱοθετοῦμε ὅταν μιλοῦμε γιά τή βιομηχανική κοινωνία ἢ γιά τόν ἀγῶνα τῶν τάξεων. Ἡ δευτέρη προσέγγιση ἐπικεντρώνεται στήν ἱστορική λειτουργία τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ ἢ τῶν οἰκονομικῶν ἀλλαγῶν. Ἔτσι ξεχωρίζουμε τίς κοινωνίες πού ἐλέγχονται καί διαμορφώνονται ἀπό τήν ἀγορά ἀπό ἄλλες κοινωνίες, τῶν ὁποίων ἡ ἀνάπτυξη καθορίζεται ἀπό κάποιον κρατικό φορέα (ἐθνικό ἢ ξένο), ἀλλά καί ἀπό κοινωνίες πού καθορίζονται ἀπό μιᾶ ξένη μέση τάξη, τῆς ὁποίας οἱ ἐνέργειες στηρίζονται σέ μιᾶ σχέση κυριαρχίας καί μάλιστα ἀποικιακῆς. Εἶναι σημαντικό νά διαχωρίσουμε τή βιομηχανική κοινωνία ἀπό τό καπιταλιστικό σύστημα τῆς βιομηχανοποίησης. Οἱ δύο αὐτοί ὅροι συγγέονται συχνά καί, κατά συνέπεια, ἡ βιομηχανική κοινωνία καί ἡ καπιταλιστική κοινωνία θεωροῦνται ὁ-

ροι συνώνυμοι. Ἐπίσης, τό κίνημα τῆς ἐργατικῆς τάξης καί ὁ σοσιαλισμός συγγέονται συχνά, ἐνῶ ἀντιθέτως ὁ πρῶτος ἀναφέρεται σέ ἕναν παράγοντα τῆς πάλης μεταξύ τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, ἐνῶ ὁ δευτέρος ἀναφέρεται σέ ἕνα ἀντικαπιταλιστικό πρότυπο ἀνάπτυξης καί βιομηχανοποίησης. Κατά τήν μεταπολεμική περίοδο, εἶχαμε συνηθίσει τόσο πολύ νά ζοῦμε σέ μιᾶ βιομηχανική κοινωνία, ἀναλύοντάς την ὑπό τήν συγκεκριμένη τούτη προοπτική γιά νά ἀντικρούσουμε ἰδεολογίες οἱ ὁποῖες δέν ἀναγνώριζαν τήν βιομηχανοποίηση, τήν σημασία τῶν μεθόδων ἐργασίας καί τῆς ὀργάνωσης στίς ἐπιχειρήσεις, ὥστε σήμερα βρισκόμαστε ἐκπληκτικοί σέ μιᾶ κατάσταση ὅπου τό ἀνοιγμα τῶν ἀγορῶν ἔχει τέτοια ἀποτελέσματα πού εἶναι πιό ὀρατά καί ἀπό τήν ἴδια ἀκόμα τήν ἀνάπτυξη τῶν διαφορετικῶν τρόπων παραγωγῆς. Παρ' ὅλα ταῦτα, δέν μένει παρά νά κάνουμε μιᾶ ἀναδρομή στό παρελθόν, γιά νά μπορέσουμε νά καταλάβουμε ὅτι, ἐπιστρέφοντας σέ μιᾶ κοινωνία περισσότερο καπιταλιστική παρά βιομηχανική, εἴμαστε στήν οὐσία πιό κοντά στό 1900 παρά στό 1950. Τό παρόν θέμα τῆς παγκοσμιοποίησης ἔχει πολλά κοινά σημεῖα μέ τήν ἀνάλυση πού ἔγινε στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, ἰδίως ἀπό τόν Χίλφερντινγκ, γιά τόν θρίαμβο τοῦ οἰκονομικοῦ καπιταλισμοῦ. Σήμερα δέ, οἱ διάφορες κρίσεις καί συγκρούσεις μᾶς ἐπηρεάζουν, ὅπως ἀκριβῶς ἐπηρεάζαν στά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα τούς προγόνους μας. Ἀπό τήν παρατήρηση αὐτή καταλήγω στό σημαντικό, κατ' ἐμέ, συμπέρασμα ὅτι εἴμαστε τά θύματα, ὅπως ἦμασταν ἄλλωστε καί πρὶν ἀπό μερικά χρόνια, ἐνός καθαρά καπιταλιστικοῦ ὀράματος τῆς κοινωνίας, ἐνῶ ἀντίθετα, στήν μεταπολεμική περίοδο, ἀκόμη καί τό 1920, εἶχαμε ἀποδεχθεῖ ἕνα καθαρά βιομηχανικό ὄραμα γιά τήν κοινωνία μας — μιᾶ κοινωνία τόσο καπιταλιστική ὅσο οἱ κοινωνίες τοῦ

* Μέ ἄδεια τοῦ συγγραφέα πρὸς τήν ΝΕΑ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ γιά ἀποκλειστική δημοσίευση στό ἐλληνικά.

1900 και το 1990 υπήρξαν βιομηχανικές ή μεταβιομηχανικές.

Η καπιταλιστική κοινωνία είναι ακριβώς περισσότερο αντίθετη με την κοινωνία της εργασίας και της παραγωγής, και όχι τόσο ή κοινωνία του ελεύθερου χρόνου, ή καταναλωτική κοινωνία ή η κοινωνία της ατομικής ελευθερίας. Άλλα η καπιταλιστική έχει ήδη φορτωθεί τόσα διαφορετικά νοήματα, ώστε είναι σημαντικό να προβούμε στον όρισμό της πριν την χρησιμοποιήσουμε εδώ ξανά. Καπιταλιστική λοιπόν είναι μία οικονομία στην οποία η αγορά αρνείται κάθε εξωτερικό έλεγχο και, συγκεκριμένα, έλεγχο πολιτικής ή θρησκευτικής φύσης που προσπαθεί με όλες της τις δυνάμεις, από την άλλη πλευρά, να κάνει χρήση όλων των άλλων συστατικών της κοινωνικής ζωής, συγκεκριμένα του ανθρώπινου δυναμικού, για τους δικούς της στόχους. Η καπιταλιστική ανάπτυξη, μία τάση που πολλοί, από τον Βέμπερ και μετά, θεωρούν ως τό βασικό χαρακτηριστικό του εκσυγχρονισμού, εθύνεται κατά πολύ για την εξαφάνιση της κεντρικής πολιτικής δύναμης και της απόδοσης της αυτονομίας των κοινωνικών υποσυστημάτων. Αυτό που πρόσθεσε ή λεγόμενη ευρωπαϊκή (και για την ακρίβεια ή βρετανική) ψευδαίσθηση ήταν ότι δεν υπάρχει άλλος πιά αποτελεσματικός τρόπος ανάπτυξης από αυτόν που τόσο έξοχα ανέλυσε ο Πολάνι (σημ. του μ.: κορυφαίος κοινωνιολόγος του 20ού αιώνα). Στην πραγματικότητα, ή αυτονομία και ή κεντρική δύναμη της αγοράς δεν έχουν κυριαρχήσει. Είναι λιγότερο σημαντικές σε χώρες που συνέδεσαν την ιδέα του έθνους με την ιδέα του εκσυγχρονισμού. Κάτι τέτοιο αληθεύει ιδίως σε περιπτώσεις που ή αντι-αποικιακή απελευθέρωση συνδέεται άμεσα με την οικονομική ανάπτυξη.

Ο λόγος που ή βιομηχανική κοινωνία εξαπλώθηκε τόσο πολύ κατά την μεταπολεμική περίοδο είναι ότι οι περισσότερες χώρες τότε είχαν θέσει σε εφαρμογή ολοκληρωμένα σχέδια οικονομικής ανάπτυξης σε εθνική κλίμακα, στην οποία οι οικονομικοί, κοινωνικοί και εθνικοί στόχοι ήταν τόσο στενά συνδεδεμένοι μεταξύ τους, που τό καπιταλιστικό πνεύμα, δηλαδή ή αυτονομία και κυριαρχία της οικονομίας της αγοράς, είτε ελεγχόταν άσπρη είτε καταστράφηκε, όπως συνέβη σε μερικές κομμουνιστικές ή εθνικιστικές χώρες. Αναμφίβολα, από την δεκαετία του 1970, εξαπλώνονται τά παγκόσμια πρότυπα των ΗΠΑ, μαζί και οι κάθε είδους επεμβατικές, προγραμματικές ή κατευθυντήριες γραμμές, και υπήρξα-

με αυτόπτες μάρτυρες ενός ραγδαίου ανοίγματος των αγορών, που επιταχύνθηκε τόσο από την εμφάνιση νέων βιομηχανικών χωρών όσο και από τις νέες τεχνολογίες στον τομέα της επικοινωνίας. Τουτό όμως δεν σημαίνει ότι περάσαμε τάχα από μία βιομηχανική κοινωνία σε μία κοινωνία αγοράς, αφού οι δύο αυτοί όροι δεν ανήκουν στην ίδια κατηγορία. Θα έπρεπε να πούμε ότι οι κοινωνίες των οποίων ή βιομηχανική πλευρά επικρατούσε της οικονομικής επέτυχαν περισσότερο από άλλες κοινωνίες, στις οποίες τά καπιταλιστικά στοιχεία υπερίσχυσαν των βιομηχανικών. Έπομένως, ή ιστορική αυτή φάση τελειώνει με την σειρά της και επιστρέφουμε για άλλη μία φορά σε κοινωνίες παραγωγής. Αυτό εξηγεί την επιτυχία των αναλύσεων των πρωτοπόρων Ρόμπερτ Ράιχ και Μάνουελ Κάστελς και της επίπονης συνειδητοποίησης (όσον αφορά την Ευρώπη αλλά και την Ίαπωνία) ότι τό πρωταρχικό πλεονέκτημα των Ήνωμένων Πολιτειών έναντι της Ευρώπης ή της Ίαπωνίας είναι ή διαχείριση των νέων τεχνολογιών, που εκεί, άλλωστε, επινοήθηκαν και αναπτύχθηκαν. Όσοι πιστεύουν ότι έχουμε περάσει από την κοινωνία της παραγωγής στην καταναλωτική κοινωνία συνήθως δεν αντιλαμβάνονται ότι αυτό που καλούν καταναλωτισμό είναι, στην ουσία, καπιταλισμός. Ακόμη και όσοι κατακρίνουν την κυριαρχία των καταναλωτικών αγαθών — συνήθως με λιγότερη πρωτοτυπία από ό,τι ο Μάρξ τον περασμένο αιώνα — θα έπρεπε να κοιτάξουν πίσω από τον κόσμο των αγαθών, για να δουν τις κοινωνικές σχέσεις κυριαρχίας, που δίνουν την δυνατότητα στο καπιταλιστικό σύστημα να επιβάλλει την λογική της αγοράς σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής. Ακόμη και αν ό όρος που πρόκειται να χρησιμοποιήσω είναι προσφιλής μόνο σε μερικούς από τους οπαδούς της ιδέας του τέλους της εργασίας, μπορώ πράγματι να πω ότι αυτό τό θέμα ανήκει πρωτίστως στην ιδεολογία του καπιταλισμού και στην προσπάθειά του να καταστρέψει την αυτονομία της κοινωνικής ζωής στις περισσότερες εκφάνσεις της και, συγκεκριμένα, της παραγωγής.

Η στροφή από την βιομηχανική στην καπιταλιστική κοινωνία, από τον Σαίν Σιμόν, τον Ταίηλορ ή τον Φόρντ έως εκείνους που ύμνουν την παγκοσμιοποίηση, ήταν μάλλον σύντομη και ήδη βλέπουμε μία επιστροφή όχι στην βιομηχανική κοινωνία, αλλά σε μία νέα μορφή παραγωγής: την κοινωνία των πληροφοριών. Αυτή ή παρατήρηση δεν πρέπει ωστόσο να μάς οδηγήσει

(φωτογραφία του Ηλία Μπουργιώτη, από τό περιόδ. FLAME OF LIFE)

στήν υπεραπλουστευμένη ιδέα των διαδοχικών αντικρουόμενων φάσεων, των εναλλασσόμενων περιόδων, κατά τις οποίες η κοινωνία θεωρείται πρωτίστως κοινωνία παραγωγής και ρασιοναλισμού, τήν οποία ακολουθούν οι δπαδοί του εμπορίου, τής αγοράς και του οικονομικού κεφαλαίου. Πρέπει εδώ να αναφερθούμε στην κλασική ανάλυση του Πολάνι. Στις περισσότερες περιπτώσεις, και φυσικά στην περίπτωση του ευρωπαϊκού εκσυγχρονισμού (πού προηγήθηκε και είχε τά πιά θεαματικά αποτελέσματα στην οικονομία), η καπιταλιστική μέθοδος ήταν αυτή που επικράτησε. Ο κοινωνικός, πολιτικός, θρησκευτικός ή πολιτισμικός έλεγχος τής οικονομίας, αν δέν καταστράφηκε, πάντως μειώθηκε δραστικά, και έτσι μία χώρα σαν τήν μεγάλη Βρετανία κατόρθωσε να ξεχωρίσει παγκοσμίως για μεγάλο χρονικό διάστημα μέ τή δυναμικότητα των οικονομικών τής επιλογών και τήν μεθοδευμένη καταστροφή όλων των μορφών κοινωνικού και πολιτικού έλέγχου που ενείχαν αυτές οι επιλογές. Άλλά ο άκρατος διαχωρισμός τής οικονομίας από τήν κοινωνία οδηγεί στην αύξηση τής βίας και σέ σοβαρές κοινωνικές κρίσεις, διότι φαίνεται αν-

τιφατικό τό γεγονός ότι η οικονομία, τό σύστημα δηλαδή των μέσων, πρέπει να υπερισχύει του πολιτικού συστήματος, πού καθορίζει τους σκοπούς. Η ιστορία των βιομηχανικών κοινωνιών σέ γενικές γραμμές χαρακτηρίζεται από μία απότομη και καθολική αλλαγή (όπως στην περίπτωση τής Πολωνίας, όπου επικράτησε η οικονομία τής αγοράς τήν 1η Ίανουαρίου του 1990), αλλαγή τήν οποία ακολούθησε μία άργη και δύσκολη άνοικοδόμηση τής οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής.

Άν εφαρμόσουμε αυτό τό σκεπτικό και σήμερα, θά νομίσει κανείς ότι μόλις βιώσαμε μία περίοδο ρήξης του καπιταλισμού, κατά τήν διάρκεια τής οποίας καταστράφηκαν αρκετές μορφές πολιτικού και κοινωνικού έλέγχου, είτε λόγω άχρηστίας είτε μή λειτουργικότητας, και ότι, μετά από αυτήν τήν βίαιη καθ' όλα μετάβαση, επιχειρούμε τάχα, όπως και στά τέλη του 19ου αιώνα, ιδιαίτερα στην μεγάλη Βρετανία και στην Γερμανία, να άνοικοδομήσουμε τις κοινωνικές πολιτικές και ταυτόχρονα να δώσουμε προτεραιότητα, για άλλη μία φορά, περισσότερο στα προβλήματα τής παραγωγής παρά του εμπορίου.

Ἡ ἰδέα τοῦ τέλους τῆς ἐργασίας (συνήθως ἐνδεικτικὴ μιᾶς μὴ καπιταλιστικῆς ἢ ἀκόμη καὶ μιᾶς ἀντι-καπιταλιστικῆς προσέγγισης), θὰ μποροῦσε νὰ ἀποτελέσει μία ἀπὸ τίς πρόσφατες ἐκδηλώσεις τοῦ θριάμβου τοῦ καπιταλιστικοῦ πνεύματος ἐναντι τοῦ βιομηχανικοῦ, ἐνῶ ἀντιθέτως σέ ὅλες σχεδὸν τίς σφαῖρες τῆς κοινωνικῆς ζωῆς διαπιστώνουμε ἤδη μιὰ ἐπιστροφή στὶς ἔννοιες τῆς ἐργασίας καὶ τῆς παραγωγῆς. Οἱ κοινωνικὲς ἐπιστῆμες πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἐργασία καὶ οἱ ὁποῖες ἐπικράτησαν στὴν μεταπολεμικὴ περίοδο (καὶ μετὰ ἐξασθένησαν τόσο, ὥστε ἀσχολήθηκαν μόνο μὲ τὰ προβλήματα τῆς ἀνεργίας), κάνουν ξανά τὴν ἐμφάνισή τους καὶ στρέφονται τὴ φορά αὐτὴ στὰ προβλήματα τῆς παραγωγῆς, τῶν ἐπιχειρήσεων καὶ τῆς ἐργασίας. Τοῦτο ὀφείλεται στοὺς οἰκονομολόγους, οἱ ὁποῖοι, ἀντίθετα ἀπὸ τοὺς κοινωνιολόγους, ξεπέρασαν τὴν προφανῆ κατάρρευση τῆς ἰδέας τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας.

Τὰ ἐργατικά συνδικάτα, ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ἀφοῦ ἀνέπτυξαν πρῶτα μιὰ μορφή Συνδικαλισμοῦ τῆς ἀγορᾶς πρὶν ἀπὸ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο, σταδιακὰ ἐπικεντρώθηκαν στὰ προβλήματα τῆς ἐργασίας. Καὶ τοῦτο, σέ σημεῖο νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τίς μεθόδους ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας ταυτόχρονα στὴν Γερμανία τῆς Βαϊμάρης, στὶς Η.Π.Α. οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ στὴν Σοβιετικὴ Ἐνωση τοῦ Λένιν. Τὰ ἴδια αὐτὰ σωματεῖα πού εἶχαν ἀσκήσει ὀρμικὴ κριτικὴ γιὰ τίς μεταπολεμικὲς μεθόδους παραγωγῆς, στὴ συνέχεια μιλοῦσαν μόνο γιὰ τὰ προβλήματα τῆς ἀνεργίας· καὶ τώρα ἀρχίζουν νὰ ἐνδιαφέρονται ἄλλοι γιὰ τίς διάφορες μορφές τῆς παραγωγῆς πού σχετίζονται μὲ τὴν ἐργασία.

Ἐάν υἱοθετηθεῖ αὐτὸ τὸ πρότυπο ἀνάλυσης, τὸ θέμα τοῦ τέλους τῆς ἐργασίας φωτίζεται ὑπὸ μιὰ τελείως διαφορετικὴ γωνία ἀπὸ ὅ,τι συνήθως.

Μία δεύτερη ἀνάλυση θὰ ὀδηγοῦσε στὴν ἀμφισβήτηση τῆς ἰδέας τοῦ τέλους τῆς ἐργασίας. Ἐδῶ τὸ θέμα εἶναι ἡ μεταβαλλόμενη φύση τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης. Στὴν πρώτη της φάση, ἡ οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη ἐξαρτῶνταν πρωταρχικά ἀπὸ τὴν συσσώρευση τοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς ἐργασίας. Ἦταν ἡ περίοδος τῆς μεγάλης μετάβασης ἀπὸ τὴν γεωργία στὴν βιομηχανία· ἦταν ἐπίσης μιὰ περίοδος ὑψηλοῦ ρυθμοῦ ἀνάπτυξης. Ἡ ἰδέα τῆς ἐργασίας συχνὰ θεωροῦνταν ταυτόσημη μὲ τίς ἄμεσες δραστηριότητες τῆς παραγωγῆς, ἀκόμη καὶ μὲ τὴν χειρωνακτικὴ ἐργασία. Τὰ σχέδια γιὰ τὴν ἀνασυγκρότηση τῆς Εὐρώπης μετὰ τὸν Πρῶτο Παγκόσμιο Πόλεμο ἐκθειάζαν

τὴν παραγωγικὴ ἐργασία, τὴν βαριά βιομηχανία καὶ ἀκόμη τὴν ἐντονη δημιουργία — πράγματα πού ζωντάνεψαν τὰ ὄραματα τοῦ Αἰζενστάιν γιὰ τὴν Σοβιετικὴ Ἐνωση κατὰ τὴν διάρκεια τῶν πρώτων πενταετῶν προγραμμάτων. Τότε καταλάβαμε ὅτι ἡ ἐνδογενὴς οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη, ἡ αὐτοσυντηρούμενη ἀνάπτυξη, προϋπέθεταν τὴν ἐπέμβαση ἔμμεσων παραγόντων τῆς παραγωγῆς, ὅπως τῆς ἐκπαίδευσης, στὰ μέσα ἐπικοινωνίας καὶ μιᾶς δημόσιας διοίκησης μὲ τὴν ἱκανότητα νὰ προσλαμβάνει ὅλη τὴν ἀφρόκριμα τῆς κοινωνίας στὶς θέσεις τῆς ἐξουσίας. Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, μάθαμε νὰ ἀποκαλοῦμε ἐργασία δραστηριότητες πού προηγουμένως καλοῦσαμε μὲ ἄλλους ὄρους. Ἀκόμη καὶ ἂν οἱ ἐκπαιδευτικοὶ δὲν δέχονταν νὰ ὀρίσουν τὴν δραστηριότητά τους ὡς μιὰ πηγὴ ἐργασίας καὶ παραγωγῆς, ἐμεῖς ἀπὸ παλιὰ θεωροῦμε τὴν ἐκπαίδευση ὡς ἓναν παράγοντα τῆς παραγωγῆς. Αὐτὴ ἡ ἰδέα ἀναπτύσσεται συνεχῶς, ἂν λάβουμε ὑπ' ὄψιν μας τὸ γεγονός ὅτι πολλοὶ θεωροῦν τὴν γνώση ὡς τὸν βασικό παράγοντα τῆς ἀνάπτυξης. Τοῦτο μὲ κανέναν τρόπο δὲν μπορεῖ νὰ ἔχει ὡς τελικὸ ἀποτέλεσμα τὴν μείωση τῆς παραγωγῆς στὸν τομέα τῆς ἐκπαίδευσης πρὸς ἐξυπηρέτηση ὠφελιμιστικῶν σκοπῶν, ἀλλὰ ἀντιθέτως ἀναγνωρίζει τὴν θεμελιώδη σημασία καὶ ἐπομένως τὴν ἀπαραίτητη αὐτονομία τῆς παραγωγῆς στὴν ἐκπαίδευση. Ὅλοι γνωρίζουμε πὼς κάτι τέτοιο δὲν μπορεῖ νὰ ὑπαχθεῖ στὰ κριτήρια τῆς ἄμεσης χρησιμότητας καὶ ὅτι, ἐν τούτοις, ὁ ρόλος της στὴν ἀνάπτυξη καὶ στὸν οἰκονομικὸ ἐκσυγχρονισμό εἶναι τόσο σπουδαῖος ὥστε νὰ ἀξίζει τὸν σεβασμὸ καὶ τὴν προστασία μας. Πέρασε πιά ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἐκπαίδευση καὶ ἡ ἔρευνα θεωροῦνταν ὡς ἔξοδα. Σήμερα θεωροῦνται ὡς μιὰ μορφή ἐπένδυσης. Ἡ διαφορά μεταξύ παραγωγικῶν καὶ μὴ παραγωγικῶν συντελεστῶν ἐξαφανίζεται, τὸ ἴδιο καὶ ὁ διαχωρισμὸς μεταξύ πολιτικῶν καὶ οἰκονομικῶν δραστηριοτήτων πού χαρακτήριζαν τίς προβιομηχανικὲς κοινωνίες, ἢ ἡ διαφορά μεταξύ πολίτη καὶ ἐργαζομένου. Πιὸ συγκεκριμένα, ἡ σχεδὸν καθολικὴ διαφορά μεταξύ δημόσιου τομέα καὶ τῶν ἰδιωτικῶν ἐταιρειῶν ἔχει σέ μεγάλο βαθμὸ ἐξαφανιστεῖ· στὶς περιπτώσεις πού ἀκόμη ὑπάρχει, θεωρεῖται μᾶλλον ὡς μιὰ βαριά κληρονομιά τοῦ παρελθόντος.

Τὰ τελευταῖα χρόνια ἡ ἰδέα τῆς βιώσιμης ἀνάπτυξης εἴτε ἔχει προστεθεῖ στὴν αὐτοδύναμη ἀνάπτυξη εἴτε τὴν ἔχει ἀντικαταστήσει. Καὶ στοὺς ἄμεσους καὶ ἔμμεσους παράγοντες τῆς παραγωγῆς ἔχει προστεθεῖ ἡ πρόληψη τῶν σοβαρῶν

κινδύνων, είτε έχουν να κάνουν με τό περιβάλλον είτε με τήν ίδια τήν κοινωνία, ή όποία γίνεται όλο και πιό εύάλωτη καθώς αλλάζει με ραγδαίους ρυθμούς και είναι πιό πολυσύνθετη. Πολλές από τίς δραστηριότητες πού δέν θεωρούνταν παραγωγικές τώρα πλέον θεωρούνται. Αυτό ισχύει ακόμη και για έθελοντικές δραστηριότητες με κοινωνική λειτουργία αναγνωρισμένη, όπως είναι, παραδείγματος χάριν, ή βοήθεια στην σχολική εργασία, οι ανθρωπιστικές παρεμβάσεις και, βεβαίως, οι έκστρατείες για τήν αποτροπή οικολογικής καταστροφής. Όλες αυτές οι δραστηριότητες θά μπορούσαν να θεωρηθούν μή εργασιακές ή μή παραγωγικές. Βλέπουμε, όμως, πώς ό κόσμος τής παραγωγής και, κατά συνέπεια, ή ίδια ή ιδέα τής εργασίας εκτείνεται πέρα από τήν έννοια του μισθοῦ· είναι άρα πολύ πιθανόν ή ανατροφή ενός παιδιού να θεωρείται όλοένα και περισσότερο ως μία μορφή εργασίας, όπως και ή φροντίδα των ήλικιωμένων ανθρώπων. Κάθε δραστηριότητα μπορεί να θεωρηθεί εργασία, έφόσον οδηγεί στην βιώσιμη ανάπτυξη. Η σφαίρα του ελεύθερου χρόνου, από τήν άλλη πλευρά, περισσότερο φθίνει παρά αυξάνεται, διότι ή κατανάλωση καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από τό μάρκετινγκ και, επί πλέον, από τήν ανασχόληση με όρισμένες άθλητικές δραστηριότητες, οι όποιες επίσης γίνονται επαγγέλματα. Η παρακολούθηση άθλητικών αγώνων στην τηλεόραση ανήκει σήμερα στην σφαίρα τής αγοράς, διά μέσου τής χρηματοδότησης των τηλεοπτικών σταθμών.

Είναι συνηθισμένο — ως και κοινότοπο — να αποδοκιμάζουμε τό μάρκετινγκ των προτιμήσεων και των συναισθημάτων, αλλά αυτή ή αντίδραση, είτε δικαιολογημένη είτε όχι, δέν θά πρέπει να αποκρύψει τό σημαντικότερο, ότι δηλαδή ένας όλο και μεγαλύτερος άριθμός δραστηριοτήτων εμφανίζεται έξ ίσου άπαραίτητος για τήν καλή λειτουργία τής οικονομίας μιας κοινωνίας. Δέν υπάρχει πλέον διαχωρισμός μεταξύ έρασιτεχνών και επαγγελματιών. Η επαγγελματοποίηση νέων δραστηριοτήτων, καθώς και ή κοινωνική θέση πού καταλαμβάνουν, αποτελούν ένα πιό σημαντικό φαινόμενο από τήν εμφάνιση νέων δραστηριοτήτων του ελεύθερου χρόνου. Είναι άναμφισβήτητο γεγονός ότι τό ποσοστό του πληθυσμού πού ασχολείται άμεσα με παραγωγικές δραστηριότητες μειώνεται, είτε πρόκειται για τήν γεωργία είτε για τήν βιομηχανία ή τίς μεταφορές και, παρ' όλο πού έδω και πολύ καιρό γνωρίζουμε πόσο έχει μειωθεί ή εργασία στον τομέα τής γεωργίας τά τελευταία δέκα χρόνια, δέν έ-

χουμε άρχίσει ακόμη να συνειδητοποιούμε ότι μία μηχανοποιημένη και αυτοματοποιημένη βιομηχανία σημαίνει λιγότερη άπασχόληση, ιδίως στις άνειδίκευτες εργασίες. Τό γεγονός ότι δέν είμαστε πιά δεκτικοί στην θεωρία τής μετατόπισης (spill-over) πού διαμόρφωσε ιδίως ό Άλφρεντ Σόβυ, δηλαδή τήν μετατόπιση τής εργασίας από τον πρωτογενή στον δευτερογενή τομέα και από τον δευτερογενή τομέα στον τριτογενή, όφείλεται κυρίως στο ότι ό καθορισμός αυτών των τομέων αποτελεί πλέον και πάνω από όλα πηγή σύγχυσης, πρωτίστως δέ γιατί οι άπαιτούμενες για τήν βιώσιμη ανάπτυξη δραστηριότητες εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τήν δημόσια παρέμβαση (όχι άπαραιτήτως τήν κρατική) όσον άφορα στην αναγνώριση και όργάνωσή τους ως μορφών εργασίας. Η μετάβαση από τίς παλιές στις νέες δραστηριότητες έμφανίζεται όλο και περισσότερο άνεπηρέαστη από αναλύσεις καθαυτό οικονομικές. Όστόσο δέν υπάρχει λόγος να μήν θεωρείται ή ανακύκλωση του ανθρώπινου δυναμικού, ή φροντίδα ήλικιωμένων ή ή προστασία του περιβάλλοντος εργασία ισοδύναμη με τήν χρήση μηχανικών εργαλείων ή με τήν διδασκαλία. Και προκαλεί έκπληξη ότι αυτή ή επέκταση τής εργασίας δέν θεωρείται προφανής.

Όπως εν συντομία τόνισα πιό πάνω, ή εργασία άπαιτεί ένα αυξανόμενο επίπεδο προσόντων, διότι άφ' ενός υπάρχουν καινούργιες τεχνολογίες στην παραγωγή και, άφ' έτέρου, ή έπαναφορά (relocation) των λιγότερο εξειδικευμένων μορφών παραγωγής στις παλιές βιομηχανικές χώρες εξαφάνισε πολλές θέσεις εργασίας πού δέν άπαιτούσαν εξειδίκευση. Η άνεργία έχει πολύ άρνητικά αποτελέσματα σε αυτούς τους έλάχιστους ειδικευμένους (least) και εκπαιδευμένους εργαζομένους. Η πυραμίδα των ίκανοτήτων έχει αλλάξει πιά μορφή: τώρα όλο και πιό πολύ θυμίζει έναν κύλινδρο, πού σύντομα θά πάρει τήν μορφή ενός ανάποδου κώνου. Έτσι ή εργασία αποκτά όλοένα και σημαντικότερη θέση στην ζωή του κάθε ανθρώπου, άφου ή εξειδικευμένη (και ειδικά ή επαγγελματική) εργασία άπαιτεί ύψηλό βαθμό γνωστικής και συναισθηματικής επένδυσης.

Ό γιατρός, ό αναλυτής των ήλεκτρονικών ύπολογιστών, ό έρευνητής ή ό τηλεοπτικός «στάρ» εμπλέκονται τόσο ενεργά στην δουλειά τους, ώστε, συχνά, να καταπνούν εργασιομανείς. Πρέπει λοιπόν να μιλούμε για τό τέλος τής εργασίας, όταν ένας ραγδαία αυξανόμενος άριθμός ανθρώπων εκτελεί τόσες ενδιαφέρουσες και κινη-

τήριες λειτουργίες; Πρέπει άραγε νά μιλούμε γιά τό τέλος τής εργασίας, όταν όλοι όσοι δέν βρίσκουν δουλειά αισθάνονται ότι ή προσωπικότητά τους έχει υποτιμηθεί καί καταστραφεί;

Πέρα από αυτές τίς άπλές παρατηρήσεις, μπορώ επίσης νά πώ ότι τό σύστημα παραγωγής μας θά κάνει λιγότερη χρήση τής αύξησης στήν παραγωγικότητα τής εργασίας, ή όποία προκαλεί τήν άνεργία, καί θά χρησιμοποιήσει περισσότερο τήν αύξηση τής παραγωγικότητας του κεφαλαίου, παραδείγματος χάριν δραστηριότητες περισσότερο παραγωγικές καί θέσεις εργασίας πού θά απαιτούν μικρότερο κεφάλαιο. Αυτές οι μεγάλης παραγωγικότητας κεφαλαίου δραστηριότητες αποτελούνται κυρίως από δύο τύπους. Ο πρώτος, πού είναι καί ό σημαντικότερος, περιλαμβάνει τίς βιομηχανίες πληροφορικής. Όσοι ασχολούνται μέ προγράμματα ηλεκτρονικών υπολογιστών, μέ υπολογισμούς ή εκτιμήσεις εν γένει, καθώς καί οι μελετητές αρχαίων κειμένων καί επιγραφών, συνήθως χρησιμοποιούν μικρό κεφάλαιο. Στίς Η.Π.Α., ή δημιουργία νέων εργασιών στον τομέα τής ύψηλης τεχνολογίας ήταν ανέκαθεν μεγαλύτερη από τήν δημιουργία ανείδικευτων εργασιών στον τριτογενή τομέα, όπως μās υπενθυμίζει δυναμικά ό Ρόμπερτ Σόλου.

Άλλά ή άλλη κατηγορία τής παραγωγικότητας μεγάλου κεφαλαίου συνδέεται αποτελεσματικότερα μέ προσωπικές υπηρεσίες, συμπεριλαμβανομένων των υπηρεσιών πού υπάγονται στήν παραοικονομία, διότι δέν ανήκουν στό σύστημα φορολόγησης καί κοινωνικής πρόνοιας. Κατά ένα μεγάλο μέρος, ή ανάπτυξη ακριβώς αυτών των άπλών δραστηριοτήτων προλαβαίνει καί αποτρέπει τήν ύψηλή άνεργία, πού δέν θά μπορούσαν νά αντιμετωπίσουν χώρες σαν τή Νότια Ίταλία ή τήν Ίσπανία. Αυτό επίσης εξηγεί γιατί οι Λατινο-αμερικανοί μετανάστες στίς Η.Π.Α. συμβάλλουν σημαντικά στήν δημιουργία νέων θέσεων, εστω καί αν πρόκειται γιά πλυτήρια αυτοκινήτων, παγωτατζήδικα ή καθαριστήρια ρούχων. Δέν θά έπρεπε νά άμφισβητηθεί ή ιδέα τής εργασίας, αλλά ή όλοένα φθίνουσα καί άπαρχαιωμένη πιά αντίληψη περί βιομηχανικής παραγωγής. Είναι αλήθεια ότι στίς ευρωπαϊκές χώρες, μά καί άλλου, τά όρυχεία, τά χαλυβουργεία καί τά εργοστάσια μαζικής παραγωγής προσλαμβάνουν όλο καί λιγότερους εργαζομένους: επίσης, ή εικόνα τής εργασίας πού τάχα μοιάζει μέ άγγαρεία απέχει πολύ από τήν πραγματικότητα. Άλλά τό νά μιλούμε γιά τόν μετασχημα-

τισμό τής εργασίας απέχει κατά πολύ από τό νά δηλώνουμε ότι ή εργασία φθάνει στό τέλος τής.

Αυτό τό σύνολο των παρατηρήσεων καί επιχειρημάτων μου φαίνεται πως δικαιολογεί τήν προκλητική ίσως έκφραση, τήν όποία επέλεξα ως τίτλο γιά τό άρθρο μου. Δέν είναι αλήθεια ότι ή αυτοματοποίηση τής βιομηχανικής παραγωγής οδηγεί σε μαζική μείωση των θέσεων εργασίας, στήν εξάπλωση τής άνεργίας καί στήν άνάγκη νά εστιάσουμε ξανά τήν προσοχή τής πλειονότητας του πληθυσμού στήν δίχως εργασία ζωή τους.

Η άπώλεια των θέσεων εργασίας

Αυτά όμως τά επιχειρήματα δέν επηρεάζουν πολύ όσους βλέπουν τήν άνεργία νά εξαπλώνεται στήν χώρα τους ή νά παραμένει σε ύψηλά επίπεδα καί πολλές εταιρείες νά μεταθέτουν μέρος των εργασιών τους σε χώρες μέ χαμηλούς μισθούς ή όσους βλέπουν τίς συνθήκες εργασίας νά χειροτερεύουν μαζί μέ μία ραγδαία αύξηση συμβάσεων μικρής διάρκειας ή όσους βλέπουν, τέλος, περιστασιακές εργασίες δίχως ζήτηση καί τήν ανασφάλεια νά εξαπλώνεται παντού.

Η θετική εικόνα τής εργασίας φαίνεται ότι έχει αντικατασταθεί από τήν πάρα πολύ άρνητική έννοια τής ευελιξίας, ή όποία μειώνει τήν εργασία μετατρέποντάς την σε καταναλωτικό αγαθό καί φαίνεται ότι απομακρύνει από τούς εργαζομένους κάθε είδους έλεγχο τής επαγγελματικής καί προσωπικής ζωής τους. Αυτή ή όδυνηρή συνειδητοποίηση είναι δικαιολογημένη. Ένώ ή σφαίρα τής εργασίας διαστελλεται, ή άνεργία καί ή αστάθεια των θέσεων εργασίας αυξάνονται περισσότερο από όσο δείχνουν τά επίσημα ποσοστά. Οι στατιστικοί της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν παρουσιάσει πολύ πιο ύψηλά ποσοστά γιά τήν άνεργία. Καί είναι μάλλον αλήθεια ότι σε μία χώρα σαν τή Γαλλία, σχεδόν τό ένα τέταρτο ή ένα τρίτο του ενεργού πληθυσμού πού είναι ικανό νά εργαστεί δέν έχει δουλειά. Στήν ίδια επίσης χώρα, υπολογίζεται ότι δώδεκα ή δεκατρία εκατομμύρια άνθρωποι δέν έχουν σταθερή εργασία: ανάλογα μεγέθη μπορούμε επίσης νά δοϋμε καί στίς Η.Π.Α. ή στήν Μεγάλη Βρετανία.

Η ιδέα τής εργασίας πού τάχα παύει σιγά σιγά νά ύφίσταται, άφορά πρωτίστως τούς άνέργους ή εκείνους πού αισθάνονται ότι άπειλούνται από πιθανή άπώλεια τής εργασίας τους, εκείνους δηλαδή πού έχουν τόν εύρέως διαδεδομένο φόβο

ὅτι σέ λίγο καιρό δέν θά ὑπάρχουν ἀρκετές δουλειές γιά ὅλους, ὅτι ποτέ δέν θά ἐπιστρέψουμε σέ μιὰ κατάσταση πλήρους ἀπασχόλησης καί ὅτι θά πρέπει, οὔτε λίγο οὔτε πολύ, νά μοιραζόμαστε τήν ἐργασία, ἡ ὁποία θά ἔχει καταστήσει εἶδος πολυτελείας, καί νά τήν ἀποκτοῦμε μέ τό δελτίο, ὅπως τά τρόφιμα σέ περιόδους ἀνέχειας. Αὐτός ὁ φόβος τῆς ἔλλειψης θέσεων ἐργασίας καί, ἐπομένως, τῆς κατάρρευσης τοῦ Κράτους Πρόνοιας, πού βασίζεται σέ μιὰ κοινωνία ἐργασίας, εἶναι τόσο δυνατός πού, ἀσφαλῶς, δέν μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ ἀπλῶς σέ κάποια λανθασμένη κρίση. Ἀντιστοιχεῖ σέ μιὰ πραγματική χειροτέρευση τῆς καταστάσεως τῶν μισθωτῶν ἐργαζομένων.

Δύο παρατηρήσεις:

1. Τοῦτο ἰσοδυναμεῖ μέ τήν νίκη τοῦ ὕστερου καπιταλισμοῦ ἔναντι τῆς παραδοσιακῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας. Μόνο ἓνα πολύ μικρό ποσοστό τῶν καπιταλιστικῶν κινήσεων ἀντιστοιχεῖ στό διεθνές ἐμπόριο σέ ἀγαθὰ καί ὑπηρεσίες. Γιά χρόνια τώρα βλέπαμε χῶρες τῆς Εὐρώπης νά μειώνουν τόν ρυθμό ἀνάπτυξής τους, παρ' ὅλο πού οἱ διάφορες ἑταιρεῖες διέθεταν μεγάλα κεφάλαια, τά ὁποία προτιμοῦσαν νά ἐπενδύουν σέ οἰκονομικά κυκλώματα (μέ κέρδη ἀπροσδοκῆτως συχνά), καί ὄχι σέ δραστηριότητες τοῦ τομέα τους, μιᾶς καί τό μέλλον τῶν δραστηριοτήτων αὐτῶν ἦταν ἀβέβαιο λόγω τῆς ἐπιστροφῆς στήν βιομηχανική ἐπένδυση μέ χαμηλά οἰκονομικά κεφάλαια ἢ ἀκόμη καί λόγω τῶν διοικητικῶν καί κοινωνικῶν ἐπιπλοκῶν πού προέρχονταν ἀπό ἐλεγχόμενες παραγωγικές δραστηριότητες. Δέν ἀρκεῖ ὅμως ἐν προκειμένῳ νά κρίνουμε τήν συμπεριφορά τῶν ἑταιρειῶν. Πρέπει νά ἔχουμε μιὰ γενική εἰκόνα τῆς κατάστασης, ἡ ὁποία δέν εἶναι ὑπέρ τῆς ἐπένδυσης γιά τήν δημιουργία νέων ἐργασιῶν.

Σέ πολλές χῶρες, ἡ δημιουργία τῶν ἐπιχειρήσεων εἶναι πολύ δύσκολη καί ἡ πρόσληψη ἐπιλεκτικῶν στελεχῶν, ὅπως συμβαίνει στήν Γαλλία παραδείγματος χάριν, ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τήν ἐκπαίδευση διευθυντῶν ἑταιρειῶν, πού διευθύνουν μεγάλες δημόσιες ἢ ἰδιωτικές ἐπιχειρήσεις, καί ὄχι τήν ἐκπαίδευση καί δημιουργία καθαυτῶ ἐπιχειρηματιῶν, πού πρέπει νά ἀντιμετωπίζουν τόσο τά χαμηλά κεφάλαια ὅσο καί τά πολύπλοκα διοικητικά περιθώρια. Ὁ συνδυασμός τῆς οἰκονομικῆς κερδοσκοπίας καί τοῦ διοικητικοῦ παρεμβατισμοῦ, πού χαρακτηρίζει πολλές χῶρες, δέν εὐνοεῖ τήν δημιουργία νέων ἐργασιῶν. Οἱ οἰκονομικές κρίσεις μεγάλης κλίμακας, πού συντελοῦνται στήν Ἰαπωνία τα τελευταία δέκα χρόνια, ἐξηγοῦν τήν πτώση τῆς παραγωγῆς καί τήν

ἀνοδο τῆς ἀνεργίας στήν χώρα αὐτή γιά τό 1998. Ἐπίσης, οἱ ἔντονες κρίσεις, ὅπως ἐκείνη τοῦ Μεξικοῦ τό 1982 καί τό 1994, εἶχαν συνέπειες μόνο ἀρνητικές γιά τήν ἀπασχόληση ἐν γένει καί τούς μισθούς.

2. Ἐπίσης ἀρχίζουμε νά ἀντιλαμβανόμαστε ὅτι ἡ συμμετοχή τῶν μισθωτῶν στό ἐθνικό εἰσόδημα ἔχει σημαντική πτώση (σχεδόν κατά δέκα τοῖς ἑκατό στήν Γερμανία καί στήν Γαλλία). Πρέπει νά προσθέσουμε ὅτι, σέ μιὰ ἐποχή πού μιλοῦμε γιά τήν ἰσομερή κατανομή τῆς ἐργασίας, παρά τήν ἀπότομη γενική αὔξηση τῆς παραγωγῆς, ὁ μέσος ὄρος ὥρων ἐργασίας ἐλάχιστα μειώθηκε τά τελευταία εἴκοσι χρόνια, ἀκόμη καί σέ μέρη ὅπου ὑπάρχει μικρή πτώση στίς νόμιμες ὥρες ἐργασίας. Ὁ φαινομενικά ἰσχυρός δεσμός ἀνάμεσα στήν αὔξηση τῆς παραγωγικότητας, στήν μείωση τῶν ὥρων ἐργασίας καί στό βιοτικό ἐπίπεδο ἔχει καταστραφεῖ. Οἱ μισθωτοί, πού ἀποτελοῦν καί τήν πλειονότητα τοῦ ἐνεργοῦ πληθυσμοῦ, δέν ἀποκόμισαν ἰδιαίτερο κέρδος σέ σχέση μέ ἄλλους, λόγω τῆς αὔξησης τῆς παραγωγικότητας, ἡ ὁποία, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἔχει αὔξησει τήν ἀνεργία στούς κλασσικούς βιομηχανικούς τομεῖς. Ὁ Ρόμπερτ Κάστελ, μάλιστα, μίλησε γιά πτώση στήν «κοινωνία τῶν μισθωτῶν». Ὅλο καί περισσότερο, οἱ ἄνθρωποι πληρώνονται γιά ὑπηρεσίες πού δέν ἔχουν καμμιά σχέση πιά μέ τήν παραγωγή ἀλλά μέ τήν ἀγορά. Στήν κορυφή βρίσκονται τά «χρυσά παιδιά» παντός εἴδους, πού παίρνουν μεγάλους μισθούς, ἀρκεῖ νά κερδίζουν καί πολλά χρήματα γιά λογαριασμό τῆς ἑταιρείας τους. Στήν βάση μεγαλώνει, καθῶς βλέπουμε, ὁ ἀριθμός τῶν ἀνέργων, ἐκείνων πού δέν κάνουν ἐπίσημες ἐργασίες, ἐκείνων πού ἀνήκουν στήν παραοικονομία καί πού ἐξαρτῶνται ἀπό μεγάλες ἀμοιβές ἢ ζοῦν στήν ἔνδεια. Ἡ κοινωνία πού καθορίζεται ἀπό τήν συμμετοχή τῶν ἐργαζομένων σέ ὀργανώσεις καί ἀπό τήν σχέση μεταξύ παραγωγῆς καί κέρδους εἶναι ἐκείνη πού πραγματικά περνάει σοβαρή κρίση, παρά τήν νίκη τῆς καπιταλιστικῆς λογικῆς ἔναντι τῆς βιομηχανικῆς καί, ἐν γένει, τῆς λογικῆς τῆς παραγωγῆς, ὅπως ἔχω ἤδη τονίσει. Ἡ αὔξηση αὐτή τῆς ἀνεργίας στούς μισθωτούς εἶναι περισσότερο ὀρατή σέ περιπτώσεις στίς ὁποῖες ἡ γενική εὐπάθεια ἀντικαθίσταται ἀπό τήν καθολική ἀνεργία. Ὁ Ντένις Ὀλίβνες, σέ ἓνα ἄρθρο του πού προκάλεσε πολλά σχόλια, τόνισε ὅτι ἡ Γαλλία καί ἄλλες χῶρες ἔχουν «ἐπιλεκτή ἀνεργία», δηλαδή ὅτι ἐπικέντρωσαν τήν κρίση τῆς ἀνεργίας σέ συγκεκριμένους τομεῖς. Ἡ προστασία τοῦ μι-

σθωτοῦ ἐργαζομένου στό δημόσιο, ἡ μερική του-λάχιστον προστασία τοῦ ἐνῆλικου μισθωτοῦ, καθώς καί οἱ διακανονισμοί γιά πρώτη συνταξιοδότηση, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τήν συγκέντρωση τοῦ προβλήματος τῆς ἀνεργίας πρωταρχικά στίς γυναῖκες καί ἀκόμη περισσότερο στούς νέους ἀνθρώπους, τῶν ὁποίων τά ποσοστά ἀνεργίας ἔχουν ἀγγίξει τόσο ὑψηλά ἐπίπεδα, ὥστε νά βλέπουμε σήμερα τήν ἀνάπτυξη περιοχῶν, στίς ὁποῖες οἱ νέοι ἄνθρωποι μέ κάποια ἐπαγγελματική δραστηριότητα, συνήθως ἀνειδίκευτη, ἀποτελοῦν ἐμφανῶς τήν μειονότητα. Κατά τήν διάρκεια πρόσφατων ἐπισκέψεων πού ἔκανα σέ ἐργατικές συνοικίες στήν Λυών, ἀνακάλυψα κοινωνίες τίς ὁποῖες χαρακτηρίζει ἐξ ὀλοκλήρου ἡ ἔλλειψη ἐργασίας, ὅπως ἀκριβῶς ἄλλες χαρακτηρίζονταν γιά μεγάλο διάστημα ἀπό τό σκληρό ὥραριο ἐργασίας καί ἀπό τήν ἐκμετάλλευση τῶν ἐργαζομένων.

3. Αὐτός εἶναι καί ὁ λόγος πού ἡ ἰδέα τῆς ἐκμετάλλευσης ἔχει σήμερα ἀντικατασταθεῖ ἀπό τήν ἰδέα τοῦ ἀποκλεισμοῦ. Ὅσοι εἶναι θύματα αὐτοῦ τοῦ ἀποκλεισμοῦ σπάνια χρησιμοποιοῦν τόν ὄρο αὐτό, ὁ ὁποῖος τούς δίνει τήν ἐντύπωση ὅτι τούς κατατάσσει ἔξω ἀπό τήν κοινωνία καί, συνεπῶς, τούς ἐμποδίζει νά βροῦν ξανά δουλειά καί νά συμμετέχουν σέ ἄλλες κοινωνικές δραστηριότητες. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πῶς παντοῦ, ἀκόμη καί σέ περιπτώσεις κατά τίς ὁποῖες ἡ ἔλλειψη ἐργασίας ἀφορᾷ πιά συγκεκριμένες κατηγορίες ἀνθρώπων, ἕνα πολύ μεγάλο ποσοστό τῶν ἀνέργων ἀνήκει στόν ἐνεργό πληθυσμό. Ἀλλά ἡ κοινή γνώμη δικαίως εἶναι περισσότερο εὐαίσθητη στήν αὐξηση τῶν ποσοστῶν τῆς μακρόχρονης ἀνεργίας καί στό γεγονός ὅτι τά ὀφέλῃ μιᾶς ἐπανεκπαίδευσης, παρ' ὅλο πού βοηθοῦν στήν ἐπιβίωση, δέν βοηθοῦν ἐπαρκῶς στήν ἐπανένταξη. Σάν νά μήν ἔχει ἡ κοινωνία μας πιά δουλειές γιά ὅλους. Καί οἱ κατηγορίες πού βαρύνουν τούς ἀσχοῦντες ταυτόχρονα πολλά ἐπαγγέλματα, ὅσους κάνουν ὑπερωρίες ἢ ἐργάζονται ἐπί πληρωμῆ ἐνῶ ταυτόχρονα παίρνουν σύνταξη ἀπό τό δημόσιο ἢ ἀπό τό στρατιωτικό σῶμα, ὅπως ὅλοι γνωρίζουμε, ἰσχύουν γιά ἕναν πολύ περιορισμένο ἀριθμό περιπτώσεων. Δέν ὑπάρχουν ἀρκετές δουλειές γιά ὅλους: αὐτή εἶναι ἡ κρατούσα ἀποψη καί εἶναι τόσο διαδεδομένη, ὥστε ἀπεργίες πού ἐγιναν σέ προστατευμένους τομεῖς εἶχαν, παρ' ὅλα ταῦτα, τήν ὑποστήριξη τῆς κοινῆς γνώμης, ἡ ὁποία, ὑπό ἄλλες συνθήκες, θά χαρακτήριζε τούς ἀπεργούς ὡς προνομιοῦχους ἢ τουλάχιστον ὡς ὑπερασπιστές τοῦ στάτους κβό.

4. Ἡ ὡς ἄνω περιγραφή ἦταν — καί ἀκόμη εἶναι — ἕνας ἀπό τούς βασικότερους λόγους τῆς ἐστρατείας γιά λιγότερες ὥρες ἐργασίας τήν ἐβδομάδα, ἡ ὁποία συχνά ἀναφέρεται ὡς ἰσομερῆς κατανομή τῆς ἐργασίας — ἔκφραση πού ἐνισχύει περαιτέρω τήν ἰδέα ὅτι τό ζήτημα ἐν προκειμένῳ εἶναι ἡ κατανομή ἀνεπαρκῶς ἐργασίας. Ἡ ἰδέα αὐτή, ὅμως, εἶναι μᾶλλον πρωτοποριακή παρᾷ ἀφορᾷ στά κοινωνικά μέτρα πράγματι γιά τήν καταπολέμηση τῆς ἀνεργίας. Καί τοῦτο διότι αὐτά τά μέτρα ἀπλῶς ἀποκρύπτουν τήν ἀνεργία ἢ μέ τή δημιουργία διαφόρων ἐκπαιδευτικῶν δῆθεν προγραμμάτων (πού, βέβαια, δέν ὁδηγοῦν σέ καμμιά οὐσιαστική ἐπαγγελματική ἐκπαίδευση) ἢ μέ τήν αὐξηση τῶν τομέων πού θεωροῦνται κορεσμένοι (μιᾶ τεχνική πού χρησιμοποιήθηκε πολύ στήν Ὑλλανδία) ἢ μέ τήν ἄσκηση πίεσης γιά μερική ἀπασχόληση. Τό ὄραμα, λοιπόν, πού κρύβεται πίσω ἀπό τόν γαλλικό νόμο γιά τίς 35 ὥρες ἐργασίας, τό ὁποῖο μπορεῖ κάλλιστα νά ἀποτελέσει πρότυπο γιά τήν Ἰσπανία καί τήν Ἰταλία (ἤδη ἐφαρμοσμένο σέ πολλούς τομεῖς τῆς γερμανικῆς οἰκονομίας ὡς καρπός συλλογικῶν διαπραγματεύσεων) ἴσως νά εἶναι ἐν τέλει πολύ πιό θετικό ἀπό ὅ,τι συνήθως νομίζουμε. Τό ζητούμενο δέν εἶναι ἡ καθιέρωση μιᾶς ἐβδομάδας μέ λιγότερες ὥρες ἐργασίας καί μέ τόν ἴδιο μισθό, πράγμα πού θά αὐξήσει ἐνδεχομένως τό κόστος τῆς παραγωγῆς καί θά ὁδηγήσει στήν ἀνοδο τῆς ἀνεργίας λόγω μείωσης τῆς ἀνταγωνιστικότητας, ἀλλά τό ἀκριβῶς ἀντίθετο. Τό ζητούμενο εἶναι ἡ μεταφορά τῶν κονδυλίων τοῦ κράτους, πού προορίζονται γιά τήν ἐνίσχυση τῶν ἐπιχειρήσεων, καί ἡ ἀποζημίωση τῶν ἀνέργων, γιά νά δημιουργηθοῦν ἔτσι νέες θέσεις ἐργασίας, οἱ ὁποῖες τουλάχιστον εὐθύς ἐξαρχῆς θά λαμβάνουν μεγάλες ἐπιδοτήσεις ἀπό τό κράτος. Μιά τέτοια πρωτοβουλία εἶναι πιθανή ὅταν τό κόστος ἐνός ἀνέργου εἶναι περίπου ἐξ ἴσου ὑψηλό μέ τό ἀντίστοιχο ἐνός ἡμειδιευμένου ἐργαζομένου. Ἡ μεταφορά κονδυλίων τοῦ κράτους πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς δημιουργίας θέσεων ἐργασίας καθιστᾷ τίς τελευταῖες σχετικᾶ φθηνές καί ἔχει ἐπί πλέον τό ἐξῆς δημοσιονομικό πλεονέκτημα: μετατρέπει τίς ἐπιδοτήσεις σέ εἰσοδήματα, ἀπό τά ὁποῖα οἱ εἰσφορές ἀφαιροῦνται, πράγμα πού βελτιώνει δημοσιονομικά τήν Κοινωνική Ἀσφάλιση. Αὐτές ὅμως οἱ κριτικές ἔχουν ὡς στόχο τήν ἀδιάλειπτη ἀνικανότητα τῆς Γαλλίας νά διοργανώσει συλλογικές διαπραγματεύσεις (τόσο τό 1936, τό 1968 ὅσο καί τό 1997) καί, ἐπομένως, νά μήν μπορεῖ νά ἐπιρεάσει τήν ἰδέα τῆς ἰσομεροῦς κατανομῆς

της άνεργίας. Τό δεύτερο μάλιστα έχει τόσο θετική όσο και άρνητική πλευρά. Η θετική του πλευρά είναι ότι υποστηρίζει τήν αξία της εργασίας για τήν προσωπική ταυτότητα του κάθε ανθρώπου. Η άρνητική πλευρά του είναι ότι ενισχύει τήν ιδέα της μή ύπάρξεως εργασίας και ότι, στην πράξη, οι μισθωτοί θά έπρεπε νά κάνουν θυσίες, ώστε οι άνεργοι νά βρούν άπασχόληση. Η ιδέα αυτή είναι σωστή, διότι τό κράτος δέν εξασφαλίζει τήν χρηματοδότηση της μείωσης της νόμιμης εργάσιμης έβδομάδας. Προϋποτίθεται επίσης σταθερότητα στους μισθούς, παρ' όλη τήν ραγδαία άνητηση της παραγωγής. Έπομένως, αυτό τό μέτρο, πού αποτελεί τόν προάγγελο ενός πολύ θετικού μηνύματος (συγκεκριμένα, διότι ενισχύει τήν ιδέα της εργασίας, σέ αντίθεση μέ τίς κρατικές ενισχύσεις και τά επιδόματα προνοίας), αναπόφευκτα θά έρμηνευθεί από πολλούς ως έπαλήθευση του πιά διαδεδομένου φόβου: ότι δέν υπάρχει αρκετή δουλειά για όλους — φόβου πού έχει γίνει ακόμη χειρότερος: ότι, δηλαδή, θά υπάρχει όλοένα και λιγότερη δουλειά για τόν κόσμο. Η έκφραση αυτή δέν έννοεί τήν θετική εμφάνιση της κοινωνίας του ελεύθερου χρόνου, αλλά αντιθέτως υπαινίσσεται τήν έλλειψη εργασίας, πού μέ τήν σειρά της συνεπάγεται για τούς περισσότερους από τούς μισθωτούς εργαζομένους και άνέργους τήν επιδείνωση και κατάρρευση του συστήματος του Κράτους Πρόνοιας, τό όποιο βασίζεται στις συνεισφορές των εργοδοτών και των μισθωτών.

Η εργασία και τό αντικείμενό της

Αυτή η ανάλυση του νόμου περί διανομής της εργασίας δηλοϊ τήν κεντρική σημασία πού έχουν οι αναφορές στον καθοριστικό ρόλο της εργασίας ως προς τήν διαμόρφωση της ανθρώπινης προσωπικότητας, δηλαδή τήν *ικανότητα του ανθρώπου νά προσδίδει ένα νόημα στις καταστάσεις αυτές και νά τίς μετατρέπει σέ προσωπικές εμπειρίες του*. Ωστόσο, μπορούμε νά ασχοληθούμε μέ αυτό τό εξαιρετικά σημαντικό θέμα μόνο αφού πρώτα έντοπίσουμε τήν επιδείνωση του λεγόμενου πολιτισμικού προτύπου της βιομηχανικής κοινωνίας, τό όποιο επικεντρώνεται όχι στην εργασία, αλλά, αντιθέτως, στην παραγωγή, στον ρασιοναλισμό και στό κέρδος. Οι πρωταγωνιστές της θεωρήθηκαν πολύ λιγότερο σημαντικοί από τίς ίδιες τίς μεθόδους της παραγωγής. Τό επιχειρηματικό πνεύμα, δηλαδή η άνάληψη του καπιταλιστικού κινδύνου, οι μέθοδοι του ρασιοναλι-

σμου και, από τήν άλλη πλευρά, οι αύξανόμενες αντιφάσεις του λεγόμενου καπιταλιστικού συστήματος αποτέλεσαν τήν θεμελιώδη άρχή του βιομηχανικού πολιτισμού. Οι πρωταρχικές ιδέες άναφέρονται στην *οικονομία, στις επενδύσεις, στην προσπάθεια, στην ενέργεια και στην πρόβλεψη*: όλα αυτά συνδέονται, μερικές φορές πολύ στενά, μέ τήν ιδέα της εργασίας. Άλλά, έν αντιθέσει μέ τήν σημερινή περιγραφή της βιομηχανικής κοινωνίας, η ιδέα της εργασίας δέν κατέλαβε κεντρική θέση, διότι η βιομηχανική άντίληψη είναι τόσο *επιστημονική* όσο και *νατουραλιστική*, όπως ήταν και η προηγούμενη φιλοσοφία του Διαφωτισμού. Η ιδέα της προόδου δείχνει καθαρά πώς οι κοινωνικές αλλαγές εξαρτώνται από έναν *όλοένα αύξανόμενο έλεγχο στην φύση*: και αυτές οι αλλαγές καθορίζονται διά της τεχνολογικής δημιουργίας, της σταθερής ποιότητας ζωής και της κοινωνικής κινήτικότητας. Ο ίδιος ο εργαζόμενος αποτελεί άπλως μία κεντρική φιγούρα στην βιομηχανική κοινωνία ως παράγων της παραγωγής ή ως ύφιστάμενος εκμετάλλευση προλετάριος. Άκόμη και άν οι εργαζόμενοι όλου του κόσμου ένωθούν σέ διεθνές επίπεδο, ακόμα και άν ορθολογικοποιήσουμε τήν εργασία στα πλαίσια μιας πρωτοποριακής προσπάθειας και ανακαλύψουμε έν τέλει τήν καλύτερη δυνατή όδό, η εργασία αλλά και η σχέση του εργαζομένου μέ τήν δουλειά του όπωςσδήποτε δέν έχουν κεντρική θέση: μάλιστα, ίσα πού συμμετέχουν στην διαμόρφωση των ιδεών η στις συζητήσεις και διαμάχες μιας βιομηχανικής κοινωνίας, η οποία έχει η ίδια θεσπιστεί πρωτίστως πάνω σέ *οικονομική βάση* και έπειτα σέ *τεχνική η πολιτική βάση*. Στην πράξη, ωστόσο, ποτέ δέν λαμβάνει υπ' όψιν της τήν εργασία αυτή καθ' έαυτήν η τήν σημασία της για τόν ίδιο τόν εργαζόμενο.

Δέν είναι τυχαίο ότι η λεγόμενη κοινωνιολογία της εργασίας, πού κανονικά θά έπρεπε νά αρχίζει από τήν βιομηχανική κοινωνιολογία, εμφανίστηκε αρκετά αργά, ένω, αντιθέτως, από τήν αρχή της ευρωπαϊκής εκβιομηχανοποίησης, από τόν Μάρξ στον Ντυρκαίμ και τόν Βέμπερ, η σκέψη περί βιομηχανικής κοινωνίας ήταν τόσο έντονη, ώστε η κοινωνιολογία μπορούσε νά όριστεί ως *μία κριτική ανάλυση της βιομηχανικής κοινωνίας*. Έπρεπε νά περιμένουμε τήν δεκαετία του 1930, και συγκεκριμένα τή πρώτη έρευνα πού έγινε από τόν Φ. Ρέθλισμπεργκ, της εταιρείας *Western Electric*, και, κατόπιν, μετά τή λήξη του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, ένα πλήθος

από μελέτες και αναλύσεις πού έγιναν στην Μεγάλη Βρετανία, στην Γερμανία, στο Βέλγιο, στην Ιταλία και στην Γαλλία και, πάνω από όλα, τό σπουδαίο έργο του Τζώρτζ Φρήντμαν, για νά βγει τό θέμα τής εργασίας στό προσκήνιο (*Problèmes humains du machinisme industriel* — 1948, *Où va le travail humain* — 1953 και *Le travail en miettes* — 1956) ὁ Τζώρτζ Φρήντμαν προώθησε σημαντικά τήν ανάπτυξη τής ὅλης σκέψης περί τής εργασίας. Τό έργο τῶν ψυχολόγων και τῶν ἐργονομιστῶν ἐπίσης συνεισέφερε πλούσιο ὕλικό. Σήμερα καταπιανόμαστε τόσο μέ τήν πραγματικότητα τής ἀνεργίας και ἐπομένως μέ τά προβλήματα τής ἀπασχόλησης ἐν γένει, ὥστε συχνά αἰσθανόμαστε ἀπομακρυσμένοι ἀπό τό καθαυτό ζήτημα τής εργασίας και τής ὅλης διερεύνησης γύρω ἀπό τό ζήτημα τής ιδέας τής εργασίας, πού έγινε μεταξύ τοῦ 1945 και 1970 κυρίως. Συγκεκριμένα, εἶχαν ἀναλυθεῖ δύο θέματα. Τό πρῶτο ἀφοροῦσε τούς δεσμούς μεταξύ τής τεχνολογικῆς και ἐπαγγελματικῆς ἀνάπτυξης και ἐπικεντρώθηκε στίς μορφές τής μαζικῆς παραγωγῆς, συγκεκριμένα δέ στήν ἐργασία σέ γραμμές παραγωγῆς ἢ σέ καθορισμένες ποσοτώσεις και στά ψυχολογικά ἀποτελέσματα αὐτοῦ τοῦ περιορισμοῦ. Οἱ μελέτες σχετικά μέ τήν συμπεριφορά τῶν ἐργατῶν ἦταν ἀκόμη πιό ἐνδιαφέρουσες. Ἐνώ ἡ ιδέα τής πάλης τῶν τάξεων εἶχε συνδεθεῖ μέ τήν οικονομική ἀνάλυση τῶν ἀντιφάσεων τοῦ καπιταλισμοῦ, ἐμφανίστηκε ἡ ιδέα τής «ἐργατικῆς ταξικῆς συνείδησης» για νά ἐρμηνεύσει τίς μεγάλης κλίμακας ἐργατικές συγκρούσεις. Ἐπίσης, μέ τήν ιδέα αὐτή ἐπιχειρήθηκε νά ἐρμηνευθεῖ ἡ σχέση μεταξύ τής ταξικῆς συνείδησης και τῶν προβλημάτων που προκαλοῦν οἱ εἰδικευμένοι ἐργάτες, και τής ὀρθολογικῆς ὀργάνωσης τής βιομηχανικῆς ἐργασίας, πού συνδέεται εὐθέως μέ τίς ἐπιδιώξεις τῶν ἐργοδοτῶν και μέ τήν αὔξηση τοῦ κέρδους. Αὐτή ἡ ἀλλαγή προοπτικῆς εἶναι πολύ σημαντική, ἀφοῦ ἀντικαθιστᾶ μιᾶ ἀνάλυση πού ἐπικεντρώνεται στό σύστημα με μιάν ἄλλη, πού ἐπικεντρώνεται στόν ἀνθρώπινο παρά-

(φωτογραφία τοῦ Ηλία Μπουργιώτη, ἀπό τό περιοδ. FLAME OF LIFE)

γοντα. Στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα, ἓνας μαθητής τοῦ Ντυρκαίμ, ὁ Μωρίς Χάλμπγουοκς, ἐξήγησε τήν συμπεριφορά τῶν ἐργατῶν και συγκεκριμένα τόν τρόπο κατανάλωσης (πού εἶχε ἀναλυθεῖ λεπτομερῶς ἀπό διάφορες γερμανικές μελέτες για τόν προϋπολογισμό) μέ τό γεγονός ὅτι ἡ κοινωνία εἶχε περιορίσει τούς ἐργάτες ὡς πρός τά ὕλικά ἀγαθά και, ἐπομένως, οἱ τελευταῖοι εἶχαν τεθεῖ ἐκτός τής ὅλης ἐμπορικῆς δραστηριότητας πού ἀποτελοῦσε τό κέντρο τής κοινωνικῆς ζωῆς. Τό ἐπιχείρημα αὐτό προφανῶς βρίσκεται σε πλήρη ἀντίθεση μέ τήν ἀντίστοιχη ἀποψη, πού πρεσβεῦει ὅτι οἱ ἐργάτες προσπαθοῦν τάχα νά ἀναλάβουν τόν ἔλεγχο τῶν δικῶν τους δραστηριοτήτων, νά ἀποκτήσουν κάποια αὐτονομία και γι' αὐτό συγ-

κρούονται μέ τις ἀποκαλούμενες ἐπιστημονικές μεθόδους ὀργάνωσης τῆς ἐργασίας, οἱ ὁποῖες κατευθύνονται ἀπό μιὰ ἐργοδοτική ἀντίληψη, πού εὐστοχα συνοψίζεται στήν ἐξῆς φράση: «Δέν ζητοῦμε ἀπό τούς μισθωτούς νά σκέπτονται. Ὑπάρχουν ἄλλοι πού πληρώνονται γι' αὐτό». Ἐξ οὗ καί ἡ κεντρική, ἴσως δέ καί ὑπερβολική σημασία ἡ ὁποία δόθηκε στήν γραμμική παραγωγῆς, πού ποτέ δέν ἐπικράτησε ὡς κύριο πρότυπο παραγωγικῆς διαδικασίας ἀλλά πού συμβόλιζε ἀκριβῶς τό τέλος τῆς αὐτονομίας, τήν ἀπανθρωπιά πού κατήγγειλαν στίς ταινίες τους ὁ Τσάρλυ Τσάπλιν καί ὁ Ρενέ Κλαίρ. Ἐξ οὗ, ἐπίσης, καί ἡ περισσότερο οἰκουμενική εἰκόνα ἑνός μηχανοποιημένου, ἀπάνθρωπου κόσμου, ὅπως παρουσιάστηκε στίς ταινίες τοῦ Μουρνάου ἢ τοῦ Φρίτς Λάνγκ.

Παρά τό γεγονός ὅτι ὡς μόνη μέριμνά της ἡ βιομηχανική κοινωνία εἶχε, πράγματι, τήν παραγωγή καί τό κέρδος, μόνο στό τέλος τῆς ἱστορίας της καί μάλιστα κατὰ τήν εἴσοδό μας σέ μιὰ μεταβιομηχανική κοινωνία κατόρθωσε ἡ ἰδέα τῆς ἐργασίας νά ἀποκτήσει κάποια κεντρική σημασία. Ἀρχικά, γιά νά ἀποδοκιμάσει τήν ἀποξένωση στήν ἐργασία. Πιό πρόσφατα, γιά νά τονίσει τήν αὐξανόμενη σημασία πού ἔχει ἡ γνώση στήν οικονομική ἀνάπτυξη. Καί στίς δύο περιπτώσεις, ἡ προσοχή ἐστιάζεται στήν ἐργασία καί στόν ἐργαζόμενο, στήν ἐργασία ἐπομένως ὡς πράξη καί ὄχι πιά στό πλαίσιο τοῦ βιομηχανικοῦ ἢ τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος.

Εἶναι παράδοξο τό γεγονός ὅτι γίνεται σ' ἀλήθεια τόσος λόγος γιά τό τέλος τῆς ἐργασίας σέ μιὰ ἐποχή πού ἡ ἐργασία ἔχει πιά ἀναγνωριστεῖ πολύ περισσότερο ἀπό ὅ,τι στό παρελθόν ὡς κύριος παράγων στήν δημιουργία ἑνός ὑπεύθυνου καί αὐτόνομου πρωταγωνιστή. Αὐτή ἡ μεταστροφή προοπτικῆς ἐκτείνεται ἀκόμη περισσότερο καί ἀποτελεῖ ἕναν ἀπό τούς κύριους συντελεστές τῶν σημερινῶν ἀλλαγῶν στήν κοινωνιολογική ἀνάλυση ἐν γένει. Ἡ εἰκόνα πού καθορίζει τήν κρίσιμη ἀποψή μας περί κοινωνικῆς ζωῆς εἶναι ἡ εἰκόνα ἑνός ἀνθρώπου ἢ μιᾶς ομάδας ἀσφυκτικά παγιδευμένων ἀνάμεσα σέ ἕνα παγκοσμιοποιημένο οικονομικό σύστημα, πού φαίνεται πιά οὐτοπικό, καί σέ μιὰ μορφή νεο-κοινοτισμοῦ, παθιασμένου μέ ἰδέες ἀγνόητας καί ὁμοιογένειας. Ἀναρωτιόμαστε πραγματικά πῶς ἄραγε αὐτός ὁ ἀνθρώπος ἢ ἡ ὅποια ομάδα μπορεῖ νά ἀποκτήσει κάποια αὐτονομία, ὅταν βρίσκεται στό ἕλεος δύο ἀρχῶν τόσο διαμετρικά ἀντίθετων πρὸς τήν αὐ-

τονομία τοῦ κοινωνικοῦ παράγοντα. Χειραγωγούμενος ἀπό τίς ἀγορές καί ἀπό μιὰ κοινωνία παραγωγῆς, ἀπό τόν καταναλωτισμό ἢ ἀπό τίς μαζικές ἐπικοινωνίες ἢ, ἀντίθετα, ἐλεγχόμενος ἀπό μιὰ κοινοτική ἐξουσία πού ἀπαγορεύει κάθε ἰδιαιτερότητα ἀλλά καί κάθε ἀτομικισμό, ὁ ἀνθρώπινος παράγων φαίνεται καταδικασμένος νά ἐξαφανιστεῖ, ἡ κοινωνική ζωὴ ἐξαντλεῖται στήν σύγκρουση τῶν οικονομικῶν καί πολιτικῶν δυνάμεων, ἀφ' ἑνός, καί τῆς πολιτισμικῆς ταυτότητας ἀφ' ἑτέρου. Στήν περίπτωση αὐτή, ὁ κοινωνιολόγος δέν μπορεῖ νά κάνει τίποτε περισσότερο ἀπό τό νά ἐκθέσει ἀπλῶς αὐτές τίς δύο συγκρουόμενες καί ἀλληλοσυμπληρούμενες δυνάμεις τῆς κυριαρχίας καί τῆς καταπίεσης.

Τό στήν οὐσία ἀπαισιόδοξο αὐτό συμπέρασμα εἶναι ὅπωςδήποτε πολύ ἀκραίο, ἀκόμη καί λανθασμένο, διότι δέν λαμβάνει καθόλου ὑπ' ὄψιν του τίς πρωτοβουλίες πού παίρνει ὁ ἀνθρώπινος παράγων, προκειμένου νά δημιουργήσει ἕναν χῶρο αὐτονομίας του καί ἐπομένως νά σταθεῖ ὡς ἐλεύθερος καί ὑπεύθυνος ὑπήκοος. Ἀπό τήν μία πλευρά, ἡ κοσμική σκέψη πάντα ἀντιστέκεται στήν θεοκρατική κυριαρχία τῶν θρησκευτικῶν κοινωνιῶν. Αὐτή ἡ κοσμική τάση (secularism) μπόρεσε νά διασφαλίσει ἀξίες καί πεποιθήσεις κρατώντας τις χωριστά ἀπό τήν κοινωνική τους ἐκφραση ὑπό τήν μορφή νόμων καί ἐθίμων, πού δέν κατόρθωσαν νά ἐπιβληθοῦν ὡς φορεῖς ἐκφραστικοί μέ τρόπο ἄμεσο καί δεσμευτικό αὐτῶν τῶν πεποιθησιῶν. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, καί αὐτό μᾶς ἀφορᾷ περισσότερο ἐν προκειμένῳ, ἡ ἀπάντηση τῶν κοινωνικῶν παραγόντων στήν λογική τῆς ἀγορᾶς καί τοῦ ἀνταγωνισμοῦ εἶναι ὅτι ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ μέσο γιά τήν αὐτο-κατασκευή ἑνός ἐλεύθερου προσώπου καί ὑπάρχου. Παντοῦ σήμερα βλέπουμε τήν σύγκρουση τῆς παραγωγῆς (ἡ ὁποία πρέπει νά γίνεται ὀλοένα πιό εὐκαμπτη) καί τῆς ἐργασίας (ἡ ὁποία γίνεται ὀλο καί περισσότερο ἐπαγγελματική), ἡ ὁποία ὡς ἐκ τούτου ἀπαιτεῖ αὐτονομία καί συνέχεια οὐ μὴν ἀλλά καί δυνατότητα αὐτοπροσδιορισμοῦ ὡς πρὸς τόν τρόπο πραγμάτωσής της. Παρ' ὅλο πού ἀκόμη ἀσχολούμαστε μέ εἰδικούς καί ἐπιτροπές παντός εἶδους ἀντί νά δημιουργήσουμε πραγματικά καινούργια κοινωνικά προγράμματα, εἶναι φανερό πῶς τό σημαντικότερο κοινωνικό πρόβλημα σήμερα εἶναι ἡ συμφιλίωση τοῦ ἀπρόβλεπτου καί ἀσυνεχοῦς τῶν οικονομικῶν καταστάσεων μέ τήν ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπινου παράγοντα γιά προβλεψιμότητα καί συνέχεια, συγκεκριμένα στήν σφαῖρα τῆς οικονομικῆς ζωῆς.

Ἀκριβῶς στήν ἐμπειρία τῆς ἐργασίας οἱ ἄνθρωποι, ἐργαζόμενοι ἢ ὄχι, μαθητές καί φοιτητές, ἄνεργοι ἢ συνταξιούχοι, μποροῦν καί πρέπει νά προφυλάσσονται ἔναντι τῶν περιορισμῶν τῆς ἀγορᾶς. *Εἶναι πολύ δύσκολο καί ἴσως ἀδύνατο γιά ἕναν ἄνθρωπο νά φτάσει σέ ἕναν ὀρισμένο βαθμό αὐτοτέλειας, ἂν δέν μπορέσει νά διαχωρίσει τήν δουλειά του ἀπό τό ἐκάστοτε οἰκονομικό σύστημα, ἂν δέν μπορεῖ ὁ ἴδιος νά ἐλέγχει ὡς ἕναν βαθμό τήν δουλειά του, ἰδίως δέ ὅταν οὔτε αὐτός οὔτε ἡ κυβέρνησις τῆς χώρας μποροῦν ἐπαρκῶς νά ἐλέγχουν τό οἰκονομικό σύστημα στήν ὅλη ἐμβέλειά του.*

Ἄλλοι πιστεύουν ὅτι, μέ τήν ἀναζήτησι τῆς ἀπόλαυσης μόνο, μποροῦν νά ξεφύγουν ἀπό τήν δύναμη τῆς οἰκονομίας ὅσο καί ἀπό τόν κοινοτικό φονταμενταλισμό, δέν ἔχουν ἄδικο, ἀρκεῖ νά προστατεύονται ἀπό τίς δυνάμεις αὐτές μέ τόν ἐπαγγελματισμό τους, ἀπό τήν μία πλευρά, καί τήν ἰκανότητά τους νά ἀντιστέκονται στήν κοινοτική πίεσι ἀπό τήν ἄλλη. Ἡ ἐργασία μπορεῖ νά παράσχει μιά κάποια προστασία, ὑπό τήν ἐννοια ὅτι ἕνας ἄνθρωπος μπορεῖ χάρις σέ αὐτήν νά ἔχει τόν δικό του ἀτομικό χῶρο, δίχως ἀπαιτήτως νά τόν χρησιμοποιεῖ ὡς βάση ἀντίστασις σέ αὐτές τίς δυνάμεις, ἰδίως ὅταν αὐτές περιορίζονται ἀπό φιλελεύθερους θεσμούς. Ὅπως καί νά ἔχει πάντως, εἶναι εὐκολότερο γιά κάποιον πού ἔχει τήν ἐπαγγελματική καί οἰκονομική στήριξι τῆς δουλειᾶς του, νά ἰκανοποιήσῃ τά προσωπικά του γούστα.

Διστάζουμε στό σημεῖο αὐτό νά συμμεριστοῦμε τίς ἀμέτρητες ἀπόψεις πού συνδέουν τήν ἀνεργία μέ τήν κοινωνική καί ψυχολογική ἀποδιοργάνωσι τῶν νέων ἀνθρώπων πού δέν ἔχουν δουλειά. Δέν νοεῖται ὅμως νά συζητοῦμε γιά τήν ἰδέα τῆς ἐργασίας, θεωρώντας τήν ἀπελευθερωτική τρόπον τινά τοῦ ἀνθρώπου, δίχως πρῶτα νά ἐπισημάνουμε πῶς ἡ ἀνεργία συχνά τόν ὀδηγεῖ σέ πρωτογενεῖς ὁμάδες (συμμορίες, αἱρέσεις ἢ ἐθνικιστικές ὀργανώσεις) καί, τελικά, τόν θέτει ὑπό τόν περιορισμό καί τήν πίεσίν του ἢ, σέ ἄλλες περιπτώσεις, τόν ὀδηγεῖ σέ ἐντελῶς διαφορετικές μορφές ἐργασίας, εἴτε περιθωριακές, περιστασιακές εἴτε καί παράνομες. Εἶναι ἀλήθεια πῶς νέοι μέ λιγοστά προσόντα, σπάνια βρίσκουν τήν προσωπική τους ταυτότητα μέσω τῆς ἐργασίας τους. Δέν νιώθουν καμμία δέσμευσι ἀπέναντι σέ κάτι πού δέν κεντρίζει τό ἐνδιαφέρον τους καί πού δέν εἶναι τίποτα παραπάνω ἀπό ἕνα μέσο γιά νά βγάλουν τά πρὸς τό ζῆν. Ἡ στάσι αὐ-

τή, πού ὄλοι γνωρίζουμε ἐκ πείρας, διαδίδεται ὀλοένα καί περισσότερο, δεδομένου ὅτι τά θέλγητρα τοῦ καταναλωτισμοῦ αὐξάνονται συνεχῶς, ἐνῶ, ἀντίστοιχα, γιά τήν ἐργασία ἢ τήν παραγωγή, σύμφωνα μέ τήν πλειονότητα πάντα, δέν ὑπάρχουν καῖν. Γιά νά εἶμαστε ὅμως πιό ἀκριβεῖς, τό γεγονός ὅτι μέσω τῆς ἐργασίας δέν μπορεῖ νά διαμορφωθεῖ ἡ προσωπική ταυτότητα τοῦ κάθε ἀνθρώπου μᾶλλον παίρνει ἄλλες μορφές — δέν παίρνει μεγαλύτερες διαστάσεις ὡς φαινόμενο. Γιά μεγάλο διάστημα, ἡ δουλειά ἦταν ἀπλῶς μιά ἀναγκαιότητα γιά τήν πλειονότητα τῶν ἀνθρώπων, πού τήν θεωροῦσαν χρέος τους καί μερικές φορές πραγματική ἀτυχία. Οἱ ἀπόψεις αὐτές δέν ὑπάρχουν πιά ἢ τουλάχιστον ἔχουν περιοριστεῖ σημαντικά: ἀναγνωρίζουν μιά οἰκονομική ἀναγκαιότητα (πιό περιορισμένη πλέον ἀπό ὅ,τι στό παρελθόν), ἡ ὁποία μπορεῖ νά ἰκανοποιηθεῖ μέ τήν προσωρινή ἢ περιστασιακή ἐργασία. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, τόνισα ἤδη πῶς ἡ ἐπαγγελματικοποίηση τῆς ἐργασίας ἔχει ἐξαπλωθεῖ καί, ὡς ἐκ τούτου, μποροῦμε νά προσδώσουμε εὐρύτερο νόημα στήν ἐμπειρία τῆς ἐργασίας.

Δέν εἶναι καθόλου πρωτότυπο νά ποῦμε πῶς ἡ ἐργασία ἀποτελεῖ συχνά ἀγγараία. Κάποιος δικαίως θά σκεφτόταν ὅτι κάτι τέτοιο συνέβαινε πιό συχνά ὅταν μοναδικός τῆς σκοπός ἦταν ἡ ἐπιβίωσι μας· καί ὅτι εἶναι πολύ πιό εὐκολο γιά πολλούς σήμερα, ἂν ἔχουν κάποια δουλειά, νά συνδυάσουν, βάσει τοῦ προσωπικοῦ τους γούστου, δραστηριότητες πέρα ἀπό τήν ἐργασία τους.

Συμπέρασμα

Εἶναι δύσκολο νά προχωρήσουμε παραπέρα, δίχως νά ἐπιστρέψουμε στήν ἀρχική μας βάση καί νά ἀποσαφηνίσουμε, ὅσο τό δυνατόν περισσότερο, τίς πολιτισμικές κατευθύνσεις πού καθορίζουν τίς θέσεις πού ἐν προκειμένῳ υἱοθετήσαμε. Μιά θέση ὡς ἐπί τό πλεῖστον ἀποδεκτή εἶναι ὅτι ἡ κοινωνία μας ἀτομικοποιεῖται, ὅτι κάθε ἀναφορά σέ μὴ κοινωνικές ἀρχές, στό γενικό ἐνδιαφέρον καί στό καθῆκον γίνεται ὀλοένα καί λιγότερο σημαντική. Ἐφόσον ἡ ἐργασία, ἡ οἰκογένεια καί τό σχολεῖο ἀποτελοῦν κατά παράδοσι τόν κανόνα, ἐνῶ ἡ ἐργασία ἐμφανίζεται ὡς κοινωνικό καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου, ἀναμφίβολα δέν μπορεῖ κανεὶς νά ὀμιλεῖ γιά τό τέλος τοῦ κοινωνικοῦ ἤθους τῆς ἐργασίας. Ἀλλά, ἐπιμένω, τοῦτο εἶναι ἀνάλογο πρὸς τήν χαλάρωσι τῆς οἰκογένειας ὡς κοινωνικοῦ παράγοντα καί τήν ἀντί-

θεση του εκπαιδευτικού συστήματος για μία εις βάθος επανεξέταση των λειτουργιών του — κάτι που δεν μπορεί να αναβάλλεται για πολύ ακόμη. Οι άνθρωποι δεν αισθάνονται πιά ότι υπηρετούν την κοινωνία και η εργασία δεν ορίζεται πιά ως κοινωνική υποχρέωση. Εκείνο, όμως, που υποδεικνύουν οι αλλαγές αυτές είναι ότι, αναμφίβολα, μία συζήτηση αρχίζει εκεί που άλλοι πιστεύουν πώς τελειώνει. Στην κοινωνία αυτή, όπου ο ατομικισμός κερδίζει περισσότερο έδαφος, παρά τις δύο αντίθετες απειλές της αγοράς και του κοινοτισμού, ποιά είναι λοιπόν η θέση της εργασίας; Μήπως δεν είναι τίποτε περισσότερο από έναν προάγγελο μιας άκαιρης κοινωνικής ήθικης; Μήπως δεν είναι παρά μία μορφή υποταγής στις επιταγές της αγοράς; Μήπως δεν μπορεί πιά να υπερασπίσει την επαγγελματική αυτονομία των εργαζομένων, που ήδη δέχονται την επίθεση της επιστημονικής οργάνωσης της εργασίας από τον περασμένο αιώνα, που ασφυκτιούν προφανώς από την παγκοσμιοποίηση της οικονομίας, την εξωτερίκευση ή την μεταφορά πολλών δραστηριοτήτων τους από τις εταιρείες και από την ραγδαία μετατροπή των επαγγελμαμάτων και των ικανοτήτων τους;

Παρ' όλα ταύτα, τό σκεπτικό αυτό δεν μέπειθει. Η πίεση της αγοράς συνεπάγεται εξάρτηση, ευπάθεια και αντίσταση τόσο των ατόμων όσο και των κοινωνιών, πράγμα που μόνο στην καταστροφή μπορεί να οδηγήσει. Μήπως ξεχάσαμε κιόλας τον 20ό αιώνα, διότι μπήκαμε τάχα στον 21ο τό 1989; Ο 20ός αιώνας άρχισε τό 1914, πολλές δεκαετίες μετά τή νίκη του βιομηχανικού και οικονομικού καπιταλισμού, δηλαδή μετά τον άξιοσημείωτο διαχωρισμό τής οικονομίας από τήν κοινωνία. Και ό 20ός αιώνας, από τον όποιο έμεις τώρα βγαίνουμε, δεν κυριαρχήθηκε από τήν επιστροφή των κοινωνιών, αλλά των πολιτικών ιδεολογιών είτε βασιζόμενων στον επιστημονικό ρασιοναλισμό, στον ρατσισμό, είτε στον εθνικιστικό ή θρησκευτικό φονταμενταλισμό. Έναν αιώνα μετά, λοιπόν, είναι φυσικό να αναρωτιόμαστε αν πρόκειται να εισέλθουμε για άλλη μία φορά σε έναν αιώνα ολοκληρωτισμού και χάους, μετά από είκοσι ή σαράντα χρόνια υποταγής μας στην διαστροφική εκείνη γοητεία του οικονομικού κεφαλαίου, υπό τό όνομα τώρα τής παγκοσμιοποίησης. Η καινούργια, λοιπόν, τάση είναι ή έξης: δεν πιστεύουμε πιά ότι οι έθνικοί πολιτικοί θεσμοί μπορούν να έμποδίσουν τον διαχωρισμό μεταξύ οικονομίας και κοινωνίας· δεν πιστεύουμε ότι οι ευρωπαϊκοί ή παγκόσμιοι

θεσμοί μπορούν πράγματι να αντικαταστήσουν τους έθνικούς θεσμούς που έχουν χάσει τον έλεγχο τής κατάστασης. Τό μόνο που μπορεί να αντιταχθεί σε αυτήν τήν πάρα πολύ όδυνηρή έμπειρία των κοινωνιών είναι να καταφύγουμε στον ίδιο τον ανθρώπινο παράγοντα άκριβώς, ό όποιος μοιάζει να απειλείται από αυτήν τήν διαδικασία και τήν όλη εξέμνηση τής συλλογικής ταυτότητας. Και ενώ ό τελευταίος μπορεί πράγματι να δραπετεύσει από τήν κοινωνία — ζητώντας από τή δουλειά του άπλως τά εφόδια για να τό κατορθώσει — μπορεί εν τούτοις να υπερνικήσει τήν άπειλή μόνον αν επιβληθεί ό ίδιος σε επίπεδο κοινωνικό ως αρχή στην όποία ή κοινωνία θά πρέπει να υποκύψει. Στην περίπτωση αυτή, ένα άτομο καθίσταται υπήκοος στον βαθμό που δύναμει επιβάλλεται ως εργαζόμενος και ως δημιουργός. Πέρασε πιά ή περίοδος που παρατηρούσαμε μία αντιπαράθεση ανάμεσα στις άδάμαστες δυνάμεις τής αγοράς και στην ταυτότητα των ανθρώπων. Σε πολλές περιοχές του κόσμου, μά και στους ίδιους τους διεθνείς οργανισμούς, ή ανάγκη για έναν νέο κοινωνικό έλεγχο των οικονομικών δυνάμεων αναγνωρίζεται όλοένα και περισσότερο. Όπως θά ήταν άφελές εκ μέρους μας να πιστεύουμε ότι ό νόμος μπορεί στά σοβαρά να θέσει φραγμούς στην αγορά, τό ζητούμενο και πάλι είναι αυτό (και ή πίεση που ασκείται από τήν βάση τής κοινωνίας τό φωνάζει στις κυβερνήσεις και στις αγοράς): ότι πρέπει να δημιουργηθεί ξανά μία ίσορροπία μεταξύ τής αστάθειας των αγορών και τής σταθερότητας που είναι άπαραίτητη στην ζωή των ανθρώπων. Δεν πρόκειται να δούμε τήν άνθηση μιας νέας κοινωνικής δημοκρατίας, αλλά όσο τά κράτη χάνουν τον έλεγχο των μεγαλύτερων οικονομικών προγραμμάτων τους, ή άποστολή τους θά γίνεται έτσι όλο και περισσότερο κοινωνική. Τρεις είναι οι κύριες υποχρεώσεις των πολιτικών δυνάμεων: Πρώτον, ή εξασφάλιση του τεχνολογικού εκσυγχρονισμού, δεύτερον, ή άποφυγή άπότομων κοινωνικών μεταβολών και, τρίτον, μέτρα για τήν κατανομή των μισθών. Και στις τρεις αυτές σφαίρες, ό πολιτικός διάλογος διεξάγεται μέ κύριο άξονα τό ζήτημα τής εργασίας. Οι τεχνολογικές καινοτομίες προϋποθέτουν μία στερηη επαγγελματική εκπαίδευση καθώς και τήν οικονομική ύποστήριξη των τραπεζών για τήν δημιουργία νέων εταιρειών. Η πρόληψη μεγάλων κοινωνικών κινδύνων συνίσταται πρωταρχικά στον έλεγχο που κάθε τοπική, έθνική ή ευρωπαϊκή κοινωνία θά άσκει πάνω σε όποιαδήποτε μεταβολή που συμ-

βαίνει στην δική της κλίμακα. Αυτό ζητούν οι εργαζόμενοι, και τό αίτημά τους δέν μπορεί νά θεωρηθεῖ συλλογικός συντηρητισμός. Τέλος, μπορεί ἄραγε αὐτός ὁ διαχωρισμός μεταξύ εισοδήματος καί προσόντων νά συνεχιστεῖ, ἂν πιστεύουμε ὄντως στην ἀνάγκη δημιουργίας μιᾶς κοινωνίας πληροφοριῶν, ἐπομένως μιᾶς κοινωνίας στην ὁποία οἱ δραστηριότητες ὑψηλῆς τεχνολογίας ἔχουν κεντρική σημασία; Ἦδη βλέπουμε πώς ἡ συμμαχία μεταξύ τῶν νέων τεχνολογιῶν καί τῆς ἐκστρατείας κατά τοῦ κοινωνικοῦ αποκλεισμοῦ ἐνδυναμώνει ἐκ νέου τήν πολιτική θέληση καί μᾶς ἐπαναφέρει σέ μιά κοινωνία πρόθυμη καί καθ' ὅλα ἱκανή νά ἐπιλέξει μιά δίκαιη σχέση ἀνάμεσα στην δημιουργική ἐργασία καί στην θέση τῶν εργαζομένων ὡς πρός τήν κατανομή τοῦ εισοδήματος καί τήν δημιουργία πολιτικῶν προγραμμάτων.

Γιά νά καταλήξουμε, λοιπόν, πρέπει νά παραδεχθοῦμε ὅτι ἀφήσαμε πίσω μας μιά κοινωνία παραγωγῆς βασισμένης στόν ἔλεγχο, ἀλλά αὐτό δέν σημαίνει ὅτι ἡ κοινωνία μας εἶναι ἓνα σύνολο ἀγορῶν καί ὅτι οἱ κοινωνικοί παράγοντες εἶναι ἀπλῶς οἱ καταναλωτές, τῶν ὁποίων τήν συμπεριφορά καθορίζει ἡ μάζα. Ἀντιθέτως, μετά ἀπό μιά περίοδο καπιταλιστικῆς ἀνάπτυξης, γινόμαστε τώρα αὐτόπτες μάρτυρες τῆς ἀναγέννησης μιᾶς κοινωνίας παραγωγῆς πού δέν βασίζεται πιά στην

βιομηχανία μά στίς πληροφορίες. Στην κοινωνία αὐτή ἡ τεχνολογία παίζει σημαντικό ὅσο ποτέ ρόλο καί τά προβλήματα τῆς ἐργασίας ὄχι μόνο δέν εἶναι δευτερεύοντα ἐδῶ, ἀλλά αποκτοῦν ἀμέσως κεντρική σημασία, κάτι πού δέν ἴσχυε τόσο στην βιομηχανική κοινωνία. Ὑπάρχουν δύο λόγοι γιά αὐτό. Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι ἡ ἐπικράτηση τῆς ἀγορᾶς ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τήν αὐξανόμενη ἀνισότητα καί τήν ἀνοδο τοῦ κοινωνικοῦ αποκλεισμοῦ καί τῆς ἀνεργίας, διότι ἀκριβῶς ἡ ἀπόρριψη τῆς ἀνεργίας ἀπέτελεσε ὡς τώρα τήν βασική πολιτική δύναμη. Ὁ δεύτερος λόγος εἶναι ὅτι ἓνα ὀλοένα αὐξανόμενο ποσοστό τῶν μελῶν τῆς μεταβιομηχανικῆς κοινωνίας συμμετέχει ἐνεργά σέ αὐτήν τήν κοινωνία τῶν πληροφοριῶν καί τῆς ἐπικοινωνίας — μιά κοινωνία πού εἶναι τόσο ἐνεργός καί τόσο πολύ μεγαλύτερη, ὥστε τά ὅρια μεταξύ ἐργασίας καί ψυχαγωγίας ἢ ἐκπαίδευσης δέν εἶναι πάντοτε σαφῆ. Αὐτό σημαίνει ὅτι οἱ ἀναφορές στην ἐργασία, στην γνώση, στην παραγωγή καί στην ἀνταγωνιστικότητα εἶναι πανταχοῦ παρούσες. Γιά αὐτούς τοὺς λόγους, λοιπόν, ἀφοῦ διανύσαμε μιά περίοδο καπιταλιστικῆς μετάβασης, πού μᾶς ἔκανε νά πιστέψουμε ὅτι τά προβλήματα τῆς ἐργασίας καί τῆς παραγωγῆς δέν μπορούσαν πιά νά δομήσουν στέρεα τήν κοινωνική ζωή, μπαίνουμε τώρα σέ ἓναν νέο πολιτισμό ἐργασίας.

Ὁ Παναγιώτης Κονδύλης γιὰ τὸν Εἰκοστό Πρῶτο Αἰῶνα

Σπύρος Κουτρούλης

«Ὅποιοι δὲν θέλει νὰ εἶναι τὸ φερέφωνο τοῦ ἰσχυροῦ
δὲν πρέπει καὶ νὰ ἀποδέχεται τὴν εἰκόνα πού προβάλλει
καὶ ἐπιβάλλει ὁ ἰσχυρός γιὰ τὸν ἑαυτό του»

Π. ΚΟΝΔΥΛΗΣ

Tὸ τελευταῖο βιβλίο τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη, πού κυκλοφόρησε μεταθανάτια, περιέχει ἓνα σύνολο κειμένων πού δημοσιεύθηκαν ἤδη στὴν γερμανικὴ ἢ ἑλληνικὴ γλῶσσα*. Ἀπόσταγμα ἑνὸς σημαντικοῦ ἔργου, περιλαμβάνει τὰ στοιχεῖα πού συναντοῦμε σέ κάθε κείμενό του: πυκνὸ καὶ σαφές ὕφος, αἰσθητικὴ ἐπιμέλεια συνταιριασμένη μὲ ἓναν ὀρωκὸ καὶ εἰρωνικὸ λόγο, πρωτοτυπία καὶ ἀξιοθαύμαστη πιστότητα στό κριτήριό τῆς ἀξιολογικῆς οὐδετερότητας.

Ὅσο θὰ περνάει ὁ καιρὸς τόσο πιό πολὺ θὰ ὠφελεῖ ὁ χρόνος τὸ ἔργο τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη. Ἀναγκαστικά, ὅλο καὶ περισσότεροι θὰ καταφεύγουν στὸν στοχασμὸ του γιὰ νὰ ἐρμηνεύσουν τὸ πραγματικό.

Ἀξίζει νὰ σταθοῦμε γιὰ λίγο στὸν τρόπο πού ἀντιμετωπίστηκε στὴν Ἑλλάδα. Κατ' ἀρχὰς ὑπῆρχε μιὰ σιωπηρὴ μᾶλλον συναίνεση ὅτι ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ ἓναν ἀσυνήθιστα σημαντικό στοχαστή. Βεβαίως, δὲν εἶναι πολλοὶ αὐτοὶ πού ἔχουν διαβάσει τὸ ἔργο του στὴν εὐρύτητά του καὶ πολλοὶ λιγότεροι εἶναι ἐκεῖνοι πού τὸ κατανόησαν. Οἱ ἐπιθέσεις πού δέχθηκε προῆλθαν ἀπὸ ὄσους τὸν ἀγνοοῦσαν ὀλοκληρωτικά ἢ, στὴν καλύτερη περίπτωση, εἶχαν διαβάσει μερικές σελίδες ἀπὸ τὴν *Θεωρία τοῦ Πολέμου*. Κάποιοι πού ἤξεραν τὴν σημασία του προτίμησαν νὰ μὴν μιλήσουν. Ὅταν πλέον πέθανε, ἀρκετοὶ ἐκδηλώνουν ἀνοιχτὰ τὸν θαυμασμὸ τους. Ὁ καθημερινὸς τύπος ἀναδημοσιεύει μεγάλα τμήματα τῶν συνεντεύξεών του, ἐπιλέγοντας ὅμως τὰ λιγότερο αἰχμηρὰ σημεῖα τους.

* Παναγιώτη Κονδύλη «Ἀπὸ τὸν 20ὸ στὸν 21ο αἰῶνα: Τομές στὴν πλανητικὴ πολιτικὴ περὶ τὸ 2000», Ἐκδ. ΘΕΜΕΛΙΟ, Ἀθήνα 1998.

Ὁ Παναγιώτης Κονδύλης λέγει ἐνοχλητικὰ πράγματα, ὅπως κάνει καθένas πού ἀντιμετωπίζει τὸ πραγματικὸ δίχως ἰδεολογικὰ μασκαρέματα. Σημειώνει δὲ στὸν πρόλογο: «Σέ κάθε ἐποχῇ, ἡ ἰδεολογία τοῦ νικητῆ καθίσταται γιὰ τοὺς νικημένους ἐρμηνεία τῆς πραγματικότητας, δηλαδή ἡ ἥττα τους ἐπισφραγίζεται μὲ τὴν ἀποδοχῇ τῆς ὀπτικῆς τοῦ νικητῆ. Ἔτσι, π.χ., ὅσοι χθὲς ἀκόμα παράληρουσαν γιὰ τὸν “ἐθνικοαπελευθερωτικὸ ἀγῶνα τοῦ λαοῦ τοῦ Βιετνάμ”, ἀναβάν καντήλια στό εἰκόνισμα τοῦ Γσέ Γκεβάρα καὶ δὲν ἤθελαν ν' ἀκοῦνε κουβέντα γιὰ “τυφλὸ ἀντικομμουνισμό”, σήμερα, ἀντὶ νὰ καταγγέλλουν τὸν ἰμπεριαλισμὸ, κεραυνοβολοῦν “κάθε ἐθνικισμό” καὶ ἐνστερνίζονται ὡς ἐρμηνεία τῆς πραγματικότητας τὰ συνθήματα τοῦ νικητῆ: τὸν οἰκουμενισμό μέσω τῆς ἐνιαίας παγκόσμιας ἀγορᾶς καὶ τῶν “ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων”. Δὲν ἀναρωτιοῦνται οὔτε ποιὸς θὰ ἐρμηνεύει δεσμευτικά κάθε φορά τί σημαίνουν αὐτὰ τὰ “δικαιώματα” στὸν συγκεκριμένο τόπο καὶ χρόνο οὔτε ἂν καὶ κατὰ πόσο δικαιολογεῖται ὁ “ἐθνικισμός” ὅποτε ἓνας μικρὸς θέλει νὰ ἀντισταθεῖ στίς ἀδηφάγες διαθέσεις ἑνὸς μεγάλου. Μὲ τὸν τρόπο αὐτό, ἐνῶ ἠθικολογοῦν ἀδιάκοπα, στὴν πραγματικότητα συμπαρατάσσονται μὲ τὸ δίκαιο τοῦ ἰσχυροτέρου. Ἀλλὰ ἂν ὁ ἡττημένος, ἀποδεχόμενος ὄψιμα τὴν ἰδεολογία τοῦ νικητῆ, γίνεται συγχά ὁ γλοιωδέστερος καὶ γλοιωδέστερος φορέας τῆς, δὲν εἶναι βέβαια ὁ πρωταρχικὸς ἐμπνευστῆς καὶ θεμελιωτῆς τῆς. Ἡ “ἀριστερά”, ἔχοντας μετατραπεί σέ οὐραγὸ ἢ σέ σφογγοκωλᾶριο τοῦ ἀμερικανισμοῦ, δὲν ἀντλεῖ πλέον ἀπὸ ὅ,τι ζωντανότερο εἶχε ἢ μαρξιστικὴ παράδοση, δηλαδή τὴν ἀνελέγητη ἀπομυθοποίηση τῶν φιλελεύθερων ἰδεολογημάτων, ἀλλὰ τρέφεται ἀπὸ μιὰν κοινωνικὴ

θεωρία πού ἐν μέρει ἀντικατοπτρίζει καί ἐν μέρει συγκαλύπτει ἐξιδανικευτικά τίς πραγματικές σχέσεις ἰσχύος μέσα στή δυτική μαζική δημοκρατία» (σελ. 8).

Βεβαίως, ὁ ἀμερικανισμός γνωρίζει πολύ καλά τόν βαθύτατο ἰδεολογικό καί παραπλανητικό χαρακτήρα πού ἔχουν οἱ θεωρίες περί «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων» ἢ περί «ἐπικοινωνιακῆς πράξεως» καί γι' αὐτό, ὅταν καταρτίζει τοὺς σχεδιασμούς του «πού φθάνουν ἤδη βαθιά μέσα στὸν 21ο αἰώνα, δέν καλεῖ, βέβαια, οὔτε τὸν Rawls οὔτε τὸν Habermas οὔτε ἄλλους ἠθικοφιλοσόφους, προκειμένου νά ἀκούσει καί νά ἀκολουθήσει τίς συμβουλές τους» (σελ. 10).

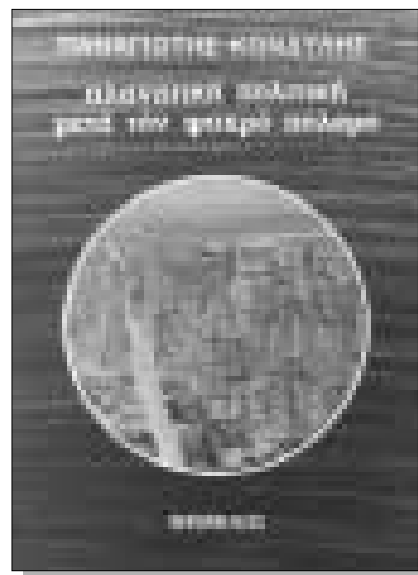
Ὁ Παναγιώτης Κονδύλης, ἐδῶ, ὅπως καί σέ ἄλλα κείμενά του, πραγματώνει τὴν συγκεκριμένη ἀνάλυση τῆς συγκεκριμένης πραγματικότητας, διαχωρίζει τὴν ἰδεολογία ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τοῦ πραγματικοῦ καί ὑποδεικνύει τὴν σημασία τῆς ἱστορίας γιὰ τὴν κοινωνική θεωρία.

Ὁ λόγος του εἶναι συχνά καταγγελτικός πρὸς τὴν ἐγχώρια καί διεθνῆ ἐξημερωμένη ἀριστερά, πού ἔχει μετατραπῆ σέ ἰδεολογικό μηχανισμό τοῦ ἀμερικανισμοῦ. Ἡ δεξιὰ διανόηση πρακτικῶς εἶναι ἀνύπαρκτη ἢ ἀφερέγγυα. Στίς σοβαρότερες ἐκδοχές της, προσπάθησε καί προσπαθεῖ νά αἰτιολογήσει τὴν χτυπητὴ ὑποτέλειά της, τὴν ἀπροσχημάτιστη ὑπαλληλοποίησή της στὴν Δύση, ἀναμασώντας κυνικά τὰ πλέον ἀφελῆ οἰκονομίστικα ἰδεολογήματα τοῦ νεοφιλελευθερισμοῦ ἢ ἀντι-ἱστορικά ταυτίζοντας τὴν Δύση μέ τὴν Ἑλλάδα (διαγράφοντας ἔτσι τίς προφανεῖς ὑλικές καί πνευματικές διαφορές). Βεβαίως, δέν πείθει πολλούς καί γι' αὐτό ἔχει ὑποκατασταθεῖ ἀπὸ τὸν «ἀνθρωπιστῆ-ἠθικολόγο ἀριστερό διανοητῆ», ὁ ὁποῖος πρόθυμα προσφέρει τίς ὑπηρεσίες του στὸν ἀμερικανισμό, χωρὶς νά διαταράσσεται κατ' ἐλάχιστον ἢ συνειδησῆ του. Ἡ συμπεριφορὰ αὐτῆ, ἂν δέν εἶναι ἀποτέλεσμα ἀφέλειας, προϋποθέτει χειροπιαστά κοινωνικά ὀφέλη.

Τὸ βιβλίο τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη περιέχει τὰ ἐξῆς δοκίμια: «Ἡ κομμουνιστικὴ καί ἡ φιλελεύθερη οὐτοπία» (σελ. 13-43), «Τὰ ἠθικά ἐπιχρίσματα τῆς φιλελεύθερης οὐτοπίας» (σελ. 45-67), «Ἡ παγκόσμια οἰκονομία, ἡ παγκόσμια δημοκρατία καί ὁ παγκόσμιος ἀγώνας κατανομῆς» (σελ. 69-92), «Τὰ πολιτικά καί τὰ γεωπολιτικά ὑποκείμενα» (σελ. 93-146), «Τεχνική, ἢ Πληροφορική καί ἡ Κουλτούρα» (σελ. 147-179), «Ἰδεολογίες καί ἐλληνικὴ ἐθνικὴ στρατηγικὴ» (σελ. 181-188).

Στὸ πρῶτο δοκίμιο, «Ἡ κομμουνιστικὴ καί

φιλελεύθερη οὐτοπία», ὁ Π. Κονδύλης θεωρεῖ ὅτι τὸ κομμουνιστικὸ κίνημα διαθέτει ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς Δύσεως (ἀκόμη καί ὡς πρὸς τὸν τρόπο πού ἀντιμετωπίζει τοὺς ἀντιφρονούντες), δέν ἀποτελεῖ «ἓνα ἀπλό στραβοπάτημα πάνω στὴ βασιλικὴ ὁδὸ τοῦ δυτικοῦ φιλελευθερισμοῦ», ἀλλὰ ἀναπόσπαστο τμῆμα μιᾶς ἱστορικῆς διαδικασίας, πού ὁδήγησε τὸν ἱεραρχικό καί ὀλιγαρχικό ἀστικό φιλελευθερισμὸ στὴ μαζικὴ δημοκρατία. Ἡ ὑποκατάσταση τῆς ταξικῆς ἀπὸ τὴν λειτουργικὴ ἱεραρχία δέν σημαίνει ὅτι οἱ κοινωνικὲς συγκρούσεις θὰ ἀπαλυνθοῦν, ἀντιθέτως τὸ γεγονός ὅτι «οἱ πέντε δισεκατομμύρια ἄνθρωποι τῶν μὴ δυτικῶν καί μὴ προοδευμένων βιομηχανικῶν χωρῶν δέν θέλουν ν' ἀποκτήσουν ὅ,τι κατεῖχε ἡ Δύση τὸ 1900, ἀλλὰ ὅ,τι φαίνεται ν' ἀπολαμβάνει en masse σήμερα» (σελ. 16) προσιωνίζεται ὡς σοβαρὸ ἐνδεχόμενο οἱ ἀγῶνες κατανομῆς τῶν ἀγαθῶν νά λάβουν πιὸ ὀξύμενο χαρακτήρα. Ὁ Π. Κονδύλης θεωρεῖ ἀναγκαῖο νά ὑπενθυμίσει κάτι πού ἄλλοι ἀναλύει διεξοδικά («Ἡ παρακμὴ τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀπὸ τὴ μοντέρνα στὴν μεταμοντέρνα ἐποχὴ καὶ ἀπὸ τὸν φιλελευθερισμὸ στὴ μαζικὴ δημοκρατία», Θεμέλιο 1991): ὅτι ἀπὸ τὸ 1900 καί μετέπειτα τὸ δυτικὸ παράδειγμα διαλύεται καί τὴν θέση του λαμβάνει ἓνα νέο σχῆμα σκέψης «τὸ ὁποῖο, δίνοντας ἀπόλυτη προτεραιότητα στὴ λειτουργικὴ θεώρηση ἀπέναντι στὴν οὐσιολογικὴ, κατακερματίζοντας τίς ὁλόκληρες σέ ἄτομα καί συνδυάζοντας αὐτόβουλα τὰ πάντα μέ τὰ πάντα, ἀντιστοιχοῦσε στὴν εἰκόνα καί στὴν πραγματικὴ μιᾶς ἄκρως κινητικῆς μαζικῆς κοινωνίας, ὅπου ἀνταλλάσσονται συνεχῶς ἀγαθὰ, κοινωνικὲς θέσεις καί ἀξίες» (σελ. 18) καί τὸ ὁποῖο σημαίνει ταυτόχρονα καί τὴν λήξη τῶν εὐρωπαϊκῶν νέων χρόνων. Τὸ πέρασμα αὐτὸ διευκολύνθηκε τόσο ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῆς κόκκινης ἐπανάστασης ὅσο καί ἀπὸ τὴν ὕλικὴ ἐρμηνεία τοῦ αἰτήματος γιὰ ἰσότητα ἀπὸ τοὺς μαρξιστές, ἀλλὰ καί ἄλλα ρεύματα σκέψης (σοσιαλδημοκράτες, χριστιανούς). Συγχρόνως, ἡ πλανητικὴ πολιτικὴ λαμβάνει ἀπτό χαρακτήρα. Δύο ἔθνη, ἡ κομμουνιστικὴ Ρωσία καί οἱ καπιταλιστικὲς ΗΠΑ, «γίνονται φορεῖς οἰκουμενικῶν ἀξιῶν καί σχημάτων κοινωνικῆς ὀργάνωσης μέ ἀξίωση οἰκουμενικῆς ἐφαρμογῆς, γιατί ἀλλιῶς δέν ἔχουν τὴ δυνατότητα νά δεσπόσουν στὴν πλανητικὴ σκηνή — καί μέ τὴν πυκνότητα τὴν ὁποία ἀπέκτησε στὸ μεταξύ τὸ παγκόσμιο πλέγμα σχέσεων, οἱ μετριοπαθέστεροι σκοποὶ δέν παρέχουν πιὰ ἀπόλυτη ἀσφάλεια» (σελ. 25). Ἡ πτώση τῶν ἀνατολικῶν καθεστώτων ἐρμηνεύεται ὡς ἐξῆς:

«Τό πλανητικό σχέδιο κοινωνικής οργάνωσης των κομμουνιστών ναυάγησε, μέ άλλα λόγια, όχι λόγω τής ήθικης καί οίκονομικης του κατωτερότητας, αλλά επειδή ή εθνική ισχύς τής Ρωσίας προσέκρουσε στην υπέρτερη εθνική ισχύ των Ήνωμένων Πολιτειών. (Τό ίδιο θά μπορούσε νά λεχθεί καί σέ σχέση μέ τήν προσπάθεια τής εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας νά επιτύχει τήν παγκόσμια κυριαρχία)» (σελ. 26). Η πολιτική δυναμική ενός κοινωνικού σχεδίου είναι ανάλογη τής ισχύος του φορέα πού τό υλοποιεί. "Αν ο καπιταλισμός ήταν ένα σύστημα αποκλειστικά χωρών σάν τήν Ολλανδία ή τό Βέλγιο καί ο σοσιαλισμός χωρών σάν τήν Άλβανία, καταλαβαίνουμε πόσο περιορισμένη θά ήταν ή απήχησή τους. Ο Παναγιώτης Κονδύλης υπογραμμίζει επίσης τήν τεράστια επίδραση πού άσκησε ή Οκτωβριανή Έπανάσταση πάνω στους άποικιοκρατούμενους λαούς τής Άσίας καί τής Αφρικής, ώστε «κάτω από τήν πίεση του γεωπολιτικού ανταγωνισμού τής Σοβιετικής Ένωσης, οί (πρώην) άποικιακοί κύριοι άρχισαν, θέλοντας καί μή, ν' ανακαλύπτουν τήν ίση άξιοπρέπεια καί τά ίσα δικαιώματα όλων των ανθρώπων (σελ. 27). Οί νέες κομμουνιστικές έλίτ των χωρών, πού αναδύονταν από ένα μακρό διάστημα άποικιοκρατίας, έσπαζαν βίαια τους δεσμούς μέ κάθε προκαπιταλιστικό οργανισμό, έμβαθύνοντας μέ αυτόν τον τρόπο τήν πλανητική τάση προς τήν μαζική δημοκρατία. Παρά τήν πολύ αυταρχική μορφή τους, περιελάμβαναν ένα στοιχείο δημοκρατικότητας: ο καθένας, ως μέλος του κόμματος, μπορούσε νά ανέλθει από τά κατώτερα

στά άνώτερα σημεία τής κομματικής ιεραρχίας, μέ αντίστοιχες μετατοπίσεις στην κλίμακα τής πολιτικής καί οίκονομικης ισχύος. Καθώς σημειώνει ο Π. Κονδύλης, «τό άτομο έπρεπε νά διαθέτει πνευματικά καί πολιτικά προσόντα, όχι όμως καί νά εκπληρώνει όρισμένες κοινωνικές προϋποθέσεις» (σελ. 29).

Ποιά είναι ή ευθύνη τής ουτοπίας για τήν μορφή πού τελικώς έλαβε τό κομμουνιστικό κίνημα; Πόσο επηρέασε ή πίστη σέ ένα ουτοπικό σχέδιο τήν εκτεταμένη χρήση βίας; Κατ' αρχάς ο Κονδύλης υποστηρίζει ότι ή βία έλλοχεύει εκεί όπου ή άπόσταση ανάμεσα στην υφιστάμενη καί στην επιδιωκόμενη πραγματικότητα φαντάζει άγεφύρωτη. Στο όνομα τής ουτοπίας δέν χρησιμοποιήθηκε βία που δέν είχε χρησιμοποιηθεί για θρησκευτικούς, εθνικούς, κοινωνικούς καί φυλετικούς σκοπούς. Έπαναλαμβάνει δέ κάτι πού έχουμε διαβάσει καί σέ άλλα κείμενά του («Πλανητική πολιτική μετά τον Ψυχρό Πόλεμο», «Η ήδονή, ή ισχύς, ή ουτοπία»): «Οί μεγαλύτερες συλλογικές πράξεις βίας αυτού του αιώνα, δηλαδή οί δύο παγκόσμιοι πόλεμοι, δέν είχαν καμμία σχέση μέ ουτοπικές επιδιώξεις, μολοντί συνέπεσαν χρονικά μέ τήν πλανητική εκδίπλωση του κομμουνιστικού κινήματος. Καί αντίστροφα: μπορεί νά αποδειχθεί ότι οί όδυνηρότεροι παροξυσμοί τής κομμουνιστικής βίας οφείλονται σέ έμπράγματα πολιτικά αίτια. Η βίαιη κολλεκτιβοποίηση καί ή ραγδαία εκβιομηχάνιση στη Σοβιετική Ένωση εγκαινιάσθηκαν μέ τή δικαιολογημένη προσδοκία ενός μεγάλου πολέμου, στον όποιο ή διεθνώς απομονωμένη γιγαντιαία αυτή

χώρα θά δοκίμαζε άκόμα μιά φορά τήν πικρή μοίρα του 1853, του 1914 και του 1917/18 και ίσως και χειρότερα άν κάθονταν νά περιμένει τήν μακρά και ήσυχη ανέλιξη τής οικονομίας και τής κοινωνίας. Μόνο χάρις στά πεντάχρονα σχέδια μπόρεσε ή Σοβιετική Ένωση νά παρατάξει εγκαίρως τόν σύγχρονο εκτεχνικευμένο στρατό μιās βιομηχανικής Δύναμης και νά κερδίσει τόν ανταγωνισμό τών εξοπλισμών και τόν πόλεμο έναντιόν τής εθνικοσοσιαλιστικής Γερμανίας. Έτσι άλλαξε στήν κυριολεξία ό ροϋς τής ιστορίας στον 20ό αι. Αυτό ίσως νά μή θέλει νά τό δει κανείς, κινούμενος από αντικομμουνιστικό πάθος, αλλά ή μετατροπή τής διαπίστωσης τούτης σέ ταμπού αποτελεί ιδεολογία και προπαγάνδα, όχι ιστορική επιστήμη. Η σταλινική Σοβιετική Ένωση νίκησε τόν εθνικοσοσιαλισμό, όχι ή φιλελεύθερη Γαλλία και ή κοινοβουλευτική Αγγλία. Και οι προϋποθέσεις για τήν επιτυχή στρατιωτική επέμβαση τών Ηνωμένων Πολιτειών στή Δυτική Ευρώπη τό 1944 δημιουργήθηκαν και αυτές στό Στάλινγκραντ» (σελ. 31).

Οι ήθικιστικές και ανθρωπιστικές αυταπάτες Ευρωπαίων διανοουμένων στάθηκαν εμπόδιο στήν κατανόηση τής πολιτικής πρακτικής τής Σοβιετικής Ένωσης και τής Κίνας. Φαντάζονταν ότι «ή Σοβιετική Ένωση και ή Κίνα ήσαν οίονει υποχρεωμένες νά πραγματοποιήσουν τά πολιτικά προγράμματα δυτικών διανοουμένων μόνο και μόνο επειδή χρησιμοποιούσαν τήν κόκκινη σημαία και τήν συναφή ρητορική» (σελ. 32). Δέν κατανόησαν επίσης ότι οι ιδέες αποκτούν ισχύ καθώς «διαστρεβλώνονται» και γίνονται αντικείμενο «έπεξεργασίας από μέρος τών ενδιαφερομένων έρμηνευτών» (σελ. 32).

Ο Π. Κονδύλης έπισημαίνει ότι τά θεωρήματα τής άλλοτριώσης συνάπτονται μέ τις προσδοκίες τής μαζικής δημοκρατίας, ενώ τό κλασικιστικό αστικό ιδεώδες πού μεστώνει τόν μαρξισμό θέτει σέ πορεία σύγκρουσης τόν σοσιαλιστικό ρεαλισμό μέ τόν μοντερνισμό και τά κινήματα πρωτοπορίας πού αντιστοιχούν στήν παρακμή του αστικού πολιτισμού και στήν έλευση τής μαζικής δημοκρατίας. Αναγνωρίζει όμως στον Μάρξ και στήν μαρξική θεώρηση τής ιστορίας, και ανεξάρτητα από τις αναγκαστικές παρερμηνείες στήν Ανατολή ή στήν Δύση, μιά σημασία αναλλοίωτη, δηλαδή: «ότι τό επίπεδο και ό χαρακτήρας τής σχέσης ανάμεσα στον άνθρωπο ως φυσικό όν και στήν υπόλοιπη φύση επιδρά καθοριστικά πάνω στον τρόπο συγκρότησης και στή διάρθρωση τής ανθρώπινης κοινωνίας: ότι οι

άνθρωπινες σχέσεις, οι όποιες κρυσταλλώνονται στήν κοινωνική διάρθρωση, συλλαμβάνονται και έδραιώνονται ή τροποποιούνται από τήν πλευρά τών δρώντων υποκειμένων μέσω ιδεολογιών, ήτοι άπηχούνται μέσα σέ μιάν “Ψευδή συνείδηση”, ή όποια ικανοποιεί ταυτόχρονα ήθικές-κανονιστικές και πολεμικές ανάγκες: ότι ή διάσταση μεταξύ ψευδούς συνείδησης και πραγματικών εξέλιξεων όχι μόνο δέν παραλύει τό ιστορικό γίνεσθαι, αλλά απεναντίας τό προωθεί, και ότι ή έτερογονία τών σκοπών αποτελεί τόν φυσικό μηχανισμό για τήν ανάπτυξη τών διαδικασιών τής *longue durée*» (σελ. 35). Επιπρόσθετα, ή διασύνδεση, από τόν Μάρξ, τής ιστορίας, τής οικονομίας, τής πολιτικής, τής φιλοσοφίας και τής ανθρωπολογίας, ή σύγχρονη επιστράτευση κατακερματισμένων επιστημονικών χώρων συνιστά βαρυσήμαντη κατάκτηση για τόν στοχασμό. Καταλήγοντας, ό Π. Κονδύλης, σχολιάζει ότι ή αποσύνθεση τής κομμουνιστικής αυτοκρατορίας φανερώνει κάτι πού μπορεί νά έχει γενικότερη εφαρμογή: «τά κράτη και τά καθεστώτα, αδιάφορο πώς λέγονται, είναι εκ φύσεως εύθραυστες συναρμογές και μπορούν νά διαλυθούν άκαριαία» (σελ. 38).

Ανάμεσα στις συνέπειες πού επέφερε ή πτώση τών ανατολικών καθεστώτων συγκαταλέγεται ό προβληματισμός για τόν ρόλο τής διανοήσης. Ο Π. Κονδύλης πιστεύει ότι ή μοίρα του διανοουμένου είτε ως απολογητού είτε ως συνοδοιπόρου, είναι ή προδοσία, διότι αυτός δέν μπορεί νά συλλάβει τήν έτερογονία τών σκοπών στήν ιστορία και άπλως παράγει τά ιδεολογικά συνθήματα διά μέσου τών όποιών υλοποιούνται οι σκοποί αυτοί. Έτσι ή αντιουτοπική, αντιολοκληρωτική τοποθέτηση τών δυτικών διανοουμένων δέν μπορεί νά κατανοήσει τόν βαθύτατο ουτοπικό χαρακτήρα τών οικουμενιστικών διακηρύξεών τους: «Έξι, όκτώ ή δέκα δισεκατομμύρια άνθρωποι θά πρέπει νά καταναλώνουν κατά κεφαλή τόσα όσα και οι μακάριοι στις ανεπτυγμένες βιομηχανικές χώρες, και θά μπορούν νά εγκατασταθούν όπου θέλουν, γιατί ό ψυχρός έμπορικός υπολογισμός και ή τρυφερή συναινετική-έπικοινωνιακή κουλτούρα θά συμβάλουν εξ ίσου, όπως πιστεύεται, στήν κατάργηση συνόρων και πολέμων. Σέ σύγκριση μέ τέτοιες προοπτικές, οι ουτοπίες του More και του Bacon, αλλά εν μέρει και τά σοσιαλιστικά κοινωνικά όράματα στις αρχές του 20ού αι., μοιάζουν μέ έπαρχιακές σπαρτιατικές κοινότητες» (σελ. 41). Η ρεαλιστική σκέψη του Π. Κονδύλη εκφράζεται επιτυχώς μέ

έναν εύφυη λεπτό σαρκασμό. Δίχως ήθικολογικές προκαταλήψεις υποδεικνύει τά όρια και τίς προϋποθέσεις τών οικουμενικών διακηρύξεων για ανθρώπινα δικαιώματα, οι όποιες «μπορούν να ευδοκιμήσουν μονάχα σε κοινωνίες όπου ένας εξαιρετικά διαφορισμένος καταμερισμός της εργασίας κατακερματίζει τό σύνολο σε άτομα και όπου μαζική παραγωγή και μαζική κατανάλωση κινούνται σε ύψηλότατα επίπεδα. Αν εκλείψουν αυτές οι προϋποθέσεις, τότε θα συρρικνωθούν αναγκαία οι ελεύθεροι χώροι, μέσα στους όποιους ανθίζουν ή ατομική αυτοπραγμάτωση, ή ανοχή, ή συναίνεση κ.τ.λ. Τέτοιες αρχές και στάσεις είναι τά συμπαρομαρτούντα μιās διασφαλισμένης ευημερίας, όπου για κανέναν δέν είναι ύπαρξιακά κρίσιμο τό τί πιστεύει ή τί κάνει ο πλησίον του» (σελ. 42). Πολλοί στοχαστές στοιχίζονται πίσω από τέτοιες διακηρύξεις, απαλύνοντας τελείως τήν κριτική τους στην αγορά, στον αμερικανισμό, εγκαταλείπουν τόν ανθρωπιστικό μαρξισμό τών «οικονομικο-φιλοσοφικών χειρογράφων» ως τελευταίο σύνορο πριν από τήν αλλαγή στρατοπέδου και εναλλάσσουν τόν άριστερό «αντιφασισμό» μέ τόν φιλελεύθερο «αντιολοκληρωτισμό». Έτσι αφήνουν ελεύθερο τό πεδίο άριστερης κριτικής στον καπιταλισμό σε άλλες δυνάμεις, όπως είναι ή ευρωπαϊκή νέα δεξιά (Α. Μπενουά).

Στό δεύτερο δοκίμιο, «Τά ήθικά επιχρίσματα της φιλελεύθερης ούτοπίας», ο συγγραφέας εξετάζει δύο επιμέρους θέματα: τόν «οικουμενισμό, τόν σχετικισμό, τήν ανοχή» και, δεύτερον, «τά ανθρώπινα δικαιώματα». Ο Παν. Κονδύλης επισημαίνει ότι ο οικουμενισμός και ο σχετικισμός δέν αποτελούν ιστορικό νεωτερισμό, αλλά συναντώνται τόσο στην σύγκρουση πλατωνισμού-σοφιστικής όσο και στους πολιτισμούς της Ινδίας και της Κίνας. Ωστόσο, ο συνδυασμός του οικουμενισμού, του σχετικισμού μέ τήν ανοχή αποτελεί έναν συνδυασμό χωρίς προηγούμενο. Τό αίτημα της ανοχής αποτελεί κατ' αρχήν προϋπόθεση αυτονόμησης του Λόγου από τήν χριστιανική πίστη. Τά όρια της ανοχής, όμως, ήσαν τά όρια του Λόγου και δέν περιελάμβαναν καθετί για τό οποίο θά μπορούσε να έγερθει ή κατηγορία του μηδενισμού ή της ελευθεριότητας. Έτσι, οι διαφωτιστές δέν επεξέτειναν τήν ανοχή τους σε ήθικά εκλυτους (De Sad), μηδενιστές ή άθεούς. Η μετάβαση στην κοινωνία της μαζικής παραγωγής και κατανάλωσης συμπίπτει μέ τήν εγκατάλειψη του ασκητικού ιδεώδους και τήν αποσύνδεση του Λόγου από τό αίτημα της ανοχής. Η συνύφανση οικουμενισμού, σχετικισμού και ά-

νοχής κατ' αρχήν πραγματώνεται ως εξής: «ή ανοχή, λέγεται, είναι, ως ήθική-πολιτική επιταγή, εξ ίσου οικουμενική όσο και ο Λόγος (με τήν παλαιά του έννοια), ό,τι όμως γίνεται ανεκτό μπορεί να είναι μερικό και σχετικό, επομένως δέν χρειάζεται να συνιστά όπωσδήποτε δημιούργημα του ενός και μοναδικού Λόγου» (σελ. 47). Άλλά ο συνδυασμός τών τριών έννοιών παρουσιάζει πραγματικές δυσκολίες, που συνεπάγονται έννοιολογικές υποχωρήσεις: «Αν ό,τι είναι καθ' εαυτό σχετικό δέν προβεί στον απαραίτητο αυτοπεριορισμό του, τότε περιορίζεται εκ τών έξω, μέσω της επίκλησης οικουμενικών αξιών και γενικών συμφερόντων στην περίπτωση αυτή, λοιπόν, τό οικουμενικό και γενικά ισχύον επικρατεί έναντι του μερικού και σχετικού. Για να είναι οικουμενική ή ανοχή του σχετικού, τό οικουμενικό πρέπει εν ανάγκη να μπορεί να περιορίζει τό σχετικό, και μάλιστα τόσο πολιτικά-νομικά όσο και ιδεολογικά» (σελ. 48).

Ο Παν. Κονδύλης διαπιστώνει μία πορεία οικουμενισμού-σχετικισμού. Ο οικουμενισμός, για να αποκτήσει πρακτική αξία, θά πρέπει να μεριευθεί μέσω μιās δεσμευτικής έρμηνείας και ο σχετικισμός, για να έχει μεγαλύτερη απήχηση, θά πρέπει να ασχοληθεί μέ προβλήματα γενικότερου ενδιαφέροντος. Η ιστορία τών ιδεών αποκαλύπτει ότι ο σχετικισμός σπάνια έλαβε τήν μορφή συνεπούς μηδενισμού. Οι διαφωτιστές υποστήριξαν τόν γεωγραφικό, ιστορικό, κοινωνιολογικό σχετικισμό της χριστιανικής πίστης, αλλά άφησαν έξω από τόν σχετικισμό τά δικά τους κριτήρια («Φύση», «άξιοπρέπεια του ανθρώπου», «ήθικός νόμος»). Επιπρόσθετα, επισημαίνεται ότι, ενώ οι οικουμενιστές έχουν δίκαιο, στό γεγονός ότι διαφορετικοί μεταξύ τους πολιτισμοί μπορούν να κατανοήσουν ο ένας τόν άλλον, ή κατανόηση από μόνη της δέν διασφαλίζει τήν ανοχή. Διότι «ή κατανόηση είναι ουδέτερη από ήθική άποψη, ήτοι μπορεί να συνδέεται τόσο μέ τή φιλική όσο και μέ τήν έχθρική στάση. Γίνεται συνήθως δεκτό ότι οι φίλοι κατανοούν ο ένας τόν άλλον (μολονότι συχνότατα ή φιλία θεμελιώνεται σε παρανοήσεις). Άλλά και δύο στρατηγού, που βρίσκονται αντιμέτωποι στό πεδίο της μάχης, προσπαθούν εξ ίσου να κατανοήσουν ο ένας τόν άλλον — στην περίπτωση αυτή μάλιστα έχει άκόμα ζωτικότερη σημασία να παραμερίσει κανείς τίς προσωπικές του προκαταλήψεις και συμπάθειες ή αντιπάθειες, προκειμένου να δει τόν άλλον όσο τό δυνατόν αντικειμενικότερα» (σελ. 53). Η ύπαρξη κοινών καταβολών της ανθρώπινης

φύσης δέν διασφαλίζει από μόνη της τήν αποδοχή τῆς ανοχής, ἄν, γιά παράδειγμα, θεωρηθεῖ ὡς στοιχεῖο τοῦ ἀνθρώπου ἢ ἐπιθετικότητα. Οἱ σχετικιστές δέν παραμένουν πιστοί στόν σχετικισμό τους, ὅταν ὑψώνουν τήν ανοχή καί τήν εἰρήνη σέ κυρίαρχο κριτήριο. Ὁ Παν. Κονδύλης ἐπισημαίνει: «Ἄν ὑποθέσουμε ὅτι μέ τήν ἐνεργοποίηση τῶν πανανθρώπινων καταβολῶν καί μέ τήν ἐξίσωση τῶν συνθηκῶν ζωῆς θά ἐξαλείφονταν τά ὄρια καί τά σύνορα ἀνάμεσα στά ἔθνη καί στούς πολιτισμούς, τότε προφανῶς θα διαμορφωνόταν μία καί μόνη ἀνθρώπινη κοινότητα. Κάτι τέτοιο θά ἐγγυόταν τή συναίνεση καί τήν εἰρήνη μονάχα ἄν στό παρελθόν οἱ αἱματηρές καί οἱ λοιπές συγκρούσεις εἶχαν γίνε ἀνάμεσα σέ κοινότητες διαφορετικές ἀπό τήν ἀποψη τῶν συνθηκῶν ζωῆς καί τῶν πολιτισμικῶν δεδομένων. Ὅμως ἐγίναν καί τρομακτικοί ἐμφύλιοι πόλεμοι. Ἔτσι, τό μόνο πού μπορεῖ νά ἐγγυηθεῖ ὁ οἰκουμενισμός εἶναι ἡ μετατροπή ὄλων τῶν πολέμων σέ ἐμφύλιους πολέμους» (σελ. 54).

Ὁ σχετικισμός καί ὁ οἰκουμενισμός ἔχουν κάποια συγκεκριμένα ὄρια. Ἔτσι, ἐνῶ ἡ Δύση μπορεῖ χωρίς πολλές συζητήσεις νά προσλάβει γαστρονομικές προτιμήσεις ἄλλων πολιτισμῶν: «ὅμως ἡ προθυμία τῆς κατανόησης καί τῆς ἀνοχής ἐξαντλεῖται ταχύτατα ὅταν ἕνα σκληρό ποινικό δίκαιο ἢ οἱ ἐπικλήσεις πρὸς “ἱερό πόλεμο” ἐνοχλοῦν τήν ἄκρως ἐκλεπτυσμένη ἀπό τήν εὐημερία δυτική εὐαισθησία — λές καί τέτοια φαινόμενα δέν ἔχουν τίς πολιτισμικές τους αἰτίες ἢ δέν ἔχουν τά ἀντίστοιχά τους στήν ἱστορία τῆς Δύσης. Ἡ ἀρχή τῆς ἰσότητος τῶν πολιτισμῶν, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζεται ὡς βάση τῆς ἀμοιβαίας τους ἀνοχής, μετατρέπεται ἔτσι, μέσω τῆς ἐπιλεκτικῆς ἀντιμετώπισης τῶν ξένων πολιτισμῶν, σέ ἱεράρχηση τῶν πολιτισμῶν πρὸς ὄφελος τῆς Δύσης» (σελ. 50).

Τό δεύτερο δοκίμιο τῆς ἴδιας ἐνότητας τιτλοφορεῖται: «Ἀνθρώπινα δικαιώματα: ἐννοιολογική σύγχυση καί πολιτική ἐκμετάλλευση». Ὁ Π. Κονδύλης προσδιορίζει τό περιεχόμενο καί τήν σημασία τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων αὐστηρά, δίχως νά λαμβάνει ὑπ' ὄψιν ἰδεολογικές ἢ ἀξιακές προϋποθέσεις, καθώς ἐπισημαίνει: «Δέν ὑπάρχουν ἀνθρώπινα δικαιώματα. Γιά νά τό πούμε ἀκριβέστερα: ἐν ἔτει 1998 δέν ὑπάρχουν ἀνθρώπινα δικαιώματα καί κανείς δέν μπορεῖ νά γνωρίζει ἄν θά ὑπάρξουν στό μέλλον» (σελ. 61). Διότι ἀνθρώπινο δικαίωμα μπορεῖ νά προσδιοριεῖται ἕνα δικαίωμα πού ἀπολαμβάνουν ὅλοι οἱ ἄνθρωποι διότι εἶναι ἄνθρωποι «δηλαδή χωρίς τή

διαμεσολάβηση ἐξουσιαστικῶν ἀρχῶν καί συλλογικῶν ὑποκειμένων (π.χ. ἐθνῶν καί κρατῶν), πού, ἀπό ἐννοιολογική καί φυσική ἀποψη, εἶναι στενότερα ἀπό τήν ἀνθρωπότητα ὡς σύνολο. Ἐπί πλέον, ἕνα γνήσιο ἀνθρώπινο δικαίωμα θά πρέπει νά ἰσχύει καί νά ἀπολαμβάνεται παντοῦ ὅπου ὑπάρχουν ἄνθρωποι, δηλαδή παντοῦ ὅπου ἐπιθυμεῖ νά ἐγκατασταθεῖ καθένας» (σελ. 61). Ὅταν τά κράτη ὀνομάζουν «ἀνθρώπινα» δικαιώματα πού ἀπονέμουν στούς ὑπηκόους τους, οὐσιαστικά ἀποκλείουν τοὺς μὴ ὑπηκόους τους ἀπό τήν ιδιότητα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἦπό ποιες προϋποθέσεις θά μπορούσαν νά ὑπάρξουν «ἀνθρώπινα δικαιώματα» ἢ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ ἀναγωγή στήν ρητορική τους γιά τήν ἀποτελεσματική προστασία τοῦ ἀνθρώπινου προσώπου; «Ἀνθρώπινα δικαιώματα τά ὁποῖα θά ἀξίζαν πράγματι αὐτό τό ὄνομα θά μπορούσε νά χορηγήσει μονάχα ἕνα παγκόσμιο κράτος, πρὸς τό ὁποῖο ὅλα τά ἄτομα θά βρισκόνταν σέ ἴση καί σέ ἄμεση σχέση, δηλαδή θά ἀποκτοῦσαν ἄμεσα ὅλα τους τά δικαιώματα ἀπ' αὐτό ὡς τόν ἐκπρόσωπο ὀλόκληρης τῆς ἀνθρωπότητας. Μόνον ὁποῖος ἐκπροσωπεῖ ὀλόκληρη τήν ἀνθρωπότητα μπορεῖ καί νά θεωρήσει τόν κάθε ἄνθρωπο ὑπό μόνη τήν ιδιότητά του ὡς ἀνθρώπου, ἀνεξάρτητα ἀπό φυλετικά ἢ ἐθνικά κατηγορήματα, καί νά τοῦ χορηγήσει ἀνθρώπινα δικαιώματα» (σελ. 62). Στό δεύτερο ἐρώτημα, ὁ Π. Κονδύλης δίδει τήν ἐξῆς ἀπάντηση: «εἶναι δυνατό νά μὴν ἐγκαθιδρυθεῖ ἕνα παγκόσμιο κράτος, ἀλλά παρ' ὅλα αὐτά ὅλα τά κράτη ἀνεξαιρέτως θά τό καθιστοῦσαν γνώμονα καί ὁδηγό, προκειμένου νά διατυπώσουν τά πολιτικά καί ἀστικά δικαιώματα πού παραχωροῦν στούς ὑπηκόους τους. Αὐτό σημαίνει: τά ἠθικά αἰτήματα μποροῦν νά ἱκανοποιηθοῦν καί χωρίς νά καταφύγει κανείς στή ρητορική τῶν πανανθρώπινων δικαιωμάτων, καί ὁποῖος θεωρεῖ τούτην ἐδῶ κενή δέν ἀνήκει σώνει καί καλά σέ ὅσους χαίρονται ὅταν γίνονται αὐθαίρετες συλλήψεις καί βασανιστήρια, ὅπως ἀφήνουν συχνά νά ἐννοηθεῖ οἱ ὁπαδοί τῆς οἰκουμενικῆς ἠθικῆς» (σελ. 63).

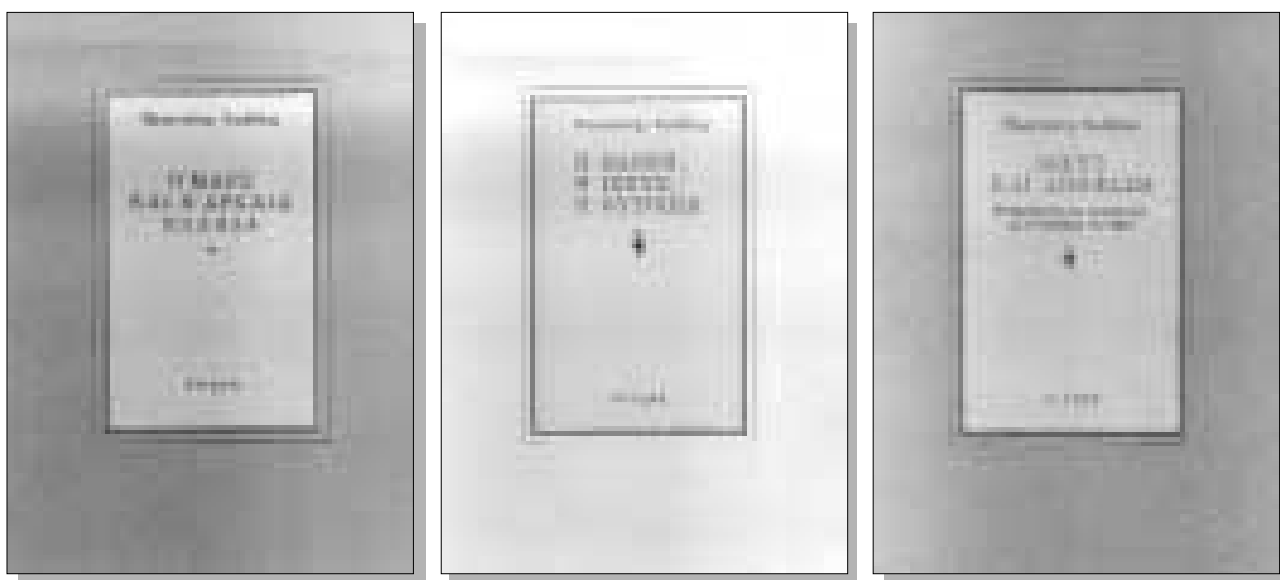
Ὁ Παν. Κονδύλης ὑποστηρίζει ὅτι ἡ διαπίστωση του ὅτι δέν ὑπάρχουν ἀνθρώπινα δικαιώματα δέν συνεπάγεται ὅτι δέν πρέπει νά ὑπάρχουν ἀνθρώπινα δικαιώματα ἢ ὅτι δέν μπορεῖ νά ὑπάρξουν στό μέλλον. Δέν δυσκολεύεται νά ἀποδείξει ὅτι ἡ σχετική ρητορική τῆς Δύσης δέν συμβαδίζει μέ τήν συγκεκριμένη πρακτική της. Ἀπό τήν ἐποχή τοῦ ψυχροῦ πολέμου, ἡ Δύση πλειοδοτοῦσε στήν ρητορική τῶν «ἀνθρώπινων

δικαιωμάτων», αλλά δέν ἐμποδιζόταν διόλου νά συνεργάζεται μέ ὤμες, σκληρότατες δικτατορίες, ἐνῶ σήμερα ὁ ἀμερικανισμός ἀντιμετωπίζει τελείως διαφορετικά τήν περίπτωση τοῦ Ἰράν καί τῆς Σαουδικῆς Ἀραβίας, παρ' ὅτι ἡ ἀντιμετώπιση τῶν «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων» στίς δύο χώρες εἶναι παραπλήσια. Ἄλλά μπορεῖ νά τεκμηριωθεῖ μιά οὐσιώδης συνάφεια ἀνάμεσα στήν ρητορική ἢ ἰδεολογία τῶν «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων» καί στήν πολιτική τους ἐκμετάλλευση; Ὁ Παν. Κονδύλης ἀπαντᾷ καταφατικά, διότι: «τά τέτοια “δικαιώματα” μποροῦν νά ἐπιβληθοῦν μονάχα ἀπό τούς ἰσχυρότερους πάνω στούς ἀσθενέστερους, τό ἀντίστροφο ὅμως εἶναι ἀδύνατο νά γίνει, οὔτε εἶναι δυνατό στήν περίπτωση αὐτή νά ὑπάρξουν ὅποιοιδήποτε θεσμικές ρυθμίσεις» (σελ. 65).

Ὁ Παν. Κονδύλης, ἐπικρίνοντας τόν μῦθο τῶν «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων», ξεθεμελιώνει τό κυρίαρχο οἰκουμενιστικό ἰδεολόγημα τοῦ ἀμερικανισμοῦ. Ἦδη ὁ Huntington παραδέχθηκε ὡς πυρήνα τῆς ἰδεολογίας τῆς Δύσης ὄχι τήν Coca-Cola ἢ τά χάμπουργκερ, ἀλλά τήν διακήρυξη τῶν «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων». Ἡ συμπόρευση ὀρισμένων ἀριστερῶν διανοητῶν μέ τά ἰδεολογήματα καί τίς ψευδαισθήσεις τῶν «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων» εἶναι ἐνοχλητική. Δέν εἶναι συμπωματικό ὅτι ὅταν γίνεται συζήτηση περί αὐτῶν στήν ἐλληνική πνευματική κοινότητα, συνήθως ἀπουσιάζει ἡ αὐστηρή πραγματολογική ἀνάλυση καί περισσεύουν οἱ ἀνέξοδες ἠθικολογικές φλυαρίες. Ἐπιπρόσθετα, ἡ ἀναφορά στόν Παν. Κονδύλη συνήθως παρακάμπτει τόν προβληματισμό πού ἀνέπτυξε περί «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων». Ὅλα τοῦτα δέν εἶναι καθόλου συμπωματικά ἢ ἀκατανόητα. Ὁ καθημερινός τύπος μέ ἀριστερή ἢ δεξιὰ γραφίδα ἐνδιαφέρεται ὄχι γιά μιά ἀξιολογικά οὐδέτερη προσέγγιση τοῦ πραγματικοῦ, ἀλλά γιά τήν ἐμβάθυνση τῆς ἰδεολογικῆς κυριαρχίας τοῦ ἀμερικανισμοῦ, δηλαδή τῶν «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων», πού ἄλλωστε δέν συνιστοῦν παρά τήν λαϊκότερη ἐκδοχή τοῦ ζεύγματος τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας: ἠθικισμός καί οικονομισμός. Ἄλλά ὁ Παν. Κονδύλης διαβλέπει καί κάτι ἄλλο. Ἄν τά «ἀνθρώπινα δικαιώματα» ἐρμηνευθοῦν ὕλικά καί ὄχι τυπικά, μπορεῖ νά στραφοῦν ἐναντίον τῆς Δύσης καί, ἀναγκαστικά, νά ἐγκαταλειφθοῦν ἀπό αὐτήν, γιά νά ἀποκρουσθοῦν ἰσχυροί ἀγῶνες οὐσιαστικῆς κατανομῆς τοῦ παγκόσμιου πλοῦτου.

Τό τρίτο δοκίμιο «Ἡ παγκόσμια οἰκονομία, ἡ παγκόσμια δημοκρατία καί ὁ παγκόσμιος ἀγῶ-

νας κατανομῆς» περιλαμβάνει τέσσερις ἐπιμέρους ἐνότητες: «Παγκοσμιοποίηση: πολιτική, οἰκονομία καί κατανομή», «Τό ἐμπόριο καί ὁ πόλεμος», «Εἶναι οἱ δημοκρατίες ἀναγκαῖα εἰρηνοφιλες», «Σύγκριση πολιτισμῶν ἢ συγκρούσεις ἐρήμην τῶν πολιτισμῶν». Στήν πρώτη ἐνότητα ὁ Παν. Κονδύλης ὑποστηρίζει ὅτι φορέας τῆς παγκοσμιοποίησης εἶναι ἡ «διευρυνόμενη καί διαπλεκόμενη οἰκονομία», πού προϋποθέτει ὄχι ἀπλῶς τήν πρωτοκαθεδρία τῆς οἰκονομίας, ἀλλά καί τήν ἀντιδιαστολή τῆς πρὸς τήν πολιτική. Ἡ διχοτομία εἶναι ἀβάσιμη, ἀποτελεῖ ἰδεολογική κατασκευή τοῦ φιλελευθερισμοῦ, ὁ ὁποῖος ὅμως δέν παραλείπει νά χρησιμοποιοῖ τήν οἰκονομία γιά πολιτικούς σκοπούς. Ἀναλυτικότερα, ἡ οὐσιώδης σύνδεση οἰκονομίας καί πολιτικῆς θεμελιώνεται στό γεγονός ὅτι «ἀφοροῦν ἐξ ἴσου τίς συγκεκριμένες σχέσεις συγκεκριμένων ἀνθρώπων, καί κάθε οἰκονομική ἀλλαγὴ προκαλεῖ μιά μετατόπιση τοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων πρὸς ὄφελος ὀρισμένων ἀνθρώπων καί εἰς βάρος ἄλλων. Οἱ οἰκονομικοὶ σκοποὶ οὔτε ἐπιδιώκονται οὔτε ἐπιτυγχάνονται μέσα σ' ἓνα κοινωνικό κενό, παρά μετριοῦνται μέ κριτήριο τήν ἀπόδοση τῶν ἀνταγωνιστῶν, καί ἀνάλογα ἀξιολογοῦνται» (σελ. 70). Ἡ πολιτική, κατὰ τόν Κονδύλη, ἐνθυλακώνει τήν οἰκονομία ὄχι μέσω τῶν διαδικασιῶν παραγωγῆς ὅσο μέσω τῶν διαδικασιῶν κατανομῆς. Ἡ παγκοσμιοποίηση ἐπιτείνει τό πρόβλημα κατανομῆς τῶν ἀγαθῶν, διότι θέτει σέ κίνηση διαδικασίες «οἱ ὁποῖες γρηγορότερα μποροῦν νά πολλαπλασιάσουν παρά νά ἱκανοποιήσουν τίς προσδοκίες γιά σχετικά κέρδη» (σελ. 72). Ἡ διάλυση τῶν ἐθνικῶν κρατῶν δέν ἀποτελεῖ ἐγγύηση γιά τήν εἰρήνη, διότι πόλεμοι ὑπῆρξαν καί χωρὶς αὐτά: Ἡ «οἰκονομική καί πολιτισμική παγκοσμιοποίηση» γιά τό μόνο πού ἐγγυᾶται εἶναι ἡ μετατροπὴ ὅλων τῶν πολέμων σέ ἐμφύλιους πολέμους, καθὼς καί ἡ ὑποκατάσταση τῶν συγκρούσεων ἀνάμεσα σέ ὀργανωμένες πολιτικές μονάδες ἀπὸ «ἄμεσο ἀγῶνα ἀνθρώπου πρὸς ἄνθρωπο, ὑπὸ συνθήκες παγκόσμιας ἀνομίας». Στήν δευτέρα ἐνότητα ἐξετάζεται τό βιβλίο τοῦ Βρετανοῦ δημοσιολόγου Norman Angell «The Great Illusion», ὅπου ὁ συγγραφέας, ἐν ὀλίγοις, ὑποστήριξε ὅτι τά ἔθνη ἐπασχαν ἀπὸ μιά μεγάλη ψευδαίσθηση: τήν αὔξηση τῆς ἰσχύος τους διὰ τοῦ πολέμου καί τῶν κατακτήσεων. Ἡ ἀνάπτυξη τῶν δικτύων τῆς παγκόσμιας οἰκονομίας καθιστοῦσε τόν πόλεμο μιά διαδικασία ἀπαρχαιωμένη. Ὅλα αὐτά εἶχαν γραφεῖ δύο χρόνια πρὶν τό ξέσπασμα τοῦ Α΄ Παγκόσμιου Πολέμου. Βεβαί-

ως, έτσι διαψεύστηκε για άλλη μία φορά τό φιλελεύθερο δόγμα υποκατάστασης τού πολέμου μέ τό εμπόριο. Διότι «ανάμεσα στό 1900 καί στό 1914 τό γαλλογερμανικό εμπόριο αύξήθηκε κατά 137% καί τό ρωσσογερμανικό κατά 121%. Τό εμπόριο μεταξύ Γερμανίας καί Μεγάλης Βρετανίας διπλασιάστηκε από 60 εκ. λίρες σέ 120 καί αποτελοῦσε τό 9% τού συνολικοῦ βρετανικοῦ ἐμπορίου — περισσότερο ἀπό τά μισά τοτινά διεθνή καρτέλ παραγωγῆς ἦσαν κοινή γερμανοβρετανική ἰδιοκτησία, ἕνα ἀπ' αὐτά μάλιστα παρήγε ἐκρηκτικές ὕλες» (σελ. 78). «Ἄν σήμερα φαίνεται ἀπίθανο τό ξέσπασμα ἑνός ἐκτεταμένου πολέμου, τοῦτο δέν ὀφείλεται στήν ἐμβάθυνση τῆς οικονομικῆς συνεργασίας ἀλλά στό γεγονός ὅτι τό ἀμερικανικό κράτος ἔχει συσσωρεύσει τέτοια ὑπεροχή οικονομικῆς καί στρατιωτικῆς ἰσχύος, «ὥστε ἐναντία στή θέλησή του οὔτε ἐτοιμοπόλεμες συμμαχίες μποροῦν νά συμπληροῦν οὔτε ἕνα ἄλλο ἔθνος μπορεῖ ν' ἀσκήσει ἀποφασιστικά καί ὡς τά ἄκρα πολιτική ἰσχύος» (σελ. 79). Ἐπιπρόσθετα, τό δίλημμα πού προβάλλεται στους Εὐρωπαίους «ἢ νομισματική ἐνωσις ἢ πόλεμος» εἶναι ψευδές, διότι «ὄχι μόνον πρόσφατα ἀκόμη στήν πρῶην Γιουγκοσλαβία καί στήν πρῶην Σοβιετική Ἐνωσις ἀλληλοσπαράχθηκαν λαοί πού ἐπί δεκαετίες ἀπήλασαν τίς εὐλογίες τού κοινού νομίσματος, ἀλλά καί ἐπειδή δέν εὐσταθεῖ τό ὑπονοούμενο, ὅτι δηλαδή σήμερα ὑπάρχουν στήν Εὐρώπη ἔθνη μέ τή βούληση καί τή δύναμη νά διεξαγάγουν πόλεμο» (σελ. 81). Ἡ τρίτη ἐνότητα ὑπονομεύει τήν διακήρυξη πολιτικῶν σάν τήν Θάτσερ ἢ τόν Κλίντον ὅτι οἱ δη-

μοκρατίες δέν διεξάγουν πόλεμο ἢ μία ἐναντίον τῆς ἄλλης. Ὁ Παν. Κονδύλης θεωρεῖ τήν ἀναγκαία συσχέτιση δημοκρατίας καί εἰρηνοφιλίας ὡς μία πρόσφατη φιλελεύθερη οικονομιστική ἀντίληψη. Ἀντίθετα, οἱ ἀρχαῖες δημοκρατίες «ποτέ δέν καυχῆθηκαν γιά τήν εἰρηνοφιλία τους», ἐνῶ ὁ «Θουκυδίδης πίστευε ὅτι οἱ χειρότερες βιαιότητες τού Πελοποννησιακοῦ Πολέμου ὀφείλονταν στά ἀκαταλόγιστα πάθη τῆς δημοκρατικῆς μάζας τῶν Ἀθηναίων» (σελ. 82). Κοινοβουλευτικά καθεστῶτα ὅπως τῆς Μεγ. Βρετανίας δέν ὑστέρησαν σέ πολεμικές ἰκανότητες ἀπό ὀλοκληρωτικά, ὅπως τῆς ναζιστικῆς Γερμανίας, ἐνῶ «τά γεωστρατηγικά καί οικονομικά κριτήρια παραμένουν ἀποφασιστικά καί ὅταν οἱ δημοκρατίες διεξάγουν πόλεμο» (σελ. 85). «Ἄν οἱ δημοκρατίες αἰσθανθοῦν ὅτι ἀπειλοῦνται ὑπαρξιακά, δέν πρόκειται ἐκ τῶν προτέρων νά ἀποκλείσουν τήν πολεμική ἰσχύ. Σέ μία τέτοια περίπτωση, ἐνῶ δέν θά ἀρνοῦνται τήν ἀρχή ὅτι οἱ δημοκρατίες δέν πολεμοῦν μεταξύ τους, θά προσθέτουν ὅτι «ὁ ἀντίπαλος δέν εἶναι “γνήσιος δημοκράτης”» (σελ. 86).

Στήν τέταρτη ἐνότητα σχολιάζεται ἡ θεωρία τού S. Huntington περί συγκρούσεως τῶν πολιτισμῶν. Ὑποστηρίζεται ὅτι, ἐνῶ στό μέλλον θά ὑπάρξουν συγκρούσεις, δέν εἶναι δυνατόν νά δεσπόζει ὁ πολιτισμικός παράγοντας σ' αὐτές τίς συγκρούσεις. Βασική ἀδυναμία τῆς μελέτης τού Huntington εἶναι τό γεγονός ὅτι ὁ τελευταῖος παρέλειψε νά δείξει «ποιά χαρακτηριστικά στοιχεῖα τού ἐκάστοτε πολιτισμοῦ ὠθοῦν σέ σύγκρουση καί γιατί αὐτά ὁροῦν εἰδικά σήμερα μέ τέτοια

ένταση» (σελ. 87). Ἐπιπρόσθετα, «καμμιά κοινοτήτα δέν ζεῖ ἀπό ἀξίες καί μόνο, γι' αὐτό καί καμμιά δέν θά 'θελε νά πεθάνει σ' ἓνα πόλεμο πρὸς χάριν ἀξιῶν δίχως συγκεκριμένη ὑπαρξιακή ἀναφορά» (σελ. 88). Οἱ πολιτισμικές διαφορές δέν ἐμποδίζουν «τίς Ἠνωμένες Πολιτεῖες νά προτιμοῦν τοὺς Τούρκους ἀπὸ τοὺς Ρώσους ὡς τοποτηρητές στὸν Καύκασο καί πολλοὺς Ἀραβες νά συνεργάζονται μὲ “ἀπίστους” ἐναντίον τῶν “φονταμενταλιστῶν” ὁμοθρήσκων καί ὁμοεθνῶν τους» (σελ. 89). Πολιτικά κινήματα μὲ ἀντιδυτικές πολιτισμικές παραδόσεις καθόλου δέν περιορίστηκαν ἀπὸ αὐτές γιὰ νά χρησιμοποιήσουν δυτικές ὀργανωτικές καί τεχνολογικές μορφές πού συντελοῦσαν στὴν αὔξηση τῆς συνολικῆς τους ἰσχύος. Μετὰ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς μαρξιστικῆς-λενινιστικῆς γλώσσας, οἱ ἀγῶνες κατανομῆς μποροῦν νά ἐπενδύθουν τὴν γλώσσα τῆς πολιτισμικῆς σύγκρουσης, ὥστε ἡ σύγκρουση Βορρᾶ-Νότου νά μεταφρασθεῖ ὡς σύγκρουση «δυτικοῦ χριστιανισμοῦ» καί «μουσουλμανισμοῦ». Τελικῶς, ἡ ἀνάλυση τοῦ Huntington, ἐνῶ ἀποτυγχάνει ὡς μέθοδος προσέγγισης τῆς πολιτικῆς πραγματικότητας, κατὰ τὸν Π. Κονδύλη μπορεῖ «νά χρησιμεύσει ὡς ἰδεολογικός πῶλος ἔλξεως τῆς “Δύσης” (ὑπὸ ἀμερικανικὴ ἡγεσία), ἂν τυχόν αὐτὴ, γιὰ οικονομικούς καί στρατιωτικούς λόγους, ἐρχόταν σέ σφοδρὴ σύγκρουση μὲ μὴ δυτικές Δυνάμεις» (σελ. 92).

Τὸ τέταρτο δοκίμιο «Τὰ πολιτικά καί τὰ γεωπολιτικά ὑποκείμενα» διακρίνεται σέ τέσσερις ἐνότητες: «Τὸ ἔθνος στὴν πλανητικὴ ἐποχὴ», «Ἡ Εὐρώπη στὸ κατώφλι τοῦ 21οῦ αἰῶνα. Μία κοσμοϊστορικὴ καί γεωπολιτικὴ θεώρηση», «Τὰ Ἠνωμένα Ἔθνη», «Οἱ παγκόσμιες δυνάμεις καί τὸ παγκόσμιο κράτος». Στὴν πρώτη ἐνότητα ἐπικρίνεται ἡ ἐθνικιστικὴ δεξιὰ, διότι δέν ἀντιλαμβάνεται πῶς ἡ συλλογικὴ ζωὴ στάθηκε δυνατὴ καί χωρὶς ἔθνη, μὲ τὴν σύγχρονη ἔννοια τοῦ ὄρου, ὅσο καί τὸ γεγονός ὅτι ὑπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις τὰ πολυεθνικὰ κράτη ὄχι μόνο μποροῦν νά ἐπιβιώσουν ἀλλὰ καί νά ἀκμάσουν. Ἐπίσης «οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ κλασσικοῦ συντηρητισμοῦ ἀπέρριπταν τὸ ἐθνικὰ ὁμοιογενές κράτος καί ἔδιναν τὴν προτίμησή τους στὸ πολυεθνικὸ, τοῦ ὁποῦοῦ συνεκτικὸς δεσμὸς ἦταν ἡ νομιμοφροσύνη πρὸς μίαν δυναστεία καί ἓνα στέμμα (π.χ. Αὐστροουγγαρία)» (σελ. 94). Ἐξ ἴσου ἀτελέσφορη εἶναι ἡ προσδοκία τῆς κοσμοπολιτικῆς καί εἰρηνοστικῆς «ἀριστερᾶς» ὅτι ἡ κατάρρευση τῶν συνόρων θά σημάνει καί τὸ τέλος τῶν πολέμων. Διότι πόλεμοι ὑπῆρξαν καί πρὶν τὴν δημιουργία

ἐθνικῶν κρατῶν, ὥστε τίποτε δέν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενον ὅτι θά ὑπάρξουν καί μετὰ ἀπὸ αὐτά: «Ὅπως μέχρι σήμερα ἔγιναν συχνότατα πόλεμοι ἐντὸς τῶν ἐθνῶν, δηλ. ἐμφύλιοι πόλεμοι, ἔτσι καί τίποτε δέν ἀποκλείει τοὺς πολέμους στοὺς κόλπους μιᾶς ἐνιαίας ἀνθρωπότητας μετὰ ἀπὸ μίαν ὑποθετικὴν κατάρρευση τῶν ἐθνῶν» (σελ. 94). Ἄν θά ὑπάρξουν ἔθνη στὴν μαζικοδημοκρατικὴ ἐποχὴ θά ἐξαρτηθεῖ ἀπὸ τὴν δυνατότητά τους νά ὑλοποιήσουν τὴν «καλύτερη ὀργανωτικὴ μορφή γιὰ τὴ συμμετοχὴ στὸν ἀγῶνα κατανομῆς» (σελ. 96). Ἡ ἐνδεχόμενη σύγκλιση τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν ἀκολούθησε τὴν κοσμο-ιστορικὴ ὑποχώρηση: «οἱ μεγάλοι εὐρωπαϊκοὶ πόλεμοι ἦσαν δυνατοὶ ἐπειδὴ ἡ Εὐρώπη κυριαρχοῦσε στὸν κόσμον· σήμερα εἶναι ἀδύνατοι ἐπειδὴ ἡ Εὐρώπη ἔπαψε πιά νά εἶναι ἡ κινήτρια δύναμη τῆς παγκόσμιας ἱστορίας. Αὐτὸ τὸ ὠμό γεγονός — καί ὄχι ἡ “λογικὴ” ἢ “οἱ πικρὲς ἱστορικὲς ἐμπειρίες”, ὅπως λένε οἱ πανηγυρικὲς ὁμιλίες — τοποθετεῖ σέ νέα βάση τὸ πρόβλημα τοῦ ἐθνικισμοῦ στὴ δυτικὴ καί κεντρικὴ Εὐρώπη» (σελ. 98). Ὁ Παν. Κονδύλης ἐπικρίνει τὸν οικονομιστικὸ φιλελευθερισμὸ καί τὴν κοσμοπολιτικὴν «ἀριστερά» καί τίς παρεμφερεῖς ἀνταπάτες τους, διότι τίποτε δέν ἀποκλείει τὴν πιθανότητα ὅτι τὸ «τάδε ἢ τὸ δεῖναι ἀνθρώπινο σύνολο ἀντιλαμβάνεται τὸ ἔθνος καί τὴν ἀντίστοιχη μορφή πολιτικῆς ὀργάνωσης ὡς τὸ καλύτερο μέσο προάσπισης τῶν συμφερόντων του» (σελ. 99). Στὴν δευτέρη ἐνότητα, ἐνῶ ἀναλύονται οἱ πραγματικοὶ καί ὄχι οἱ «ἠθικολογικοὶ» ὄροι τῆς εὐρωπαϊκῆς σύγκλισης, ἐπισημαίνεται ἡ δυσκολία τῶν ἐπόμενων βημάτων. Μιὰ οικονομικὴ ἀποτυχία θά εἶναι ἡ ἀρχὴ μιᾶς κίνησης παλινδρόμησης «ἂν σκεφθοῦμε ὅτι ἀκόμα καί πολυεθνικὰ μορφώματα, τὰ ὁποῖα συνιστοῦσαν ἐνιαία οικονομικὴ καί πολιτικὴ μονάδα, διαλύθηκαν ἀκαριαῖα σέ ἐποχές βαθεῖας κρίσης (ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση εἶναι τὸ τελευταῖο σχετικὸ παράδειγμα, καί θά ἐπεφετε κανεὶς πολὺ ἔξω ἂν ἀπέδιδε τὴ διάλυσή της ἀπλῶς καί μόνο στὴν ἐξέγερση τῶν λαῶν της ἐναντίον τοῦ «ὀλοκληρωτισμοῦ»: ἡ οικονομικὴ-πολιτικὴ ἐνότητα ἀπλῶς καταργήθηκε, δέν ξαναθεμελιώθηκε ὑπὸ συνθηκῆς ἐλευθερίας)» (σελ. 105). Διφυγῆς εἶναι ὁ χαρακτήρας τῆς νομισματικῆς ἐνώσεως. Μπορεῖ νά ἐμβαθύνει τὴν εὐρωπαϊκὴ ἐνοποίηση, ἀλλὰ καί νά «γεννήσει σφοδροὺς ἀγῶνες ἀνακατανομῆς καί μεζζονες ἀστάθειες» (σελ. 106). Οἱ ἰδεολογικὲς τῶν ἐθνικιστῶν καί τῶν κοσμοπολιτῶν δέν βοηθοῦν στὴν ψυχραίμη προσέγγιση τῆς εὐρωπαϊκῆς πραγματικότητας. Ἄν ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἐνωση ἐ-

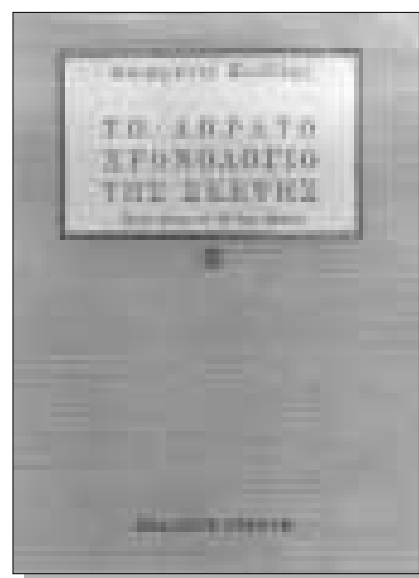
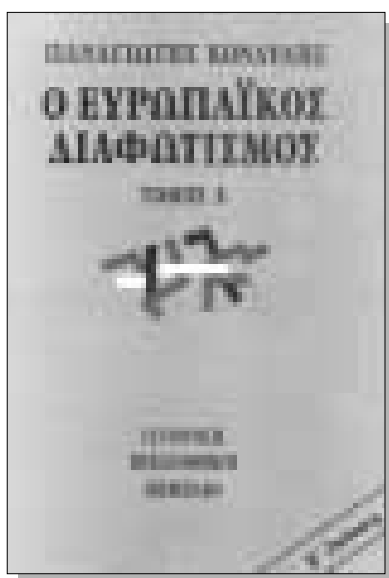
πιθυμεί νά μήν διολισθήσει στήν άκυβερνησία, εἶναι ἀναγκαῖο τά κυρίαρχα ἔθνη νά μεταβιβάσουν τά δικαιώματά τους σέ ἕναν «καινούργιο κυρίαρχο», ὁ ὁποῖος θά ἀπαντᾷ δεσμευτικά σέ ἐρωτήματα ὅπως: «ποιός ἀνήκει δικαιωματικά σ' ἐμένα;», «ποιός ἔχει τό δικαίωμα νά συναποφασίζει;», «ποιός ἔχει τό δικαίωμα νά εἰσέρχεται ὡς μετανάστης;».

Ὁ Παν. Κονδύλης ἐξετάζει ποιό ἔθνος θά μπορούσε νά ἀνταποκριθεῖ στίς ἀπαιτήσεις τοῦ κυρίαρχου. Διαβλέπει δύο ὑποψήφια ἔθνη: τήν Γαλλία καί τήν Γερμανία. Περιγράφει, ὅμως, τίς σοβαρές ἀδυναμίες τους: «Ἡ ἡγεμονία ἐντός τῆς Εὐρώπης ἀπαιτεῖ κάτι περισσότερο ἀπό τήν ἀποφασιστική ἐπιρροή στά ζητήματα τῆς νομισματικῆς ἔνωσης ἢ στήν ὀργάνωση μιᾶς στρατιωτικῆς ἐπέμβασης· ὁ ἡγεμόνας τῆς Εὐρώπης θά ἔπρεπε νά ἐκπροσωπεῖ τήν εὐρωπαϊκή ἡπειρομπροστά στά μάτια ὀλόκληρου τοῦ πλανήτη μέ πράξεις οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν ὀλόκληρο τόν πλανήτη. Οὔτε ἡ Γαλλία οὔτε ἡ Γερμανία θά εἶναι μελλοντικά σέ θέση νά κάμουν κάτι τέτοιο, καί μάλιστα, μέ τόν καιρό, τό πλανητικό βάρος τους ὡς μεμονομένων χωρῶν μᾶλλον θά μειωθεῖ παρά θά ἀυξηθεῖ» (σελ. 110). Ἐάν ἡ Γερμανία, ὡς τοποτηρητής τῶν Ἀμερικανῶν, ἀνελάμβανε τόν ρόλο τοῦ κυρίαρχου, θά δημιουργοῦσε αὐτόματα ἀντισυσπειρώσεις καί προσέγγιση μεταξύ τῆς Ἀγγλίας, Γαλλίας καί Ρωσίας. Ἀλλά ὁ Κονδύλης θεωρεῖ ἀμφίβολο οἱ ΗΠΑ νά παύσουν νά διατηροῦν τήν προνομιακή σχέση πού ἔχουν μέ τήν Μεγ. Βρετανία. Ἀντιθέτως, θεωρεῖ πιθανότερο ὅτι ἡ Γερμανία θά ἐξακολουθήσει νά εἶναι, ὅπως τήν ἐποχή τοῦ ψυχροῦ πολέμου, μιά ἰσχυρή ἀλλά ἀπόλυτα ἐλεγχόμενη ἀπό τίς ΗΠΑ δύναμη. Ἐπιπρόσθετα, διαβλέπει καί ἄλλον ἕναν παράγοντα πού θά περιορίσει τίς φιλοδοξίες τῆς Γερμανίας: τήν ἔλλειψη πολιτικῶν ἱκανοτήτων. Τό γνωστό δίπολο τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας, ὁ ἠθικισμός καί ὁ οικονομισμός, κυριαρχεῖ στόν πολιτικό της λόγο: «Ὁ ἐν μέρει οἰκουμενιστικός-ἠθικολογικός καί ἐν μέρει οικονομιστικός τόνος, πού δεσπόζει στή σημερινή ἐξωτερική πολιτική τῆς Γερμανίας, στήν πραγματικότητα ἀποτελεῖ μιά καινούργια παραλλαγή τῆς παλαιᾶς φυγῆς πρὸς τήν ἀπλοστευση, μιάν ἄλλην ἐκφραση τῆς ἴδιας παλαιᾶς ἀμηχανίας μπροστά στόν ἄπειρα περίπλοκο χαρακτήρα τῆς πολιτικῆς — μόνο πού τώρα ἔχουν ἀντιστραφεῖ τά πρόσημα» (σελ. 112). Ὅ,τι λείπει στήν Γερμανία, τό πολιτικό ἔνστικτο, τό διαθέτει σέ περίσσεια ἡ Γαλλία καί «ἂν κατεῖχε ἐπαρκεῖς ὑλικές προϋποθέσεις, ἡ

χώρα τοῦ Richelieu καί τοῦ de Gaulle θά διέθετε πιθανότατα ἐπίσης ἐπαρκῆ αὐτοπεποίθηση καί ἐπιδεξιότητα, ὥστε νά πάρει τήν ἡγεμονία στήν Εὐρώπη καί νά ἐκπροσωπήσει τήν ἡπειρο μέ δυναμικότητα καί ἀξιοπρέπεια σέ ὀλόκληρον τόν κόσμον» (σελ. 113). Ἐτσι, ἂν ὑπάρχει πιθανότητα νά υλοποιηθεῖ ἡ Εὐρωπαϊκή Ἐνωση, θά γίνεῖ μόνο μέ τήν στενή συνεργασία Γαλλίας-Γερμανίας.

Ὁ Κονδύλης προβλέπει ὅτι ἐπόμενο σημεῖο πλανητικῆς σύγκρουσης συμφερόντων θά εἶναι ἡ Σιβηρία. Ἐκεῖ θά ἀντιπαραταχθοῦν τά συμφέροντα τῆς Ρωσίας, τῶν Ἀμερικανο-Ἰαπώνων καί τῆς Κίνας. Γιά δέ τήν τελευταία, ἡ σύγκρουση θά ἔχει στοιχειακό χαρακτήρα, δηλαδή προϋπόθεση βιολογικῆς ὑπαρξῆς γιά τοὺς συνεχῶς ἀυξανόμενους πληθυσμούς τῆς. Ἡ πολιτική ἱκανότητα τῆς Εὐρώπης θά κριθεῖ ἀνάλογα μέ τοὺς χειρισμούς της σέ αὐτήν τήν σύγκρουση. Ἐάν συνταχθεῖ, ὅπως κάνει μέχρι τώρα, μέ τά ἀμερικανικά σχέδια γιά τόν χωρισμό τῆς Ρωσίας, «δέν μπορεῖ παρά νά δώσει τροφή σέ μιάν ἀπολύτως θεμιτή δυσπιστία τῆς Ρωσίας καί νά σπρώξει τή γιγαντιαία εὐρασιατική αὐτή χώρα στήν ἐπιθετική ἀπομόνωση ἢ στήν ἀγκαλιά τῆς Κίνας. Ὅποιος εἶναι ἔστω καί ἐπιφανειακά ἐξοικειωμένος μέ τή ρωσική ἱστορία θά πρέπει νά γνωρίζει ὅτι καμμιά entente cordiale μέ τή Ρωσία δέν εἶναι δυνατή, ἂν δέν τῆς ἀναγνωρισθεῖ ἐξ ὑπαρχῆς τό δικαίωμα νά τηρεῖ τήν τάξη στήν Καυκασία, στήν Κεντρική Ἀσία καί σέ ὀλόκληρο τόν σιβηρικό χώρο. Ἡ Εὐρώπη δέν θά εἶχε νά χάσει τίποτε ἂν ἡ Ρωσία ἐπιτελοῦσε μέ ἐπιτυχία τό ἔργο αὐτό, ἀντίθετα μάλιστα. Καί δέν θά ὑπῆρχε κίνδυνος ρωσικῆς ἡγεμονίας πάνω σέ μιάν πλούσια καί ἐνωμένη Εὐρώπη, ἱκανή νά δρᾷ πολιτικά μέ ἐνιαῖο τρόπο. Μιά τέτοια Εὐρώπη δέν θά εἶχε νά φοβηθεῖ τίποτε ἀπό τήν Ρωσία, ἐνῶ ἡ Ρωσία θά εἶχε νά ἐλπίζει τά πάντα ἀπό μιάν τέτοιαν Εὐρώπη» (σελ. 118). Τέλος, ὁ Κονδύλης ἐπισημαίνει ὅτι τό κέντρο τοῦ κόσμου μετατίθεται ἀπό τήν Γερμανία, καθὼς ἔπαυσε νά εἶναι εὐρωκεντρικός, πρὸς τόν σιβηρικό καί κεντροασιατικό χώρο.

Συγχρόνως ὁ Κονδύλης ἀπαριθμεῖ τοὺς τρεῖς λόγους γιά τοὺς ὁποίους πιθανῶς τό πολιτικό ὑποκείμενο, ἐνιαῖα Εὐρώπη, ποτέ δέν θά υλοποιηθεῖ: «Πρῶτον θά ἦταν δυνατόν ἡ ἐξέλιξη τῆς πλανητικῆς πολιτικῆς στό σύνολό της νά ὑποβάσει τήν πολιτική ἐνοποίηση τῆς Εὐρώπης σέ δευτερεύουσα ὑπόθεση, ὁπότε τά εὐρωπαϊκά ἔθνη θά προσχωροῦσαν ἐσπευσμένα σ' ἕνα εὐρύτερο

“δυτικό” στρατόπεδο υπό εξωευρωπαϊκή ήγεσία» (σελ. 120)· ο δεύτερος λόγος, ο οποίος θά μπορούσε νά καταστήσει δευτερεύουσα ἢ ξεπερασμένη υπόθεση τῆ διαμόρφωση μιᾶς κυρίαρχης εὐρωπαϊκῆς πολιτικῆς ὀντότητας θά ἦταν ἡ γρήγορη ἐνοποίηση τῆς παγκόσμιας κοινωνίας, ἡ ὁποία θά ἀπορροφῶσε μονομιᾶς ὄρια καί σύνορα, ἔθνη καί κράτη καί μείζονες χώρους (σελ. 121), τρίτον ἡ εὐρωπαϊκῆ ἐνοποίηση μπορεῖ νά ματαιωθεῖ ἀπό τίς ἀστάθμητες δυνάμεις τῆς ἀνομίας (σελ. 123). Ἐνῶ στόν πρῶτο καί τρίτο λόγο ὁ Κονδύλης ἀποδίδει πάρα πολύ σημαντικές πιθανότητες πραγμάτωσης, στόν δεύτερο δέν ἐπιμένει ἰδιαίτερα, διότι «τά σύνορα, τά ὅποια γκρέμισαν οἱ τάσεις τῆς παγκοσμιοποίησης, θά τά ξαναστήσουν τρομεροί ἀγῶνες κατανομῆς» (σελ. 122).

Στήν τρίτη ἐνότητα ἐξετάζεται ἡ πραγματικότητα τῶν «Ἠνωμένων Ἐθνῶν». Ὑποστηρίζεται ὅτι ἐνῶ ἡ ὑπαρξή τους δέν ἐπιβεβαιώνει τήν δυνατότητα τοῦ παγκόσμιου κράτους, ἡ ἀποτυχία τους δέν ὑπονοεῖ τό ἀνέφικτο μιᾶς τέτοιας μελλοντικῆς προοπτικῆς. Ἐπίσης τονίζεται πόσο λίγη σημασία εἶχαν στήν πολιτική πρακτική τους οἱ θεωρητικές διακηρύξεις τους: Ποτέ δέν σκέφθηκε κανεῖς νά ἀπαιτήσῃ τόν ἀποκλεισμό ἐνός κράτους-μέλους λόγω τῆς βαρείας παραβίασης ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων, λόγω κάποιας κραυγαλέας καταπάτησης τοῦ διεθνούς δικαίου ἢ ἀκόμη καί λόγω περιφρόνησης τῶν ἀποφάσεων τοῦ ἰδίου τοῦ ΟΗΕ. Ὅποιος πιστεύει ὅτι ἡ κατάσταση αὐτή θά ἀλλάξει μετά τόν Ψυχρό Πόλεμο ἀπατάται. Ὅπου, βέβαια, τά πνεύματα

τρέφονται μέ τή ρητορική τῶν οἰκουμενικῶν ιδεολογιῶν, ἐκεῖ ξεχνιέται ἡ κοινοτοπία ὅτι οἱ ἀρχές τῶν «ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων» καί τοῦ διεθνούς δικαίου μετατρέπονται σέ ἀρχές τῆς πράξης μονάχα ὅταν εἶναι ἐγγυημένη ἡ τήρησή τους. Τό δίκαιο γίνεται δίκαιο ὄχι χάρις στή διακήρυξή του, ἀλλά χάρις στήν ἐμπρακτική καί ἀδιάλειπτη δυνατότητα νά ἀπαιτηθεῖ καί νά ἐπιβληθεῖ ἡ ἐφαρμογή του. Γι’ αὐτό καί ἴσαμε σήμερα δέν ὑφίστανται πράγματι ἀνθρώπινα, παρά μόνο πολιτικά δικαιώματα (σελ. 130). Αὐτό πού ἔχει κυρίαρχη σημασία εἶναι ποιός καί ὑπέρ ποίου ἐρμηνεύει κάθε φορά τέτοιου εἶδους τόσο ἐλαστικές ἀρχές. Δεῖγμα τοῦ γεγονότος αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀμφίσημη συμπεριφορά τῶν ΗΠΑ: «Ἀποτελεῖ βέβαια δίκαιωμα τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν νά ἀνησυχοῦν πολύ περισσότερο γιά τά ὑποθετικά ἀτομικά ὄπλα τῆς Βορείου Κορέας καί τοῦ Ἰράν παρά γιά τά πραγματικά ἀτομικά ὄπλα τοῦ Ἰσραήλ, ὥστόσο μιᾶ τέτοια συμπεριφορά ἐλάχιστα ἐνδείκνυται στά μάτια τρίτων προκειμένου νά ἐμφανίσει κάποιον ὡς ἀμερόληπτο ἐκτελεστή οἰκουμενικῶν ἀρχῶν» (σελ. 131). Αὐτό πού καθορίζει τελικῶς τήν συμπεριφορά τῶν Ἠνωμένων Ἐθνῶν εἶναι «ἡ συνύφανση οἰκουμενικῶν ἀρχῶν καί ἰδιοτελῶν ἐπιδιώξεων στό ἐπίπεδο τῆς δράσης ἐθνῶν μέ πλανητικά συμφέροντα καί πλανητικό βεληνεκές» (σελ. 132). Στήν καλύτερη περίπτωση, καθρεφτίζουν τήν παγκόσμια κάθε φορά ἰσορροπία δυνάμεων.

Στήν τέταρτη ἐνότητα, «Οἱ παγκόσμιες δυνάμεις καί τό παγκόσμιο κράτος», ὁ Παν. Κονδύλης ἀρχίζει μέ τήν ἐπισήμανση ὅτι οἱ ὑποστη-

ρικτές του παγκόσμιου κράτους τό ταυτίζουν με την παγκόσμια ειρήνη, παρ' ότι, όπως είδαμε, οι πόλεμοι προϋπήρξαν των εθνικών κρατών, οι δέ εμφύλιοι πόλεμοι δέν υπολείπονται σέ βαναυσότητα από τούς πολέμους μεταξύ των εθνών. Οι προϋποθέσεις συγκρότησής του περιγράφονται με σαφήνεια: «Ο χαρακτήρας ενός παγκόσμιου κράτους θά προσδιορίζεται από τίς συνθήκες τής εγκαθίδρυσής του. Τρείς δυνατότητες υπάρχουν: ή ελεύθερη συναίνεση, ή συναίνεση σέ κατάσταση ανάγκης και ή ήγεμονία ενός έθνους ή μιᾶς συμμαχίας εθνών. Και οι τρείς συνεπάγονται πράξεις πολιτικής βούλησης: σέ περίπτωση συναίνεσης, εκ μέρους όλων των μερών, σέ περίπτωση ήγεμονίας, εκ μέρους του επίδοξου ήγεμόνα» (σελ. 136). Οι νεοφιλελεύθεροι τείνουν νά υποεκτιμούν τό πολιτικό στοιχείο εἰς ὄφελος μιᾶς υπερτροφίας του οικονομικοῦ. Μετά τήν πτώση του μαρξισμού, ὁ οικονομισμός ἐπιβιώνει μέ φιλελεύθερο πρόσημο, σέ σημεία μάλιστα του κοινωνικοῦ χώρου ὅπου ὁ μαρξισμός ποτέ δέν ἐπεδίωξε νά ἐπεκταθεῖ ἀκόμη και στήν λεγόμενη «χυδαία» μορφή του. Ὁ Κονδύλης ἐπισημαίνει ὅτι ή ἐνοποίηση των οικονομικῶν ἀγορῶν, των τεχνολογιῶν και των πληροφοριῶν ἐνοποιεῖ και κατά συνέπεια ὀξύνει τό πρόβλημα τής κατανομῆς των ἀγαθῶν. Τελικῶς, τήν δημιουργία ενός παγκόσμιου κράτους θά τήν ἐμποδίζουν ἐκεῖνοι πού φαινομενικά τήν ὑποστηρίζουν, οἱ παγκόσμιες δυνάμεις: «Τί θά μπορούσε λ.χ. νά δελεάσει τίς Ἡνωμένες Πολιτεῖες ὥστε νά ανταλλάξουν τόν ἡγετικό τους ρόλο μέσα στόν σημερινό κόσμο μέ τήν ἔνταξη σ' ἕνα παγκόσμιο κράτος ὅπου ή ἀντιπροσώπευση των πολιτῶν θά ρυθμιζόταν μέ βάση ἀναλογικά ἀριθμητικά κριτήρια;» (σελ. 139). Περισσότερες πιθανότητες πραγμάτωσης ἔχει τό παγκόσμιο κράτος ὑπό συνθήκες ἐκτακτῆς ἀνάγκης ή μιᾶς ἡγεμονίας πού θά ἀσκηθεῖ ἐναντι ὅλων των ἄλλων πολιτικῶν ὑποκειμένων, ὥστε τελικῶς νά ὁμοιάζει περισσότερο μέ τίς φεουδαλικές αὐτοκρατορίες παρά μέ τά νεότερα ἐθνικά κράτη: «Τό μόνο πράγμα, τό ὁποῖο θά μπορούσε νά ἐγγυηθεῖ τό παγκόσμιο κράτος, εἶναι ή μετατροπή ὅλων των πολέμων σέ ἐμφύλιους πολέμους» (σελ. 146).

Τό πέμπτο δοκίμιο, «Ἡ τεχνική, ή πληροφορική και ή κουλτούρα», χωρίζεται σέ πέντε ἐπιμέρους ἐνότητες: ή κοινωνία τής πληροφορικής: πρόοδος τής ὀρθολογικότητας, τα κενά του κυβερνοχώρου, ή οἰκουμενική τεχνική και ὁ δυτικός πολιτισμός, ἀπό τήν μαζική κουλτούρα στήν παγκόσμια κουλτούρα, ή τεχνική και οἱ με-

ταπτώσεις του ἀνθρωπιστικοῦ ιδεώδους. Στήν πρώτη ἐνότητα ἐπισημαίνεται ή οὐσιώδης διάσυνδεση τής κοινωνίας τής πληροφορικής μέ μιᾶν ἐσχατολογία τής ἱστορίας, ὅπου προσδοκᾶται ὅτι ή κυριαρχία του γνωστικοῦ στοιχείου θά ἐξελείψει κάθε εἶδους ἰδεολογικούς «πρωτογονισμούς». Ἄλλά ή συνεχῆ ροή πληροφοριῶν στή διάφορα διαδίκτυα δέν θά ἐξημερώσει τίς ὑπάρχουσες συγκρούσεις πού χαράσσουν τίς κοινωνίες μας, ἀλλά θά τούς ἀποδώσει ἕνα νέο πεδίο ἐκφρασης. Ἐπιπρόσθετα, ή συσσώρευση περισσώτερων πληροφοριῶν δέν ὀδηγεῖ ἀπό μόνη τῆς σέ πιό ὀρθολογικές ἀποφάσεις. Ἄλλο ἕνα θέμα εἶναι κατά πόσο αὐτοί πού λαμβάνουν τίς ἀποφάσεις ἔχουν τόν χρόνο νά ἀξιολογήσουν ὅλες τίς πληροφορίες, ὑπό καθεστῶς πίεσης και ἰσχυροῦ οικονομικοῦ ἀνταγωνισμοῦ. Στήν δεύτερη ἐνότητα τονίζεται ὅτι «τό μανιφέστο του κυβερνοχώρου προέρχεται εἰδικότερα ἀπό μιᾶ χώρα, στήν ὁποία τό τέσσερα τοῖς ἑκατό του παγκόσμιου πληθυσμοῦ καταναλώνει ή σπαταλᾶ τό ἕνα τέταρτο τής παγκόσμιας ἐνέργειας και κάθε κάτοικος, ὅταν φτάσει τόν μέσο ὄρο προσδοκίας ζωῆς, ἔχει ἀναλώσει γιά τήν ἱκανοποίηση των ὑλικῶν ἀναγκῶν του, μεταξύ ἄλλων, και χιλία δένδρα» (σελ. 153). Ἡ πληροφορία και ή γνώση δίχως τήν ἀμεση και προνομιακή πρόσβαση στους ὑλικούς πόρους δέν θά εἶχε ἀποτέλεσμα. Ἡ ἀνάπτυξη τής Κίνας, τής Ἰνδίας ή τής Βραζιλίας θά δημιουργήσει νέους ἀγῶνες κατανομῆς των ἀγαθῶν, ὥστε «ἂν τεθεῖ ζήτημα κατανομῆς ζωτικῶν ὑλικῶν πόρων — συμπεριλαμβανομένου του νεροῦ και του ἀέρα —, τότε οἱ τέρψεις πού χαρίζουν τά ἠλεκτρονικά περιδιαβάσματα στόν κυβερνοχώρο θά κοποῦν ἀπότομα» (σελ. 156).

Στήν τρίτη ἐνότητα ὑποστηρίζεται ὅτι ή ἐξάπλωση τής τεχνικής δέν συνεπάγεται δεσμευτικά τήν ἐξάπλωση ενός συγκεκριμένου ἠθικοῦ-πολιτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ παρακμή του ἀστικοῦ πολιτισμοῦ και ή ἐπέλευση τής μαζικοδημοκρατίας συνοδεύτηκε μέ τήν ἐγκατάσταση μιᾶς ἠδονιστικῆς ἠθικῆς και ποικίλων ὀρθολογισμῶν-ἀνορθολογισμῶν, ὥστε «ὅσο περισσότερο παραλλάσσουν τά πολιτισμικά περιεχόμενα, στή ὁποία ἀναφέρεται ή ὑλική και πνευματική κατανάλωση, τόσο πιό ἀχρωμη και τόσο λιγότερο δεσμευτική γίνεται ή τεχνική ἀπό πολιτισμική ἀποψη» (σελ. 160). Ὁ ἐκδυτικισμός λαμβάνει τήν μορφή ἐξαμερικανισμοῦ, διότι ὁ ἀμερικανισμός προσομοιάζει περισσότερο πρός τήν μαζικοδημοκρατία: «Ἄν οἱ Ἡνωμένες Πολιτεῖες, ἰδίως μετά τό 1945, κατέκλυσαν τήν ὑδρόγειο μέ τή μαζική

τους κουλτούρα, ό λόγος δέν ήταν μόνο ή παγκόσμια πολιτικοστρατιωτική τους παρουσία, αλλά και ή ύφή τής κουλτούρας αὐτῆς: παρ' ὅλη τῆς τήν πολυμορφία, στήν οὐσία τῆς ἀποτελεῖ ἕνα μείγμα ἀπό ἀμέριμνο τεχνικισμό και ἀπό kitch ἀξιοποιήσιμο για κάθε εἶδους καταναλωτικούς σκοπούς, χωρίς ὅλα αὐτά να σκιάζονται ἀπό τή βεβαρυμένη συνείδηση τῆς προδοσίας σέ σεβάσμιες παραδόσεις» (σελ. 162). Βεβαίως, ή «τεχνική», ὅπως «τό ἐλεύθερο ἐμπόριο» και τά «ἀνθρώπινα δικαιώματα», μποροῦν να στραφοῦν και ἐνάντια στήν Δύση. Ὁ ὑπάρχων πολιτιστικός πανθεισμός θά τεθεῖ ὑπό ἀμφισβήτηση «ἄν τό ζήτημα τῆς κατανομῆς τεθεῖ ὑπό συνθήκες σοβαρῆς στενότητας ἐξ αἰτίας δραματικῶν οικολογικῶν και δημογραφικῶν ἐξελίξεων» (σελ. 164).

Στήν τέταρτη ἐνότητα, «ἀπό τήν μαζική κουλτούρα στήν παγκόσμια κουλτούρα», υποστηρίζεται ὅτι ή κάμψη τῆς εὐρωπαϊκῆς κουλτούρας και τό πέρασμα στήν πλανητική ἐποχή θέτει ἐπιτακτικότερα τό ζήτημα τῆς «παγκόσμιας κουλτούρας». Η κρίση τῆς εὐρωπαϊκῆς κουλτούρας εἶναι κύρια κρίση τοῦ ἀστικοῦ ἰδανικοῦ. Η κατεδάφιση τοῦ τελευταίου δέν ἄρχισε ἀπό τούς δεδηλωμένους ἐχθρούς του, «ἀλλά ἀπό τό λογοτεχνικό-καλλιτεχνικό κίνημα τοῦ μοντερνισμού και τῆς πρωτοπορίας» (σελ. 167). Περαισσότερο διεξοδικά ὁ Παν. Κονδύλης παρουσιάζει τίς θέσεις αὐτές στό βιβλίο του *Η παρακμή τοῦ ἀστικοῦ πολιτισμοῦ*. Ἔτσι, ή υποχώρηση τοῦ ἀστισμοῦ ἀκολουθήθηκε ἀπό μία προσπάθεια να ἑναρμονίζονται ὅλα μέ ὅλα, να χρησιμοποιοῦνται σέ ἕνα ἀδιαφοροποίητο ὄλο παραδείγματα και ἀξίες ἀπό διαφορετικές ἐποχές και ἀπό διαφορετικούς τύπους. Η κίνηση, ἐνώ ἄρχισε μέ τήν πρόθεση να ἀποθεωθεῖ τό ἄτομο, τελικῶς συνέτεινε στήν κατεδάφισή του, διότι «ὅπου τά πάντα μποροῦν να ἀποτελέσουν κουλτούρα και πολιτισμικό ἀγαθό, ἐκεῖ δέν χρειάζεται να ὑπάρχουν καλλιτέχνες και πολιτισμικοί φορεῖς μέ τήν ἀστική ἔννοια τῶν ὄρων. Η διαφήμιση, ή κατανάλωση, ή διασκέδαση και ή κουλτούρα μποροῦν να ταυτίζονται» (σελ. 168). Ἔτσι, στό πεδίο αὐτό ἐπιβεβαιώνεται ή ἑτερογονία τῶν σκοπῶν στήν ἱστορία και ή πραγμάτωση ἀποτελεσμάτων διαφορετικῶν ἀπό τίς προθέσεις τῶν ὀρώντων υποκειμένων. Ὁ Παν. Κονδύλης συνδυάζει τήν δυνατότητα πραγμάτωσης μιᾶς κουλτούρας παγκόσμιας μέ τήν διάδοση τῆς δυτικῆς μαζικῆς κουλτούρας σέ κάθε περιοχή τοῦ πλανήτη και ταυτόχρονα τή μή μετατροπή τῶν πολιτισμικῶν ζητημάτων σέ «ἐπίμαχα σημεῖα και σέ πεδία μά-

χης» (σελ. 171). Οἱ δύο προϋποθέσεις, ὅμως, δέν ἔχουν πολλές πιθανότητες ὑλοποίησης, καθότι «Ἡ παγκόσμια κοινωνία δέν πρόκειται να συνεπιφέρει τήν παγκόσμια ἀλληλεγγύη, ὅπως και ή ἔθνική κοινωνία δέν μπόρεσε να ἐπιτύχει τήν ἀλληλεγγύη μεταξύ τάξεων και ὁμάδων. Και ὅσο μέσα στό πλαίσιο τῆς παγκόσμιας κοινωνίας θά λαμβάνουν χώρα ὀξείες συγκρούσεις, οἱ ὁποῖες θά ξεπερνοῦν τό ἐπίπεδο ζωτικῶν ἀγῶνων για τή φυσική ἐπιβίωση, τά ἀντίστοιχα συλλογικά υποκειμένα θά προσδίδουν ἔμφαση και νομιμοποίηση στους ὕλικούς τους σκοπούς, ἐπικαλούμενα συμβολικά-πολιτισμικά μεγέθη» (σελ. 171-172). Ἐνώ τά παραδείγματα και οἱ τρόποι ὑπαρξῆς πού ὑποβάλλει ή σύγχρονη κατανάλωση και ή σύγχρονη τεχνική κυριαρχοῦν, οἱ παλαιοί λαϊκοί πολιτισμοί ἀκόμη και ὡς φαντάσματα μποροῦν να κινητοποιήσουν τίς μάζες σέ νέους ἀγῶνες κατανομῆς. Εἰδικῶς, ἄν ή τεχνική ἀντιμετωπιστεῖ ὡς «κοσμοθεωρητικά οὐδέτερη», μπορεῖ χωρίς δυσκολία να ἑναρμονιστεῖ μέ τελειῶς ἐνάντιες πολιτισμικές παραδοχές. Τελικῶς, ὁ Παν. Κονδύλης δέν μᾶς ἐπιτρέπει να εἶμαστε ἰδιαίτερα αισιόδοξοι, διότι «ή πολιτισμική ποικιλία μέ συλλογικούς φορεῖς μπορεῖ να ὑφίσταται μόνον ὡς πολιτισμική σύγκρουση, ὄχι ὡς παράλληλη ὑπαρξῆς αὐτόνομων πολιτισμῶν» (σελ. 173). Στήν πέμπτη ἐνότητα «Ἡ τεχνική και οἱ μεταπτώσεις τοῦ ἀνθρωπιστικοῦ ιδεώδους» ἐπισημαίνεται ή κατάρρευση τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας, μέ τήν ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς μετά τόν Δεῦτερο Παγκόσμιο Πόλεμο. Ὁ μεταμοντερνισμός, παρά τήν χειραφετική του πρόθεση, κατέληξε να ἐνισχύσει πνευματικές στάσεις «οἱ ὁποῖες συνυφαίνονται μέ τή λειτουργία μιᾶς μαζικῆς δημοκρατίας στηριζόμενης στή μαζική παραγωγή και στή μαζική κατανάλωση» (σελ. 175). Ἐπιπρόσθετα, τονίζεται ή οὐσιώδης σύνδεση ἀνάμεσα στήν «ἀστικοφιλελεύθερη σύνθεση τεχνικῆς και ἀνθρωπισμοῦ» μέ τήν «μαρξιστική οὐτοπία τῆς ἐκτεχνικευμένης κοινωνίας ἐλευθέρων ὀλόπλευρων ἀτόμων», ή ὁποία ἐμφανίζεται μᾶλλον ὡς «ἐσχατολογική ἐκδοχή» τῆς πρώτης. Παρά τά προβλήματα πού γεννᾷ ή ἀνάπτυξη τῆς τεχνικῆς (πυρηνικός ὀλεθρος, οικολογικές καταστροφές), ή ἀποδοχή εἶναι ἀναγκαῖα ὄχι διότι ὀθῆθεν ἀποκλειστικά ταυτίζεται μέ τήν ὀρθολογικότητα και τήν δυτική ἐκδοχή περί ἐλευθερίας και δημοκρατίας ἀλλά γιατί «ἄν ή τεχνική συνθηκολογήσει σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο μπροστά στό δημογραφικό και στό οικολογικό βάρος, τότε σίγουρα μᾶς περιμένει ὁ κανιβαλισμός» (σελ. 179).

Τό βιβλίο, όπως και όλα σχεδόν τά βιβλία του Παν. Κονδύλης τελειώνει μέ μιά αναφορά στά ελληνικά δεδομένα. Στο δοκίμιο «Ίδεολογίες και ελληνική εθνική στρατηγική» καταρρίπτονται οί ιδεοληψίες εθνικιστικού ή κοσμοπολίτικου περιεχομένου, πού παρακωλύουν τήν διαμόρφωση μιάς εθνικά αποτελεσματικής στρατηγικής. Κατ' αρχάς διαπιστώνει τήν άνυπαρξία ενός «πάγιου και άθόρυβου θεσμικού πλαισίου, ικανού νά εξουδετερώνει κατά τό δυνατόν τούς πειρασμούς κομματικής εκμετάλλευσης τών εθνικών θεμάτων» (σελ. 181). Άντιθέτως, ή «ίστορική καχεξία ύπερاناπληρώθηκε μέ αϋτάρεσκους μύθους» (σελ. 182). Βεβαίως, ακόμη και οί μύθοι μπορούν άριστα νά ενεργοποιήσουν γιά τήν επίτευξη στόχων, οί όποιοι όμως έχουν επιλεχθεί μέ ψυχραιμιά άνάλυση. Στην νεοελληνική περίπτωση δέν ίσχυσε ούτε τό ένα ούτε τό άλλο. Έτσι, ό γηγενής εθνικισμός και ό ξενόφερτος ειρηνισμός-οικουμενισμός αναδεικνύονται στίς δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Ο Κονδύλης καταλήγει στό συμπέρασμα ότι οί «γεωπολιτικές παράμετροι και τά εθνικά συμφέροντα καθορίζουν τήν έξωτερική πολιτική — όχι τό παρελθόν, ούτε ή φυλή και ό πολιτισμός. Η φυλετική και πολιτισμική ύποτίμηση τής Τουρκίας ενέχει τόν κίνδυνο τής στρατηγικής της ύποτίμησης, άφού συνεπάγεται ότι ή δήθεν άνώτερη ελληνική ποιότητα μπορεί νά εξουδετερώσει τήν τουρκική ποσότητα: είναι βέβαια γνωστό πώς τιμωρείται ή στρατηγική ύποτίμηση του αντιπάλου, όταν π.χ. παρασύρει στην κήρυξη ενός πολέμου (σελ. 182-183). Θα πρέπει νά συνειδητοποιήσουμε ότι ή Τουρκία μετατρέπεται πλέον όχι μόνο σε έναν στρατιωτικό κολοσσό, αλλά και σε μιά βιομηχανική δύναμη και νά εξαγάγουμε τά ανάλογα συμπεράσματα. Επίσης είναι προφανές ότι ή ισορροπία δυνάμεων και ή δημογραφική σύγκριση είναι σήμερα πολύ χειρότερη γιά μας από ό,τι ήταν τό 1922 ή τό 1956 ή τό 1974.

Τά ιδεολογήματα τών «ειρηνιστών» και τών «οικουμενιστών» «επιτρέπουν σε “προοδευτικούς” διανοομένους ελαφρών βαρών και σε άστείους δημοσιογραφίσκους νά αναβαθμίζουν τό μικρό τους Έγώ εμφανιζόμενοι ως εκπρόσωποι ύψηλών ιδεωδών: συνάμα ύποθάλουν σε μικρομεσαίους πολιτικούς τήν ανακουφιστική ψευδαίσθηση ότι μπορούν νά συρρικνώσουν τήν πολιτική σε διαχείριση και διάλογο, αποτινάζοντας από τούς ισχνούς ώμους τους τό βάρος εσχάτων ιστορικών ευθυνών» (σελ. 183). Επίσης λανθασμένα ταυτίζουν προκαταβολικά

τά συμφέροντα τής Ευρώπης μέ τά συμφέροντα τών Έλλήνων.

Ο Παν. Κονδύλης μας καλεί νά αντιμετώπισουμε τήν εθνική στρατηγική χωρίς ιδεολογικές παραμορφώσεις: «Η εθνική στρατηγική δέν είναι ούτε “δεξιά” ούτε “άριστερά”, ούτε “εθνικιστική” ούτε “διεθνιστική”. Είναι τά πάντα, άνάλογα μέ τίς επιταγές τής συγκεκριμένης κατάστασης. Άλίμονο στή χώρα και στην πολιτική της ήγεςία άν έρμηνεύει τή συγκεκριμένη κατάσταση μέ βάση “δεξιές” ή “άριστερές” προτιμήσεις, άντί νά προσαρμόζει τίς προτιμήσεις στην κατά τό δυνατόν ψυχρή έρμηνεία τής συγκεκριμένης κατάστασης» (σελ. 184). Έξ ίσου άπορριπτικός είναι εναντι τής ιδεολογικής πρόσληψης τής Δύσης από έλληνοκεντρικούς ή ευρωπαϊστές. Θα είχαμε, ύποστηρίζει, πολλά νά ωφεληθούμε άν μιμούμεθα τίς στρατηγικές συζητήσεις πού διεξάγονται στην Γαλλία, στην Άγγλία ή στίς ΗΠΑ, ενώ ή ιδεολογική λογοκρισία δέν είναι μόνο δείγμα πνευματικού έπαρχιωτισμού, «πρό παντός βλάπτει τόν τόπο» (σελ. 185).

Ο Κονδύλης δέν άρνεϊται έναν λογικό και έντιμο συμβιβασμό μέ τήν Τουρκία, άρκεί νά είναι «τελειωτικός κι όχι έφαλτήριο νέων αξιώσεων». Οί εθνικιστές ή οί πατριώτες θεωρεί ότι, παρά τίς διακηρύξεις τους, ύπονόμευσαν τόν έξοπλισμό του ελληνισμού, διότι τόν παγίδευσαν σε έναν παρασιτικό καταναλωτισμό, πού τροφοδοτήθηκε από έναν συνεχή έξωτερικό δανεισμό. Οί ειρηνιστές ιδεολογικά αντιτίθενται, αλλά «άν ήσαν συνεπείς, θα έπρεπε νά ζητούν ρητά τή διάλυση τών ενόπλων δυνάμεων, άφού έτσι κι άλλιώς αποκλείουν τόν πόλεμο και πιστεύουν στην παντοδυναμία του “διαλόγου μεταξύ λογικών ανθρώπων”. Είναι προφανές γιατί δέν τολμούν νά τό κάμουν: ακόμη και οί ήθικολόγοι φοβούνται τίς λεμονόκουπες. Σε μιά πραγματιστική αντίληψη, οί έννοπλες δυνάμεις μπορεί νά είναι τόσο μέσο ειρήνης, δηλαδή αποτροπής, όσο και μέσο πολέμου. Μακάρι νά είναι το πρώτο. Άλλά, είτε είναι τό πρώτο είτε είναι τό δεύτερο, απαιτείται ή ίδια άρτιότητα. Και άρτιότητα δέν σημαίνει, όπως φαντάζονται πολλοί, νά ξοδεύεις και νά κατέχεις όσα ό αντίπαλος. Σημαίνει τήν ικανότητα ενός άποφασιστικού (πρώτου) πλήγματος έστω και από τή θέση του ασθενέστερου» (σελ. 187). Δυστυχώς, μιά σοβαρή αντιμετώπιση τών στρατηγικών ζητημάτων του ελληνισμού δέν φαίνεται νά τελεσφορεί, καθότι γινόμαστε «ένας λαός πού χάνει τήν ικανότητα τής στρατηγικής σκέψης ά-

κρίβως όταν τή χρειάζεται περισσότερο» (σελ. 188).

Ἡ Ἑλλάδα ἀναδεικνύεται στήν μοναδική εὐρωπαϊκή χώρα ἢ ὅποια, γιά νά ἐνσωματωθεῖ στήν Εὐρωπαϊκή Ἑνωσι, δέν παραχωρεῖ ὅπως θά ἀνεμένετο κυριαρχικά τῆς δικαιώματα μόνο πρός αὐτήν, ἀλλά καί σέ μιά τρίτη, μή εὐρωπαϊκή χώρα, τήν Τουρκία. Ἔτσι ἀποδεικνύεται ὅχι ἀναπόσπαστο μέρος τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑνώσεως, ἀλλά διαπραγματεύσιμη ἐπαρχία τῆς.

Μετά τό φιάσκο τῶν S-300, ὁ Π. Κονδύλης φαντάζει σάν προφήτης, ἐνῶ μόνο χρησιμοποίησε τόν «κοινόν λόγον». Ἦδη σέ παλαιότερο κείμενό του ἔγραφε: «Ἡ Ἑλλάδα μεταβάλλεται σταθερά σέ χώρα μέ περιορισμένα κυριαρχικά δικαιώματα, δηλαδή δικαιώματα τῶν ὁποίων ἡ κυρίαρχη ἀσκηση ἐξαρτᾶται ἀπό τή βούληση καί τίς ἀντιδράσεις τρίτων, ἐνῶ παράλληλα ἡ στάση τῆς γίνεται ὅλο καί περισσότερο παθητική ἢ ἀντιφατική... Στό βαθμό πού ἡ Ἑλλάδα θά καθίσταται ἀνεπαίσθητα γεωπολιτικός δορυφόρος τῆς Τουρκίας, ὁ κίνδυνος πολέμου θά ἀπομακρύνεται, οἱ ψευδαισθήσεις θά ἀβγατίζουν καί ἡ παράλυση θά γίνεται ἀκόμα ἡδονικότερη, ἐφ' ὅσον ἡ ὑποχωρητικότητα θά ἀμείβεται μέ ἀμερικανικούς καί εὐρωπαϊκούς ἐπαίνους, πού τούς χρειάζεται κατεπειγόντως ὁ ἐκσυγχρονιζόμενος Βαλκάνιος, καί ἐπίσης μέ δάνεια καί δῶρα γιά νά χρηματοδοτεῖται ὁ παρασιτικός καταναλωτισμός. Ὑπ' αὐτές τίς συνθήκες, ὅ,τι στήν πραγματικότητα θά συνιστᾶ κάμψη τῆς ἐλληνικῆς ἀντίστασης κάτω ἀπό τήν πίεση τοῦ ὑπέρτερου τουρκικοῦ δυναμικοῦ οἱ Ἕλληνες θά συνηθίσουν σιγά-σιγά νά τό ὀνομάζουν “πολιτισμένη συμπεριφορά”, “ὑπέρβαση τοῦ ἐθνικισμοῦ” καί “ἐξευρωπαϊσμό”» (Θεωρία του πολέμου, σελ. 410).

Ἐνῶ διαβάζουμε νά τονίζει ἐμφατικότερα στό βιβλίο του *Πλανητική πολιτική μετά τόν ψυχρό πόλεμο* (σελ. 170): Τό ὅτι «ὁ σημερινός ἐλληνικός “πολιτικός κόσμος”, κοινοβουλευτικός καί ἐξωκοινοβουλευτικός, ἀποτελεῖται ὡς ἐπί τό πολύ ἀπό πρόσωπα ἐλαφρά ἔως φαιδρά δέν ἀποτελεῖ κἄν κοινό μυστικό ἀποτελεῖ πηγὴ δημόσιας θυμηδίας, συχνά μέ τή σύμπραξη τῶν ἴδιων τῶν διακωμωδουμένων».

Ἀνάμεσα στούς νεότερους ἐλληνικούς μύθους πού βρίσκουν πρόσφορο ἔδαφος εἶναι ἡ ἀποψη ὅτι διαρκῶς ὁ Γερμανός ἢ ὁ Δανός ἢ ὁ Γάλλος φορολογούμενος θά πληρώνει γιά νά πλουτίζει εὐκόλως ἢ ἐγγῶρια μεταπρατική τάξη ἢ νά ἐπιδίδονται οἱ ἀγρότες, οἱ μικρομεσαῖοι, οἱ δημοσιογράφοι κ.λπ. Νεοέλληνες σέ ἓναν παρασιτικό

καταναλωτισμό. Ἕνας ἄλλος μύθος εἶναι ὅτι θά ἔρθει ὁ Πορτογάλος ἢ ὁ Ἴσπανός ἢ ὁ Ὀλλανδός νά μᾶς προστατεύσει ἀπό τήν γεωπολιτική καί πιό ἀπτή στρατιωτική πίεση τῆς Τουρκίας. Βεβαίως, κάποτε ὅλοι οἱ μύθοι καταπίπτουν, γιά νά ἔρθει ἡ πικρὴ ὥρα τῆς ἀλήθειας. Καί ὅλα δεῖχνουν πῶς ἡ ὥρα πλησιάζει. Ἡ Εὐρωπαϊκή Ἑνωσι εὐκόλα μπορεῖ νά μετατραπεῖ σέ πεδίο οἰκονομικοῦ πολέμου μεταξύ Βορᾶ-Νότου, ἐνῶ πλέον τά οἰκονομικά περιθώρια στενεύουν. Ἡ ἄρχουσα μεταπρατική τάξη ἢ μιά μερίδα τῆς πιθανῶς νά συνεχίσει νά ἀπολαμβάνει εἰσροές ἀπό τήν Εὐρώπη. Οἱ ὑπόλοιποι θά ἀντιμετωπίσουν διαδοχικές περιόδους περιορισμοῦ τῶν οἰκονομικῶν δυνατοτήτων τους. Ἐπιπρόσθετα, ἡ Ἑλλάδα καί ἡ Κύπρος, ἀδύναμες καί καταγέλαστες παγκοσμίως, θά προβαίνουν σέ συνεχεῖς, ἐνδεχομένως καί ἑδαφικές, παραχωρήσεις πρός τήν Τουρκία. Ἡ κατάσταση αὐτή, ἐνῶ προφανῶς ἐνισχύεται ἀπό τήν κοινωνική ἀφασία καί τήν ἀπαξίωση τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας σέ ὅλες τίς κομματικές καί μή ἐκδοχές τῆς, λαμβάνει πιό σαφῆ χαρακτήρα ἀπό τήν συμπεριφορὰ ἐφημερίδων καί τηλεοπτικῶν σταθμῶν. Ὅχι χωρὶς ἰδιοτέλεια πάντα, ἔχουν στρατευθεῖ στήν ἐξιδανίκευση τῆς ἀθλίας νεοελληνικῆς πραγματικότητος, ἐνῶ κρίσιμα ζητήματα ἐθνικῆς ἐπιβίωσης μεταβλήθηκαν σέ ἀνέξοδες ἰδεολογικές διαμάχες.

Ἡ Ἑλλάδα στάθηκε πολλαπλῶς ἄδικη πρός τόν Παναγιώτη Κονδύλη. Διότι, στάθηκε ἓνα μέτρο σύγκρισης πολύ δυσάρεστο γιά ὅλους τούς ὑπόλοιπους. Ἡ παρουσία του ἀπεδείκνυε τήν κυριαρχούσα ἀσημαντότητα. Δέχθηκε προσβολές ὅσο ζούσε, ἀλλά πολλοί ἀπό ὅσους γνώριζαν τήν ἀξία του δέν τόν ὑπεράσπισαν. Ὅταν τόσο πρόωρα πέθανε, οἱ ἐφημερίδες προτίμησαν νά δημοσιεύσουν ἀπό τά κείμενά του ὅ,τι δέν συγκρουόταν ἄμεσα μέ τίς περιρρέουσες ἰδεοληψίες. Ἡ παραπάνω συμπεριφορὰ, ἂν δέν ἀποδεικνύει ὅτι ἓνα μέρος τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς ἐλέγχεται ἤδη ἀπό ἐξωελληνικά κέντρα (πράγμα ὅχι ὀλόγελα ἀπίθανο), τότε μαρτυρεῖ τήν βαθύτητα τῆς παρακμῆς στήν ὅποια ἔχει περιπέσει συλλογικά ὁ νεοελληνισμός.

Ὁ προβληματισμένος ἀναγνώστης, μέσα ἀπό τό πυκνὸ ὕφος τοῦ Παναγιώτη Κονδύλη, θά ἔρθει σέ ἐπαφή μέ ποικιλία κρίσιμων θεμάτων καί μάλιστα μέ ἓναν τρόπο πλήρη καί ἀντισυμβατικό. Ὡστόσο, δέν θά πρέπει νά περιοριστεῖ στήν μελέτη τοῦ βιβλίου Ἀπό τόν 20ῦ στόν 21ῦ αἰῶνα ἀλλά νά ἐπεκταθεῖ συνολικά στό ἔργο του. Εἰδικὰ αὐτοῖ πού ὑλοποιοῦν ἢ χαράσσουν τήν ἐλ-

ληνική εξωτερική και άμυντική πολιτική θά είχαν πολλά νά μάθουν και νά ώφεληθούν από τήν προσεκτική μελέτη τών κειμένων του.

Διάβαζα τόν Παν. Κονδύλη από τά πρώτα του δημοσιεύματα, τήν εποχή πού έγραψε τήν εισαγωγή στόν Μακιαβέλλι. Είχα τήν ευκαιρία, μαζί μέ τόν Μελέτη Μελετόπουλο και τόν Χρήστο Βρούστη, νά βρεθούμε από κοντά. Οί συζητήσεις μαζί του, πού κάθε φορά κρατούσαν πολύ, δέν ύπολείπονταν σέ ενδιαφέρον από τίς συνεντεύξεις ή τά κείμενά του. Ύπῆρξε ένας γοητευτικός συνομιλητής. Παράδειγμα ήθους (δίχως νά εἶναι ήθικολόγος), εργάστηκε μέ άφοσίωση άσκητή πάνω στά κείμενά του ή στίς εκδόσεις πού διηύθυνε. Άπαλλαγμένος από ιδεολογικές ή μεταφυσικές άγκυλώσεις, αντιμετώπιζε τό πραγματικό μέ έναν λεπτό σαρκασμό. Χωρίς νά εἶναι σέ κάποιο κοπάδι ή συνάφι, πολιτικό ή άλλο, καθιερώθηκε αποκλειστικά χάρις στήν άξία τοῦ έργου του. Δέν ύπῆρξε άπολογητής κανενός, μά δέν δυσκολευόταν νά αναγνωρίσει τήν πολιτική άξι-

ωσύνη ενός Γκρομύκο ή τοῦ χαλκέντερου στοχαστή Φίλ. Ήλιοῦ. Θεωροῦσε ότι ο ὅρος «δωσίλογη διανόηση» περιέγραφε έπαρκώς τίς συμπεριφορές ενός μέρους τῆς εγγώριας και διεθνούς διανόησης. Μολονότι δέν ένιωθε πικρία πρὸς κανέναν, δέν ξεχνούσε τήν άκομψη στάση τῆς «Καθημερινῆς» πρὸς τά άρθρα του. Ή τεράστια πνευματική προσπάθεια πού κατέβαλλε δέν τόν απομάκρυνε από τήν ζωή. Άντιθέτως, άφουγκραζόταν και τά λιγότερο ήχηρά. Θά εἶχαμε πολλά νά πούμε για τόν Παναγιώτη Κονδύλη, αλλά τά οὐσιωδέστερα περιέχονται ήδη στά γραπτά του. Τελειώνουμε, μέ τήν έλπίδα ότι γρήγορα θά διαβάσουμε στήν έλληνική γλώσσα κείμενά του, ὅπως τά *Ή συντηρητισμός*, *Ή γένεση τῆς Διαλεκτικῆς*, *Ή κοινωνική όντολογία*, και ότι κάποτε ή έλληνική πολιτεία θά πράξει κάτι αὐτόνοτο: νά τόν τιμήσει, ὅπως έπραξε ήδη από καιρό ή γερμανική πνευματική κοινότητα μέ τήν άπονομή τοῦ βραβείου Χοῦμπολντ και τοῦ μεταλλίου Γκαϊτε στον Παν. Κονδύλη.

Οἱ κοινωνικές ομάδες ὡς πηγές ἐξουσίας

Ἄλέξανδρος Κόντος

«Ὁμολογοῦνται τρεῖς εἶναι πολιτεῖαι παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις, τυραννὶς καὶ ὀλιγαρχία καὶ δημοκρατία»

Αἰσχίνης, Κατὰ τοῦ Τιμάρχου, 4*

Ο ἄνθρωπος εἶναι ζῶο πολιτικό. Αὐτὴ του τὴν ιδιότητα, ἐξαιτίας διάφορων συγκυριῶν, τὴν ἀνακάλυψαν μόνο οἱ Ἕλληνες καί, γιὰ νὰ ἐκπληρώσουν τὶς ἀνάγκες του πού προκύπτουν ἀπὸ αὐτὴν, ἐφεῦραν κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα τὴ δημοκρατία. Ἀρχετοὶ λαοὶ ἔφτιαξαν πολιτισμούς καὶ πολιτεύματα, τέχνη καὶ θρησκείες, μὲ πολλοὺς ἢ μὲ ἓναν θεό, ἔφτιαξαν ἀκόμη καὶ γραφή, ἀλλὰ δημοκρατία καὶ γραφή μὲ σύμφωνα καὶ φωνήεντα δημιούργησαν ἀποκλειστικά μόνο οἱ Ἕλληνες. Καί σέ αὐτές τὶς δύο ὀφείλουν κυρίως — ἂν ὄχι καὶ μοναδικά — τὸν μοναδικό τους πολιτισμό. Καί ἐνῶ τὴν ἑλληνικὴ γραφή τὴ χρησιμοποιοῦν ὅλοι οἱ πολιτισμένοι, πού τούς λένε, λαοί, τὴ δημοκρατία οὐσιαστικά δέν τὴν υἱοθέτησε κανένας ἄλλος πολιτισμός, οὔτε παλιός οὔτε νέος. Στὶς χῶρες, βέβαια, πού ζοῦνε μὲ βάση τὸν εὐρωπαϊκό πολιτισμό, ἐπικρατεῖ ἡ γνώμη ὅτι ὁ πολιτισμός αὐτός ἔχει πολίτευμα τὴ δημοκρατία, ἐπειδὴ ἔτσι ἰσχυρίζεται ὁ ἴδιος. Δυστυχῶς, ὅμως, ἡ δημοκρατία ἔχει τελείως παραχαραχθεῖ ἀπὸ τὴ νεότερη σκέψη καὶ πράξη καὶ ἀπὸ αὐτὴν δέν ἔχει ἀπομείνει σχεδόν τίποτε, ἐκτός ἀπὸ τὸ ὄνομά της, πού τὸ ἔχουν σφετερισθεῖ, καὶ ἀπὸ κάποια ἄλλα λεκτικά καὶ θεσμικά ἐπιφανειακά λείψανα. Ἐλάχιστοι ἄνθρωποι γνωρίζουν σήμερα πῶς λειτούργησε ἡ δημοκρατία στὸν τόπο πού ἐφευρέθηκε, τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἀκόμη λιγότεροι εἶναι ἐκεῖνοι πού τὴν ἀποδέχονται, ἰδιαίτερα ὅταν κάποια στιγμή κατανοήσουν ὅτι δίνει ἴση συμμετοχὴ σέ ὅλους τούς πολίτες στὴ νομοθετικὴ λειτουργία τῆς ἐξουσίας, μοιράζει μὲ κληρο τὰ ἀξιώματα πού ἀφοροῦν τὴ δικαστικὴ καὶ διοικητικο-εκτελεστικὴ λειτουργία, ἀπαγορεύοντας τὴν ἐπαγγελματοποίηση στὴν πολιτικὴ, ἀποθαρρύνει τὴ δημιουργία μεγάλων περιουσιῶν καὶ γενικά δίνει προτεραιότητα στὸν ταπεινό λαό, τὸν δῆμο, ἐνισχύοντας παντοιοτρόπως, καὶ κυρίως οἰκονομικά, τόσο τὴ συμμετοχὴ του στα κοινὰ ὅσο καὶ τὴ συμμετοχὴ του στὶς δημόσιες πνευματικὲς καὶ ὑλικὲς ἐκδηλώσεις καὶ ἀπολαβές, χωρὶς περιορισμούς, ἀποκλεισμούς ἢ ἀποκλίσεις.

Μιά ἄλλη ἀποψη γιὰ τὴ δημοκρατία προσπαθεῖ νὰ ἀποκαλύψει ἡ διατριβὴ τοῦ Ἄλεξάνδρου Κόντου μὲ θέμα **«Βάσεις τῆς δημοκρατίας: κοινωνιῆς ἀρχαῖες καὶ σύγχρονα προβλήματα»**, τὴν ὁποία ὑποστήριξε καὶ καὶ ἡ ὁποία ἐγινε δεκτὴ στό Université PARIS 8. Θὰ δημοσιεύσουμε τὴ διατριβὴ αὐτὴ κατὰ κεφάλαια, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ.

Ἡ πολιτικὴ θεωρία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα εἶχε καταλήξει στὴν ἀποψη πῶς δέν ὑπάρχουν παρὰ τρία πολιτεύματα²: Ἡ μοναρχία, ἡ ὀλιγαρχία καὶ ἡ δημοκρατία³. Ὁ Ἡρόδοτος χρησιμοποιεῖ τούς ὅρους ἰσονομία, ὀλιγαρχία καὶ μοναρχία, γιὰ νὰ δηλώσει τὰ τρία πολιτεύματα, ὅταν μιλάει γι' αὐτὰ καὶ τὰ περιγράφει συνοπτικά: μεταχειρίζεται, δηλαδή, τὸν ὄρο ἰσονομία ἀντὶ γιὰ τὸν ὄρο δημοκρατία καὶ χρησιμοποιεῖ καὶ τὴ μετοχὴ δημοκρατούμεναι, μιλώντας γιὰ τὶς πόλεις τῆς Ἰωνίας⁴. Ὁ Ἀλκιμαῖωνας (ἢ Ἀλκιμέωνας) ὁ Κροτωνιάτης χρησιμοποιεῖ ἐπίσης τὸν ὄρο ἰσονομία

ἀντὶ δημοκρατία⁵. Ὁ Πλάτωνας (Πολιτικός, 291 d - 292 a καὶ Πολιτεία, Η, 544-545) χρησιμοποιεῖ τούς ὄρους α) μοναρχία, β) δυναστεία τῶν ὀλίγων καὶ γ) δημοκρατία ἔχει, δηλαδή, ἀντικαταστήσει τὸν ὄρο ὀλιγαρχία μὲ τὸν ὄρο δυναστεία τῶν ὀλίγων. Ὁ φιλόσοφος κάνει αὐτὴ τὴν ἀλλαγὴ, διότι χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο ὀλιγαρχία διαφορετικά. Βασισμένος στὰ ζεύγη-κριτήρια: βία-βούληση, πενία-πλοῦτος καὶ ἀνομία-νομιμότητα, ἀπὸ τὴ μοναρχία βγάζει τὸ ζεῦγος α) τυραννία-βασίλεια ἀπὸ τὴ δυναστεία τῶν ὀλίγων βγάζει τὸ ζεῦγος β) ὀλιγαρχία-ἀριστοκρατία ἢ δημοκρατία

* Οἱ παραπομπές, τόσο στό κύριο κείμενο ὅσο καὶ στὶς σημειώσεις, ὅπου δέν ἀναφέρεται ὁ συγγραφέας, εἶναι στὸν Ἄριστοτέλη: στὴν Ἀθηναίων Πολιτεία (μὲ μαύρους χαρακτήρες) καὶ στα Πολιτικά (Πολ.).

δέν διχοτομείται: είναι μόνο μία: καλή ή κακή, ή δημοκρατία δέν αλλάζει όνομα, όπως συμβαίνει με τά άλλα δύο πολιτεύματα⁶.

Ο Ἀριστοτέλης λέει πώς στή μοναρχία ή πολιτική έξουσία έχει πηγή της ένα μόνο πρόσωπο: στήν ολιγαρχία, πηγή της έξουσίας είναι λίγα πρόσωπα: στή δημοκρατία, πηγή της έξουσίας είναι ό δῆμος, ο λαός⁷. Βέβαια, οί ὄροι πολιτεία, πολιτεύμα δέν είναι δυνατόν νά αποδίδονται στή μοναρχία παρά μόνο καταχρηστικά. Γιατί, οί ὄροι αὐτοί, από τήν ἐτυμολογία τους, προϋποθέτουν τήν ὕπαρξη πολιτῶν, τούς όποιους τό πολιτεύμα τούς θεωρεῖ πηγή της έξουσίας του: οί πολίτες μετέχουν στή διαχείριση της έξουσίας αὐτοπροσώπως καί ὄχι μέσω τῶν ἀντιπροσώπων τους. Στή μοναρχία — από τόν ὀρισμό της — τήν έξουσία τήν διαχειρίζεται ένα μόνο πρόσωπο: γι' αὐτό, δέν μπορεί νά χαρακτηριθεῖ πολιτεύμα, γιατί δέν έχει πολίτες, ὑπηκόους έχει μόνο: ή μοναρχία είναι ἀπλῶς ένας τρόπος διακυβέρνησης: καί ό Ἀριστοτέλης φαίνεται ὅτι ἐνστερνίζόταν αὐτήν τήν ἀποψη. Γιατί, ἐνῶ παρουσιάζεται νά έχει φιλοαριστοκρατικά συναισθήματα, ἀφοῦ χαρακτηρίζει τήν ἀριστοκρατία ὡς τό ἄριστο πολιτεύμα καί τό πρῶτο καί το θεϊότατο, γιά τή βασιλεία είναι κάπως ἐπιφυλακτικός. Λέει:

«...καί γιά τήν ἀριστοκρατία καί τή βασιλεία ἔχει εἰπωθεῖ (γιατί τό νά ἐρευνήσει κανείς γιά τό ἄριστο πολιτεύμα καί νά μιλήσει γιά τά πολιτεύματα μέ αὐτό τό ὄνομα είναι τό ἴδιο...) ...Γιατί, είναι ἀναπόφευκτο ή παρέκβαση τοῦ πρώτου καί θεϊότατου πολιτεύματος νά είναι ή χειρίστη: ὅμως ή βασιλεία είναι ἀναγκαῖο ή τό ὄνομα μόνο νά έχει, χωρίς νά είναι, ή νά είναι γιά τήν πολλή ὑπεροχή αὐτοῦ πού βασιλεύει...»⁸

Βέβαια, τά τελευταία λόγια θά μπορούσαν νά ἐκληφθοῦν ὡς ἐγκώμιο πρὸς τόν Μεγαλέξανδρο, πού ἐπιχορηγοῦσε γενναϊδῶρα τό Λύκειο, τή σχολή τοῦ πρώην δασκάλου του στήν Ἀθήνα⁹: ὅμως θά μπορούσαν νά κρύβουν πολύ ἐπιδέξια τά πολύ λίγο θερμά αἰσθήματα τοῦ φιλοσόφου γιά τή βασιλεία, μιά καί ξέρουμε πώς ό Σταγειρίτης δέν ἐμπιστευόταν τή βασιλική δυστροπία ἀπέναντι στήν παρρησία τῶν ἐλεύθερων πνευμάτων¹⁰. Πάντως ό φιλόσοφος, χάρις στήν ἀμφισημία τῶν λόγων του, δέχτηκε ἀπό τόν πρώην βασιλικό μαθητή του τά χρήματα τά ἀπαραίτητα γιά τή καλή λειτουργία τοῦ Λυκείου καί ἐξέφρασε συνάμα τή γνώμη του γιά τή βασιλεία καί τούς βασιλιάδες.

Ο Ἀριστοτέλης, ἐπηρεασμένος προφανῶς ἀπό τόν Πλάτωνα, τοῦ όποίου ὕπῆρξε μαθητής, δέν ἀρκεῖται στήν τριττή, γενικά ἀποδεκτή, διάκριση τῶν πολιτειῶν σέ μοναρχία, ολιγαρχία καί δημοκρατία, ἀλλά καταφεύγει, ὅπως καί ό Πλάτωνας, σέ διχοτομήσεις καί ἔτσι μᾶς παραδίδει τά ἀκόλουθα ζεύγη: Τή μοναρχία τή διχοτομεῖ σέ α) βασιλεία-τυραννία: τήν ολιγαρχία σέ β) ἀριστοκρατία-ολιγαρχία: καί τή δημοκρατία σέ γ) πολιτεία-δημοκρατία¹¹. Σέ ἀντίθεση μέ τόν Πλάτωνα, ό Ἀριστοτέλης διχοτομεῖ καί τή δημοκρατία.

Ἡ πρώτη πολιτεία κάθε ζεύγους θεωρεῖται καλή, δίκαιη, ἀπό τόν ἰδρυτή τοῦ Λυκείου, ἐνῶ ή δεύτερη είναι ή ἄσχημη τροπή της. Ἀλλά ό Ἀριστοτέλης δέν ἀναλύει μέ τρόπο σύμμετρο αὐτές τίς ἔξι πολιτείες, τά ἔξι πολιτεύματα, πού γίνονται δώδεκα σέ κάποιο ἄλλο σημείο τῶν Πολιτικῶν του, γιά τά όποια θά μιλήσουμε στό πρῶτο κεφάλαιο αὐτοῦ τοῦ πονήματος. Τό βάρος της ἀνάλυσης τοῦ φιλοσόφου πέφτει στή δημοκρατία, ή όποία ἦταν τό κυρίαρχο πολιτεύμα σέ ὅλο τόν ἑλληνικό χῶρο καί δέν ἦταν μόνο πολιτεύμα τῆς Ἀθήνας, τήν ἐποχή τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἀκόμα καί οί ἑλληνικές ολιγαρχίες εἶχαν πολλούς κοινούς τόπους μέ τή δημοκρατία, ὅπως θά τό δοῦμε κατὰ τή διάρκεια της ἔρευνάς μας καί ὅπως θά τό ἀναλύσουμε πιο ἐμπεριστατωμένα, ὅταν θά μιλήσουμε γιά τήν καταγωγή της δημοκρατίας. Νά μιά μικρή ἀλλά ἀρκετά ἐνδεικτική στατιστική: Στά Πολιτικά, ό Ἀριστοτέλης χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο βασιλεία 26 φορές καί τυραννία 35: τόν ὄρο ἀριστοκρατία 41 καί τόν ὄρο βασιλεία 26 φορές καί τόν ὄρο τυραννία 35: τόν ὄρο ἀριστοκρατία 41 καί τόν ὄρο ολιγαρχία 85: τόν ὄρο πολιτεία 106 καί τόν ὄρο δημοκρατία 114: ό ὄρος μοναρχία χρησιμοποιεῖται 29 φορές*. Καί ἐπειδή ό ὄρος πολιτεία είναι οὐδέτερος καί σημαίνει τίς πῖο πολλές φορές τό πολιτεύμα γενικά, διαπιστώνουμε πώς ό φιλόσοφος ἀσχολεῖται πολύ περισσότερο μέ τή δημοκρατία. Ὅσο γιά τά ἄλλα πολιτεύματα, μιλάει μέ τρόπο πολύ γενικό, ὥστε μᾶς ἐπιτρέπει νά διαμορφώσουμε τήν ἀποψη πώς στήν ἀρχαία Ἑλλάδα δέν ὕπῆρχαν παρά δημοκρατίες καί ολιγαρχίες μονάχα.

Καί δέν είναι μόνο αὐτό. Ὑπάρχουν καί ἄλλες ἐνδείξεις πού μᾶς κάνουν νά πιστεύουμε πώς ή δημοκρατία ἦταν τό πῖο διαδεδομένο πολιτεύμα κατὰ τήν Ἑλληνική Ἀρχαιότητα. Τό ἔργο

* Τή Στατιστική αὐτή μπορούμε νά τή συναγάγουμε ἀπό τόν INDEX NOMINUM ET POTIORUM VERBORUM στήν ἐκδοση της Ὁξφόρδης.

τοῦ Ἀριστοτέλη πού περιέγραφε τά πολιτεύματα 158 ἑλληνικῶν καί βάρβαρων πόλεων καί τό ὅποιο θά ἦταν ἡ πιό ἀσφαλῆς πηγὴ γιὰ τήν πολιτική κατάσταση στήν Ἀρχαιότητα ἔχει χαθεῖ ἴσως γιὰ πάντα¹¹. Ὁ φιλόσοφος, ὅμως, μᾶς ἀφῆσε ἄλλες πληροφορίες: Ἔχει γράψει πώς δέν ὑπῆρξαν παρά δύο μονάχα εἰσηγητές πολιτευμάτων, ὁ Λυκούργος καί ὁ Σόλωνας¹², οἱ ὅποιοι θεμελίωσαν τό πολίτευμα τῆς Σπάρτης καί τῆς Ἀθήνας, ἀντίστοιχα. Κάθε ἄλλος πολιτικός δέν στάθηκε, κατά τόν Ἀριστοτέλη, παρά ἀπλός νομοθέτης· ἀκόμα καί ὁ Κλεισθένης, ὁποῖος θεωρεῖται συνήθως ἀπό τή σύγχρονη ἔρευνα ὡς ὁ θεμελιωτής τῆς δημοκρατίας στήν Ἀθήνα¹³, δέν εἶναι παρά ἀπλός μεταρρυθμιστής· πολύ σπουδαῖος, βέβαια, ὄχι ὅμως ἰδρυτής πολιτεύματος. Ἐπομένως, αὐτές οἱ δύο πόλεις καί αὐτά τά πολιτεύματα ἦταν οἱ δύο πόλοι, πολιτικοί καί πολιτιστικοί, γύρω ἀπό τοὺς ὁποῖους γύριζαν κατά κάποιον τρόπο καί πρέπει νά τοποθετοῦνται ὅλες οἱ ἄλλες ἑλληνικές πόλεις καί πολιτικά καί πολιτιστικά. Καθώς, ὅμως, τό πολίτευμα τῆς Σπάρτης ἦταν κάτι τό εἰδικό καί μοναδικό, τά πολιτεύματα ὄλων τῶν ἄλλων πόλεων ἐκλιναν πρὸς τή μεριά τοῦ πολιτεύματος τῶν Ἀθηναίων, τουλάχιστον σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή συμμετοχὴ στά πολιτικά δικαιώματα, τόν ἀριθμὸ τῶν πολιτῶν καί τή θητεία στά διάφορα ἀξιώματα, ἢ ὅποια καί στήν ἴδια τῆ Σπάρτη ἦταν ἐνιαύσια καί δέν ἐπαναλαμβανόταν ἀπὸ τό ἴδιο πρόσωπο¹⁴. Ἄν καί αὐτό δέν συνεπάγεται πώς ἡ δημοκρατία ἦταν τό πιό διαδεδομένο πολίτευμα στήν Ἑλλάδα, μᾶς ἐπιτρέπει πάντως νά πιστέψουμε ὅτι στίς ἑλληνικές πόλεις ὁ ἀριθμὸς τῶν πολιτῶν ἦταν ἀρκετά μεγάλος, ἔτσι ὥστε νά ὑπάρχει ἡ δυνατότητα τῆς ἐναλλαγῆς στά διάφορα ἀξιώματα ἀλλὰ καί τῆς μὴ ἐπαναληπτικῆς θητείας σέ αὐτά· καί πώς στίς ὀλιγαρχικές πόλεις ὁ ἀριθμὸς τῶν ὀλιγαρχικῶν ἰσοροποῦσε τόν ἀριθμὸ τῶν πολιτῶν πού ἀνῆκαν στὸν δῆμο μέ τή στενὴ τοῦ ὄρου ἔννοια, ἀλλιῶς δέν θά μπορούσαν οἱ ὀλιγαρχικοί νά ὑπερισχύουν καί νά καθορίζουν τό πολίτευμα. Τελικά, ἡ ἀπόσταση ἀνάμεσα στήν ἰσοκρατία* καί στή δημοκρατία δέν ἦταν τόσο μεγάλη, καθὼς ἰσότητα ἐπικρατοῦσε καί ἀνάμεσα στοὺς ὀλιγαρχικούς τῶν ὀλιγαρχικῶν πόλεων. Καί ἐπίσης δέν πρέπει νά καταλήξουμε ὑποχρεωτικά στό συμπέρασμα ὅτι ἡ δημοκρατία, τόσο ὡς ἔννοια ὅσο καί ὡς πολίτευμα ἦταν πολὺ διαδεδομένη στήν Ἑλλάδα, ὅταν παρατηροῦμε πώς ὁ Ἀριστοτέλης, ἂν καί εἶναι τόσο διεξοδικός καί λάλος στίς ἀναλύσεις του, ἀναφέρει ρητὰ καί κατηγορηματικά μό-

νο τά χαρακτηριστικά τῆς δημοκρατίας; Γιατί δέν ἀπαριθμοῦνται καί τά χαρακτηριστικά τῶν ἄλλων πολιτευμάτων μέ τήν ἴδια ἐνέργεια καί σαφήνεια; Ὁ φιλόσοφος, μιλώντας γιὰ τά ἄλλα πολιτεύματα, γίνεται γενικά πολὺ φειδωλὸς στίς περιγραφές του· καί ὅταν ἀναφέρεται στίς ὀλιγαρχίες, λέει συνοπτικά καί συγκεκριμένα πώς τά χαρακτηριστικά τους εἶναι τά ἀντίθετα ἀπὸ τά χαρακτηριστικά τῶν δημοκρατιῶν¹⁵. Εἶναι σαφές ὅτι πολιτικό σημεῖο ἀναφοράς τοῦ Ἀριστοτέλη εἶναι ἡ δημοκρατία.* Ἡ οὐσία, ἡ κυρίαρχη ἔννοια τῆς δημοκρατίας, δηλαδή ἡ ἰσότητα, δέν ἦταν ὑπόθεση ἀποκλειστικῆς τῆς Ἀθήνας, οὔτε ἐφεύρεση τοῦ Κλεισθένη (ὁποῖος, ἂς μὴν τό ξεχνᾶμε, δέν ἦταν παρά ἀπλός μεταρρυθμιστής, κατά τόν ἴδιο τόν Ἀριστοτέλη), ὅπως ἔχει συγχυτᾶ καί λανθασμένα ὑποστηριχθεῖ. Ἡ ἔννοια τῆς ἰσότητος, βάση τῆς δημοκρατίας, ἦταν πολὺ διαδεδομένη στήν Ἑλλάδα, ὅπως θά τό διαπιστώσουμε στή συνέχεια. Ἀναφέρω ὡς παράδειγμα τά ἀκόλουθα περιστατικά, πού καταδείχνουν τὴ στερεὰ προσκόλλησή τῶν Ἑλλήνων στή δημοκρατία καί στήν ἰσότητα.

1) Οἱ σύμμαχοι τῶν Ἀθηναίων εἶχαν, γενικά, τό ἴδιο πολίτευμα μέ τήν Ἀθήνα. Ἀλλὰ οἱ Λέσβιοι, οἱ Χίοι καί οἱ Σάμιοι εἶχαν κατορθώσει νά διατηρήσουν τήν αὐτονομία τους, κατά τόν Θουκυδίδη καί τόν Ἀριστοτέλη¹⁶. Καί αὐτὴ ἡ αὐτονομία δέν συνεπαγόταν πάντοτε τὴν ὀλιγαρχία. Ἔτσι, τό πολίτευμα τῆς Μυτιλήνης ἦταν δημοκρατία¹⁷, ὅπως καί ἐκεῖνο τῆς Μήθυμνας, τοῦ σημερινοῦ Μολύβου, ἄλλης πόλης τῆς Λέσβου, ἦταν ἐπίσης δημοκρατία, ἀλλὰ ἐχθρὰ τῆς Μυτιλήνης καί πάντα φίλη τῆς Ἀθήνας. Διαπιστώνουμε ἔτσι πώς πόλεις μέ τό ἴδιο πολίτευμα ἦταν δυνατόν νά εἶναι καί ἐχθρές. Τό ἴδιο συνέβαινε καί μέ τίς Συρακοῦσες, οἱ ὁποῖες δέχτηκαν ἐπίθεση ἀπὸ τὴ δημοκρατικὴ Ἀθήνα, παρά τό δημοκρατικὸ τους πολίτευμα. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς φιλοαθηναϊκῆς μερίδας στίς Συρακοῦσες ὀνομαζόταν Ἀθηναγόρας¹⁸, γεγονός πού κάνει ἐμφανῆ τὴ φιλοαθηναϊκὴ καί, κατά συνέπεια, δημοκρατικὴ παράδοση τῆς οἰκογένειάς του. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, ὁ Ἐρμοκράτης, ὁ ἀρχηγὸς τῶν Συρακοῦσιων ὀλιγαρχικῶν, πού εἶχε ἐκλεγεῖ ἀνάμεσα στοὺς δεκαπέντε στρατηγούς, μιά καί εἶχε σταθεῖ ὁ ἐμπνευστὴς καί διοργανωτὴς τῆς νίκης κατὰ τῶν Ἀθηναίων, καθαιρέθηκε καί ἐξορίστηκε, διότι ὁ δῆμος τῶν Συρακοσίων δέν τὸν ἤθελε πιά¹⁹.

2) Οἱ Σπαρτιάτες εἶχαν, γενικά, τὴ φήμη πώς ἦταν ὀλιγαρχικοί. Ἀλλὰ μερικοὶ τοὺς θεω-

ροῦσαν δημοκρατικούς²⁰, διότι εἶχαν τούς νόμους τούς σχετικούς μέ τήν ὁμοιόμορφη ἐνδυμασία καί ἀνατροφή τῶν παιδιῶν, καθώς καί τά συσσίτια· ἐπίσης τόν νόμο πού ὄριζε πώς οἱ πέντε Ἐφοροί καί οἱ Γερουσιαστές ἐκλέγονταν ἀνάμεσα σέ ὅλους τούς πολίτες καί ἀπό τήν ἀντίστοιχη Ἐκκλησία τοῦ Δήμου, τήν Ἀπέλλα, τῆς ὁποίας βέβαια ἡ παρουσία καί λειτουργία, ἄν καί ὑποβαθμισμένη, χάριζε ὅμως κάποιες δημοκρατικές ἀποχρώσεις στό σπαρτιατικό πολίτευμα. Πρέπει ἐπίσης νά σημειώσουμε πώς οἱ Σπαρτιάτες πού εἶχαν πολιτικά δικαιώματα ὀνομάζονταν ὁμοιοί²¹, λέξη πού θυμίζει τήν ἀντίστοιχη ἀθηναϊκή ἴσοι· ἐπί πλέον, οἱ Σπαρτιάτες θεωροῦνταν ἐκεῖνοι πού κατάργησαν²² τίς τυραννίες στήν Ἑλλάδα καί πού δέν εἶχαν ζήσει ποτέ μέ τυραννικό καθεστῶς²³.

Ἡ δημοκρατική ἰδέα, ἡ ἰσότητα τῶν πολιτῶν κυριαρχοῦσε λοιπόν σέ ὅλη τήν Ἑλλάδα καί μπορούμε νά ἐννοήσουμε ὅτι δέν ἦταν κενά ἀπό οὐσία τά λόγια τοῦ Κορίνθιου Σωκλῆ πού μᾶς ἐπιτρέπουν νά καταλάβουμε πώς στήν Ἑλλάδα ἡ ἰσοκρατία ἦταν ἡ κανονική πολιτική κατάσταση. Εἶναι πολύ ἐνδιαφέρον νά ἐμμείνουμε στόν ὄρο ἰσοκρατία καί νά τόν ἐξετάσουμε ἐμπεριστατωμένα.

Μετά τήν πτώση τῶν Πεισιστρατιδῶν στήν Ἀθήνα (508 π.Χ.), μέ τή βοήθεια τῶν Σπαρτιατῶν ἄλλωστε, οἱ Ἀθηναῖοι ἄρχισαν νά διακρίνονται ὡς δύναμη πρώτης γραμμῆς, ἀπειλώντας τήν ὑπεροχή τῶν Σπαρτιατῶν στήν Ἑλλάδα. Στήν Ἀκρόπολη εἶχαν βρεῖ χρησμούς κρυμμένους ἐκεῖ ἀπό τούς τυράννους. Οἱ χρησμοί φαίνεται πώς προλέγανε τή μελλοντική αἴγλη τῆς Ἀθήνας μετά τήν πτώση τῶν Πεισιστρατιδῶν. Οἱ Λακεδαιμόνιοι, θορυβημένοι ἀπό τήν ἀποκάλυψη καί ἔχοντας ἤδη προσπαθήσει καί ἀποτύχει νά παλινορθώσουν τούς τυράννους μόνοι τους, συγκάλεσαν τούς συμμάχους τους σέ συνέδριο, γιά νά τούς ζητήσουν στρατιωτική βοήθεια. Ὁ ἔκπτωτος τύραννος Πεισιστρατίδης Ἴππίας παρευρισκόταν στό συνέδριο. Οἱ Σπαρτιάτες μίλησαν γιά τήν ἀπειλή πού προαναγγέλνε ἡ ἀνοδος τῶν Ἀθηναίων²⁴.

Ἀλλά ἄς ἀφήσουμε τόν Ἡρόδοτο καί τόν Σωκλῆ, τόν ἀντιπρόσωπο τῶν Κορινθίων στό συνέδριο, νά μᾶς διηγηθοῦν οἱ ἴδιοι καλύτερα τήν ἱστορία.

« Ἀλήθεια ὁ οὐρανός θά κατεβεῖ κάτω ἀπό τή γῆ (λέει ὁ Σωκλῆς) καί ἡ γῆ θά κρεμασθεῖ στόν οὐρανό, πάνω ἀπό τή γῆ, καί οἱ ἄνθρωποι θά ζοῦνε στή θάλασσα καί τά ψάρια ἐκεῖ

πού ζοῦσαν προηγουμένως οἱ ἄνθρωποι, ὅταν πραγματικά ἐσεῖς, Λακεδαιμόνιοι, καταργεῖτε τίς ἰσοκρατίες²⁵ καί ἐτοιμαζόσαστε νά παλινορθώσετε τίς τυραννίες· καί ὅμως τίποτε δέν εἶναι πιο ἄδικο καί πιο μισητό καθώς καί πιο μισαιφόνο γιά τούς ἀνθρώπους ἀπό τήν τυραννία...» ...Οἱ ἄλλοι σύμμαχοι μέχρι ἐκεῖνη τή στιγμή σιωποῦσαν, ἀλλά, ὅταν ἄκουσαν τόν Σωκλῆ νά μιλάει σάν ἐλεύθερος ἄνθρωπος, ὅλοι ἔβαλαν τίς φωνές ὑποστηρίζοντας τή γνώμη τοῦ Κορινθίου καί διαμαρτυρήθηκαν ἐναντίον τῶν Λακεδαιμονίων, ἀπαγορεύοντάς τους νά ἀλλάξουν ὅτιδήποτε σέ ὁποιαδήποτε ἐλληνική πόλη».

Ὅλες αὐτές οἱ ἱστορίες μᾶς ἐπιτρέπουν νά συμπεράνουμε τά ἀκόλουθα:

A. Οἱ πόλεις-μέλη τῆς Πελοποννησιακῆς Συμμαχίας:

α) δέν δέχονται τήν ἐπιχειρηματολογία τῶν Σπαρτιατῶν·

β) ἄκουσαν μέ εὐχαρίστηση καί ἀνακούφιση τόν λόγο τοῦ Σωκλῆ ἀναφορικά μέ τίς ἰσοκρατίες·

γ) ἐπιδοκίμασαν τή γνώμη τοῦ Σωκλῆ καί, κατά συνέπεια, ἀπαγόρεψαν στούς Σπαρτιάτες ὁποιαδήποτε ἀλλαγὴ ὡς πρός τίς ἰσοκρατίες σέ ὅλες τίς ἐλληνικές πόλεις.

B. Κοινό πολίτευμα στήν Ἑλλάδα ἀλλά καί στίς ἐλληνικές ἀποικίες, γενικά, ἦταν ἡ δημοκρατία ἢ, τουλάχιστον, ἡ ἰσοκρατία, δηλαδή ἓνα πολίτευμα πού ἐγκαθιστᾷ τήν ἰσότητα τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν πολιτῶν, δηλαδή τήν ἴση πιθανότητα νά μετέχουν στήν ἐξουσία καί νά τήν διαχειρίζονται.

3) Μετά τή μάχη τῶν Πλαταιῶν, ὅλες οἱ ἐλληνικές πόλεις ἐνταφίασαν τούς νεκρούς τους καθεμιά σέ ἓναν ἰδιαίτερο, ξεχωριστό τάφο. Ἀντίθετα οἱ Λακεδαιμόνιοι κατασκεύασαν τρεῖς: ἓναν γιά τούς Εἰρένες, δηλαδή τούς νέους ἀνάμεσα στά 18-20, οἱ ὁποῖοι ἀνῆκαν, βέβαια, στούς Ὅμοιους, ἀλλά ἦταν πολίτες μέ δυναμικά πλήρη πολιτικά δικαιώματα· συμμετεῖχαν στήν Ἀπέλλα ἀλλά ἔπρεπε νά γίνουν τριάντα χρόνων γιά νά ἔχουν πλήρη πολιτικά δικαιώματα, δηλαδή νά ἀναλάβουν κάποιο ἀξίωμα, ὅπως ἀκριβῶς γινόταν καί στήν Ἀθήνα σχετικά μέ τά ἀξιώματα. Ἐναν ἄλλο τάφο γιά τούς Περιοίκους, οἱ ὁποῖοι εἶχαν χάσει τά πλήρη πολιτικά δικαιώματά τους, γιά λόγους οικονομικούς. Καί ἓναν τρίτο γιά τούς Εἰλωτες, οἱ ὁποῖοι ἦσαν οἱ παλιοί κάτοικοι τῆς Σπάρτης, ἀλλά ἔγιναν δοῦλοι κρατικοί, δημόσιοι,

στούς Δωριείς κατακτητές, κατά τήν παράδοση. Ἄλλά καθεμιά ἀπό τίς ἄλλες πόλεις κατασκευάσε ἕναν μόνο τάφο γιά ὅλους τούς νεκρούς τους²⁶, γεγονός πού δείχνει ἀκόμη μιά φορά πώς οἱ πολίτες ἦταν ἴσοι μεταξύ τους, σέ κάθε ἐλληνική πόλη, καί πώς ἤ οἱ πόλεις δέν εἶχαν χρησιμοποίησει, στή μάχη τῶν Πλαταιῶν, μή πολίτες γιά τήν ὑπεράσπισή τους ἤ ὅτι οἱ μή πολίτες, δοῦλοι ἤ ἄλλοι ξένοι, ἔγιναν ἴσοι μέ τούς πολίτες, ἀφοῦ εἶχαν σκοτωθεῖ γιά τήν πόλη²⁷. Ἡ Σπάρτη* ἀντιστάθμιζε τόν μικρό ἀριθμό τῶν πολιτῶν τῆς χρησιμοποιώντας καί τούς μή πολίτες κατά τούς πολέμους. Ἐπομένως, οἱ τάφοι τῆς μάχης τῶν Πλαταιῶν μᾶς παρακινοῦν νά σχηματίσουμε τήν πεποίθησή πώς τά πολιτεύματα τῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἐκλίνουν μᾶλλον πρός τόν δημοκρατικό πόλο τῆς Ἀθήνας παρά πρός τόν ὀλιγαρχικό τῆς Σπάρτης.

4) Ὄταν τέλειωσαν οἱ Μηδικοί Πόλεμοι, οἱ πόλεις, τουλάχιστον οἱ περισσότερες ἀπό ὅσες εἶχαν συμμετάσχει σέ αὐτούς, ἐνοχλημένες ἀπό τόν ἀλαζονικό τρόπο μέ τόν ὁποῖο οἱ Σπαρτιάτες καί ὁ βασιλιάς τους Πausanias διαχειρίζονταν τίς ὑποθέσεις τῆς Συμμαχίας τῶν Ἑλλήνων, ἔρχονταν καί ζητοῦσαν ἀπό τούς Ἀθηναίους νά ἀναλάβουν ἐκεῖνοι τήν ἡγεμονία τῆς ἀντιπερσικῆς συμμαχίας. Αὐτό, βέβαια, γέννησε τήν ἐπιθυμία στούς Ἀθηναίους, καί μέ τίς συμβουλές τοῦ Θεμιστοκλή καί τοῦ Ἀριστείδη²⁸, νά ἀδράξουν τήν εὐκαιρία καί νά δημιουργήσουν ἕνα κράτος μέ πολλές πόλεις λιγο-πολύ αὐτόνομες, παρ' ὅλ' αὐτά, κράτος μέσα στό ὁποῖο φυσικά θά εἶχαν οἱ ἴδιοι τή μερίδα τοῦ λέοντος.

Καί τῶν Ἀθηναίων, ὅμως, ἡ συμπεριφορά δέν ἦταν ἀψογή καί προκάλεσε καί αὐτή τή δυσαρέσκεια τῶν συμμάχων, πού συχνά ἐξέφρασαν τήν ἐπιθυμία νά ἐγκαταλείψουν τή συμμαχία, ὅταν πιά βέβαια ὁ περσικός κίνδυνος εἶχε ἐκμηδενισθεῖ χάρις στή στρατιωτική καί πολιτική δραστηριότητα τῶν Ἀθηναίων καί ξεσηκώθηκαν κατά τῶν Ἀθηναίων, συμβάλλοντας ἔτσι στήν ἦττα τους κατά τόν Πελοποννησιακό Πόλεμο. Πάντως, γιά νά ποῦμε τήν ἀλήθεια, ἡ ἦττα τῶν Ἀθηναίων ὀφείλεται κυρίως στό περσικό χρέμα πού ἀπό τό 412 π.Χ. ἔρρεε ἀφειδώλευτα στό λακεδαιμονικό ταμεῖο.

* Πρέπει πάντα νά ἔχουμε κατά νοῦ πώς οἱ μή πολίτες, δοῦλοι ἤ μέτοικοι, στίς ἐλληνικές πόλεις (ἐκτός ἀπό τή Σπάρτη) ἦσαν, γενικά, ξένοι γεννημένοι ἀλλοῦ, ἐνῶ οἱ μή πολίτες στή Σπάρτη ἦσαν γεννημένοι ἐκεῖ.

5) Οἱ Ἀθηναῖοι, μερικές δεκαετίες μετά τήν ἦττα τους, μπόρεσαν νά ἐπανασυστήσουν τή συμμαχία τους καί νά συνασπίσουν πάλι τούς Ἑλλήνες κατά τῶν Περσῶν, μιά καί οἱ Λακεδαιμόνιοι εἶχαν πάλι ἀπογοητεύσει τούς Ἑλληνες. Εἶναι προφανές πώς οἱ γιοί τῆς Παλλάδας, παρά τά λάθη καί τά ἐλαττώματά τους, ἀσκούσαν, χάρις στό πολίτευμά τους, μιά πολιτική πολὺ πιο ἥπια καί λιγότερο μισητή ἀπό ὅ,τι ἡ πολιτική τῶν Σπαρτιατῶν. Ἄν τά πολιτεύματα τῶν ἐλληνικῶν πόλεων δέν ἦταν ἐπαρκῶς προσκείμενα στό ἀθηναϊκό πολίτευμα, θά ἦταν δυνατή ἡ ἐπανασύσταση τῆς Ἀθηναϊκῆς Συμμαχίας;

6) Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει πώς ἡ δημοκρατία ἔχει λιγότερες πολιτικές διακυμάνσεις²⁹ ἀπό τήν ὀλιγαρχία καί, ἐπομένως, εἶναι πολίτευμα πιο σταθερό. Καί αὐτό συμβαίνει, διότι στή δημοκρατία οἱ διαμάχες γιά τήν ἐξουσία εἶναι ἐνός μόνο εἶδους, διαμάχες ἀνάμεσα σέ δημοκράτες καί ὀλιγαρχικούς, ἐνῶ στήν ὀλιγαρχία εἶναι δύο εἰδῶν: α) διαμάχες ἀνάμεσα στούς δημοκράτες καί τούς ὀλιγαρχικούς καί β) διαμάχες ἀνάμεσα στούς ὀλιγαρχικούς, γιά τό ποιοί ἀπό αὐτούς θά νέμονται μόνοι τους, ἂν γίνεται, τήν ἐξουσία. Εὐκόλα, λοιπόν, μποροῦμε νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα πώς ἡ δημοκρατία, ἀφοῦ εἶναι πιό σταθερό πολίτευμα, εἶναι καί πιό συχνό.

7) Ἄν καί τό ὀλιγαρχικό πρότυπο βρίσκεται κάπου ἀνάμεσα στή Σπάρτη καί στήν Ἀθήνα, τό δημοκρατικό πρότυπο ἦταν ἡ ἴδια ἡ Ἀθήνα. Καί, ἔπειτα, στήν Ἑλλάδα δέν ὑπῆρχε ὀλιγαρχικό πρότυπο, οὔτε βασιλικό οὔτε τυραννικό. Ὁ Ἀριστοτέλης, μολονότι μίλησε γιά τή βασιλεία, δέν εἶχε φαίνεται τήν πρόθεση νά ὑποδείξει τόν πρόην μαθητή του ὡς πρότυπο μονάρχης. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ἡ τυραννία ἦταν κάτι τό πολὺ ἀπεχθές στούς Ἑλληνες. Ἐχουν διασωθεῖ μέχρι τίς μέρες μας ψηφίσματα πού προεπικλήρυσαν τούς τυράννους³⁰. Ὁ Εὐριπίδης στή *Μήδειά* του ὀνομάζει τόν Κρέοντα, τόν βασιλιά τῆς Κορίνθου, πόλης ἐχθρικής πρός τήν Ἀθήνα, τύραννο. Αὐτό δέν εἶναι περίεργο, ἀφοῦ ἡ πρώτη σημασία τῆς λέξης ἦταν βασιλιάς³². Καί, ὅμως, ὁ βασιλιάς τῆς Ἀθήνας Αἰγέας, ὁ πατέρας τοῦ Θησέα, ἥρωας τῆς ἴδιας τραγωδίας, δέν ὀνομάζεται τύραννος: οὔτε καί ὁ ἴδιος ὁ Θησέας στίς *Ἰκέτιδες*, πάλι τοῦ Εὐριπίδη: Οἱ Ἀθηναῖοι δέν θά ἀνέχονταν ποτέ νά ἀκούσουν νά ὀνομάζονται οἱ ἀγαπημένοι τους βασιλεῖς τύραννοι, ὅταν μάλιστα ὁ Θησέας θεωροῦνταν καί εἰσηγητής τῆς δημοκρατίας στήν Ἀθήνα³³.

8) Ὁ Θεμιστοκλῆς ἐξώθησε τούς Ἑλληνας σέ κάποιους ἀπό τούς Ὀλυμπιακούς Ἀγῶνες τῆς ἐποχῆς του, προφανῶς μετά τά Μηδικά, νά λεηλατήσουν τή σκηνή τοῦ Ἰέρωνα τοῦ Συρακοσίου, γιά νά μήν μπορέσει ὁ τελευταῖος νά συμμετάσχει στούς ἀγῶνες³⁴. Οἱ Ὀλυμπιακοί Ἀγῶνες προορίζονταν γιά τούς ἐλεύθερους ἀνθρώπους· ἀλλά ὁ τύραννος δέν ἦταν δυνατόν νά θεωρηθεῖ ἐλεύθερος ἀνθρωπος, γιατί ἦταν δηλωμένος ἐχθρός τῆς ἐλευθερίας καί τῆς ἰσότητος. «Εχθρός τῶν ἰσοκρατιῶν» θα ἔλεγε ὁ Σωκλῆς.

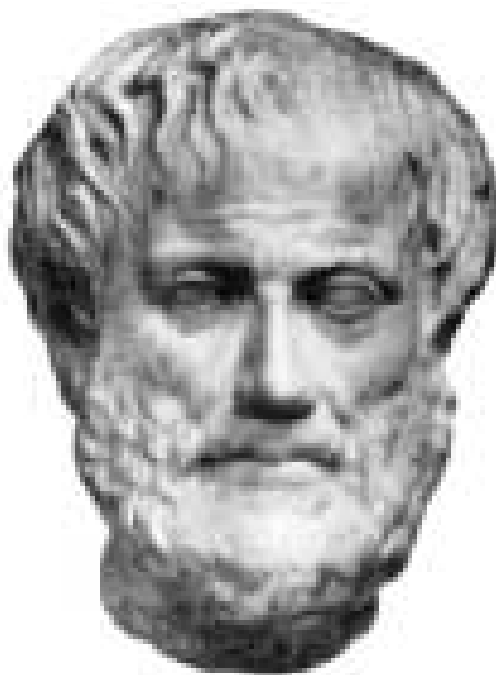
Στίς ἀρχές τοῦ 4ου π.Χ. αἰ. ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἴδια ἱστορία, ἀκόμη μιά φορά, μέ τόν Λυσία καί τόν τύραννο Διονύσιο τώρα ὡς πρωταγωνιστές: ὁ Λυσίας παροτρύνει πάλι τούς Ἑλληνας νά λεηλατήσουν τή σκηνή τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ Διονυσίου, ἐνῶ ὁ κατά τήν παράδοση ἰδρυτής τῶν ἀγῶνων, ὁ ἴδιος ὁ Ἡρακλῆς, παρουσιάζεται ἀπό τόν ρήτορα ὡς ὑπερασπιστής τῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἐναντίον τῶν τυράννων τους³⁵.

Εἶναι πολύ εὐκόλο νά ἀποδειχθεῖ τό μῖσος τῶν Ἑλλήνων κατά τῆς τυραννίας· ἡ πιό δῆλη ἀπόδειξη εἶναι ἡ σημασία μέ τήν ὁποία φορτίσθηκε ἡ λέξη σήμερα καί ὄχι μόνο στήν ἐλληνική, ἀλλά καί σέ ὅλες τίς γλώσσες πού χρησιμοποιοῦν τίς λέξεις τυραννος καί τυραννία, ἐνῶ οἱ ἀρχικές σημασίες, δηλαδή βασιλιάς καί βασιλεία, ξεχάστηκαν πολύ γρήγορα ἢ ταυτίστηκαν μαζί τους καί σημασιολογικά!...

Κάθε κοινωνικο-πολιτική ομάδα εἶναι πηγὴ ἐξουσίας

Ἡ ἐλληνική πολιτική θεωρία τῶν τριῶν πολιτευμάτων καί ἡ διαπίστωση τοῦ Ἀριστοτέλη ὅτι, στά ὀλιγαρχικά πολιτεύματα, ὑπάρχει πληθώρα κοινωνικο-πολιτικῶν ομάδων πού ἀγωνίζονται γιά τήν κρατική ἐξουσία ἀπαιτεῖ νά θίξουμε, ἀπό τήν εἰσαγωγή αὐτῆς τῆς μελέτης, τό κοινωνικο-πολιτικό³⁶ φαινόμενο τῶν ομάδων-πηγῶν ἐξουσίας, γιά νά προσανατολίσουμε καλῶς τήν ἐργασία.

Συνήθως, ὅταν μιλοῦμε γιά ἐξουσία, ἐννοοῦμε τήν κρατική ἐξουσία. Ὡστόσο, στήν πραγματικότητα, δέν εἶναι μόνο τό κράτος πού ἀσκεῖ ἐξουσία· ὅ,τι ἀποκαλοῦμε κεντρική ἢ κρατική ἐξουσία εἶναι ἡ συνισταμένη τῶν διάφορων ἐπιμέρους ἐξουσιῶν, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν τίς συνιστώσες τῆς κρατικῆς ἐξουσίας. Οἱ ἐπιμέρους ἐξουσίες ἀντιστοιχοῦν στίς διάφορες κοινωνικο-πολιτικές ομάδες. Καί ἀποκαλοῦμε **ομάδα κοινωνικο-πολιτική** κάθε ἀνθρώπινο σύνολο, μικρό ἢ μεγάλ-

Μαρμάρινη προτομή τοῦ Ἀριστοτέλη (Μουσεῖο Ἱστορίας καί Τέχνης, Βιέννη).

λο, πού ἔχει ἱεραρχηθεῖ μέ βάση κάποια ἰδεολογία — πολιτική, συνδικαλιστική, φιλοσοφική, θρησκευτική, καλλιτεχνική, ἐξωραϊστική, οικονομική ἢ ἄλλη — καί ὁρᾶ ὀργανωμένα, γιά νά ἐπιτύχει τούς στόχους τῆς ἰδεολογίας του. Κάθε κοινωνικο-πολιτική ομάδα εἶναι πηγὴ ἐξουσίας καί ἀποτελεῖ μιά συνιστώσα πού μπορεῖ νά ἐπιρεάσει τήν κεντρική συνισταμένη, τήν κρατική ἐξουσία, καί νά συμβάλει στή διαμόρφωση τῆς νομοθεσίας, στόν ἔμμεσο ἐπιηρεασμό τῆς δικαιοσύνης, στή διόρθωση τῶν γραφειοκρατικῶν ἀτασθαλιῶν τῆς διοίκησης, μέ τόν ἕναν ἢ τόν ἄλλο τρόπο.

Πραγματικά, οἱ ἀνθρωποὶ πού διαπνέονται ἀπό κάποια ἰδεολογία ἢ ἀπό κάποιον στόχο — κάτι πού τελικά εἶναι τό ἴδιο — συνθέτουν μιά ομάδα-πηγὴ ἐξουσίας. Εἶναι αὐτονόητο πῶς ὅσο πιό μεγάλη γίνεται μιά ομάδα τόσο μεγαλύτερη βαρύτητα ἔχει ὡς πηγὴ ἐξουσίας. Γι' αὐτό καί κάθε ομάδα-πηγὴ ἐξουσίας προσπαθεῖ νά στρατολογήσει ὅσο τό δυνατόν περισσότερα μέλη, νά μνησκει ὅσο τό δυνατόν περισσότερους πιστούς, νά ἀποκτήσει ὅσο τό δυνατόν περισσότερους ὀπαδούς. Στήν ἀρχή, ἡ στρατολόγηση γίνεται μέ μέσο τήν πειθῶ, ἀλλά ὅσο ἡ ομάδα μεγαλώνει τόσο ἐγκαταλείπει τήν πειθῶ καί μετέρχεται τή βία, ἀνοιχτή ἢ καλυμμένη.

Σελίδα από την έκδοση του έργου του Ἀριστοτέλη
«Ἠθικά Νικομάχεια» πού εἰκονογράφησε ὁ Ρινάλντο
Πίραμο ντά Μονόπολι τό 1495.

Ἄν μιά κοινωνικο-πολιτική ομάδα ὑπερισχύσει τῶν ἄλλων, τότε ἐπιβάλλει τή θέλησή της καί τότε μᾶς δίνει τό δικαίωμα νά ποῦμε πώς ἡ κρατική ἐξουσία ἀντιπροσωπεύει κυρίως τήν πολιτική βούληση τῆς κυρίαρχης κοινωνικο-πολιτικῆς ομάδας.

Φυσικά, κάθε ἀνθρώπινο σύνολο δέν εἶναι κοινωνικο-πολιτική ομάδα, δέν εἶναι ομάδα-πηγή ἐξουσίας· εἶναι ὅμως μπορετό νά γίνει. Γιά παράδειγμα: τό σύνολο τῶν ἀνθρώπων πού βρίσκεται τυχαῖα σέ ἕναν κῆπο, σέ ἕνα θέατρο, σέ ἕναν θερινό κινηματογράφο, σέ ἕνα λεωφορεῖο δέν εἶναι

κοινωνικο-πολιτική ομάδα· ἂν ὅμως, ἀπό κάποια αἰτία, οἱ ἐπισκέπτες τοῦ κῆπου — ὄλοι ἢ κάποιοι —, οἱ θεατές τοῦ θεάτρου ἢ τοῦ κινηματογράφου, οἱ ἐπιβάτες τοῦ λεωφορείου ὑποστοῦν κάποια βλάβη, ἂν δηλαδή γίνει κάποια κατωλίσθηση στόν κῆπο ἀπό κακοτεχνίες καί ὑπάρξουν μάλιστα καί θύματα, ἂν οἱ ἠθοποιοί τοῦ θεάτρου γιά κάποιον λόγο δέν παίξουν, ἂν βρέξει καί στόν θερινό κινηματογράφο δέν ὑπάρξει παράσταση, ἂν οἱ ἐπιβάτες, τέλος, τοῦ λεωφορείου ὑποχρεωθοῦν νά κατεβοῦν ἀπό βλάβη τοῦ ὀχήματος, εἶναι ἔτοιμοι νά γίνουν ομάδα-πηγή ἐξουσίας, γιατί τούς ἐνώνει ὁ στόχος νά ἀποζημιωθοῦν. Καί ἡ ἀποζημίωση, μιά δικαιοπρακτική ἐνέργεια, ἐρχεται συχνά μόνη της, χωρίς μάλιστα οἱ ἐνδιαφερόμενοι νά προβοῦν σέ κατάλληλα διαβήματα, γιατί ἤδη ἡ πίεση τῆς Κοινῆς Γνώμης, ἂν ἰδίως ἡ ομάδα εἶναι μεγάλη, δρᾷ σταθερά ὑπέρ αὐτῶν. Τουλάχιστον στίς περιοχές τοῦ πλανήτη ὅπου οἱ Κοινοβουλευτικές Ὀλιγαρχίες ἔχουν δεχθεῖ νά θεσπισθεῖ ἕνα ἀρκετά σοβαρό κράτος δικαίου.

Βέβαια, ἂν μιά κοινωνικο-πολιτική ομάδα κατορθώσει νά ὑποσκελίσει τίς ἄλλες καί νά γίνει ἡ κύρια συνιστώσα στή συνισταμένη τῆς κρατικῆς ἐξουσίας, αὐτό δέν σημαίνει ὅτι οἱ ἄλλες ομάδες ἐξαφανίζονται· γι' αὐτό δέν μπορούμε νά ποῦμε πώς τό κράτος ἐκφράζει τήν πολιτική βούληση μιᾶς καί μόνο κοινωνικο-πολιτικῆς ομάδας, ἀλλά

πρέπει νά δεχθοῦμε πώς τό κράτος, ἡ κρατική ἐξουσία, σέ κάθε κοινωνία, δέν εἶναι παρά ἡ συνισταμένη τῆς πολιτικῆς θέλησης ὅλων τῶν κοινωνικο-πολιτικῶν ομάδων πού ὑπάρχουν στήν κοινωνία αὐτή· τό Σύνταγμα θέλει νά ἐκφράζει τήν πολιτική βούληση ὅλων τῶν κοινωνικο-πολιτικῶν ομάδων. Εἶναι, βέβαια, αὐτονόητο πώς ἡ συμβολή τῆς κάθε ομάδας εἶναι ἀνάλογη μέ τή δύναμή της.

Καί τώρα ἄς ἐπανέλθουμε στήν πολιτική θεωρία τῶν τριῶν πολιτευμάτων τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων.

Στή μοναρχία, πηγή εξουσίας είναι ουσιαστικά ένα μόνο πρόσωπο, ο μονάρχης: «Τό κράτος είμαι ἐγώ» λένε πώς ἔλεγε ὁ Γάλλος βασιλιάς Λουδοβίκος ὁ 14ος. Στή δημοκρατία, πηγή τῆς εξουσίας εἶναι ὁ δῆμος, δηλαδή τό σύνολο τῶν πολιτῶν (καί πολιτισσῶν στή σύγχρονη ἐποχή), οἱ ὁποῖοι θά ἔπρεπε νά ἐκφράζονται, οἱ ἴδιοι -ες (καί ὄχι διά μέσου τῶν ἀντιπροσώπων τους) τήν πολιτική τους βούληση στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου καί νά ἐκφράζονται μέσα ἀπό αὐτήν.

Ἄς δοῦμε ὅμως τί ἦταν ὁ δῆμος.

Στίς πόλεις τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητος³⁷ ὁ δῆμος προερχόταν ἀπό τή σύντηξη δύο ομάδων λίγο-πολύ ἰσοδύναμων ἀλλά ὄχι ἴσων. Ἡ μία ομάδα συγκέντρωνε τούς οικονομικά ἀσθενέστερους, πού ἦσαν φυσικά πολυαριθμότεροι καί, γιά νά ζήσουν, ἦσαν ὑποχρεωμένοι νά ἐργάζονται εἴτε σέ δική τους δουλειά εἴτε σέ κάποιου πλουσιότερου· γνώριζαν πλημμελῶς τήν τέχνη τοῦ πολέμου, μιά καί ἡ ὑποχρεωτική ἐργασία τούς περιόριζε τόν ἐλεύθερο χρόνο, καί ὁ ἐξοπλισμός τους, ἐξαιτίας τῆς φτώχειας τους, ἦταν λιγότερο ἀποτελεσματικός. Αὐτή ἡ ομάδα ἦταν ὁ δῆμος μέ τή στενή σημασία τοῦ ὄρου. Ἡ ἄλλη ομάδα³⁸ ἀποτελοῦνταν ἀπό τούς πῖο εὐπορούς, οἱ ὁποῖοι εἶχαν τρόπο ζωῆς καί κοινωνικά χαρακτηριστικά ἀκριβῶς ἀντίθετα ἀπό τούς ἄλλους: δέν εἶχαν ἀνάγκη νά ἀσκοῦν κάποιο χειρωνακτικό ἐπάγγελμα γιά νά ζήσουν, ἦταν ὀλιγαριθμότεροι, καλύτερα ὀπλισμένοι, καλύτερα ἐξασκημένοι στόν πόλεμο, μιά καί ὁ ἐλεύθερος χρόνος τους ἦταν περισσότερος καί γυμνάζονταν σχεδόν καθημερινά, εἰδικά στίς νεότερες ἡλικίες. Γι' αὐτό οἱ δύο ομάδες δέν ἦταν ἴσες ἀριθμητικά, ἀλλά ἰσοδύναμες ἀπό κοινωνικο-πολιτική ἀποψη. Ἡ ομάδα ἡ πῖο πολυπληθῆς ἔδινε, κατ' ἐπέκταση, τό ὄνομά της — δῆμος — στή νέα ομάδα πού εἶχε ἐκπορευθεῖ ἀπό τή σύντηξη καί τῶν δύο ομάδων. Τά μέλη τῆς κάθε ομάδας ἦταν, βέβαια, μεταξύ τους ἴσα στά πλαίσια τῆς δικῆς τους ομάδας καί εἶχαν ἴσα κοινωνικο-πολιτικά δικαιώματα πιά καί στή νεοδημιουργημένη ομάδα. Αὐτό θά τό δοῦμε καλύτερα στό κεφάλαιο ὅπου ἀσχολούμαστε μέ τήν καταγωγή καί τήν ἱστορία τῆς δημοκρατίας. Κατ' αὐτόν τόν τρόπο διακινήθηκε ἡ ἰδέα τῆς ἰσότητος ἀπό τίς δύο παλαιότερες ομάδες στή νεότερη, μιά καί τά μέλη τῆς κάθε ομάδας ἦσαν ἐξοικειωμένα σέ αὐτήν.

Στή νέα, λοιπόν, κοινωνικο-πολιτική ομάδα, ὅλα τά μέλη λογίζονταν ἴσα καί ἡ συμμετοχή τους στή διαχείριση τῆς κρατικῆς εξουσίας κατέληγε νά εἶναι ἡ ἴδια. Καί λέω: «ἡ συμμετοχή

τους... κατέληγε νά εἶναι...», διότι στήν ἀρχή τά μέλη τά πῖο φτωχά συμμετείχαν μόνο στή νομοθετική καί τή δικαστική, ὄχι ὅμως καί στή διοικητική λειτουργία τῆς εξουσίας. Παρ' ὄλ' αὐτά, ἡ διάκριση αὐτή καταργήθηκε καί ὅλα τά μέλη τοῦ δήμου, μέ τήν εὐρεία ἔννοια τοῦ ὄρου, συμμετείχαν καί στίς τρεῖς λειτουργίες εξουσίας³⁹.

Πρέπει ἐπίσης νά σημειώσουμε πώς ἀκόμη καί ἡ ἱερατική ομάδα ἦταν ἐνοποιημένη — τουλάχιστον στήν Ἀθήνα γιά τήν ὁποία ἔχουμε ἀκριβεῖς πληροφορίες — μέ τόν δῆμο: Ἡ ἱερατική ομάδα δέν ἀποτελοῦσε ομάδα ξεχωριστή, ἀφοῦ οἱ ἱερατικές λειτουργίες θεωροῦνταν πολιτικά ἀξιώματα, κληρωτά, ἀνακλητά⁴⁰, τά ὁποῖα εἶχαν θητεία ἐνιαύσια, ὅπως ἦταν ἡ συνήθεια γιά τή μεγάλη πλειονότητα τῶν ἀξιωματῶν στήν Ἀθήνα καί στούς ἄλλους Ἑλληνες, μέσα στήν Ἑλλάδα ἀλλά καί στίς ἐλληνικές ἀποικίες. Ἡ δημοκρατία δέν δέχεται τήν ὑπαρξή καμιάς ἄλλης κοινωνικο-πολιτικῆς ομάδας ἐκτός ἀπό τόν δῆμο, μέ τήν εὐρεία ἔννοια τοῦ ὄρου, ἀκριβῶς γιατί δέν δέχεται τήν ὑπαρξή καμιάς ἄλλης πηγῆς εξουσίας ἐκτός ἀπό τόν δῆμο. Κάθε ἄλλη ομάδα θεωρεῖται παράνομη.

Αὐτή ἡ σύντηξη-ἐνοποίηση γινόταν στούς ἀρχαίους Ἑλληνες ἔπειτα ἀπό κάποιες ἐμφύλιες διαμάχες πού κατέληγαν σέ συμφωνία καί ἐπιλογή ἑνός προσώπου κοινῆς ἐμπιστοσύνης, τοῦ αἰσυμνήτη. Αὐτός ἔπαιζε τόν ρόλο τοῦ συμφιλιωτῆ καί τοῦ ἀνέθεταν νά βελτιώσει τό πολίτευμα, ἔτσι ὥστε νά ἱκανοποιεῖ τήν μεγάλη πλειονότητα τῶν πολιτῶν. Τή σύντηξη τῶν δύο ομάδων καί τή συμφιλίωση τῶν πολιτῶν συχνά τήν ἐπέβαλλε ἐπίσης κάποια ἄλλη ἰσχυρή πόλη-κράτος, πού τίς περισσότερες φορές ἔπαιρνε τό μέρος τοῦ δήμου⁴¹. Ἀποτέλεσμα αὐτῆς τῆς συνένωσης ἦταν ἡ δημοκρατία. Ὁ μόνος κίνδυνος πού ὑπῆρχε στή δημοκρατία ἦταν ἡ ἐχθρότητα κάποιων πλουσίων, πού, δυσαρεστημένοι, ὀργανωνόνταν σέ παράνομες ομάδες, τίς ἐταιρείες⁴², μέ τήν ἐλπίδα νά μπορέσουν νά ὑπονομεύσουν τό δημοκρατικό καθεστῶς, μόλις αὐτό θά βρισκόταν σέ στιγμῆ ἀδυναμίας, ἰδιαίτερα μετά ἀπό μιά στρατιωτική ἤττα.

Στήν ὀλιγαρχία, ἀντίθετα, οἱ διάφορες κοινωνικο-πολιτικές ομάδες διατηροῦν τήν αὐτονομία τους ἀνέπαφη⁴³. Γι' αὐτόν τόν λόγο οἱ ὀλιγαρχίες, τόσο κατά τήν ἀρχαιότητα ὅσο καί κατὰ τή σύγχρονη ἐποχή, πλήττονταν καί πλήττονται ἀπό ἀναταραχές ὄχι μόνο ἐξαιτίας τῶν διαφορῶν ἀνάμεσα στούς ὀλιγαρχικούς καί τούς δημοκρατικούς γιά τήν πρωτοκαθεδρία ἢ καί γιά

τόν απλό επηρεασμό τῆς κεντρικῆς-κρατικῆς ἐξουσίας, ἀλλά καί ἐξαιτίας τῶν διαφορῶν πού ὑπάρχουν ἀνάμεσα στίς κοινωνικο-πολιτικές ομάδες, οἱ ὁποῖες εἶναι πλῆθος στά ὀλιγαρχικά καθεστῶτα καί ἀγωνίζονται πάντα γιά τήν ἐξουσία.

Θά τελειώσουμε τήν εἰσαγωγή αὐτή μέ τά ἐδάφια τῶν Πολιτικῶν τοῦ Ἀριστοτέλη στά ὁποῖα καταγράφονται μέ σαφήνεια καί λεπτομερειακά τά κύρια χαρακτηριστικά τῆς δημοκρατίας. Δέν πρέπει νά μᾶς διαφεύγει ὅτι αὐτά τά χαρακτηριστικά δέν εἶναι ἐπινόηση τοῦ φιλοσόφου. Ὁ τελευταῖος, οὐσιαστικά, δέν ἔκανε τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά καταγράψει αὐτά πού εἶχε παρατηρήσει. Γιατί, τά ἑλληνικά πολιτεύματα, πού, παρά τίς ὀλιγαρχικές ἢ δημοκρατικές ἐπιδράσεις καί ἀποκλίσεις τους, ἔχουν σαφῆ τό κύριο δημοκρατικό χαρακτηριστικό τῆς ἐνιαύσιας θητείας πού δέν ἐπαναλαμβάνεται καί δέν εἶναι στιγμιαία μεγαλοφυῆς ἐπινόηση ἑνός μόνου προσώπου ἢ μιᾶς μόνου ἑλληνικῆς πόλης ἀλλά ἐξελικτική προσπάθεια ἑνός ὀλόκληρου ἔθνους, ἄν καί τόσο ἡ προφορική παράδοση ὅσο καί τά γραπτά κείμενα μᾶς ἐπισημαίνουν τήν καθοριστική συνεισφορά κάποιων μυθικῶν ἢ ἱστορικῶν προσώπων, ὅπως τοῦ Λυκούργου, τοῦ Σόλωνα, τοῦ Θησέα, τοῦ Κλεισθένη.

Ἄς δοῦμε, λοιπόν, τά χαρακτηριστικά μέ τά ὁποῖα προέκριναν οἱ ἐπινοητές τῆς τῆ δημοκρατίας.

«Οἱ δύο ἀρχές τῆς δημοκρατίας»:

1. Ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἐναλλαγή στήν ἐξουσία

Προϋπόθεση, λοιπόν, τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος εἶναι ἡ ἐλευθερία⁴⁴ (γιατί τοῦτο συνηθίζουν νά λένε, μιά καί σ' αὐτό μόνον τό πολίτευμα οἱ ἄνθρωποι συμμετέχουν στήν ἐλευθερία· γιατί σέ τοῦτο, δηλαδή τή συμμετοχή στήν ἐλευθερία, λένε ὅτι στοχεύει κάθε δημοκρατία). Ἔνα σημεῖο τῆς ἐλευθερίας εἶναι τό νά ἄρχεσαι καί νά ἄρχεις μέ τή σειρά σου. Γιατί δίκαιο τοῦ δήμου εἶναι τό νά ἔχεις ἰσότητα κατὰ τόν ἀριθμό καί ὄχι κατὰ τήν ἀξία⁴⁵. ὅταν, ὅμως, τοῦτο εἶναι τό δίκαιο, εἶναι ἀναπόφευκτο νά εἶναι τό πλῆθος κυρίαρχο καί ὅ,τι φανεῖ καλό στούς περισσότερους τοῦτο νά εἶναι ὁ στόχος καί τοῦτο νά εἶναι τό δίκαιο. Γιατί, λένε πώς πρέπει νά ἔχει ἰσότητα καθενας ἀπό τοὺς πολίτες· ὥστε στίς δημοκρατίες συμβαίνει νά εἶναι περισσότερο κυρίαρχοι οἱ ἀποροὶ ἀπό τοὺς εὐπόρους· γιατί εἶναι περισσότεροι καί κυρίαρχοι εἶναι αὐτό πού φάνηκε καλό στοὺς

περισσότερους. Ἔνα, λοιπόν, τῆς ἐλευθερίας σημεῖο εἶναι τοῦτο, τό ὅποιο τό θέτουν ὅλοι οἱ φίλοι τοῦ δήμου ὡς ὄρο τοῦ πολιτεύματος.

2. Νά ζεῖ κανεῖς ὅπως θέλει

Καί ἔνα ἀκόμα εἶναι νά ζεῖ κανεῖς ὅπως θέλει· γιατί τοῦτο λένε πώς εἶναι ἔργο τῆς ἐλευθερίας, ἐάν βέβαια ἰδίωμα τοῦ δούλου εἶναι νά ζεῖ ὅχι ὅπως θέλει. Τῆς δημοκρατίας, λοιπόν, ὁ ὄρος αὐτός εἶναι ὁ δεύτερος· καί ἀπό δῶ ἔχει ἔρθει τό νά μὴν ἄρχεται κανεῖς, καί μάλιστα ἀπό κανέναν, εἰδᾶλλως καθενας μέ τή σειρά του, καί ἔτσι ὑπάρχει συμβολή πρὸς τήν ἐλευθερία κατὰ τό ἴσο.

Θεμελιώδη κοινὰ χαρακτηριστικά τῶν δημοκρατιῶν

1. Τά ὄργανα τῆς ἐξουσίας

α) Οἱ ἀρχές

Καί ἀφοῦ αὐτά ἔχουν τεθεῖ ὡς προϋποθέσεις καί ἀφοῦ τέτοια εἶναι ἡ ἐξουσία, τέτοια εἶναι καί τά δημοκρατικά χαρακτηριστικά: 1) Τό νά ἐκλέγουν ὅλοι τίς ἀρχές καί ἀπό ὅλους. 2) Τό νά ἄρχουν ὅλοι σέ καθεναν καί καθενας μέ τή σειρά του σέ ὅλους. 3) Τό νά εἶναι κληρωτές οἱ ἀρχές ἢ ὅλες ἢ ὅσες δέν χρειάζονται ἐμπειρία καί τεχνική κατάρτιση. 4) Τό νά μὴν εἶναι οἱ ἀρχές προσιτές με βάση κάποια περιουσία ἢ ἡ περιουσία νά εἶναι πάρα πολύ μικρή. 5) Τό νά μὴν ἀσκεῖ δύο φορές ὁ ἴδιος καμμία ἀρχή ἢ νά τήν ἀσκεῖ λίγες φορές ἢ νά ἀσκεῖ λίγες ἀρχές, ἔξω ἀπό τίς σχετικές μέ τόν πόλεμο. 6) Τό νά εἶναι ὀλιγοχρόνιες οἱ ἀρχές ἢ ὅλες ἢ ὅσες εἶναι δυνατὸν. 7) Τό νά εἶναι οἱ δικαστές ἀπό ὅλους καί νά δικάζουν ὅλοι καί γιά ὅλα ἢ γιά τά περισσότερα καί τά πιό μεγάλα καί τά πιό κύρια, ὅπως γιά τίς εὐθυνοδοσίες καί τό πολίτευμα καί τίς ἰδιωτικές συναλλαγές.

6) Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου

8) Τό νά εἶναι ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου κυρίαρχη σέ ὅλα ἢ στά πιό μεγάλα. 9) Τό νά μὴν εἶναι καμιά ἀρχή κυρίαρχη σέ τίποτε ἢ σέ πάρα πολύ λίγα (καί ἀπό τίς ἀρχές ἢ πιό δημοκρατικὴ εἶναι ἡ Βουλή, ἐκεῖ ὅπου δέν ὑπάρχει εὐπορία μισθοῦ γιά ὅλους· γιατί ἐκεῖ ἀφαιροῦν καί ἀπό αὐτήν τήν ἀρχή τή δύναμη· γιατί στόν ἑαυτό του ἀνάγει τίς κρίσεις ὅλες ὁ δῆμος εὐπορώντας σέ μισθό, ὅπως ἀκριβῶς ἔχει εἰπωθεῖ πρωτύτερα στό μέρος τό πρῖν ἀπό αὐτό).

γ) Οί μισθοφορίες

Ἐπειτα, 10) Τό νά μισθοφοροῦν κατ' ἀρχήν, βέβαια, ὅλοι: ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου, τά δικαστήρια, οἱ ἀρχές, εἰδάλλως, οἱ ἀρχές καί τά δικαστήρια καί ἡ Βουλή καί οἱ ἐκκλησίες οἱ κύριες ἢ ἐκεῖνες ἀπό τίς ἀρχές οἱ ὁποῖες εἶναι ἀνάγκη νά συσσιτοῦν μεταξύ τους.

2. Χαρακτηριστικά πῶ γενικά

Καί ἀκόμη, ἐπειδή ἡ ὀλιγαρχία προσδιορίζεται καί ἀπό τήν καλογενιά καί ἀπό τόν πλοῦτο καί ἀπό τήν παιδεία, 11) τό νά εἶναι τά δημοκρατικά χαρακτηριστικά τά ἐνάντια τούτων, ἡ ταπεινή γενιά, ἡ πενία, ἡ ἀπαιδευσία. 12) Καί ἀκόμη, τό νά μήν εἶναι καμμιά ἀπό τίς ἀρχές παντοτεινή, ἄν ὅμως ὑπολειφθεῖ κάποια ἀπό παλιά μεταβολή, τό νά περιορίζεται ἡ δύναμή της καί ἀπό αἰρετούς νά τοῦς κάνουν κληρωτούς. (Πολ. Ζ, 1317a 40 - 1318a 3).

Μελέτη τῆς ὀλιγαρχίας

Καί σχεδόν εἶναι φανερό ἀπό τά προηγούμενα πώς πρέπει καί γιά τίς ὀλιγαρχίες νά συνάγουμε συμπεράσματα. Γιατί ἀπό τά ἀντίστοιχα πρέπει νά συνάγουμε συμπεράσματα γιά κάθε ὀλιγαρχία, μέ τό νά ἀναλογιζόμεστε τήν ἀντίστοιχη δημοκρατία. (Πολ. Ζ, 1320b 18-20).

Ἐνα πρῶτο συμπέρασμα

Ἀφοῦ τώρα πιά εἶδαμε ἀναλυτικά τά χαρακτηριστικά τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος καί ἀφοῦ εἶναι φανερό πώς ἡ δημοκρατία χρησιμοποιεῖται ὡς σημεῖο ἀναφοράς καί ἀπό τόν ἴδιο τόν Ἀριστοτέλη γιά τήν ἐλληνική πολιτική σκέψη, μποροῦμε νά συμπεράνουμε ὅτι:

1) Ἄν ὁ Ἀριστοτέλης καί οἱ ἄλλοι Ἕλληνες πολιτειολόγοι ζωντάνευαν, θά χαρακτηρίζαν τά σύγχρονα πολιτεύματα μοναρχίες ἢ ὀλιγαρχίες, κάπως περισσότερο ἢ λιγότερο φιλελεύθερες, μέχρι καί τυραννίες.

2) Καθώς δέν ὑπῆρχαν γι' αὐτούς παρά τρία μόνο εἶδη πολιτευμάτων, ἡ μοναρχία, ἡ ὀλιγαρχία καί ἡ δημοκρατία, δέν θά δέχονταν παρά τρεῖς μόνο πολιτικούς ἐπιθετικούς προσδιορισμούς: μοναρχικός, ὀλιγαρχικός, δημοκρατικός.

3) Ἡ δημοκρατία δέν ἐπιδέχεται ἐπίθετα. Γι' αὐτό οἱ ὅροι «δημοκρατία» ἢ «ρεπούμπλικα», ἀστική, ἄμεση, ἔμμεση, κοινοβουλευτική, λαϊκή, σοσιαλιστική, προεδρική, προεδρευόμενη,

βασιλευόμενη, ἀναρχική, χριστιανική, δημοκρατική (!)⁴⁶ δέν ἔχουν κανένα νόημα καί δέν κάνουν τίποτε ἄλλο ἀπό τό νά ἀποδεικνύουν ὅτι οἱ χρήστες αὐτῶν τῶν ὄρων ἀγνοοῦν τά θεμελιώδη χαρακτηριστικά τῆς δημοκρατίας καί ἀπλῶς σφετερίζονται τό ὄνομά της. Στήν πραγματικότητα, ἡ δημοκρατία εἶναι μία καί μόνο μία, ἔχει τά συγκεκριμένα χαρακτηριστικά της, μέ πρῶτο τήν κλήρωση ὡς πρωταρχικό τρόπο ἀνάδειξης τῶν ἀρχόντων· κάθε χαρακτηρισμός πού θέλει νά τή διακρίνει σέ κατηγορίες ἢ νά σφετερισθεῖ τήν αἴγλη της εἶναι ἀνεπαρκής. Ἡ ἓνα πολίτευμα χρησιμοποιεῖ τήν κλήρωση καί εἶναι δημοκρατικό ἢ δέν χρησιμοποιεῖ τήν κλήρωση καί δέν εἶναι δημοκρατικό. Μέση κατάσταση δέν ὑπάρχει.

Στίς μέρες μας, εἶναι ἀλήθεια ἢ, καλύτερα, εἶναι πίστη στοῦς λίγους πού γνωρίζουν τί σημαίνει δημοκρατία, πώς τό πολίτευμα αὐτό, τό δημοκρατικό, δέν εἶναι πραγματοποιήσιμο ἐξαιτίας τῆς μεγάλης ἔκτασης τῶν σύγχρονων κρατῶν. Πρόκειται γιά μία πίστη, μία ἀπλή δόξα, ὅπως θά ἴεγαν οἱ πρόγονοί μας, πού καλλιεργεῖται ἐπιμελῶς.

Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι διαφορετική. Ἡ ἀλήθεια εἶναι πώς δέν ὑπάρχει πολιτική βούληση πού νά θέλει νά καταργήσει τά προνόμια τῶν προνομιούχων καί νά ἀνασυστήσει τή δημοκρατία καί τήν πραγματική ἰσότητα, δηλαδή τήν ἴση πιθανότητα πρόσβασης στήν ἐξουσία καί κυρίως στή δικαστική της λειτουργία. Γιατί, ὅπως τό ἀπέδειξε ὁ μέγας Σόλωνας, ὁ δρόμος γιά τή δημοκρατία περνάει ἀπό τά δικαστήρια· τά κληρωτά, λαϊκά δικαστήρια, τήν Ἡλιαία, γιά παράδειγμα, πού ἡ σύνθεσή της δέν ἀποτελοῦνταν ἀπό ἐπαγγελματίες δικαστές.

Καί ὅμως, ὁ ἄνθρωπος, ὡς ζῶο πολιτικό πού εἶναι, προτιμᾷ νά ζεῖ στή δημοκρατία. Ἡ φυσική του κατάσταση εἶναι νά ζεῖ σέ δημοκρατία· γιά νά εἶναι δημιουργικός, γιά νά ἀνθεῖ, πρέπει νά ζεῖ σέ δημοκρατία. Γι' αὐτό καταχρῶνται τήν εὐπιστία μας, λέγοντάς μας καί πείθοντάς μας ὅτι ζοῦμε σέ κάποια δημοκρατία στολισμένη μέ πλῆθος ἐπίθετα.

Σφετερίζονται τό ὄνομα τῆς δημοκρατίας. Καί αὐτός ὁ σφετερισμός εἶναι ἀναγκαῖος, γιά νά βοηθᾷ τό σύστημα νά διαιώνίζεται. Καί εἶναι ἀναγκαῖος στοῦς μονοπωλητές τῶν διάφορων ἐξουσιῶν, τῶν κρατικῶν ἐξουσιῶν, τῶν κομματικῶν ἐξουσιῶν, τῶν θρησκευτικῶν ἐξουσιῶν, τῶν σωματειακῶν ἐξουσιῶν κάθε εἶδους καί τάσης φυλετικῆς, φιλοσοφικῆς, χρώματος δέρματος ἢ ἄλλης, γιά νά δύνανται οἱ ἴδιοι νά νέμονται

Μινιατούρα χειρογράφου μιάς σύνοψης τῶν «Ἠθικῶν Νικομαχείων» τοῦ Ἀριστοτέλη (15ος αἰ.).

τή θέση τοῦ ἄρχοντα· αὐτοί οἱ ἄνθρωποι, μέ τό νά οικειοποιῶνται τό δικαίωμα τῶν ἄλλων νά εἶναι ἄρχοντες, τούς καθελώνουν γιά πάντα στή θέση τοῦ ἀρχομένου.

Σφετερίζονται τό ὄνομα τῆς δημοκρατίας, γιά νά μᾶς κάνουν νά πιστέψουμε πώς ζοῦμε σέ δημοκρατία. Ἔτσι, ἔχουμε τό ὄνομα, ἀλλά ὄχι καί τό πραγματικό δημοκρατικό πολίτευμα. Ἄλλά αὐτός ὁ σφετερισμός θά εἶναι γιά πάντα ικανός νά πείθει ὅσους δέν μετέχουν στή διαχείριση τῆς ἐξουσίας νά αποτραβιοῦνται στή θέση τοῦ αἰώνιου ἀρχομένου; Μιά τέτοια παραίτηση θά μπορούσε, ἐνδεχομένως, νά ἀναθεωρηθεῖ, ἂν ἐπιχειροῦνταν ἐκσυγχρονησμένη ἀναβίωση τῆς δημοκρατίας, ἀφοῦ πρῶτα μελετηθοῦν τά χαρακτηριστικά τῆς καί ὁ τρόπος λειτουργίας τῆς μέσα ἀπό τά κείμενα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Πραγματικά, τά συνθήματα πού κυκλοφοροῦν σήμερα σέ πολλά ἰδεασμένα ἄτομα, οἰκολογικῆς κυρίως τάσης, ὅπως, π.χ., «Κάτω οἱ τεχνοκράτες!», «Κάτω οἱ εἰδηκοί!», «Κάτω οἱ ἐπαγγελματίες πολιτικοί!», ἦταν καθημερινή πρακτική κατά

τήν Ἑλληνική Δημοκρατική Ἀρχαιότητα. Ὁ Σωκράτης, ἐπειδή εἶχε ὀλιγαρχικές ἐμπνεύσεις καί δέν παραδεχόταν τήν ἀξία τῆς κλήρωσης, καταδικάστηκε σέ θάνατο, κατά τόν Ξενοφώντα, ἀκριβῶς γιατί δέν εἶχε πιστέψει σέ αὐτόν τόν δημοκρατικό θεσμό, ὁ ὁποῖος, στό κάτω-κάτω, θεωρώντας τόν ἄνθρωπο ὄν, «ζῶον», πολιτικό, διακήρυσσε καί ἐπέβαλλε νά ἔχει κάθε πολίτης πρόσβαση στή διαχείριση τῆς δημόσιας ἐξουσίας, **χωρίς νά εἶναι εἰδικός.**

Στίς μέρες μας ὑπάρχουν πολλά κόμματα, ὀμάδες, ὀμαδοῦλες, πολιτικές καί πάμπολλοι θεωρητικοί τῆς πολιτικῆς πού χρησιμοποιοῦν τόν ὄρο ἄμεση δημοκρατία. Ἄλλά, τό ἔχουμε ἤδη ἐπιστημάνει, ἀκόμα καί αὐτός ὁ ἐπιθετικός προσδιορισμός δέν εἶναι σωστός· οἱ ἄνθρωποι καί οἱ ὀργανώσεις πού τόν χρησιμοποιοῦν δέν κάνουν τίποτε ἄλλο παρά νά ἀναπαράγουν τήν ὀλιγαρχία, μιά καί στηρίζονται στούς βασικότερους θεσμούς τῆς: τίς ἐκλογές καί τή διαίρεση τῆς κοινωνίας σέ πολλές ὀμάδες, κόμματα, συνδικάτα, συλλόγους κ.λπ., πού ὅλα τους εἶναι κοινωνικο-πολι-

τικές ομάδες-πηγές εξουσίας. Είναι δυνατόν χωρίς βία, διακριτικά και με διαδικασίες συμφιλιοτικές να αλλάξουν τα σύγχρονα πολιτεύματα και από ολιγαρχίες να γίνουν δημοκρατίες; Αυτό είναι τό πρόβλημα.

Όπως και να έχει τό θέμα, τά κριτήρια επιτυχίας μιας επανάστασης ή μιας μεταβολής — για να χρησιμοποιήσουμε έναν όρο πιά ούδέτερο, άριστοτέλειο, πού δέν συνεπάγεται πάντα τή βία — είναι δύο: 1) Νά διευρύνεται συνεχώς ή άρχουσα ομάδα και να υπάρχει ή προοπτική να άγκαλιάσει τελικά όλους τούς πολίτες και να γίνουν πολίτες όλα τά άτομα πού συνθέτουν τήν κάθε κοινωνία. 2) Νά πραγματοποιηθεί ή μεταβολή αυτή όσο πιά ειρηνικά γίνεται.

Πραγματικά, είναι δυνατόν να περάσουμε βία από μιά μοναρχία σε μιάν άλλη, από μιά μοναρχία σε ολιγαρχία ή από μιά ολιγαρχία σε μιάν άλλη και τά αντίστροφα. Άλλά για να στηθεί μιά δημοκρατία, πρέπει αυτό να γίνει όσο είναι δυνατόν λιγότερο βία. Η βία έμποδίζει τή συγκατάβαση, τήν ειρήνευση. Μελετώντας τήν ιστορία τής ανθρωπότητας θά παρατηρήσουμε πώς οι μεταβολές οι πιά επιτυχημένες είναι εκείνες του Σόλωνα και του Κλεισθένη· γιατί μονάχα αυτές οι μεταβολές μεγάλωσαν τήν άρχουσα ομάδα τής εποχής τους, όσο τούς στάθηκε δυνατόν, και μονάχα αυτές είχαν τήν κοινή συναίνεση σε άπόλυτο σχεδόν βαθμό, άφου είχαν συμφιλίώσει τις δύο αντίπαλες ομάδες.

Γιά να φτάσουμε σήμερα σε τέτοιες μεταβολές, πρέπει να άρχίσουμε να συνειδητοποιούμε πώς τά πολιτεύματά μας είναι ολιγαρχίες πού δέν μπορούν να μεταμορφωθούν σε δημοκρατίες, μόνο και μόνο αν τούς κολλήσουμε κάποιο επίθετο. Η δημοκρατία δέν είναι παρά μόνο μιά και χωρίς επίθετα. Και έναπόκειται σε κάθε λαό να τήν κερδίσει.

Είναι κάποιοι πού πιστεύουν ότι ή τεχνολογία έχει τούς δικούς της υπερβατικούς νόμους, έξω από κάθε ανθρώπινο έλεγχο, και ότι οι κλασικές σπουδές είναι ξεπερασμένες και δέν έχουν τίποτε άλλο πιά να μάς δώσουν· και ότι, επομένως, πρέπει να εγκαταλείψουμε τήν Έλληνική Άρχαιότητα. Άς δούμε τόν Μάρξ, πού, παρά τις βαθιές του σπουδές στην Έλληνική Άρχαιότητα, δέν κατανόησε τό μήνυμά της: Πραγματικά, ο ιδρυτής του Ιστορικού Υλισμού κατέληξε στό συμπέρασμα ότι ή Έλληνική Άρχαιότητα στάθηκε ή παιδική ηλικία τής ανθρωπότητας, επειδή ή τεχνολογία της ήταν σε στάδιο στοιχειώδεις⁴⁷. Αυτόν τόν τρόπο σκέψης δέν πρέπει να τόν ξεχνούμε, περισσότερο για τις λαθεμένες θέσεις

του και λιγότερο για τις όρθές. Αυτή ή τεχνολογιστική ιδεολογία όδήγησε τόν Μάρξ να συνθέσει τή δική του θεωρία για τήν εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών. Στην μαρξιστική θεωρία βασίστηκαν τά κομμουνιστικά κινήματα, τά όποια προσπάθησαν να κατασκευάσουν νέες κρατικές δομές κάτω από τά πολύ θελκτικά συνθήματα: «Όλες οι εξουσίες στά Σοβιέτ!»⁴⁸ και «Πρέπει κάθε μαγείρισσα να μάθει να κυβερνάει τό κράτος!»⁴⁹. Τα αποτελέσματα αυτών των προσπαθειών είναι πασίγνωστα.

Οι Έλληνες, πάντως, έδραϊώσαν τελικά τή δημοκρατία, μιά και ή ιδέα τής ισότητας κυριαρχούσε και ανάμεσα στους άριστοκράτες. Και μπορούμε ακόμη να πούμε παραλλάσσοντας λίγο τόν Φίνλεϊ⁵⁰ ότι οι Έλληνες, άφου ανακάλυψαν ότι τό ανθρώπινο όν είναι πολιτικό όν, έφευραν τή δημοκρατία και, χωρίς πολύ προχωρημένη τεχνολογία, χωρίς ηλεκτρονικούς υπολογιστήρες, ικανοποίησαν τις ανθρώπινες ανάγκες τους δημιουργώντας αυτό πού ο Έρνέστος Ρενάν όνόμασε στην Προσευχή του πάνω στην Άκρόπολη Έλληνικό Θαύμα.

Κάποιοι θαυμάζουν τό Έλληνικό Θαύμα με τρόπο νεκρόφιλο· άλλωστε, ή ίδια ή λέξη θαύμα σημαίνει κάτι τό υπερβατικό, τό άφύσικο, τό ανεξήγητο· και, ονομάζοντας έτσι τήν Έλληνική Δημοκρατία, δίνουν μιά άπόκρυψη υπερβατική, μεταφυσική στην επιστήμη τής Ιστορίας. Και, βέβαια, ούτε ή νεκρόφιλη σκέψη ούτε ή Μεταφυσική μπορούν να έρμηνεύσουν τόν Έλληνικό Πολιτισμό.

Οι Έλληνες ήταν άνθρωποι συνηθισμένοι· δέν πίστευαν και τόσο στα θαύματα ούτε στους υπερβατικούς κοινωνικούς νόμους, τούς πάνω από τόν άνθρωπο· πίστευαν κυρίως στην ανθρώπινη δράση· έφευρίσκοντας τή δημοκρατία, έδωσαν κάθε εξουσία στον δήμο, στον λαό⁵¹. Αυτό δέν σημαίνει πώς ήσαν λαϊκιστές· άλλωστε ο λαϊκισμός και ή ολιγαρχία είναι δυό φάσεις του ίδιου νομίσματος· ο λαϊκισμός ένδημει στα μη δημοκρατικά πολιτεύματα. Διότι ο λαϊκισμός δέν είναι τίποτε άλλο παρά λόγια συνήθως και σπανιότερα κάποιες πράξεις διάφορων πολιτικών ή γετών πού προσπαθούν να πείσουν τόν λαό ότι τόν υπολήπτονται, για να τόν έχουν υποχείριο. Στην πραγματικότητα, τόν υπολήπτονται κάθε τέσσερα χρόνια, μονάχα για τήν ψήφο του. Στην δημοκρατία δέν υπάρχει ψήφος και έτσι ο δήμος έχει τήν εξουσία, γιατί οι κληρωτοί άρχοντες είναι από όλο τό πολιτειακό σώμα.

Τό «Έλληνικό Θαύμα» είναι βασισμένο στον δήμο και όχι σε μιά κάποια έλίτ. Στην αρχαία

Ἑλλάδα, ὁ πολιτισμός δημιουργήθηκε ἀπό τόν λαό καί γιά τόν λαό· εὐνόησε τόν λαό παραχωρώντας του τήν ἐξουσία. Ἡ παραχώρηση αὐτή ἔγινε αἰτία νά ἀξιοποιηθεῖ ἓνα ὄργανο, μιά μηχανή — γιά νά μιλήσουμε μέ τεχνοκρατικούς ὄρους καί νά εἶμαστε στή μόδα — πολύ πιό αποτελεσματική ἀπό τούς ἠλεκτρονικούς ὑπολογιστήρες: τόν ἀνθρώπινο ἐγκέφαλο· ἀλλά στόν πληθυντικό. Δηλαδή ἡ δημοκρατία ἔδωσε τή δυνατότητα νά ἀξιοποιηθοῦν οἱ ἐγκέφαλοι ὄλων τῶν πολιτῶν τουλάχιστον. Καί ἔτσι δημιουργήθηκε ὁ Ἀρχαῖος Ἑλληνικός Πολιτισμός.

Ὁ Σόλωνας ἀνανέωσε τή δημοκρατία. Καί λέω «ἀνανέωσε», γιατί καί ὁ ἴδιος ὁ Σόλωνας δέν εἶναι παρά ἓνας ἀνανεωτής τῆς δημοκρατίας καί ὄχι θεμελιωτής καί ἰδρυτής τῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης λέει, βέβαια, ὅτι ὁ Λυκοῦργος καί ὁ Σόλωνας ἦσαν εἰσηγητές πολιτευμάτων, ἀλλά λέει κιόλας ὅτι ὁ Σόλωνας εἰσήγαγε τήν πατροπαράδοτη δημοκρατία⁵², γιατί, βέβαια, ἡ δημοκρατία εἶναι κάτι τό πολύ παλιό στήν Ἑλλάδα· ἡ γένεσή τῆς χάνεται μέσα στήν ἀβεβαιότητα τῆς ἔλλειψης τῆς γραφῆς καί στήν ἀγλύ τῆς προϊστορίας. Ὁ Σόλωνας, ὅταν ἀνανέωσε τή δημοκρατία στήν Ἀθήνα, διακήρυξε:

«Στόν δῆμον ἔδωκά του τόσ' ἀξία ὅση τοῦ παραρκεῖ του χωρίς νά τ' ἀφαιρέσω μιά τιμή, ἢ νά τήν ὀρεχτῶ του...

Κι ἐγώ ἔλα πού γιά χάρη τους συνάθροισα τό δῆμο, τί ἀπό τοῦτα πρίν πετύχω το, ἔπαψα τόν ἀγῶνα;...

Κι ὡστόσο ἄν στό δῆμο βέβαια νά πῶ του πρέπει δύο σταράτα λόγια, ὅσ' ἔχουν τώρα μέ τά μάτια τους ποτέ μηδέ στόν ὕπνο τους νά δοῦν δέ θά μπορούσαν^{12, 1, 4, 5}.

Μέσα στή σεμνότητά του ἢ γιά νά μήν εἶναι προκλητικός πρὸς τούς ἀριστοκράτες καί τούς πλουσίους, ὁ σοφός Ἀθηναῖος δέν λέει πῶς ἔκανε τόν δῆμο παντοδύναμο. Ἀλλά ὁ Ἀριστοτέλης τό διαπιστώνει:

«καί τρίτο, πού μ' αὐτό λένε πῶς ἔχει πάρει πολύ μεγάλη ἰσχύ τό πλήθος, ἡ ἔφεση στό δικαστήριο· γιατί ὄντας ὁ δῆμος κύριος τῆς δικαστικῆς ψήφου, γίνεται κύριος τῆς πολιτείας».^{9, 1}

Πάντως, ὁ Σόλωνας συμπληρώνει τήν πολιτική του ἀπολογία λέγοντας:

«Δέν ντρέπομαι καθόλου· γιατί ἔτσι νομίζω πῶς θά νικήσω ὄλους τούς ἀνθρώπους». (Πλούτ. Σόλων, 15).

Ὁ Ἀθηναῖος νομοθέτης ξέρει, φαίνεται, νά προβλέπει τέλεια τίς συνέπειες τῆς δημοκρατίας. Τό ἀρχαῖο κείμενο χρησιμοποιοῦν καί ἐκεῖνο τό ρῆμα νικῶ. Ἐκεῖνος πού περιφρόνησε τά πλούτη τοῦ Κροίσου μέ τό ρῆμα νικῶ δέν ἔχει στόν νοῦ του κανέναν πόλεμο, παρά μόνο τόν ἀγῶνα γιά τά Δίκαια τοῦ Ἀνθρώπου. Σκέφτεται ὅτι θά εὐεργετήσῃ τήν Ἀνθρωπότητα μέ τή δημοκρατία καί ὅτι θά νικήσῃ ὅποιονδήποτε ἄλλο στήν ἀμίλλα ὑπέρ τῶν ἀνθρώπων.

Πρόκειται γιά μιά πολιτική θέση. Καί εἶναι μιά θέση πού θέλει νά ἀλλάξῃ τήν ἀνθρώπινη ζωή. Ὁ Μάρξ καί ὁ Ἐνγκελς λένε στήν Γερμανική ἰδεολογία: «Οἱ φιλόσοφοι ἔχουν ἐρμηνεύσει τόν κόσμο μέ διάφορους τρόπους, ὅμως σπουδαῖο εἶναι νά τόν ἀλλάξῃ κανεῖς»⁵³. Οἱ Ἕλληνες, ἐφευρίσκοντας τή δημοκρατία, εἶχαν ἤδη κάνει πραγματικότητα τό αἴτημα τῶν Δισκούρων τοῦ μαρξισμού: **ἄλλαξαν τόν κόσμο**.

Ἡ μελέτη γιά τίς Βάσεις τῆς δημοκρατίας: κοινωνίες ἀρχαῖες καί σύγχρονα προβλήματα εἶναι μιά προσπάθεια νά θυμίσει τί ἦταν ἡ δημοκρατία, μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά σταθεῖ δυνατό νά ἀναβιώσῃ σέ ἐκσυγχρονισμένη μορφή μέ βάση τήν προηγμένη τεχνολογία τοῦ καιροῦ μας, ἡ ὁποία, εἶναι βέβαιο, θά συντελέσει τά μέγιστα στήν ἐφαρμογή τῆς, ἔτσι ὥστε ἡ Ἀνθρωπότητα νά μπορέσει νά ὑπερφαλαγγίσει τά ἀδιέξοδά τῆς. Ἡ Ἑλληνική Ἀρχαιότητα, χάρις στό πολίτευμά τῆς, τή δημοκρατία, μπορεῖ νά μᾶς προτείνει λύσεις. Ἀρκεῖ νά τή δοῦμε μέ βλέμμα ὄχι στείρο καί νεκρόφιλο. Καί ἀρκεῖ, βέβαια, νά ὑπάρξῃ ἡ πολιτική βούληση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

Προσημείωση γενική: Τά βιβλία βάσης αὐτῆς τῆς μελέτης εἶναι ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία καί τά Πολιτικά τοῦ Ἀριστοτέλη. Οἱ παραπομπές πού γίνονται στό πρῶτο σημειώνονται μέ τούς ἀριθμούς τοῦ ἐδαφίου καί τῆς παραγράφου (με μικρότερο ἀριθμό) σέ χαρακτηριστικές μαῦρους. Γιά παράδειγμα: 7, 3 σημαίνει: Ἀριστ. Ἀθηναίων Πολιτεία, ἐδάφιο 7, παράγραφος 3. Στό δεύτερο οἱ παραπομπές γίνονται μέ τήν ὑπόμνηση Πολ., τήν ὑπόμνηση τοῦ βιβλίου, τόν ἀριθμό τοῦ ἐδαφίου καί τούς ἀριθμούς τῶν στίχων. Γιά παράδειγμα: Πολ. Δ, 1294b 7-9 σημαίνει Ἀριστ. Πολ. Δ, 1294b 7-9. Οἱ παραπομπές σέ ἄλλα κείμενα γίνονται μέ τίς συνήθεις βραχυλογίες.

1. Καί τό ὑπόλοιπο ἐδάφιο σέ νεοελληνικά: «Οἱ τυραννίες καί οἱ ὀλιγαρχίες διοικοῦνται κατὰ τίς ἐπιθυμίες τῶν ἀρχηγῶν· ἀλλά οἱ πόλεις πού ζοῦν μέ δημοκρατία διοικοῦνται κατὰ τούς νόμους. Καί ξέρετε καλά, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὅτι οἱ νόμοι διασώζουν τά σώματα τῶν πολιτῶν, πού ζοῦν σ' αὐτές, καί τό πολίτευμα. Ἀλλά αὐτό πού διασώζει τά

σώματα τῶν τυράννων καὶ τῶν ὀλιγαρχικῶν εἶναι ὁ δόλος καὶ οἱ σωματοφύλακες».

2. Ἡ σειρά καταγωγῆς τῶν λέξεων εἶναι πόλις > πολιτής > πολιτεύω > πολιτεύμα / πολιτεία.

3. Πολ. Γ, 1279a 27-28. Βλ. Ξενοφ. Κύρου παιδεία, I, II, 1. Ὁ Μοντεσκιέ, κατὰ μίμηση τοῦ Ἀριστοτέλη, στό Πνεῦμα τῶν νόμων, λέει ὅτι τὰ πολιτεύματα εἶναι τρία: ἡ μοναρχία, ὁ δεσποτισμός καὶ ἡ ἀβασίλευτη ὀλιγαρχία (république). Νά σημειώσουμε πῶς ὁ λατινικός ὄρος res publica, πού ἔχει πάρει τίς ἀνάλογες μορφές στίς διαφορές εὐρωπαϊκές γλώσσες, σήμαινε, κατὰ λέξη, δημόσια ὑπόθεση, δήλωνε τό χωρίς βασιλιά ρωμαϊκό πολιτεύμα, πού δέν ἦταν παρά μιὰ ὀλιγαρχική παραλλαγή καὶ δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν ἑλληνική δημοκρατία.

4. Ἡρόδοτ. Γ, 80 καὶ Ζ, 43.

5. Βλ. Ντηλ-Κραντς, Ἀποσπάσματα προσωκρατικῶν 24b 4.

6. Ἀλλοῦ (Νόμοι, Γ, 693 d) ὁ Πλάτωνας μιλάει «...γιά δύο πολιτείες-μητέρες, τή μοναρχία καὶ τή δημοκρατία».

7. Ἡ λέξη δῆμος στήν ἀρχή σήμαινε ἓνα κομμάτι γῆς, ἀπό τό ρῆμα δαίω, πού σήμαινε «κῶβω τή γῆ σέ κομμάτια, σέ τμήματα» ἢ ρίζα δα- ἢ δη- σήμαινε «γῆ»: Δημήτηρ (Γῆ μητέρα). Ἀργότερα, ἡ λέξη δῆμος, χωρίς νά χάσει τήν πρώτη της σημασία, σήμαινε κυρίως τούς ἀνθρώπους πού κατοικοῦσαν σέ κάποιο τμήμα τῆς γῆς, καὶ οἱ ὅποιοι, βέβαια, ἦσαν στήν πλειονότητά τους φτωχοί. Ἔτσι ἡ λέξη δῆμος κατέληξε νά σημαίνει τό μεγάλο πλῆθος τῶν φτωχῶν μιᾶς περιοχῆς.

8. Πολ. Δ, 1289a 30 - 1289b 2 καὶ Ε, 1313a 7. Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Ἀλέξανδρος, διαβάζοντας τό σχόλιο αὐτό τοῦ Ἀριστοτέλη, θά πίστευε πῶς ὁ δάσκαλός του θά ἐννοοῦσε ὅτι ὁ ἴδιος δίκαια βασιλεύει, μιὰ καὶ ὑπερέχει τόσο πολύ — ἔτσι ἤθελε νά πιστεῦει ὁ νεαρός Μακεδόνας — ἀπό τούς ἄλλους ἀνθρώπους. Μποροῦμε, ὅμως, νά διακρίνουμε πῶς ὁ Ἀριστοτέλης δέν δέχεται τή βασιλεία καὶ θέτει, γιά νά κάνει πῶς τή δέχεται, ἓναν πολύ δύσκολο ὄρο: νά ὑπερέχει κανεῖς πάρα πολύ ἀπό τούς ἄλλους. Ποιός ὅμως εἶναι δυνατός νά ὑπερέχει τόσο πολύ ἀπό ὅλους τούς ἄλλους, ὥστε ἐκεῖνοι νά τόν δέχονται ἀδιαμαρτύρητα; Καί ἂν αὐτό εἶναι πιθανό γιά ἄλλους λαούς καὶ πολιτισμούς, εἶναι πιστευτό γιά τούς ἰσομαθημένους Ἕλληνες;

9. Ὁ Διογένης Λαέρτιος, Ε, 10 [Ἀριστοτέλους βίος] Ἀλμπιν Λέσκι, Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Λογοτεχνίας, Μετφρ. Ἀγαπ. Τσopanάκη. Ἐκδ. Ἀφῶν Κυριακίδῃ, Θεσσαλονίκη, 1981, ἐκδ. 5ῃ, σελ. 761.

10. Διογένης Λαέρτ. ὅ.π. Ε, 5.

11. Ὁ κατάλογος τῶν ἔργων τοῦ Ἀριστοτέλη πού ἀναφέρεται ἀπό τόν Διογένη Λαέρτιο (2ος μ.Χ. αἰ.) ἔ.ἀ. Ε, 27, περιέχει ἓνα ἔργο μέ τόν τίτλο: Πολιτεῖαι 158 πόλεων: κατὰ κατηγορίαν: δημοκρατικά, ὀλιγαρχικά, τυραννικά, ἀριστοκρατικά. Μποροῦμε νά συμπεράνουμε ἀκόμα καὶ ἀπό τόν ἴδιο τόν τίτλο πού ἔδινε τήν πρωτοκαθεδρία τῶν πολιτευμάτων ὁ φιλόσοφος καὶ ποιᾶ πραγματεύεται πρῶτα τῶ «ἀριστοκρατικά» εἶναι τελευταία κατηγορία, σάν νά θέλει νά μᾶς πεί ὁ Σταγειρίτης ὅτι, στήν πραγματικότητα, ποτέ δέν ὑπῆρξε αὐτή ἡ κατηγορία παρά μόνο στή φαντασία κάποιων, στόν οὐτοπικό χῶρο. Καί, ἔπειτα, τό ἀθηναϊκό πολιτεύμα, ἡ Ἀθηναίων Πολιτεία, εἶναι πρῶτο στόν κατάλογο.

Μιά παρατήρηση ἀκόμα: Ὁ Ἀριστοτέλης ἔχει γράψει Ἀθηναίων Πολιτεία καὶ ὄχι Ἀθηνῶν. Αὐτό γίνεται διότι

οἱ Ἕλληνες δίνουν προτεραιότητα στά πρόσωπα καὶ ὄχι στόν τόπο (jus personae καὶ ὄχι jus loci). Ἡ πόλη θεωρεῖται σύνολο πολιτῶν, μέ τούς δικούς τους φυσικά, καὶ πολιτεία εἶναι τό σύνολο πολιτικῶν δικαιωμάτων τῶν πολιτῶν. Αὐτή ἡ ἔννοια δίνεται ἐπιγραμματικά ἀπό τόν Νικία στή Σικελία: «Ἄνδρες πόλις, καὶ οὐ τείχη οὐδὲ νῆες ἀνδρῶν κενά» (Οἱ πολίτες εἶναι ἡ πόλη καὶ ὄχι τὰ τείχη οὔτε τὰ πλοῖα τὰ κενά ἀπό πολίτες), Θεοκ. Ζ, 77, 7. Στόν Σοφοκλῆ (Ὀιδ. τύρ. 56-57) ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἔννοια αὐτή. Στίς μέρες μας ἔχει δοθεῖ προτεραιότητα στόν τόπο, συνήθεια μεσαιωνικῆς προέλευσης.

12. Πολ. Β, 1273b 33-34.

13. Βλ. Π. Λεβέκ καὶ Π. Βιντάλ-Νακέ, Κλεισθένης ὁ Ἀθηναῖος. Ἐκδ. Macula, Παρίσι 1964. Μετφρ. ἀπό τὰ γαλλ.

14. Μιὰ πολύ σπάνια ἐξαίρεση τοῦ κανόνα αὐτοῦ ἔγινε μέ τόν Λύσανδρο. Ἡ περίπτωση αὐτή δέν εἶναι ἀπλῶς σπάνια, ἀλλά μοναδική, ἀπό ὅσο οἱ μαρτυρίες πού ἔχουμε μᾶς ἐπιτρέπουν νά ξέρομε, καὶ ἔγινε μάλιστα μέ φροντίδα νά μήν καταργηθεῖ ὁ τύπος τοῦ νόμου. Ὁ Λύσανδρος πῆρε γιά δεύτερη χρονιά τήν ἀρχηγία τοῦ σπαρτιατικοῦ στόλου, ἀλλά ὀνομάστηκε ἐπιστολέας καὶ ὄχι ναύαρχος. Τυπικός ἀρχηγός τοῦ στόλου ἦταν πάντα ὁ ναύαρχος καὶ ὁ ἐπιστολέας (ἐπιστολεύς στά ἀρχαῖα) ὑπαρχηγός, ὁ Λύσανδρος ὅμως ἀσκούσε τήν οὐσιαστική ἀρχηγία κατ' ἐντολή τῶν Ἐφόρων (Ξενοφ. Ἑλληνικά, 2, 1, 7 καὶ 4, 8, 11 καὶ Πλούτ. Λύσανδρος, 7).

15. Πολ. Ζ, 1320b 18-20.

16. Κατά το Θεουκιδίδη, οἱ Λακεδαιμόνιοι ἐγκαθιστοῦσαν ὀλιγαρχίες στοὺς συμμάχους τους, χωρίς νά τούς ζητοῦν χρήματα, ἐνῶ οἱ Ἀθηναῖοι ὑποχρέωναν τούς συμμάχους τους νά γκρεμίζουν τὰ τείχη τους, νά παραδίδουν τὰ πολεμικά τους πλοῖα, τίς τριήρεις τους, καὶ νά πληρώνουν φόρο στό κοινό ταμεῖο, πού ἔδρευε ἀρχικά (478 π.Χ.) στή Δήλο καὶ ἀργότερα μεταφέρθηκε στήν Ἀθήνα (445 π.Χ.). Εἶναι αὐτονόητο πῶς οἱ Ἀθηναῖοι καταργοῦσαν, οὐσιαστικά, τήν αὐτονομία τῶν μικρῶν τους συμμάχων ἀλλά ὄχι καὶ τῶν μεγαλύτερων, ὅπως ἦσαν ἡ Μυτιλήνη, ἡ Σάμος καὶ ἡ Χίος. Τούς μικροὺς τούς εἶχαν ὑποχρεώσει νά γκρεμίσουν τὰ τείχη τους, νά παραδώσουν τίς τριήρεις τους καί, γενικά, νά μήν ἔχουν στρατιωτικές δαπάνες καὶ νά ἐγκαθιδρύσουν δημοκρατίες (Θουκ. Α, 19). Ἀλλοῦ ὁ Θεουκιδίδης λέει ρητά ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἐγκαθιστοῦσαν δημοκρατίες στοὺς συμμάχους τους, στίς περιπτώσεις πού ἐκεῖνοι, ἔχοντας ὀλιγαρχικό πολίτευμα καὶ μιὰ κάποια αὐτονομία, τήν χρησιμοποίησαν ἐναντίον τῆς Ἀθήνας (Θουκ. Α, 115). Πρβλ. Πολ. Ε, 1370b 22-24. Ἡ διαίρεση τοῦ Κόσμου σέ δύο ἀντίπαλα στρατόπεδα μέ ἓναν Τρίτο Κόσμο δέν εἶναι, βέβαια, καινούργια. Τόν Τρίτο Κόσμο γιά τούς Ἕλληνες τόν ἐπαιζαν οἱ Βάρβαροι, οἱ μὴ Ἕλληνες, οἱ ὅποιοι πάντως δέν ἦταν φτωχοί, ἀλλά, ἀντίθετα, ἀρκετά συχνά πολύ πύ πλούσιοι ἀπό τούς Ἕλληνες.

17. Θεοκ. Γ, 47.

18. Στόν ἴδ. ΣΤ, 35.

19. Στόν ἴδ. ΣΤ, 72-73 καὶ Η, 85.

20. Πολ. Δ, 1294b 18-31.

21. Πολ. Ε, 1306b 30 καὶ Ξενοφ. Ἑλλην. 3, 3, 5 καὶ Λακεδαιμονίων Πολιτεία, 13, 1.

22. Θεοκ. Α, 18.

23. Ἡρόδ. Ε, 92, 1 καὶ 93.

24. Θά ἦταν ἀλήθεια ἐνδιαφέρον νά ξέραμε γιά ποιό λόγο οἱ τύραννοι δέν κατέστρεψαν αὐτοὺς τούς χρησμούς.

Αυτή η παράλειψη μᾶς οδηγεί νά σκεφθοῦμε ὅτι, ἴσως, πρόσωπα μέ δημοκρατική τάση, ἱερεῖς ἢ ἄλλοι, προστάτεψαν τοὺς χρησμούς ἢ ὅτι ὁ θεϊκός φόβος καί ὁ σεβασμός πρὸς τίς υπερβατικές ρήσεις στάθηκαν πολὺ ἰσχυροὶ καί ἐμπόδισαν τοὺς τυράννους νά ἐξαφανίσουν τὰ θέσφατα. Μπορεῖ, βέβαια, νά συνετέλεσαν καί οἱ δύο λόγοι.

25. Ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν ἰσοκρατία καί στή δημοκρατία ἦταν μᾶλλον ποσοτική παρά ποιοτική. Στήν ἰσοκρατία, ὁ ἀριθμὸς τῶν πολιτῶν πού μετεῖχαν στήν ἴση πρόσβαση στήν ἐξουσία ἦταν πιὸ μικρὸς ἀπὸ ὅ,τι στή δημοκρατία. Στή δημοκρατία ὅλος ὁ δῆμος, ὅλοι οἱ πολῖτες, πλούσιοι καί φτωχοί, μετεῖχαν ἐξίσου στή διαχείριση τῆς ἐξουσίας· στήν ἰσοκρατία, ἡ ἔλλειψη κάθε περιουσιακοῦ στοιχείου ἀπέκλειε, ἐνδεχομένως, κάποιους πολῖτες ἀπὸ τὴν πρόσβαση στήν ἐξουσία. Ἡ ὀλιγαρχία δὲν χρειάστηκε νά γίνει πολὺ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν ἰσοκρατία, γιατί ἡ διαφορά τῆς ἀπὸ ἐκείνην ἦταν βασικά ποσοτική. Βέβαια, ἡ ποσοτικὴ διαφορά καταλήγει σέ ποιοτική, ὅπως τό πρωτοεῖπε ὁ Ἀριστοτέλης καί τό ἐπανέλαβε ὁ Μάρξ. Ἀλλά ἡ ποσοτικὴ αὐτὴ διαφορά δὲν φαίνεται νά στάθηκε τόσο ἐντονη, ὥστε νά δημιουργήσει τὴ μεγάλη πολιτικὴ ποιοτικὴ διαφορά ἢ ὅποια καί διαφοροποιῶσε, οὐσιαστικά, τοὺς Ἕλληνας ἀπὸ τοὺς μὴ Ἕλληνας. Καί τὰ βασικά κοινὰ ἰσοκρατικά χαρακτηριστικά τῶν Ἑλλήνων ἦταν α) νά κυριαρχεῖ γενικά ὁ δῆμος, ἡ Ἐκκλησία τοῦ Δήμου, εἴτε ἔχοντας ἀποφασιστικὴ εἴτε ἐπικυρωτικὴ ἀρμοδιότητα, β) νά εἶναι ἡ θητεία τῶν σπουδαιότερων ἀξιωματῶν ἐνιαυσία καί μὴ ἐπαναλήψιμη ἀπὸ τό ἴδιο πρόσωπο, γ) νά μὴ εἶναι προβλέψιμα καί στή Σπάρτη τὰ πρόσωπα πού θά ἐκλέγονταν Ἐφοροὶ δ) νά μὴ ὑπάρχει ποινὴ χωρὶς δίκη ἀπὸ τακτικὸ δικαστήριον, ε) νά δίνεται τό δικαίωμα συμμετοχῆς στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου (ἢ στήν Ἀπέλλα) σέ ἡλικία τῶν δεκαοκτώ ἐτῶν στήν Ἀθήνα, οὐσιαστικά, ἡ συμμετοχὴ στήν ἐκκλησία πραγματοποιοῦνταν στὰ εἴκοσι· οἱ νεαροὶ Ἀθηναῖοι στὰ 18 ἡγγαῖναν στὸν στρατό, στὰ 19 ἔδιναν τὸν ὄρκο τοῦ Ἀθηναίου πολίτη καί στὰ 20 τέλειωναν τὴ στρατιωτικὴ τους θητεία καί συμμετεῖχαν στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου· οἱ νεαροὶ Σπαρτιάτες στὰ 18 συμμετεῖχαν στήν Ἀπέλλα, γιατί ἦσαν στρατιῶτες, οὐσιαστικά, ἀπὸ τὰ ἐφτά τους χρόνια· καί στ) νά δίνεται τό δικαίωμα λόγου στήν Ἐκκλησία τοῦ Δήμου (καί στήν Ἀπέλλα), καθὼς καί ἀνάδειξης μέ κληρο ἢ μέ ἐκλογή στὰ ἀξιώματα μετὰ τὰ τριάντα.

Μποροῦμε νά ποῦμε πῶς ἀκόμα καί ἡ διαφορά ἀνάμεσα στήν Ἀθήνα καί στή Σπάρτη ὡς πρὸς τὴ δυνατότητα νά ἀποκτήσει κανεὶς τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτη ἦταν περισσότερο ποσοτικὴ παρά ποιοτικὴ: Ἡ Σπάρτη δὲν ἐκχώρησε τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτη παρά μόνο στοὺς δύο Ἡλείους ἀδελφούς, Τισαμενὸ καί Ἡγία, γιούς τοῦ Ἀντιόχου (Ἡρόδ. Θ' 35, 1), ἐνῶ οἱ Ἀθηναῖοι ἦταν πολὺ πιὸ γενναῖο-δωροί. Τὰ ἐλληνικά πολιτεύματα μόνο μέ τὴ μοναρχία διέφεραν ποιοτικά. Εἶναι ἀξιοσημείωτο πῶς, ἐνῶ ἡ Κόρινθος δὲν λογίστηκε ποτὲ γιὰ δημοκρατία, ὁ ἀντιπρόσωπός της, ὁ Σωκλῆς, ἔσωσε οὐσιαστικά τὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὴν τυραννία, προτείνοντας στοὺς ἄλλους Ἕλληνας νά ἀπαγορεύσουν στοὺς Σπαρτιάτες νά ἐπεμβαίνουν στὰ ἐσωτερικά τῶν ἄλλων ἐλληνικῶν πόλεων. Καί ἀκόμα: ἀρκετοὶ θεσμοὶ πού ἀποδίδονται στὸν Κλεισθένη ἀριθμοῦσαν ἤδη ἀρκετὲς δεκαετίες κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ μεγάλου Ἀθηναίου μεταρρυθμιστῆ. Ἀρκετοὶ θεσμοὶ πού θεωρήθηκαν δημιουργία τῆς κλασικῆς δημοκρατικῆς Ἀθήνας φαίνεται ὅτι ἰσχυσαν καί σέ χρόνους προϊστορικούς. Πραγματικά, σύμφωνα μέ ὅσα

μποροῦμε νά συμπεράνουμε διαβάζοντας τίς πινακίδες σέ Γραμμικὴ Β, ἡ συμμετοχὴ τοῦ λαοῦ, τοῦ δήμου στήν κτήση τῆς γῆς καί στήν ἐξουσία πού προέρχεται ἀπὸ αὐτὴν τὴν κτήση δείχνει πῶς ὁ δῆμος ἔπαιζε σπουδαῖο ρόλο, ὁ ὅποιος θά μειώθηκε μέ τὴν ἀπώλεια τῆς κοινῆς γῆς, πρὸς ὄφελος κάποιων πού θεώρησαν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς ἀριστοκράτες καί γαλαζοαἱματους, μετὰ τὸν σφετερισμὸ τῆς κοινῆς γῆς. Πρβλ. καί τίς σημ. 6 καί 7, σελ. 22-23.

26. Ἡρόδ. Ε, 113.

27. Ὁ Πausanias λέει (Α, Ἀττικά, 32, 3) ὅτι κατὰ τὴ μάχη τοῦ Μαραθῶνα εἶχαν βοηθήσει τοὺς Ἀθηναίους, ἐκτός ἀπὸ τοὺς Πλαταιεῖς, καί κάποιοι δούλοι, πού τοὺς ἔθαψαν μαζί μέ τοὺς Πλαταιεῖς στὸν τύμβο τῶν Πλαταιέων. Οἱ Ἀθηναῖοι καί στὰ χρόνια πού ἀκολούθησαν δέχτηκαν βοήθεια στοὺς πολέμους, εἰδικά τοὺς Μηδικούς, καί ἀπὸ δούλους τους, ἀλλὰ λιγότερο ἀπὸ τοὺς ἄλλους Ἕλληνας (πρβλ. Ὑβὸν Γκαρλάν [Yvon Garlan], *Les esclaves en Grèce ancienne*. Ἐκδ. Μασπερό, Παρίσι 1982, κεφ. «Ὁ στρατιωτικὸς ρόλος τῶν δούλων», σελ. 178-192). Οἱ Ἕλληνας χάριζαν τὴν ἐλευθερία στοὺς δούλους πού διακινδύνευαν τὴ ζωὴ τους γιὰ νά υπερασπίσουν κάποια πόλη καί, τότε, τοὺς ἐκχωροῦσαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα. Καί, φυσικά, τοὺς ἐνταφίαζαν μαζί μέ τοὺς κανονικοὺς πολῖτες. Αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἔκαναν οἱ Ἀθηναῖοι καί γιὰ τοὺς δούλους πού συμπολέμησαν τόσο στοὺς Μηδικούς Πολέμους ὅσο καί στὸν Πελοποννησιακὸ Πόλεμο, στίς Ἀργινοῦσες (406 π.Χ.) (Ἀριστοφ. *Βάτραχοι*, 188-192, 204-205, 688).

Στὴ Σπάρτη ὑπόσχονταν τὴν ἐλευθερία στοὺς εἰλωτες πού εἶχαν μετᾶσχει σέ παρόμοιους ἀγῶνες (Θουκ. Δ, 26, 4 καί Ε, 34, 1), ἀλλὰ συνήθως κατέληγαν νά τοὺς καταδικάζουν σέ ἀτιμία, δηλαδή νά τοὺς στεροῦν τὰ πολιτικά δικαιώματα ἢ —πιὸ ἀπλό(!)— νά τοὺς δολοφονοῦν (Θουκ. Δ, 80, 2-5). Πρβλ. ἐπίσης Ἀριστ. *Ἀθην. Πολ.* 40, 2.

28. 23, 3-4.

29. *Πολ.* Ε, 1302a 8-15· πρβλ. καί b 5-15.

30. Ἀνδοκίδης, *Τὰ μυστήρια*.

31. Ἡ περίπτωση τῶν τυραννοκτόνων Ἀρμοδίου καί Ἀριστογείτονα εἶναι ἢ πιὸ ἐπιφανῆς. 18, 2, 4 καί 58, 1.

32. Ἄς θυμηθοῦμε τὴν τραγωδία τοῦ Σοφοκλῆ *Οἰδίπους τύραννος*.

33. Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἔρευνα ἐπιβεβαιώνει σήμερα πῶς ὁ βασιλιάς ἢ ὁ ἀρχηγός τῆς κοινότητος αὐτῶν πού κατοικοῦσαν γύρω ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη κατέβηκε ἀπὸ κεῖ πάνω καί ἐγκαταστάθηκε κοντὰ στὸ Ὀλυμπεῖο, στοὺς στύλους τοῦ Ὀλυμπίου Διός, ὅπως προτιμοῦμε νά τοὺς λέμε σήμερα, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Αἰγέα (βλ. Μαρίας Παντελίδου, *Αἱ προϊστορικαὶ Ἀθῆναι*, Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορία στή Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Ἀθήνας. Ἀθῆναι 1975, σελ. 234-23'). Ὑπάρχουν πολλὲς ἐρμηνεῖες αὐτῆς τῆς μετακίνησης. Ἐπιχειρῶ μιά δική μου: Πρόκειται γιὰ τὴν παραίτηση ἀπὸ τίς ἀρμοδιότητες τοῦ βασιλικῶ ἀξιώματος, στήν ὅποια, κατὰ τὴν παράδοση, προσέβη ὁ Θησέας ἢ τό ἢ τὰ ἄγνωστα πρόσωπα τὰ ὅποια οἱ Ἀθηναῖοι ταῦτισαν μέ τὸν μυθικὸ ἢ ἱστορικὸ ἀγαπημένο τους ἥρωα. Πάντως, ἡ ἐποχὴ τῆς μετεγκατάστασης συμπίπτει σχεδὸν μέ τὴν ἐποχὴ τῆς, κατὰ τὴν παράδοση, ἐγκαθίδρυσης τῆς δημοκρατίας ἀπὸ τὸν Θησέα, κατὰ τὸν 13ο π.Χ. αἰ. Βέβαια, ὁ Χ. Χέρτερ (H. Herter) ἀπέδειξε πῶς τὰ κατορθώματα τοῦ Θησέα ἐκτείνονται σέ πολλοὺς αἰῶνες. Καί ἔτσι, ὅμως, ἂν ἔγινε, εἶναι θεμιτὸ νά υποθέσουμε πῶς τὰ πρῶτα, ἴσως, βήματα γιὰ τὴν ἀπὸ πολίτευμα ἰσότητος, τὸ ὁ-

ποιο κατέληξε αργότερα στη δημοκρατία της κλασικής εποχής, πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα σε χρόνους πολύ πρώιμους. Βλ. H. Herter στο *Rheinisches Museum für Philologie* 85, 1936 σελ. 177-239. 88, 1939, σελ. 245-286, 289-326. 89, 1940, σελ. 273-292, όπου υπάρχει και βιβλιογραφία πλήρης.

34. Πλούτ. Θεμιστ. 29.

35. Λυσίας, Όλυμπικός.

36. Πρέπει να πούμε από τώρα πώς, όταν χρησιμοποιούμε τον όρο πολιτικός υπονοούμε πάντα και τον όρο κοινωνικός, γιατί στη σκέψη των αρχαίων Ελλήνων το Κοινωνικό και το Πολιτικό ήταν ενωμένα και, όπως σήπτε για τις ανθρώπινες κοινωνίες, το Πολιτικό προϋπέθετε το Κοινωνικό. Πάντως, καλού κακού, χρησιμοποιούμε τον όρο κοινωνικοπολιτικός, για να αποφύγουμε κάθε παρερμηνεία ή σύγχυση, διότι σε όλα τα σύγχρονα πολιτεύματα, τα όποια, παρά τις ποικίλες ονομασίες τους, έχουν όλες οιλιγαρχικές, γίνεται διαχωρισμός ανάμεσα στο Κοινωνικό και στο Πολιτικό και η σύγχρονη κοινωνιολογική σκέψη, επηρεασμένη από την ολιγαρχική πραγματικότητα και την αντίστοιχη της σύγχρονη πολιτική θεωρία και πράξη, κάνει και εκείνη διαχωρισμό ανάμεσα σε αυτές τις δύο έννοιες. Ωστόσο, καθώς κάθε ανθρώπινη κοινωνία είναι κοινωνικο-πολιτική, και αν ακόμη από παραδρομή χρησιμοποιήσουμε τον όρο «κοινωνικός», ο αναγνώστης θά πρέπει να καταλάβει κοινωνικο-πολιτικός ή απλώς πολιτικός, μία και η όπτική μας γωνία είναι εκείνη των αρχαίων Ελλήνων, δηλαδή η δημοκρατική: για τη δημοκρατική θεωρία ο Άνθρωπος είναι πάντα ζώον πολιτικόν. Όταν βλέπουμε τα πράγματα με βλέμμα μή δημοκρατικό, είμαστε υποχρεωμένοι να μιλούμε για το Κοινωνικό και το Πολιτικό ξεχωριστά.

37. Τα ιστορικά παραδείγματα τα δανειζόμαστε από την Αρχαία Ελλάδα, για να υποστηρίξουμε την άποψή μας, μία και το δημοκρατικό πολίτευμα δεν εμφανίστηκε ποτέ πιά σε όλη την υφήλιο.

38. Η διακίνηση, βέβαια, από τη μία ομάδα στην άλλη δεν ήταν κάτι τό σπάνιο, μόλις ή οικονομική κατάσταση κάποιου είχε αλλάξει. Είναι φυσικό να υποθέσουμε ότι πιά συχνά περνούσαν από την πλούσια ομάδα στη φτώχη, παρά τό αντίθετο: αλλά και τό αντίθετο δεν ήταν κάτι τό ασυνήθιστο. Ο Άριστοτέλης μās διασώζει ένα επίγραμμα που μιλάει για κάποιον που πέρασε από την τάξη των θητών στους ίππεις (7, 4).

39. Βλ. Άριστ. Αθηναίων Πολιτεία, 7-12.

40. Στην καθημερινή πρακτική, οι κληρωτές αρχές δεν ανακλήθηκαν σχεδόν ποτέ: αντίθετα, οι δέκα στρατηγοί, που ήταν αίρετοί, ανακλήθηκαν συχνά κατά τη διάρκεια της αθηναϊκής ιστορίας, εξορίστηκαν ή και καταδικάστηκαν σε θάνατο (43, 1· 61, 2· 34,). Ο Άριστοτέλης αναφέρει την περίπτωση ενός επώνυμου αρχοντα, του Δαμασία, που εκλέχθηκε τό 582 π.Χ. και επειδή δεν ήθελε να αφήσει τό αξίωμα καθαιρέθηκε βία (13, 2). Φυσικά, και σε αυτήν την περίπτωση θά παρατηρήσουμε πώς αυτός ο επώνυμος ήταν αίρετός και όχι κληρωτός, μία και οι Αθηναίοι, μετά την αποδημία του Σόλωνα, έκαναν την παρασπονδία να μήν τηρήσουν τό πολίτευμα του αϊσμηνητή τους και να καταργήσουν την κλήρωση για την ανάδειξη του επώνυμου αρχοντα.

41. Στην προκλασική εποχή, φαίνεται πώς οι Σπαρτιάτες επενέβαιναν υπέρ του δήμου. Μετά την άνοδο των Αθηναίων ως πανελληνίας δύναμης, οι Σπαρτιάτες υπο-

στήριζαν τις ολιγαρχίες και οι Αθηναίοι τις δημοκρατίες. Βλ. πιά πάνω σελ. 31 κ.ε. την ιστορία με τον Σωκλή τον Κορίνθιο, που αναφέρεται από τον Ηρόδοτο. Πρέπει ακόμη να επιστημόνουμε πώς οι Σπαρτιάτες δεν αγαπούσαν πραγματικά τις τυραννίες. Οι ίδιοι οι Αθηναίοι βοηθήθηκαν από τους Σπαρτιάτες δύο φορές, σε στιγμές κρίσιμες της ιστορίας τους, εναντίον των δικών τους τυράννων: ή πρώτη φορά ήταν κατά την πτώση των Πεισιστρατιδών (508 π.Χ.) και ή δεύτερη κατά την πτώση των Τριάντα Τυράννων (403/402 π.Χ.). Οι Σπαρτιάτες δεν είχαν επέμβει υπέρ των τυράννων και τις δύο φορές, ενώ τό μπορούσαν, ή ή επέμβασή τους ήταν πολύ χαλαρή και αναποτελεσματική και ουσιαστικά άφησαν τους Αθηναίους να λύσουν μόνοι τους τις διαφορές τους. Βέβαια, είναι πολύ πιθανό, αν και δεν έχουμε κατηγορηματική μαρτυρία, ότι οι δημοκρατικοί Αθηναίοι θά υποσχέθηκαν στους Έφορους της Σπάρτης να επιστρέψουν οι ίδιοι τό δάνειο που είχαν εκχωρήσει οι Σπαρτιάτες στους Τριάντα Τυράννους: έχουμε όμως την πληροφορία πώς τό δάνειο αυτό επιστράφηκε από όλους τους Αθηναίους μαζί, μετά την πτώση των Τριάντα Τυράννων, αν και οι αντιμαχόμενοι κατά την εμφύλια διαμάχη για την ανατροπή των Τριάντα Τυράννων και την παλινόρθωση της δημοκρατίας, στις συνδιαλλαγές που έκαναν, είχαν συμφωνήσει να επιστρέψει κάθε παράταξη μόνη της τα χρήματα που είχε δανεισθεί. Φαίνεται πώς οι Έφοροι, άνθρωποι ταπεινής συνήθως καταγωγής, μία και εκλέγονταν με βοή από την Απέλλα και ο μόνος λόγος για τον όποιο εκλέγονταν ήταν ή εντιμότητα και ή ακεραιότητα, δεν θά έτρεφαν και ιδιαίτερη συμπάθεια για τους αλαζόνες πλουσίους και αριστοκράτες της Αθήνας (37-40). Σε επίρωση της άποψης ότι οι Σπαρτιάτες βοηθήθηκαν τους Αθηναίους στις πιά κρίσιμες καμπές της ιστορίας τους είναι και τό ακόλουθο: αν ή Αθήνα δεν καταστράφηκε μετά την ήττα της κατά τον Πελοποννησιακό Πόλεμο (404 π.Χ.), τό χρωστάει στη Σπάρτη (Ξενοφ. Έλλην. Β, II, 20).

42. Θουκ. Γ, 82, πρβλ. και Η, 54, 4.

43. Βλ. σημ. 25 και Πολ. Ε, 1303a 13-16. Στις σύγχρονες ολιγαρχίες, τις Κοινοβουλευτικές Όλιγαρχίες, υπάρχουν απειράριθμες ομάδες πίεσης και εξουσίας λίγο-πολύ αυτόνομες, οι όποιες άλλωστε προστατεύονται από ιδιαίτερο άρθρο του Συντάγματος της κάθε χώρας: πρόκειται για τό δικαίωμα του συνέρξεσθα, άρθρο 12 του Έλληνικού Συντάγματος τό 1975/86.

44. Πρβλ. και Πολ. Ε, 1310a 28-30. Πρβλ. επίσης τον όρισμό της ελευθερίας του Πλάτωνα: «Η ελευθερία όρίζεται ως δημοκρατία». Και στη συνέχεια: «Η ελευθερία, μπορείς πραγματικά να ακούσεις πώς λέγεται ότι είναι ευτυχισμένη στη δημοκρατική πόλη και γι' αυτόν τον λόγο όποιος είναι ελεύθερος από τη φύση του δεν άξιζει να ζει παρά σε τέτοια πόλη». (Πλάτ. Πολιτεία, Η, 562 b-c).

45. Πραγματικά, ή έννοια του «δικαίου κατ' άξίαν» είναι έννοια ολιγαρχική, αφού τα κριτήρια για την άξια καθορίζονται από μία μικρή μειονότητα, ή όποια θεωρεί τον έαυτό της «φωτισμένο». Έάν τα κριτήρια για την άξια καθορίζονται από την πλειονότητα, ο αριθμός αντικαθιστά την άξια. Πρβλ. και Πολ. Γ, 1282b 26-27, και Ζ, 1321a 2-3.

46. Υπήρξε και αυτό: Deutsche Demokratische Republik — Γερμανική Δημοκρατική Ρεπουμπλικα: πρόκειται για την πρώην Ανατολική Γερμανία.

47. Αυτή, βέβαια, ή θεωρία για τό στοιχειώδες τής αρχαιοελληνικής τεχνολογίας δέν εϋσταθεΐ πιά: Ή αρχαιογνωσία, όσο ό καιρός περνά και νέα αρχαιολογικά εύρήματα έρχονται στό φώς, δέν αποδέχεται πιά αυτές τίς θεωρίες, αλλά αντίθετα πρεσβεύει ότι και στην τεχνολογία οι αρχαίοι Έλληνες είχαν κάνει πολύ σημαντικές προόδους. Βλ. *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*, Έκδοτική Άθηνών τόμ. Γ2 και Ε, τή σειρά τών βιβλίων του Χρήστου Δ. Λάζου στις εκδόσεις Δίολος και τό βιβλίό του Γιώργου Ν. Δερμάτη, *Τοπίο και μνημεία τής Λαυρεωτικής*, Έκδοση του Δήμου Λαυρεωτικής Λαύριο 1994. Βλ. επίσης *Άρχαία Έλληνική Τεχνολογία*, Πρακτικά 1ου Συνεδρίου, Έκδ. Έταιρείας Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη Σεπτέμβριος 1997.

48. Σοβιέτ στά ρωσικά σημαίνει «συμβούλιο» και τό σύνθημα ύπονοούσε νά δοθεί ή έξουσία στά Έργατικά Συμβούλια τών έργοστασίων· γι' αυτό άλλωστε ή Σοβιετική Ένωση ονομάστηκε έτσι. Φυσικά, ή έξουσία δέν δόθηκε ποτέ στά Έργατικά Συμβούλια.

49. Τά συνθήματα αυτά κυριαρχούσαν τόν καιρό τής Κομμουνιστικής Έπανάστασης, τό 1917, στη Ρωσία· τό δεύτερο μάλιστα αποδίδεται στόν ίδιο τόν Λένιν. Και θά περιμένουμε ακόμα πολύ, ίσως, μέχρι νά φανεί αυτή ή μαγείρσισα· όσο οι Χριστιανοί θά περιμένουν τή Δεύτερη Παρουσία. Έκτός αν βρεθούν κάποιοι θερμοί οπαδοί τής δημοκρατίας και κάνουν έργο ζωής τους τή διαφώτιση του κοινού. Τότε ίσως ξυπνήσει στόν κόσμο ή επιθυμία για δημοκρατία.

50. Μωυσής Ι. Φίνλεϊ, *Η εφεύρεση τής πολιτικής*, Έκδ. Flamarion.

51. Τά ψηφίσματα τής Έκκλησίας του Δήμου στην Άθήνα άρχιζαν μέ τήν περίφημη φράση: «Έδοξε τή βουλή και τῷ δήμῳ [τῶν Άθηναίων]». (Φάνηκε καλό στη βουλή και στόν δήμο [τῶν Άθηναίων]). Αυτή ή φράση έδειχνε τή συγκατάνευση του δήμου, πού ήταν τό άνώτατο πολιτειακό όργανο στην αρχαία Άθήνα, γι' αυτόν άλλωστε τόν λόγο δημιουργήθηκε και ή λέξη δημοκρατία. Φυσικά, έδειχνε και τήν απαραίτητη συνεργασία του δήμου μέ τή βουλή, πού έπαιζε δευτερεύοντα ρόλο, προπαρασκευαστικό όλων τών έργων τής Έκκλησίας του Δήμου. Παρόμοιες εκφράσεις βρίσκουμε και σε άλλες πόλεις, πρβλ. τό σπαρτιατικό σε δωρική διάλεκτο «Αδ' έαδε πόλι», πού σε άττική θά γινόταν «Τάδε έαδε πόλει». Έδώ τό ρήμα δοκῶ τής άθηναϊκής έκφρασης αντικαταστάθηκε από τό άνδάνω (άρέσω) και ή σύνταξη είναι προσωπική και άττική λόγω του ουδέτερου ύποκειμένου. Βλ. και τή φράση πού παραδίδει ό Ήρόδοτος «Τοῖσι [Λακεδαιμονίοισι] έαδε βοηθέειν Άθηναίοισι» (Ήρόδ. ΣΤ, 106). Άξίζει εδώ νά θυμίσουμε και τή ρήτρα του σπαρτιατικού πολιτεύματος, όπως μάς τή διασώζει ό Πλούταρχος «δάμῳ δ' εἶμεν άγοράν και κράτος» (Πλούτ. Λυκοῦργος, 6) πού στην άττική διάλεκτο θά γινόταν «δήμῳ δ' εἶναι άγοράν και κράτος». Άς σημειώσουμε πώς στη ρήτρα αυτή ύπάρχουν τά συνθετικά τής λέξης δημοκρατία. Και μόνο ή ρήτρα αυτή φανερώνει πώς ή δημοκρατία είναι παλαιότερη από τόν Σόλωνα και τόν Κλεισθένη και δέν ήταν άθηναϊκή μονάχα κατάκτηση.

52. Πολ. Β, 12736 32-39.

53. Μάρξ-Ένγκελς, *Η γερμανική ιδεολογία*, Editions Sociales, Paris 1970, σελ. 142.

Παιδική παραβατικότητα σε μικρές ηλικίες (4, 6-10 χρόνων) και ο παράγων «τηλεόραση»

Μαρία Δροσινού

Η συγγραφέας του άρθρου, από το 1979, εργάζεται στον χώρο της ειδικής αγωγής, με εμπειρία σε ειδικά σχολεία κωφών και βαρηνκών μαθητών, καθώς και σε ειδικά σχολεία για εκπαιδευσιμα καθυστερημένα νοητικώς παιδιά. Από το 1986, εργάζεται ως δασκάλα ειδικής αγωγής σε προγράμματα ένσωμάτωσης, στην Αθήνα. Έχει ιδρύσει και οργανώσει τέσσερις ειδικές τάξεις στο κέντρο της Αθήνας. Οι τρεις από αυτές σε υποβαθμισμένες γειτονίες της Ακαδημίας Πλάτωνος και του Κολωνού. Το αντικείμενό της αναφέρεται στην υποστήριξη παιδιών (5-14 χρόνων) ειδικών τάξεων με ιατροπαιδαγωγική διάγνωση: νοητική υστέρηση, προβλήματα συμπεριφοράς, κοινωνικά προβλήματα, συναισθηματικές διαταραχές, διάσπαση προσοχής, αυτισμός, παραβατική συμπεριφορά, υπερκινητικότητα. Περίπου 30 μαθητές, κάθε σχολική χρονιά, βοηθήθηκαν και ένσωματώθηκαν σε δυναμικό 600 μαθητών που φοιτούσαν στο δημοτικό σχολείο. Πολλοί από αυτούς έχουν συνεχίσει την ένσωμάτωσή τους στο γυμνάσιο. Η παρούσα εργασία αποτελεί μέρος της διδακτορικής διατριβής που κατέθεσε στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Τμήμα Ψυχολογίας, με θέμα «Όργάνωση και μηχανισμοί της παιδικής παραβατικότητας».

Είσαγωγή

Η αντιμετώπιση της παιδικής παραβατικότητας απαιτεί μελέτη των στοιχείων, με στόχο την αποφυγή μέτρων ιδρυματικής μεταχείρισης. Η επιτυχία του παραπάνω στόχου βασίζεται στη μελέτη των επιμέρους λειτουργιών που ενεργοποιούνται από την νηπιακή κιόλας ηλικία προς την κατεύθυνση του σχηματισμού παραβατικών πράξεων. Με άλλα λόγια, προτείνεται πριν οι δικαστές κρίνουν τις πράξεις των παιδιών-παραβατών και τά ίδια ως «ποινικώς ανεύθυνα» και τά παραπέμψουν σε αναμορφωτικά μέτρα, τά όποια πιθανώς θά βλάψουν την ψυχοσωματική ισορροπία και εξέλιξη του αναπτυσσόμενου ανθρώπου, νά προβούν στην διερεύνηση και γνώση των παραγόντων, οι όποιοι εμπλέκονται στην δημιουργία του προβλήματος. Η πρόληψη και ή έγκαιρη υποστήριξη των θετικών συμπεριφορών του παιδιού μειώνουν την επιδάρυση της προσωπικότητας και έλέγχουν τό πρόβλημα της παιδικής παραβατικότητας. Η έρευνα υποστηρίζει την πεποίθηση ότι ή διαμόρφωση του ανθρώπινου δυναμικού μπορεί νά επιτευχθεί και νά τροποποιηθεί στίς μικρές ηλικίες με αναστρέψιμα αποτελέσματα των παραβατικών στοιχείων, μετά τό γεγονός της λή-

ψης αναμορφωτικών ή σωφρονιστικών μέτρων από τό δικαστήριο.

Ο θεσμός της Τηλεόρασης

Η τηλεόραση ως θεσμός χαρακτηρίζει τον είκοστό αιώνα. Σημαντικό είναι ότι δέν έχουμε ανάλογη προηγούμενη εμπειρία χρήσης του θεσμού καταγεγραμμένη στό παρελθόν. Η ανάπτυξη της τεχνολογίας προώθησε την τηλεόραση ως ένα ευρύτερο ηλεκτρονικό μέσο μαζικής επικοινωνίας με άπεριόριστες δυνατότητες εφαρμογής στην καθημερινότητα (Porcher, 1995, p. 18, Bourdieu, 1998, Παπαθανόπουλος, 1997 στην «Καθημερινή», 2/3/97, σελ. 26, Kapferer, 1985). Τό πεδίο της ηλεκτρονικής δημοσιογραφίας, στην κοινωνιολογική προσπάθεια έντοπισμού των μηχανισμών που τό διέπουν, έχει καταγγελθεί ως «σχολείο της αυθαιρεσίας», όπου διδάσκεται «έννας χαοτικός εμπειρισμός», με την δυνατότητα «νά ένσωματώνει τά πάντα, γιατί δέν αντίλαμβάνεται τίποτα». Έμεις, στην παρούσα μελέτη μας κατανοούμε την κοινωνιολογία ως μία αντιμυθολογία ίκανή νά προσφέρει τά ρεαλιστικά μέσα για την επεξεργασία των έγγενών τάσεων της κοινωνικής τάξης πραγμάτων που διαμορφώνουν παραβατικές δομές στην συμπερι-

φορά και συμβάλλουν στην ενδυνάμωση των αλληθινών χώρων ψυχικής οργάνωσης του Υποκειμένου.

Η διαφήμιση είναι ένα από τα εργαλεία που χρησιμοποιεί ή τηλεόραση για να αποκτήσει μεγάλες τηλεθεάσεις από τον ελεύθερο χρόνο των τηλεθεατών μικρής ηλικίας (Γιαννάκη, 1998, Τσεμπερλίδου, 1998). Ο τηλεοπτικός χρόνος μετατρέπεται σε εμπόρευμα όταν αποκτά αξία χρήσης από την προσοχή του τηλεοπτικού κοινού. Το δεδομένο είναι ότι τα παιδιά μικρής ηλικίας δύσκολα μπορούν να ξεχωρίσουν το πρόγραμμα από τις διαφημίσεις. Η γνωστική ανάπτυξη προσδιορίζει ότι τα παιδιά στην ηλικία των 5-6 χρόνων τείνουν να πιστεύουν το ψευδές σαν αληθινό, στην ηλικία των 7-10 ετών μπορούν να διακρίνουν το φανταστικό από το πραγματικό, παρά την τηλεοπτική χειραγώγηση, και να υποπτευθούν για την παραπλάνηση των διαφημιστικών μηνυμάτων («Καθημερινή», 16/11/94, Κακαβούλης, 1994, σελ. 337-345, 410-418, Γκαρή, Τζουμαλάκη, Κοσμίδου - Hardy, 1994).

Αρκετές έρευνες έδειξαν ότι τα μικρά παιδιά δεν αντιλαμβάνονται το όλο πλαίσιο μέσα στο οποίο διαδραματίζεται μια βίαιη σκηνή. Δεν αντιλαμβάνονται το όλο ανάμεσα στις σκηνές βίας και τα κίνητρα που οδηγούν σε αυτήν τη σχέση (Choat, Griffin, Dorothy, 1987, Δοδόπουλου, 1996, στο «Έθνος», 13/2/96, σελ. 20). Τα μικρότερα παιδιά αξιολογούν μια πράξη με βάση τα αποτελέσματα που έχει και κυρίως με το μέγε-

θος της ζημιάς. Λόγω των ελλείψεων στη σκέψη, τα παιδιά της προσχολικής και της πρώτης σχολικής ηλικίας δεν αντιλαμβάνονται πάντα το μήνυμα που θέλει να μεταδώσει το πρόγραμμα. Οι επιθετικές πράξεις και όταν ακόμα τιμωρούνται (Wood, Wong, Chachere, 1991, Messenger Davies, 1989, σελ. 101-117, Παπαδιώτη-Αθανασίου, 1991, Herbert, 1998, σελ. 15-26, Porcher, 1995, σελ. 46-47), δεν «είσπραττονται» πάντα έτσι από τον ανήλικο τηλεθεατή.

Ο λόγος που «ενήλικες διαφημίσεις» προβάλλονται στην παιδική ζώνη αποσκοπεί στην συγκρότηση και δημιουργία παραστατικών προτύπων τα οποία δρουν μέσα από τον διπλό στόχο, αυτόν που μακροπρόθεσμα τους εκπαιδεύει ως ενήλικους καταναλωτές και αυτόν που βραχυπρόθεσμα αποβλέπει στο πορτοφόλι των γονέων, με την άμεση κατανάλωση προϊόντων τα οποία επηρεάζουν τις αγοραστικές συνήθειες και επιλογές των γονέων. Το μήνυμα γίνεται μέσο για επικοινωνία ανάμεσα στον τηλεθεατή και στον πομπό. Άλλα επίσης εξασφαλίζει και την τηλεοπτική αγορά, με δεδομένο τις γενικότερες αρχές της οικονομίας. Έδω ο θεσμός επηρεάζεται από τους νόμους της ζήτησης και προσφοράς υψηλών επιπέδων πωλήσεων τηλεοπτικού χρόνου. Η παιδική παραβατικότητα καταναλώνει προϊόντα κακής ποιότητας, σε υψηλά επίπεδα τηλεοπτικών χρόνων, από την τηλεοπτική αγορά. Η πρόβλεψη για αύξηση του αριθμού των καναλιών ήταν εξωθεσμική, στην αρχή τουλάχιστον. Στο ύλικό τους καταγράφονται μαγνητοσκοπήσεις, βιντεοκασέτες, βιντεοκλίπ.

Η δυνατότητα της παγκόσμιας λήψης κάνει τον πλανήτη να μοιάζει με ένα μεγάλο χωριό. Η κάμερα φέρνει τον μακρύτερο κόσμο, που βρίσκεται πολλά χιλιόμετρα μακριά μας, μέσα στο σπίτι μας. Το ταξίδι με το τηλεκοντρόλ έχει προορισμό την ταύτιση μέρους της ψυχής μας με το μήνυμα. Ο θεσμός προέβλεψε το τηλεκοντρόλ, στα χέρια του τηλεθεατή, σαν δύναμη. Άλλα η εξουσία θεσμοθετεί κώδικες που δεν μπορεί να ελέγξει «ο τηλεθεατής του καναπέ». Το παραβατικό παιδί, κατά κύριο λόγο, είναι ακινητοποιημένο στην πρόσληψη του μηνύματος που επιλέγουν πριν από αυτόν για τα ενδιαφέροντα αυτού, βέβαια, εξασφαλίζοντας ένα έλκυστικό τηλεοπτικό προϊόν. Έτσι οι εικόνες δημιουργούν την ανάγκη για την εικόνα μέσα στο άτομο. Ο κακοποιός γίνεται με εικόνες. Ο θεσμός της τηλεόρασης καλείται να βοηθήσει στην εκπαίδευση της νέας γενιάς, ή οποία μαθαίνει να έ-

πικοινωνεί μέσα από τό μήνυμα πού παριστάνεται στην εικόνα. Η τηλεόραση επιβάλλεται με ομάδες και δέσμες μηνυμάτων από ποικίλες τηλεοπτικές εκπομπές. Τό πρόβλημα σχετικά με τόν θεσμό προκύπτει όταν ή αύξηση τών ποσοστών τής τηλεθέασης δέν συμπίπτει με τήν παιδαγωγική δεοντολογία τού μέσου τό όποιο δέν σέβεται τήν κοινή γνώμη.

Στήν κοινωνία τών τηλεοπτικῶν δορυφορικῶν μηνυμάτων, ή σφαιρικότητα τού πλανήτη μας μοιάζει νά ανταγωνίζεται τόν θεσμό τής τηλεόρασης στην ταχύτητα μετάδοσης πληροφοριῶν σέ μηδενικό χρόνο. Η θεσμοθέτηση κανόνων εὐρυθμης τηλεοπτικῆς λειτουργίας προκύπτει από τήν ανάγκη μιᾶς δεοντολογίας πού σέβεται τήν διαμόρφωση ἄποψης τής κοινῆς γνώμης (Ρωμαῖος, 1998, Ρέππας, 1998, Σούρλας, 1998). Στήν αντίθετη περίπτωση, πού συχνά συμβαίνει ἔτσι, παρατηροῦμε ἀλυσιδωτές παραβάσεις ἐκπομπῶν πού μεταφέρουν παραβατικά μηνύματα. Μέ τή σειρά τους, αὐτά ἐγκαθιστοῦν μονιμότερες παραβατικές συμπεριφορές στά ἄτομα-τηλεθεατές κάθε ἡλικίας. Προτεραιότητα τού θεσμοῦ ἀποτελεῖ ὁ ἔλεγχος τής ποιότητας καί τής ποσότητας τού τηλεοπτικοῦ μηνύματος, κυρίως αὐτῶν μέ συνθετικά χαρακτηριστικά τή βία, τήν παρανομία καί τήν ἐγκληματικότητα (Ντάβου κ.ἄ. 1998).

Ὁ ἐλεύθερος χρόνος καί ή ἀντιμετώπιση τῶν προβλημάτων πού προκύπτουν ἀπό τήν ἔλλειψη ἀπασχόλησης θεσμοθετεῖ τό «τηλεοπτικό καθεστώς», τό όποιο ἐξοπλίζεται καί νομιμοποιεῖται μέ νέα «ἀναλῶσιμα ὑλικά», ὅπως εἶναι τά βιντεοπαιχνίδια καί τά ἠλεκτρονικά ἀτομικά παιχνίδια. Η δημοτικότητα αὐτῶν τῶν ὑλικῶν χαρακτηρίζεται ὑψηλή καί ἐξαπλώνεται μέ γοργούς ρυθμούς, ἀγκαλιάζοντας τή μοναχικότητα τῶν ἀναπτυσσόμενων νέων ἀνθρώπων, κυρίως τῶν μεγαλουπόλεων. Η βία μέ τήν ὁποία εἶναι ἐπενδεδυμένο τό σόφτγουερ τῶν βιντεοπαιχνιδιῶν (Σκίτσο 1) ἐκπαιδεύει στό φαινόμενο βία καί καλλιεργεῖ τήν βίαιη συμπεριφορά μέσα ἀπό τόν ἐλεύθερο χρόνο (Τσαλίκογλου 1998α, 1998β, Ντάβου 1998, Ντάβου κ.ἄ. 1998). Η ἀπώλεια χρόνου ή ὁποία συνοδεύεται μέ τήν ἀντιπαραγωγικότητα καί τόν ἐθισμό πού προκύπτει ἀπό τήν ἐνασχόληση μέ τά «νόμιμα» ὑλικά τής μικρῆς ὀθόνης ἀλλά καί ή ἐξοικείωση μέ τό παράνομο φτηνό καί τό χυδαῖο θέαμα ζητοῦν ἀπό τήν κοινωνία νομική ἐπανατοποθέτηση στά θεσμικά προβλήματα πού δημιουργοῦνται ἀπό τήν κακή χρήση τής τηλεόρασης.

Μεθοδολογία.

Διατύπωση συγκεκριμένων ὑποθέσεων

Η μελέτη τού θέματος τής παιδικῆς παραβατικότητας προέκυψε ὡς ἀνάγκη μέσα ἀπό τήν καθημερινή ἐπαφή, μέσα ἀπό τήν ἐργασιακή σχέση τής δασκάλας εἰδικῆς ἀγωγῆς σέ εἰδικές τάξεις τής Ἀθήνας τά τελευταῖα δέκα χρόνια. Τά προβλήματα τῶν παιδιῶν μέ παραβατικές συμπεριφορές παρατηρήθηκαν συστηματικά μέσα ἀπό καθημερινές καταγραφές, σέ μιᾶ προσπάθεια ἐνταξῆς τους στό μαθησιακό πρόγραμμα τής εἰδικῆς τάξης. Σταδιακά καί μέσα ἀπό τήν μελέτη τῶν καταγραφῶν, ἐφάνη ὅτι συγκεκριμένα στοιχεία στή συμπεριφορά τῶν μαθητῶν καί τῶν γονιῶν τους πού ὑποστηρίζονται μέσα στό σχολεῖο δέν ἦταν τυχαία, γεγονός πού μᾶς ὁδήγησε στίς παρακάτω ὑποθέσεις:

Υπόθεση 1. Τά παιδιά μαθαίνουν, ἀνάμεσα στίς ἄλλες μαθησιακές διαδικασίες κλασσικῆς μάθησης, καί στή μάθηση παραβατικῶν συμπεριφορῶν. Η τηλεόραση ἀποτελεῖ βασικό στοιχεῖο τής δευτερογενοῦς μαθησιακῆς διαδικασίας πού χρεώνεται ὀργανώσεις παραβατικῆς συμπεριφοράς. Οἱ συμπεριφορές αὐτές ἐγκαθίστανται μέσα ἀπό: α) πρότυπο τηλεθεατῆ-γονέα, παραβάτη θεμιτῶν συμπεριφορῶν, β) ἀνοχή τής παιδικῆς παραβατικότητας σχετικά μέ τήν τηλεθέαση ἀπό τό περιβάλλον τού παιδιοῦ καί γ) ἐνίσχυση παραβατικῆς συμπεριφοράς μέ ἐπιβράβευση καί ἐπίδειξη δύναμης.

Υπόθεση 2. Οἱ γονεῖς πού ἔχουν ὑποστεί κάποια μορφή κακοποίησης στήν παιδική ἡλικία τους ἢ στήν ἐφηβεία (Τσανίρα, 1997, Tremblay, Favard, Jost, 1992, Ἀγάθωνος, Γεωργοπούλου, 1998) βιώνουν τό μετατραυματικό ἄγχος πού εἰσέπραξαν, μέσα ἀπό: α) τήν ταυτότητά τους ὡς γονέων, β) τή γονεϊκή σχέση τους μέ τό παιδί καί τήν τηλεόραση καί γ) τά πιθανά προβλήματα πού ἀντιμετωπίζουν μέ τά παιδιά τους.

Υπόθεση 3. Ἴγνη παιδικῆς παραβατικότητας ὡς μιᾶ συγκεκριμένη ἔκφραση τής συμπεριφοράς ἐντοπίζονται ἀπό πολύ μικρές ἡλικίες, ὅπως: α) στήν νηπιακή ἡλικία καταγράφονται ἴγνη, β) στήν σχολική ἡλικία μορφοποιοῦνται καί ἐξελλίσσονται σέ πράξεις. Ἐτσι, ἀπό τίς πρῶτες τέσσερις τάξεις τού δημοτικοῦ σχολεῖου ἔχουμε σαφείς ἐκδηλώσεις παραβατικῶν πράξεων ἐναντία στούς κανόνες τής λειτουργίας τού σχολεῖου καί γ) στήν προεφηβεία καί στήν ἐφηβεία, ἀλλά καί σέ ὅλη τήν ἐξέλιξη τής ζωῆς, ἀξιολογεῖται ὡς «διαταραχή συμπεριφοράς», πού δύναται νά

όδηγήσει στην έγκατάσταση μόνιμης παραβατικότητας ως έκφρασης ζωής αλλά και ως εκδήλωσης νεανικής εγκληματικότητας (Harold, Kaplan, Benjamin, Sadock, 1989).

Ἀποτύπωση συγκεκριμένων ερωτημάτων

Ἀναφορικά μέ τόν σχολικό θεσμό τῶν εἰδικῶν τάξεων, ὅπως ἀναφέρονται στό Δελτίο Πληροφοριῶν Εἰδικῆς Ἀγωγῆς (ΥΠΕΠΘ, 1994), σχετικά μέ τήν ὀργάνωση καί λειτουργία τῶν Μονάδων Εἰδικῆς Ἀγωγῆς, βασικές διατάξεις ἀπορρέουσες ἀπό τό Προεδρικό Διάταγμα 603/1982 (Δημοσίευση στό φύλλο Ἐφημερίδας τῆς Κυβερνήσεως, ἀριθ. 11 τῆς 21.9.1982, ἀρθρα 1, 3, 4, 10, 11, 12, 14 καί 16), ἐρμηνεύονται ὡς χώροι οἱ ὁποῖοι λειτουργοῦν ὡς «καλάθι τῶν ἀχρήστων» τῶν σχολείων. Σχετικό ἀπόσπασμα στό ἴδιο δελτίο ἀπό τό Ἄρθρο 1, μέ ἀντικείμενο τήν προσωνομία καί τούς τύπους τῶν μονάδων εἰδικῆς ἀγωγῆς. Οἱ εἰδικές τάξεις ἤ τμήματα κανονικῶν εκπαιδευτικῶν μονάδων (3α) στά ὁποῖα παρέχεται εἰδική ἐκπαίδευση ὀνομάζονται εἰδικές τάξεις ἤ τμήματα εἰδικῆς ἀγωγῆς, ἀντίστοιχα. Στίς εἰδικές τάξεις ἤ τμήματα εἰδικῆς ἀγωγῆς φοιτοῦν ἀποκλίνοντες μαθητές μιᾶς ἤ περισσότερων κατηγοριῶν πού εἶναι ἐγγεγραμμένοι στό κανονικό σχολεῖο στό ὁποῖο ἀνήκει ἡ εἰδική τάξη (Δελτίο, 1994, σελ. 111-112) ἢ μέσα στίς ὁποῖες ὁδηγοῦνται κατά κύριο λόγο οἱ μαθητές πού παραβαίνουν τούς γραπτούς ἢ ἀγραφους νόμους τοῦ σχολεῖου καί καταναλώνουν ὑψηλούς χρόνους τηλεθέας χωρίς κανέναν γονεϊκό περιορισμό. «Στίς εἰδικές τάξεις ἤ τμήματα εἰδικῆς ἀγωγῆς ἡ ἐφαρμογή τῶν εἰδικῶν εκπαιδευτικῶν προγραμμάτων, μεθόδων διδασκαλίας κ.λπ. ρυθμίζεται ἀπό τίς διατάξεις πού ἰσχύουν γιά τήν εἰδική ἀγωγή» (3β, σελ. 111-112), πολλές φορές χωρίς τήν στοιχειώδη ἐνημέρωση τῶν γονέων.

Τά συναισθηματικῶς διαταραγμένα παιδιά, ἀλλά καί αὐτά πού ἔχουν ὑποστει κάποια μορφή κακοποίησης ἀποτελοῦν μέρος τοῦ ὑποστηρικτικοῦ ἔργου τῶν εἰδικῶν τάξεων πού θεσμοποιεῖται στό δημόσιο σχολεῖο. Τά εἰδικά σχολεῖα γιά συναισθηματικῶς διαταραγμένα καί κοινωνικῶς δυσπροσάρμοστα παιδιά δέχονται μαθητές οἱ ὁποῖοι, ἀνεξάρτητα ἀπό αἰτιολογία, παρουσιάζουν συναισθηματικές διαταραχές καί δυσκολίες προσαρμογῆς, σέ βαθμό πού δέν ἐπιτρέπουν τή φοίτησή τους σέ κανονικό σχολεῖο (Δελτίο, 1994, 2ε, σελ. 110-111). Ἡ ἀποκατηγοριοποίηση τῶν παρα-

βατικῶν παιδιῶν δέν ἀπεμπλέκεται τῶν εὐθυνῶν τοῦ συλλόγου τῶν διδασκόντων καί τοῦ συλλόγου γονέων γιά κοινές στρατηγικές δράσεων οἱ ὁποῖες προάγουν τήν ἐνσωμάτωση στήν τοπική κοινωνία (Touraine 1998).

Ἐπιλογή δείγματος

Τό δείγμα γιά τήν διερεύνηση τῆς παιδικῆς παραβατικότητας ἀποτελεῖται ἀπό 100 ἄτομα. Ἀπό αὐτά, τά 40 εἶναι ἀνήλικοι μαθητές δημόσιων νηπιαγωγείων καί τῶν πρώτων τεσσάρων τάξεων τοῦ δημόσιου δημοτικοῦ (ἡλικίας 4, 6-10 χρόνων). Τό ὑπόλοιπο μέρος τοῦ δείγματος ἀπαρτίζεται ἀπό 60 ἐνήλικους γονεῖς τῶν παιδιῶν πού ἐρωτήθηκαν, ἐκτός ἀπό τήν κατηγορία 5 («γονεῖς μέ προβλήματα στό παρελθόν»), κατά τήν ὁποία δέν ἐρωτῶνται τά παιδιά καί χρησιμοποιεῖται ὕλικό ἀπό τίς καθημερινές καταγραφές τῶν εἰδικῶν τάξεων. Τό δείγμα χωρίζεται σέ πέντε μεγάλες κατηγορίες μέ τή σειρά πού παρουσιάζονται παρακάτω (Corroyer, Rouanet, 1994).

Κατηγορία 1. Γενική εἰκόνα δείγματος «Παιδιά μέ παραβατική συμπεριφορά». Περιγραφή χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων: Παιδιά ἡλικίας 4,6-10 χρόνων τά ὁποῖα φοιτοῦν σέ δημόσια νηπιαγωγεῖα ἢ στήν Πρώτη, Δευτέρα, Τρίτη, Τετάρτη Δημόσιου Δημοτικοῦ Σχολείου στό κέντρο τῆς Ἀθήνας. Τά περισσότερα ἀπό αὐτά ἔχουν ἐξεταστῆ ἀπό ἰατροπαιδαγωγική ὑπηρεσία καί ἔχει διαγνωστῆ κάποιο ἐπίπεδο μαθησιακῶν δυσκολιῶν, πολλά παρακολουθοῦν ὑποστηρικτικό πρόγραμμα εἰδικῆς τάξης, μέ σύμφωνη γνώμη τῶν γονέων τους. Οἱ δάσκαλοι τους δηλώνουν ὅτι ἀντιμετωπίζουν προβλήματα μέ τή συμπεριφορά τους καί δέν μποροῦν νά «δουλέψουν» μέσα στήν τάξη μέ αὐτά. Τά παιδιά συναντοῦν κάποια προβλήματα μέ τό σχολεῖο. Μερικά ἔχουν προβλήματα προσαρμογῆς στό σχολικό περιβάλλον. Ἄλλα ἔχουν ἀναπτύξει μαθησιακές δυσκολίες καί ἡ σχέση τους μέ τό πρόγραμμα εἶναι ἀνεπαρκῆς. Κάποια παιδιά ἔχουν χρεωθεῖ κατηγορίες προβλημάτων συμπεριφορᾶς, ὅπως: ἀνήσυχος, τεμπέλης, ταραξίας, ἐπιθετικός, κλέφτης κ.λπ. Οἱ δάσκαλοι ζητοῦν νά δοῦν τούς γονεῖς τους καί νά μιλήσουν σχετικά μέ τό πρόβλημα πού παρουσιάζουν στή τάξη. Ἀρκετοί γονεῖς δέν ἐμφανίζονται ποτέ. Μερικά ἔχουν ἤδη ἐπισκεφθεῖ εἰδικούς (εἰδικό δάσκαλο, ψυχολόγο, λογοπεδικό, γιαντρό, πρόνοια, κοινωνική λειτουργό, κ.ἄ.).

Λίγα παιδιά θρίσκονται, συχνά-πυκνά, στό γραφεῖο τοῦ διευθυντῆ τοῦ σχολεῖου γιά συμβου-

λές και επιπλήξεις του τύπου «αν δεν συμμορφωθείς και δεν συμπεριφέρεσαι ανάλογα, θά σε διώξουμε από τό σχολείο». Μετά τήν παραπομπή τους από τόν δάσκαλο τής τάξης, ό όποιος καταγράφει και αναφέρει τό πρόβλημα του συγκεκριμένου μαθητή, ό διευθυντής του σχολείου μεριμνά για τήν ιατροπαιδαγωγική εξέταση του μαθητή (Δελτίο, 1994, άρθρο 10, 4γ, σελ. 114). Σημαντικό είναι ότι τά παιδιά αυτής τής κατηγορίας καλούνται νά «μιλήσουν» για τό πρόβλημά τους, έτσι όπως τό βιώνουν αυτήν τή συγκεκριμένη στιγμή πού έρωτώνται.

Κατηγορία 2. Γενική εικόνα δείγματος «Παιδιά ομάδας έλέγχου». Περιγραφή χαρακτηριστικών γνωρισμάτων: Είκοσι παιδιά ηλικίας 4,6-10 χρόνων τά όποια φοιτούν σέ δημόσια σχολεία και δέν παρουσιάζουν έμφανή προβλήματα συμπεριφοράς. Τά περισσότερα από αυτά δέν έχουν αξιολογηθεί για κάποιο μαθησιακό πρόβλημα από ιατροπαιδαγωγική Υπηρεσία. Οί δάσκαλοί τους δηλώνουν ότι είναι καλοί μαθητές και δέν έχουν προβλήματα μαζί τους. Στην έρευνα, αυτή ή κατηγορία αντιμετωπίζεται ως «ομάδα έλέγχου των παιδιών» μέ τήν όποία συγκρίνονται τά στοιχεία τής παραβατικής συμπεριφοράς των παιδιών πού έχουν προβλήματα (Κατηγορία 1). Τά παιδιά δέν συναντούν μαθησιακές δυσκολίες και οι γονείς και οι δάσκαλοι δέν καταγράφουν συγκεκριμένα προβλήματα συμπεριφοράς. Τά παιδιά συζητούν μέ τούς γονείς τους τά προβλήματα πού συναντούν και τά επιλύουν. Καταγράφεται ότι ή οικογενειακή δομή συγκεντρώνει ύψηλούς χρόνους τηλεθέασης. Πολλά έχουν κάποια ίχνη προβλημάτων, αλλά αυτά δέν φαίνεται νά επηρεάζουν τήν συνολική έξωτερική εικόνα πού παρουσιάζουν στό σχολείο. Η σχέση τους μέ τούς δασκάλους τους είναι από καλή μέχρι και άριστη. Σημαντικό είναι ότι καλούνται νά απαντήσουν σέ έρωτήματα πού ή ταυτοποίηση μέ αυτά είναι άνύπαρκτη ως γεγονός.

Κατηγορία 3. Γενική εικόνα δείγματος «Γονείς μέ προβλήματα» (Touraine 1998). Περιγραφή χαρακτηριστικών γνωρισμάτων: Είκοσι γονείς των παιδιών νηπιακής και σχολικής ηλικίας (4,6-10 χρόνων) πού έρωτήθηκαν στην κατηγορία 1 και έμφανίζουν προβλήματα μέ τό σχολείο. Κάποιοι άρνούνται νά έρθουν στό ραντεβού για νά έρωτηθούν. Κάποιοι δέν έχουν συνέπεια στό ραντεβού. Παρουσιάζουν εικόνα παραμέλησης, άρνησης, καχυποψίας, μεγάλου άγχους αλλά και άδιαφορίας. Οί γονείς συναντούν προβλήματα μέ τά παιδιά τους και τά αποκρύπτουν,

όπως και τό γεγονός ότι ή τηλεόραση παραμένει άνοιχτή όλες τίς ώρες πού βρίσκονται στό σπίτι. Δηλώνουν ότι ή τηλεόραση δέν τούς βοηθά νά αντιμετωπίσουν τά προβλήματα του παιδιού τους. Κάποιοι έχουν ζητήσει συμβουλές από τή νηπιαγωγό ή τόν δάσκαλο για νά τούς βοηθήσουν νά συγκεκριμενοποιήσουν τό πρόβλημα. Μερικοί έχουν έπισκεφθεί ειδικούς (ψυχολόγο, λογοπεδικό, γιατρό κ.ά.) μέ δική τους πρωτοβουλία. Ορισμένοι δέχονται νά φοιτήσει τό παιδί τους στην ειδική τάξη του σχολείου τους ή σέ ειδικό σχολείο.

Άλλοι προσκομίζουν κάποια ιατροπαιδαγωγική γνωμάτευση από δημόσιες ιατροπαιδαγωγικές Υπηρεσίες και ζητούν περισσότερη προσοχή στό πρόβλημα του παιδιού τους από τόν δάσκαλο και από τόν διευθυντή του σχολείου. Η Έκθεση ιατροπαιδαγωγικής ύπηρεσίας πρέπει άνάμεσα στά άλλα νά περιλαμβάνει: α) τό είδος και τόν βαθμό τής απόκλισης του μαθητή· β) Γνώμη για τήν δυνατότητα 1) παρακολούθησης, από μέρους του μαθητή προγράμματος συγκεκριμένου ειδικού τύπου ειδικού σχολείου ή ειδικής τάξης, 2) προσαρμογής του στό σχολικό περιβάλλον και στην σχολική ζωή και 3) πρόβλεψη για τήν πιθανή εξέλιξη του· γ) Τό άτομικό οικογενειακό και κοινωνικό ιστορικό του μαθητή· δ) Οποιαδήποτε πληροφορία πού μπορεί νά βοηθήσει τό έργο τής ειδικής άγωγής (Δελτίο, 1994, άρθρο 10, 4γ, σελ. 113-114). Σημαντικό είναι ότι οι γονείς βιώνουν, σέ αυτήν τή συγκεκριμένη χρονική στιγμή πού έρωτώνται, τό πρόβλημα του παιδιού τους.

Κατηγορία 4. Γενική εικόνα δείγματος «Γονείς ομάδας έλέγχου». Περιγραφή χαρακτηρι-

στικῶν γνωρισμάτων: Είκοσι γονεῖς τῶν παιδιῶν ἡλικίας (4,6-10) χρόνων πού ἀποτελοῦν τό δείγμα τῆς κατηγορίας 2 μέ γενική εἰκόνα «παιδιά ομάδας ἐλέγχου» καί δέν ἀντιμετωπίζουν ἐμφανή προβλήματα μέ τό σχολεῖο. Ἔχουν συνέπεια στό ραντεβού. Ἐρχονται στό ραντεβού μέ κάποια καχυποψία. Παρακολουθοῦν ἀρκετές ὥρες τηλεόραση σέ ὅλη τή διάρκεια τῆς ἡμέρας. Ἐνδιαφέρονται νά μάθουν περισσότερο γιά τήν ἀγωγή τῶν παιδιῶν τους. Φαίνεται νά τοὺς ἀπασχολεῖ κυρίως ἡ συμπεριφορά καί ὄχι ἡ ἐπίδοση μόνο στά μαθήματα. Οἱ γονεῖς δέν συναντοῦν κάποια συγκεκριμένα προβλήματα μέ τά παιδιά τους. Δέν ἔχει τύχει νά ζητήσουν συμβουλές ἀπό τόν νηπιαγωγό ἢ τόν δάσκαλο. Συζητοῦν μεταξύ τους, χωρίς παρουσία ἐιδικῶν, καί κατορθώνουν νά ἐπιλύσουν τά προβλήματά τους. Τά παιδιά τους δέν ἔχουν φοιτήσει, στό παρελθόν, σέ ἐιδική τάξη ἢ σέ ἐιδικό σχολεῖο. Σημαντικό εἶναι ὅτι ἡ κατηγορία αὐτή λειτουργεῖ ὡς ομάδα ἐλέγχου στό συνολικό δείγμα πού θά συγκεντρωθεῖ ἀπό ὅλες τίς δειγματοληπτικές κατηγορίες τῶν γονέων πού συμμετέχουν στήν ἔρευνα.

Κατηγορία 5. Γενική εἰκόνα δείγματος «Γονεῖς μέ προβλήματα στό παρελθόν». Περιγραφή χαρακτηριστικῶν γνωρισμάτων: Εἴκοσι γονεῖς παιδιῶν πού ἀντιμετώπιζαν προβλήματα στό παρελθόν μέ τά παιδιά τους καί μέ τό σχολεῖο (Touraine 1998). Προσκόμιζαν σημεῖωμα ἰατροπαιδαγωγικῆς γνωμάτευσης καί συνηγοροῦσαν ὑπέρ τῆς ἐσωσχολικῆς βοήθειας. Γραμματικές τους γνώσεις: ἀπό ἀναλφάβητοι μέχρι καί μέσης ἐκπαίδευσης (Prinz, & Miller 1996, p. 161-183). Ἡ τηλεόραση ἀποτελεῖ βασική ψυχαγωγία τους. Ἀρκετοί ἔβλεπαν βίντεο μέ θεματολογία πορνό γιά νά «φτιάχνονται», ὅπως δήλωσαν. Πολλοί ἀπό αὐτούς ἀντιμετώπιζαν διάφορα ψυχοκοινωνικά προβλήματα καί προσπαθοῦσαν νά τά ἐπιλύσουν. Τά παιδιά τους εἶχαν τελειώσει τό δημόσιο δημοτικό σχολεῖο καί εἶχαν παρακολουθήσει πρόγραμμα στήν ἐιδική τάξη. Οἱ γονεῖς ἐπελέγησαν μέ δεδομένο τίς καταγραφές ἀπό τά ὑποστηρικτικά προγράμματα τῶν ἐιδικῶν τάξεων. Οἱ γονεῖς δέχονται ὅτι ὑπάρχει κάποιο πρόβλημα καί συμφωνοῦν νά τό ἀντιμετωπίσουν. Πολλοί ἀπό αὐτούς ἔχουν βρεθεῖ μέ τό ἀσφαλιστικό τους βιβλιάριο σέ κάποια ἰατροπαιδαγωγική Ἰπηρεσία καί παρακολουθοῦνται καί ἀπό ἄλλες ἐιδικότητες γιά καλύτερο ἀποτέλεσμα.

Σημαντικό εἶναι ὅτι ἡ ομάδα αὐτή τῶν γονέων ἔχει δεχθεῖ νά ἀντιμετωπίσει τό πρόβλημα

προσπαθώντας νά «ἐνσωματωθεῖ» στό κοινωνικό σύνολο καί στίς ὑπηρεσίες πού τῆς παρέχει. Στήν περίπτωση πού ἡ προσκόμιση τῆς διαγνωστικῆς ἐκθεσης δέν εἶναι δυνατή κατά τόν χρόνο τῆς ἐγγραφῆς, ὁ γονέας ἢ ὁ κηδεμόνας τοῦ μαθητῆ ὑποβάλλει ὑπεύθυνη δήλωση τοῦ ἀρθροῦ 8, τοῦ νόμου 1599/1986, μέ τήν ὁποία αὐτός ἀναλαμβάνει τήν ὑποχρέωση «νά προσκομίσει τήν παραπάνω διαγνωστική ἐκθεση ἕως ὅτου ἀρχίσουν τά μαθήματα» (Δελτίο, 1994, ἀρθρο 10, 4γ, σελ. 114).

Ἐπιλογή, κατασκευή μέσων καί τεχνικῶν συλλογῆς τῶν δεδομένων

Τά ἐρωτηματολόγια βασίστηκαν σέ σχέδια ἐρωτηματολογίων πού ἐπεξεργαζόμουν στίς ἐιδικές τάξεις, σέ μιά προσπάθεια νά ἀποτυπώσω τίς διδακτικές προτεραιότητες γιά τό ὑποστηρικτικό πρόγραμμα.

Α. Ἐρωτηματολόγιο παιδιῶν. Αὐτό σχεδιάστηκε μέ βάση τίς μεταβλητές πού ἐπηρέαζαν τήν εἰκόνα τῆς παραβατικῆς συμπεριφορᾶς. Οἱ μεταβλητές περιγράφηκαν σέ ξεχωριστά τμήματα μέσα στό ἐρωτηματολόγιο, ἔτσι ὥστε κάθε τμήμα νά διερευνᾷ μιά μεταβλητή. Κάθε μεταβλητή ἐρωτοῦσε 30 διαφορετικά ἢ παραπλήσια πράγματα τόν ἐξεταζόμενο. Οἱ ἐρωτήσεις ἦταν ἀνοιχτοῦ ἢ κλειστοῦ τύπου καί ἀμέσως ἀπό κάτω καταγράφεται ὁ σχολιασμός πού προκύπτει ἀπό τίς ἀντιδράσεις τοῦ ἐρωτωμένου. Οἱ μεταβλητές πού χρησιμοποιοῦνται γιά νά ἀνιχνεύσουν ἴχνη καί μορφοποιημένες παραβατικές συμπεριφορές τῶν παιδιῶν περιγράφονται παρακάτω.

1. Τό παιδί καί οἱ γονεῖς του. Ἐδῶ ἀνιχνεύεται ἡ διαπροσωπική σχέση τοῦ παιδιοῦ μέ τόν γονέα, ἔτσι ὅπως αὐτή λειτουργεῖ στήν καθημερινή ἐπικοινωνία καί στά τρέχοντα προβλήματα πού προκύπτουν. Ἡ μεταβλητή ὀρίζει τό ἐπικοινωνιακό πλαίσιο καί ἐξετάζει τήν συχνότητα καί τήν ποιότητα τῆς ἐπικοινωνίας ἀνάμεσα στά δύο πρόσωπα.

2. Τό παιδί καί ἡ τηλεόραση. Ἡ μεταβλητή «τηλεόραση» ἐξετάζει τή σχέση τοῦ παιδιοῦ μέ τήν τηλεόραση, ἔτσι ὅπως αὐτή ὀρίζεται μέσα ἀπό τήν τηλεθέαση, μέ ἀναφορά στήν ποσότητα τοῦ χρόνου καί στήν ποιότητα τοῦ θέματος. Ἐξετάζεται ὁ βαθμός ἐξάρτησης ἀπό αὐτό τό μέσο μαζικῆς ἐπικοινωνίας ἀλλά καί ἡ κοινωνικοποίησή του μέσα ἀπό τά προβαλλόμενα πρότυπα.

Ευρήματα στα ερωτηματολόγια γονέων στον παράγοντα «τηλεόραση»

Ο ψυχοκοινωνικός παράγοντας «τηλεόραση» αξιολογείται στις Κατηγορίες 3, 4, 5 σε σχέση με τις τηλεοπτικές συνήθειες των γονέων (Πίνακας 2). Αξιοσημείωτες είναι οι επιμέρους συσχετίσεις που αποτυπώνονται στο τηλεοπτικό περιεχόμενο, στον τηλεοπτικό χρόνο (Πίνακας 3), στις τηλεοπτικές επιδράσεις (Πίνακας 5) και στην διαμόρφωση των τηλεοπτικών συνθηκών στα παιδιά (Πίνακας 4). Χαρακτηριστική εμφανίζεται η επιρροή του ψυχοκοινωνικού παράγοντα «τηλεόραση» στην οργάνωση παραβατικών δομών στην συμπεριφορά της Κατηγορίας 1.

Τό τηλεοπτικό περιεχόμενο για τό παιδί είναι αποτέλεσμα της καθημερινής δευτερογενούς εκπαιδευτικής διαδικασίας στην οποία μαθαίνει να «βλέπει μαζί με τόν γονέα» και καθορίζεται σε ποσοστό πάνω από τό 55%, στις κατηγορίες γονέων από τις βιωματικές τηλεοπτικές συνήθειες που έχουν αποκτήσει οι ίδιοι στην αλληλεπίδραση με τό μέσο και τήν ικανοποίηση που έχουν μάθει να αντλούν από αυτό σε υποκατάστατες σχέσεις με τήν πραγματικότητα. Η επιβολή αυτών των «φαντασιωσικών» ικανοποιήσεων στα παιδιά τους επιτρέπει τήν ανάπτυξη παραβατικών στοιχείων στη συμπεριφορά, στοιχείων τά οποία δέν εκπροσωπούν στο σύνολο τήν προσωπικότητα του παιδιού. Ο ύψηλός χρόνος τηλεθέασης των παιδιών σχετίζεται με τήν τηλεοπτική διαθεσιμότητα των γονέων, με τόν τρόπο που διαχειρίζονται τόν προσωπικό χρόνο απέναντι στο τηλεοπτικό μέσο και με τήν αυτοέκφραση του συναισθηματός τους μέσα από αυτό. Οι τηλεοπτικές συνήθειες των γονέων εγκαθιστούν τους μηχανισμούς της οργάνωσης των παραβατικών στοιχείων στην συμπεριφορά. Τά παιδιά μαθαίνουν να μήν υπακούουν στον χρόνο έναρξης και λήξης του τηλεθέαματος, δυσκολεύονται να κατανοήσουν τήν έννοια του χρόνου, χάνουν τήν αντίληψη για αυτόν και δέν έχουν τήν ευκαμψία να ρυθμίσουν χρονικές ανάγκες και άλλων υποχρεώσεων με βάση τό καθημερινό σχολικό πρόγραμμα. Η παραμέληση των συνθηκών υγιεινής διαβίωσης, με αναφορά στον χώρο όπου τρώνε και κοιμούνται τά άτομα, αποτελεί κοινή διαπίστωση και για τις τρεις κατηγορίες των γονέων, με μία μικρή διαφοροποίηση στην ομάδα έλέγχου ή οποία περιγράφει σε ποσοστό 20% τήν εικόνα του παιδιού που αποκοιμείται με ανοιχτή τήν τηλεόραση, δίπλα στον γονέα.

Στόν Πίνακα 2 περιγράφονται τά αποτελέσματα των απαντήσεων του γονέα βάσει των οποίων ο ίδιος επιλέγει να περιγράψει τόν τρόπο με τόν οποίο τό παιδί επηρεάζεται από τό τηλεθέαμα. Η τηλεοπτική επιρροή πάνω στο παιδί του μάς δίνει τις πληροφορίες για μία σειρά διαδοχικών ταυτοποιήσεων με πρόσωπα, λόγια, κινήσεις. Η μίμηση αποτελεί τήν οδό μέσα από τήν οποία αντιγράφονται και προάγονται φανταστικά στοιχεία για ταύτιση στο βιωμένο συναίσθημα του παιδιού. Χαρακτηριστικό εύρημα αποτελεί τό στοιχείο της μεγάλης επίδρασης των τηλεοπτικών «ήρώων» και της ταυτοποιητικής έλξης που επιβάλλουν για όλα τά παιδιά. Η αδυναμία αντίστασης της παιδικής ηλικίας μπροστά στα αλλοιωμένα χαρακτηριστικά των τηλεοπτικών μοντέλων τύπου «Ηρακλή» απομακρύνει από τήν έγκριτη επίδραση που συνθέτει νοητικές εικόνες για ταυτοποίηση και προωθεί ταυτίσεις βασισμένες σε επικολήσεις και δανεισμένες φαντασιωσικές διεργασίες.

Η αρνητική τηλεθέαση. Ο χρόνος και τό περιεχόμενο

Η τηλεοπτική συσκευή, ως απαραίτητο συμπλήρωμα του σύγχρονου οικιακού εξοπλισμού, με έλκτικους μηχανισμούς τήν παραστατικότητα και τήν γοητεία της εικόνας που κινείται και συνοδεύεται από ήχους και χρώματα, διεγείρει τήν όραση και τήν ακοή, καθηλώνοντας τόν τηλεθεατή ευλαβικά μπροστά της (Πίνακες 3, 4, 5). Η πολύωρη παθητική παρακολούθηση εκπομπών από παιδιά καθισμένα μπροστά στην τηλεόραση, χωρίς ενεργητική συμμετοχή, θεωρήθηκε ότι ευνοεί τήν άκριτη αποδοχή των οπτικοακουστικών μηνυμάτων, ενώ παράλληλα αφαιρεί από τά παιδιά τόν χρόνο για να παίξουν ή να δραστηριοποιηθούν ποικιλότροπα ασκώντας τις διανοητικές τους ικανότητες αλλά και τις σωματικές τους δυνάμεις (Ρουμπόγλου, 1997). Άρθρο με τίτλο **Η κυριαρχία των κινουμένων σχεδίων**, από τήν δημοσίευση στην «Καθημερινή» στις 30/11/97, για τις «ώρες τηλεθέασης παιδιών» με πηγή τά στοιχεία της Έρευνας 1996, AGB Hellas, στην οποία αναζητήθηκαν οι τηλεοπτικές συνήθειες όλων των παιδιών ηλικίας από 0-12 χρόνων, έτσι όπως τις αποδίδουν οι γονείς. Στοιχεία τά οποία είναι αξιολογικά για παρατήρηση άφορουν τόν: «**ύψηλό χρόνο τηλεθέασης που στις καθημερινές καταγράφεται με 2 ώρες σε ποσοστό 31,2% για ηλικίες 4-5 χρό-**

νων και 37,3% για τις ηλικίες 6-9. Χαρακτηριστική παραμένει η πληροφορία με βάση την οποία δεν βλέπει τηλεόραση τις καθημερινές στις παραπάνω ηλικίες μόλις τό 6,8% στο σύνολο παιδιών. Τα ποσοστά τηλεθέασης τό Σαββατοκύριακο είναι ύψηλά. Συγκεκριμένα αναφέρει για τό Σάββατο στις 4 ώρες ποσοστό 25,5% στις ηλικίες 4-5, και 39,1% στις ηλικίες 6-9, αντίστοιχα, και την Κυριακή στις 4 ώρες δίνονται 23,2%, ποσοστό πού όμοιάζει με τό 23,8% για τις 2 ώρες στις ηλικίες των 4-5 και 34,9% στις 4 ώρες και 21,3% στις 2 ώρες για τις ηλικίες των 6-9 χρόνων»).

Τό Ίνστιτούτο Υγείας του Παιδιού (Ναυρίδης, Σόλμαν, Τσαούλα, 1985, Ναυρίδης, 1985), διενήργησε έρευνα με θέμα «Τό παιδί-διαφημιστικό αντικείμενο στην Έλληνική Τηλεόραση», στην όποία καταγράφηκε ότι η ένεργητική παρακολούθηση της τηλεόρασης αρχίζει από τά δύομισυ χρόνια, ότι τά παιδιά ηλικίας νηπιαγωγείου και πρώτης τάξης δημοτικού βλέπουν τις ειδήσεις.

Σχετικά με την κατανόηση του θεάματος, διαπιστώθηκε ότι τά μικρότερα παιδιά διαλέγουν διαφορετικές πληροφορίες από μία τηλεοπτική ιστορία από ό,τι τά μεγαλύτερα, τό πρόγραμμα γίνεται αντιληπτό στον βαθμό πού τό πλαίσιο του μοιάζει ή διαφέρει από τό δικό τους περιβάλλον και αυτή η επίδραση είναι μεγαλύτερη στα μικρά παιδιά (Ναυρίδης, 1994, σελ. 290-296).

Ός προς τή διαφήμιση, διαπιστώθηκε ότι η κατανόηση δεν έμφανίζεται πολύ πριν από τά 7 χρόνια, δεν γίνεται αντιληπτό ότι η πρόθεση του διαφημιστικού μηνύματος είναι να πείσει και ότι τά μέσα πού χρησιμοποιεί δεν ανταποκρίνονται

στην πραγματικότητα. Η χαμηλή επίδοση των «αδύνατων» μαθητών χρεώθηκε από πολλούς θεωρητικούς στον μεγάλο χρόνο τηλεθέασης. Άλλά και η παιδική επιθετικότητα αποδόθηκε στην συχνή, σε μεγάλη ποσότητα και πολύωρη παρακολούθηση βίαιων τηλεοπτικών σκηνών (Βουιδάσκης, 1992, Μπάρλογκ, 1995, Henriot, 1982, σελ. 125-167).

Στή χώρα μας, δεν έγινε αξιοποίηση της «έκπαιδευτικής τηλεόρασης» (Κανάκης, 1996, Messenger Davies, 1989, σελ. 118-134, Έλευθεριάδης, Μαντουβάλου, 1985, Κακαβούλη, 1994), ή όποια εγκαινιάστηκε πειραματικά τό 1977 και μέχρι σήμερα δεν επέτυχε να μάθει στους μαθητές να επιλέγουν και να συζητούν για τό ποιές έκπομπές θά δούν μόνοι τους ή με άλλους στην τηλεόραση. Η «τηλεοπτική άγωγή» άπουσιάζει από τά αναλυτικά προγράμματα των σχολείων. Έτσι, ό σκοπός πού περιγράφει τή δυνατότητα να μπορεί τό παιδί να γίνει σταδιακά ένεργητικός τηλεθεατής και κριτικός τηλεακροατής των όπτικοακουστικών μηνυμάτων, με τά όποια βομβαρδίζεται όλο τό είκοσιτετράωρο, άπουσιάζει από τις συστηματικές παρεμβάσεις της οικογένειας και του σχολείου. Ός αποτέλεσμα της παραπάνω έλλειψης, ό μαθητής καταναλώνει άτελείωτους χρόνους μπροστά στην μικρή όθόνη (Πίνακας 3), παραμελεί τις σχολικές υποχρεώσεις του, αλλά, ταυτόχρονα, παραβαίνει τους κανόνες «σωστής» χρονικά τηλεθέασης (Gunter, McAleer, 1997, Hodge, Tripp, 1986, σελ. 159-188). Τό πρόβλημα άνιχνεύεται στο πεδίο σχολικής και οικογενειακής μάθησης ως προϊόν της άνύπαρκτης τηλεοπτικής άγωγής (Σκίτσο 2. «Θέλω να δώ τηλεόραση». Όργανωση του σώματος μέσα στον χώρο της τηλεόρασης. Διακρίνεται πάνω ή τηλεόραση, κάθετη στο ράφι. Κάτω, όριζόντια, τό σώμα του παιδιού πού περιγράφει τήν θέση του στον χώρο. «Βάζω τά σκαμνιά, παίρνω τό μαξιλάρι και ξαπλώνω να δώ». Άπό τήν μελέτη φωτογραφίας πού προσκόμισε μητέρα 5χρονης με στοιχεία παραβατικής συμπεριφοράς).

Η άρνητική τηλεθέαση καταγράφεται μέσα από τις θετικές απαντήσεις των παιδιών στην παρούσα έρευνα και αναφέρεται σε μία σειρά παραβατικών (Cumberbatch, 1994, Buchman, Funk, 1995, Sanson, Di Muccio, 1993). Βιβλία τρόμου, ταινίες βίας και ηλεκτρονικά παιχνίδια ξέφρενης δράσης ψυχαγωγούν τις μικρές ηλικίες (Μητρόπουλος, 1996). Σχετική δημοσίευση στο «Βήμα», 21/1/96, με άφορμή τον τίτλο ά-

πό μιά τηλεοπτική έκπομπή σέ ιδιωτικό κανάλι, «'Ανατριχίλες... γιά παιδιά», παρουσιάζονται στοιχεία σχετικά μέ τό περιεχόμενο καί τόν χρόνο πού ἀφορούν τή σχέση τῶν παιδιῶν μικρῆς ἡλικίας μέ τήν τηλεόραση. Ἡ τηλεοπτική διαστρέβλωση τῶν καθημερινῶν στιγμιότυπων συμβαίνει, φυσικά, ἀνάμεσα στίς βασικές λειτουργίες, ὅπως, λ.χ., «Βλέπω τηλεόραση ὅταν γυρίζω ἀπό τό σχολεῖο τό μεσημέρι στό δωμάτιο τῆς μαμᾶς πού κοιμᾶται». Σέ ἄλλη περιγραφή, ἡ μαμά εἶναι παρούσα καί ξύπνια καί ὁ μικρός βιώνει τήν ἀνταγωνιστικότητα γιά τόν ἀδερφό του «Ἡ μαμά φωνάζει νά κάνω ἡσυχία γιά νά δεῖ εἰδήσεις, ἀλλά ἐγώ δέν κάνω φασαρία καί χωρίς νά μου το πεῖ. Νά σοῦ πῶ ποιός κάνει φασαρία. Ὁ ἀδελφός μου τσιρίζει. Τελικά εἶναι πολύ σπαστικός». Ἡ ἀλλοίωση τῆς πραγματικῆς εἰκόνας τοῦ γονέα στά μάτια τοῦ παιδιοῦ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀρνητικῆς τηλεθέασης ἀναφέρεται στήν περιγραφή ὡς ἐξῆς: «Ἡ μαμά μου δέν τραγουδᾷ κανένα τραγούδι ἀπό τήν διαφήμιση στήν τηλεόραση, ἀφοῦ δέν πλένει αὐτή τά πιάτα, γιατί βάζει τήν ἀδελφή μου καί τήν βρίζει μουλάρι καί ἔχουνε τρομερά νεῦρα. Ἐγώ προτιμῶ νά τήν διώξουμε τήν ἀδερφή μου γιατί βρίζονται ὅλο τό μεσημέρι».

Τά τηλεοπτικά πρότυπα (Δημογεροντάκη, 1998. Σχολιασμός μέ τόν Ναυρίδη τῶν τηλεοπτικῶν προσώπων τῆς ἐβδομαδιαίας τηλεοπτικῆς ἐπικαιρότητας στήν ἐκπομπή «'Αγαπημένη μου Τηλεόραση», Seven X, 14/6/98) φαίνεται νά ἐπηρεάζουν καί νά καθοδηγοῦν τίς πράξεις τῶν παιδιῶν, τά ὁποῖα ταυτίζονται μέ τούς ἰσχυρούς καί τούς δυνατούς, σέ μιά προσπάθεια νά ἀναπληρώσουν ἐλλειμματικά στοιχεία τῆς προσωπικότητάς τους, ὅπως «θά μ' ἄρεσε νά εἶμαι σάν τόν Ταρζάν, χα, χα, τούς χτυπάει, μπάμπ, μπούμ. Ἀμα μεγαλώσω θά τοῦ μοιάσω, βέβαια, ἀφοῦ εἶναι ἄγριος».

Ἡ ἐπιρροή τοῦ περιεχομένου συσσωρεύει δύσχερηστο λεξιλόγιο ἀπό δύσπεπτο τηλεοπτικό ὑλικό, τό ὁποῖο φαίνεται νά μπερδεύει τό φανταστικό μέ τό πραγματικό στοιχεῖο στίς περιγραφές τους ἀλλά καί νά διαταράσσει τόν ὕπνο μέ ὄνειρα (Medici de Steiner, 1995, Freedman, 1961) καί ἐφιάλτες, ὅπως: «ὄχι, αὐτό δέν ἔχει συμβεῖ ποτέ νά μὴν δῶ τηλεόραση μιά μέρα, πάντα βλέπω ἐγώ. Δέν βλέπω ὄνειρα ἐγώ ἀπό τήν τηλεόραση. Μήπως ἔχεις πιεῖ ποτέ οὐίσκυ μπόμπα. Ἡ μαμά πίνει καί μετά γίνεται χάλια. Μιά μέρα λιποθύμησε καί ὁ φίλος της καί ἡ μαμά. Ἐγώ κοιμόμουν. Ἡ τηλεόραση ἔπαιζε. Ἡ μα-

μά ἔπεσε πάνω στό κρεβάτι, αὐτός σέ διαφορετικό μέρος στό τραπέζι».

Ἡ τηλεοπτική βία διαπερνᾷ τήν ἐπόμενη περιγραφή ἑνός μαθητῆ τῆς τρίτης δημοτικῆς: «ἐμένα μου ἄρῆσουν νά βλέπω σκοτωμούς, νά τούς κόβουν τά κεφάλια νά 'χει πιστολιό, νά ἔτσι, μπαμ, μπάμ, μπούμ. Γι' αὐτό σηκώνομαι τό βράδυ καί πάω νά 'δῶ τηλεόραση, ὅταν κοιμοῦνται ὅλοι στό σπίτι. Ἐμένα σοῦ ἄρῆσουν τά θρίλερ. Ἐχεις τηλεόραση σπίτι σου, ἐσύ. Ἐγώ εἶμαι ὁ κακός» (Σκίτσο 3). Ἡ ἐξάσκηση μέσα ἀπό τήν ἀρνητική τηλεθέαση τῶν παιδιῶν σέ θέματα τηλεοπτικῆς βίας μεταφράζεται σέ ρόλους καί σχέσεις στά παιχνίδια, ὅπως: «Δέν μ' ἄρῆσει ἡ στολή τοῦ ἀστυνομικοῦ γιατί κυνηγᾷ τούς κλέφτες. Εἶναι τόσο πολλοί οἱ κλέφτες, πού κουράζονται οἱ ἀστυνομικοί νά τρέχουν. Ἐγώ δέν θέλω νά παίζω παιχνίδια μέ ἀστυνομικούς. Δέν θέλω νά τρέχω. Μέ τόν ἀδερφό μου παίζουμε μέ ὅπλα στό σπίτι. Τότε ἡ μαμά νευριάζει, φωνάζει δυνατά, τρυπᾶνε τά ἄφτιά μου καί μᾶς δέρνει γιατί κάνουμε φασαρίες μέ αὐτά, καί δέν μπορεῖ», ἢ ἀλλοῦ «ἐγώ δέν εἶμαι κορίτσι νά φοβᾶμαι τίς ληστεῖες στίς τράπεζες, μόνο τά κορίτσια τρέμουν. Ἐγώ εἶμαι σκληρός νά, νά, ἔτσι. Κοίτα τά μπράτσα μου πόσο δυνατά εἶναι. Ἀμα θέλω μπορῶ νά σοῦ ρίξω μιά» (Σκίτσο 4. «Πάρε μιά!!! Θά μέ θυμᾶσαι γιά καιρό». Πρότυπο ἀπό τό ἄλμπουμ πού διανέμεται δωρεάν στό φιλικατζήδικο ἀπέναντι ἀπό τό σχολεῖο μέ 16 αὐτοκόλλητα-πολεμιστές. Balrog 1996, Super Street Fighter II. In a fight to the finish. Official Sticker Album. Carusel. Περιστέρι. Ἀθήνα.

Οἱ παραπάνω παραποιημένες περιγραφές τῶν παιδιῶν πού σχετίζονται μέ τήν ἀρνητική τηλεθέαση (Gadow καί Sprafkin 1993, Gunter καί McAleer 1997, Βόλτη, 1977) μᾶς ὁδηγοῦν στήν διαπίστωση ὅτι τό παιδί μαθαίνει νά παραβαίνει, διότι ζεῖ σέ ἀλληλεπίδραση μέ ἕνα περιβάλλον πού δέν ἔχει ὀριοθετήσει χρονικά τήν παθητική δραστηριότητα τῆς τηλεθέασης. Ὁ τηλε-ἔλεγχος δέν ὑπάρχει ὡς λειτουργική ἔννοια καί σημασία στό λεξιλόγιο τῆς οἰκογένειας, γεγονός πού ἀποδυναμώνει τήν σηματοδότηση τῶν ἐντολῶν «ἄνοιξε-κλείσε τήν τηλεόραση» μέ τίς λέξεις: α) «ἀνοίγω: ἔναρξη χρόνου τηλεθέασης», β) «κλείνω: λήξη τηλεθέασης» καί τίς ἔχει ἀντικαταστήσει μέ τό «ἀλλάζω: δηλώνει τήν ἐπιθυμία νά παρατείνει τό χρόνο τηλεθέασης», ἢ «ἄλλαξε: ὅταν καλεῖται νά ἐκπληρώσει τήν ἐπιθυμία-ἐντολή τοῦ ἐνήλικου, γιά νά παρατείνει τό χρόνο παραμονῆς μπροστά στήν μικρή ὀθόνη».

Παρατηρείται ή άρνητική τηλεθέαση στά ύψηλά επίπεδα κατανάλωσης εβδομαδιαίου τηλεοπτικού χρόνου στην παραπάνω καταγραφή, τά όποια κυμαίνονται, σέ χαμηλούς δείκτες, σέ 7 ώρες εβδομαδιαίως και στους άνωτερους δείκτες περισσότερο από 10 ώρες μέχρι και 14 ώρες και τά Σαββατοκύριακα σέ άκατάλληλους ποιοτικά χρόνους, όπως πριν πάνε στό σχολείο στην άπογευματινή βάρδια, τήν ώρα τής μελέτης, άκόμη και κατά τήν διάρκεια του μεσημεριανού γεύματος. Έπίσης, ή άρνητική τηλεθέαση περιγράφεται μέ τήν καταλληλότητα του περιεχομένου τηλεθέαματος, όπως τά παιδικά προγράμματα κινουμένων σχεδίων τό Σαββατοκύριακο μέ μεγάλες ποσότητες «τηλεοπτικής βίας», αλλά και καθημερινά θέματα στην πρωινή ζώνη πού ένδιαφέρουν τίς νοικοκυρές, σέ βάρος των θεμάτων του σχολικού προγράμματος. Σημαντικό στοιχείο άρνητικής τηλεθέασης άποτελεί και ή αύξηση τηλεοπτικού χρόνου στην περίοδο διακοπών και άργιών του σχολείου.

Στό άρθρο (Παπαθανασοπούλου, 1996) μέ θέμα **Τό παιδί μπροστά στην Τ.Β. Οί θετικές και οί άρνητικές επιδράσεις τής παρακολούθησης τηλεοπτικών προγραμμάτων από τούς άηλικούς**, πού δημοσιεύθηκε στην «Καθημερινή» στις 20/2/96, περιγράφονται σημεία πού έπηρεάζουν άρνητικά τήν ζωή των παιδιών και των οικογενειών τους, όπως, λ.χ.: α) *Άποσπᾶ τίς οικογένειες από τό νά κάνουν άλλα πράγματα. Ό κυριότερος κίνδυνος είναι όχι τόσο στό τί προβάλλει ή τηλεόραση όσο στις συνήθειες πού παρεμποδίζει, όπως τίς συζητήσεις, τά παιχνίδια, τίς οικογενειακές γιορτές, μέσα από τίς όποιες τό παιδί μαθαίνει νά διαμορφώνει τόν χαρακτήρα του.* β) *Έ τηλεθέαση μᾶς άποσπᾶ από άλλες δραστηριότητες μας. Έ οικογενειακή τηλεθέαση είναι ό προσφορότερος τρόπος από τό νά πάνε βόλτα, νά παίξουν ή νά διαβάσουν μέ τά παιδιά τους.* γ) *Έ τηλεόραση άποκοινωνικοποιεί τά παιδιά. Οί γονείς χρησιμοποιούν τήν τηλεόραση για νά άπασχολήσουν τά παιδιά τους. Οί σύγχρονοι γονείς σπάνια άπασχολούν τά παιδιά τους στό μαγειρέμα, όπως παλαιότερα στά μαστορέματα ή άλλου.* δ) *Έ τηλεόραση άντικαθιστᾶ τό παιχνίδι. Τό παιδί δαπανᾶ όλο και μεγαλύτερο μέρος του έλεύθερου χρόνου βλέποντας τηλεόραση.*

Συζήτηση-συμπερασματικά σημεία

Έ τηλεόραση προβάλλει συγκεκριμένες άξίες ζωής. Οί διαφημίσεις, τά σήριαλ, τά κινούμενα

σχεδία, τά παιχνίδια επιβάλλουν άπόψεις ζωής οί όποιες αναφέρονται σέ άξίες αντίληψης του τρόπου ζωής στό παρελθόν, στό παρόν αλλά και στό μέλλον. Οί κοινωνικές άξίες διαγράφονται μέσα από σκηνές πλούτου και οικονομικής έξουσίας. Στοιχεία πού έμποδίζουν πολλές φορές τόν μέσο άνθρωπο νά δημιουργήσει ένα διαφορετικό όραμα επιβίωσης. Έ δύναμη συνοδεύεται από τήν βία αλλά και τήν παρανομία και κυρίως τή σιωπή. Οί νέες τεχνολογίες μεταφέρουν τόν χρόνο και τόν χώρο σέ διαφορετικές κοινωνικές προοπτικές. Έτσι, τό όπτικοακουστικό περιβάλλον τείνει νά αλλάξει τήν παραδοσιακή γραφή τής γλώσσας μέ τά μηνύματα των λέξεων. Έ εμφάνιση του δεδομένου μιᾶς άλλης έφεύρεσης τής γραφής μέ τά πολυμέσα καθιστᾶ τόν άνθρωπο άνειδίκευτο μπροστά στό κοινωνικό γεγονός τής σύνθεσης ήχου, εικόνας, γραμμάτων, χρωμάτων και σχεδίων.

Έ τηλεόραση άποτελεί κοινωνικό κεφάλαιο στις μέρες μας. Μπορεί νά τό οικειοποιηθεί κάθε μέλος τής κοινωνίας μας και νά τό διαχειριστεί ανάλογα μέ τίς ανάγκες του. Έ άξιοποίηση του κοινωνικού κεφαλαίου σχετίζεται μέ τή θέση πού άποκτᾶ ή τηλεόραση στον χρόνο τής καθημερινότητάς μας. Τό κοινωνικό πρόβλημα καταγράφεται στή χρήση και στις διαφορές πού προκύπτουν από τήν κοινωνική επίδραση τής τηλεόρασης μέ τήν συχνότητα παρέμβασης στή σκέψη και στή συμπεριφορά των άτομων-τηλεθεατών. Έ χρήση του μέσου προσδιορίζεται μέ μιᾶ σειρά από χαρακτηριστικά κοινωνικής διαστρωμάτωσης (Παπαγεωργίου, 1998). Οί άξίες τής τηλεόρασης κυκλοφορούν σιωπηλά μέσα στό σχολείο. Έ πρώτη και λανθάνουσα άποδοχή ή μή των άξιών διαμορφώνεται μέ τήν εκπαίδευση. Έ κοινωνική άλληλεπίδραση των μαθητών στην ομάδα καθώς και ή κοινωνικοποίηση άποτελούν τόν δρόμο μέσα από τόν όποιο μεταφέρονται όλες οί τρέχουσες άξίες και γνώσεις για τό νόημα και τήν ποιότητα τής ζωής. Τό σχολείο καλείται νά εκπαιδεύσει στή σωστή διαχείριση του κοινωνικού κεφαλαίου τής τηλεόρασης και νά αλλάξει για τίς γενιές των ένηλίκων αλλά και εκείνες πού θά ακολουθήσουν.

Έ πρόταση νά άποκτήσουν χρώμα οί άξίες για τή ζωή πού προβάλλει τό σχολείο άπομακρύνει από τήν καθήλωση σέ γκρίζες και μονότονες περιγραφές κοινωνικών θεμάτων πού παρουσιάζει σαν άξίες ή τηλεόραση. Έ δημιουργία νέων άξιων μέσα από τήν τηλεόραση άπασχολεί ως κοινωνικό γεγονός τά μέλη τής κοινωνίας. Παρά-

δειγμα ή αξία της κατανάλωσης. Οί νέες αξίες παραβαίνουν τις παραδοσιακές αξίες. Τό καλό και τό κακό σχετίζεται μέ τήν κριτική στό θέαμα και όχι πιά στό πραγματικό συμβάν τής ζωής. Ἄλλά ή τηλεόραση δέν διαμορφώνει ήθικη. Ἡ παραβατικότητα ἀξιῶν τοῦ παρελθόντος νομιμοποιεῖ αξίες τοῦ σήμερα. Ἡ ἀρνητική ἀξιολόγηση τῶν κοινωνικῶν ἀναπαραστάσεων μπορεῖ νά καταγράψει τά δεδομένα τής κόπωσης, τής κοινωνικῆς ἀπομόνωσης, τής παθητικότητας, τῶν κακῶν παραδειγμάτων ἀπό τήν τηλεόραση. Ἄλλά και τήν ἀξία τής εὐχαρίστησης ἀπό τό τηλεοπτικό θέαμα, χάριν τής πληροφόρησης. Μιά θετική ἀξιολόγηση μπορεῖ νά δεῖ ὡς δεδομένα τή γνώση μέσα ἀπό τήν πληροφορία, τήν ταχύτητα διακίνησης πληροφοριῶν, τήν ἐρευνητική ὑποστήριξη, ἀλλά και τήν ἀνάπτυξη τῶν νέων τεχνολογιῶν μέ προσανατολισμό τό ὄφελος τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἱστορία τής λογοτεχνίας καί ή μυθολογία τῶν ἀρχαίων ἀπό τίς ἀπώτατες καταβολές ἀποδεικνύουν τήν ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου νά ἐπινοεῖ τήν ἀξία τοῦ ἐξωπραγματικοῦ στοιχείου. Τό ὁποῖο χαρτογραφεῖται κατοικημένο ἀπό ὑπερφυσικά ἀλλά σχεδόν ἀνθρώπινα ὄντα, μέ τή δύναμη νά ταυτιστεῖ μέ αὐτά, ἀλλά καί διαφορετικά ἀπό αὐτόν, ὥστε νά μεταφέρονται καταστάσεις ἀπαλλαγμένες ἀπό καθημερινές τετριμμένες ἐνασχολήσεις καί μικρότητες. Αὐτή ή ἀξία λειτουργεῖ μέ τήν διείσδυση τής τηλεόρασης στήν καθημερινή ζωή, παρέχοντας μιά δύναμη ὑπόβολης καί γοητείας. Ἡ ἀξιολόγηση τής ὀπτικο-ακουστικῆς ἐπικοινωνίας ἀπό τό «γυαλί» δέν ἐπιδιώκεται μέσα ἀπό τήν ἐννοιολογική ἐνεργοποίηση, γιατί τό ἄτομο-τηλεθεατής δέν χρειάζεται τήν διαδικασία ἀποκρυπτογράφησης τῶν γραπτῶν σημείων, ἀλλά ἀπό μιά λανθάνουσα ἀχρωμη συναισθηματικότητα πού λειτουργεῖ χωρίς τήν ὑποστήριξη τής νόησης. Τό παιδί τής μικρῆς ἡλικίας ἀφήνεται μπροστά στό «μαγικό κουτί», τό ὁποῖο ἐντάσσεται σέ περίοπτη θέση μέσα στόν χώρο τοῦ ὀπτικοῦ του πεδίου, τό προσελκύει περισσότερο ή ὀπτική κίνηση παρά ὁ διάλογος πού διεξάγεται (Σαρλικιώτου, 1991, σελ. 16-23, Porcher, 1995, σελ. 125-139). Οἱ συνεχεῖς ἐναλλαγές εἰκόνων καί ἤχων βοηθοῦν ὥστε ή ἀπομνημόνευση νά γίνεται εὐκόλη καί τό τηλεοπτικό θέαμα «εὐπεπτο», χωρίς νά παρεμβάλλεται κριτική σκέψη γιά τήν ποιότητα.

Σέ αὐτό τό σημείο μπορεῖ νά καταγραφεῖ ή παντελής ἔλλειψη τής ἀξίας γιά τήν προστασία τῶν καταναλωτῶν τηλεοπτικῶν θεαμάτων, σέ

ἀντίθεση μέ ἄλλα προϊόντα, ὅπως εἶναι τά τσιγάρα, πού, παρά τίς τεράστιες διαφημιστικές ρεκλάμες, οἱ καπνοβιομηχανίες ἔχουν ὑποχρεωθεί νά προειδοποιοῦν τοὺς χρήστες γιά τήν καταστροφή καί τό κόστος τής υγείας τους. Στήν τηλεόραση, ὁ χαρακτηριστικός ὄρος περιγραφῆς τής ταινίας καί τής ἡλικίας στήν ὁποία ἀπευθύνεται ὡς «κατάλληλο» καί «ἀκατάλληλο» ἔργο ἔχει ἐκλείψει. Τά παιδιά, χωρίς κανένα μέτρο προστασίας καί ἐνημέρωσης, βρίσκονται μπροστά σέ μεγάλες τηλεοπτικές ποσότητες, τίς ὁποῖες μαθαίνουν νά προσλαμβάνουν ἄκριτα.

Ἡ παραβατικότητα ὡς τηλεοπτική βία εἶναι ἄμεσα συνδεδεμένη μέ τή βία καί τά ἠλεκτρονικά μέσα μαζικῆς ἐπικοινωνίας (Duck, Mullin, 1995). Ἡ Ἄνωτάτη Σχολή Καλῶν Τεχνῶν Ἀθηνῶν (Μυταράς, φοιτητές Α.Σ.Κ.Τ., 1996) διενήργησε μιά ἐρευνα τής ὁποίας τό πρόγραμμα ἐγκρίθηκε καί χρηματοδοτήθηκε ἀπό τήν Ἐπιτροπή Ἐρευνητικῶν Προγραμμάτων τής ἴδιας τής Σχολῆς, μέ θέμα τό μοντέλο τής βίας μέσα ἀπό τά Μ.Μ.Ε. Τό σημερινό παγκόσμιο μοντέλο τής δημοσιογραφίας ἐπιδιώκει συχνά νά προσβάλλει τήν εὐαισθησία μας. Οἱ εἰδήσεις ἔχουν συχνά ἐφήμερο χαρακτήρα καί θά ἐπηρέαζαν ἴσως ἀναγκαστικά τό εἰκαστικό συμπέρασμα. Βέβαια, ή διαχρονικότητα ἐνός ἔργου δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν ἀφορμή ή ὁποία τό προκάλεσε. Ἄν μποροῦσε νά δημιουργηθεῖ μιά συρραφή θεμάτων ἀπό τήν τηλεόραση πού νά ἐμπεριέχει βία, νά δοθοῦν συγκεντρωμένα καί σέ συνέχεια ντοκουμέντα βίας, θά ἦταν κάτι ἐξαιρετικά ἐν-

τυπωσιακό και πολλαπλάσια βίαιο. Αυτό ίσως φανέρωνε τη σχέση της παραβατικότητας με την τηλεοπτική ψυχαγωγία (Duck, Mullin, 1995).

Σαφώς υπάρχουν τρόποι που η βία εμφανίζεται στην τηλεόραση καλυμμένη μέσα από το ψυχαγωγικό θέαμα (Νέτα, 1998). Αυτή η παρουσία είναι ψυχολογικά φορτισμένη, χωρίς εικόνα, αλλά συχνά με ισχυρότερη από εκείνη που είναι ολοφάνερη. Η εικόνα, παραδείγματος χάριν, μιās μητέρας που κλαίει είναι μιὰ βίαιη ψυχολογική εικόνα. Συχνά, η βία περνά έμμεσα από διάφορες πηγές, χωρίς να γίνεται εύκολα αντιληπτή. Η αναφορά στο είδος της μουσικής ροκ σχετίζεται άμεσα με τη βία. Τά έγκληματα με μεγάλη οπτική βία κάλυψαν ύψηλους χρόνους τηλεθέασης στην περίοδο των διακοπών των Χριστουγέννων με θέματα όπως είναι, λ.χ., οι σατανιστές, η παιδεραστία, η σεξουαλική και σωματική κακοποίηση ανήλικων παιδιών. Αν μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν πολλαπλές εικόνες από σκηνές σε μιὰ ή σε πολλές θόνες, θά έδιναν ένα εικαστικό κινηματογραφικό έργο που θά απεικόνιζε τά σημάδια της παραβατικότητας έτσι όπως αυτή διαμορφώνεται από τη σύγχρονη αντίληψη σε όλα τά επίπεδα και στους μεγάλους και στους μικρούς (Coie, 1996, σελ. 1-18).

Τό ψυχαγωγικό θέαμα, «τυλιγμένο» στο περιτύλιγμα της βίας, «πουλάει». Ένα θέμα με τό στοιχείο της έντονης συγκίνησης είναι έλκυστικό. Ίσως είναι τό πρωταρχικό σημείο για την δημιουργία καλλιτεχνικού έργου. Τό υποκειμενικό στοιχείο δέν είναι καθόλου άμελητέο, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί σε μιὰ εικαστική σύνθεση. Αφήνει να ένοηθούν πάρα πολλά πράγματα χωρίς να φαίνεται, π.χ. η καλλιέργεια φρούτου εξελίσσεται σε εικαστικό γεγονός (Μπιενάλε της Βενετίας 1996, στο περίπτερο του Ίσραήλ). Έπομένως, οι θεατές μιās σκηνής βίας δέν μπορούν να επεξεργαστούν την έντονη συγκίνηση.

Σέ προηγούμενες κοινωνίες, ο άνθρωπος άναζητούσε την τροφή του και καλούνταν να κάνει διάφορες ενέργειες μέσα στο εικοσιτετράωρο (Lochman, Wells, 1996, σελ. 111-143), όπως, π.χ., τό να μεγαλώνει τά παιδιά του. Σέ αντίθεση (Glazer, 1992, σελ. 373-389), ο σημερινός υπερκαταναλωτισμός τά προσφέρει όλα και γρήγορα. Για όλα τά προβλήματα υπάρχουν έτοιμες προκατασκευασμένες λύσεις. Στην προσπάθειά τους να βρουν εύκολους τρόπους επίβίωσης οι άνθρωποι, διαλέγουν τόν πιο εύκολο ή δέν διαλέγουν καθόλου. Η ταχύτητα της καθημερινότητας έχει γίνει πολύ μεγάλη και ο άνθρωπος δέν προ-

λαβαίνει να τά σκέφτεται όλα... Η παραβατικότητα αναπτύσσεται κατά την διάρκεια της τηλεοπτικής ψυχαγωγίας μέσα από στοιχεία, όπως είναι η βία, τό αίμα, τό σέξ, ο θάνατος, τά όποια άγγίζουν τόν άνθρωπο, μιὰ και υπάρχουν μέσα του καταχωρισμένα σαν σύμβολα από αιώνες, κωδικοποιημένα στον εγκέφαλο.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Agathonos-Georgopoulou, H. & Broene, K.D. 1997, «The Prediction of Child Maltreatment in Greek Families». *Child Abuse & Neglect* 21: 721-735.
- Andrews, A.B., McLeese, D.G. & Curran, S. 1995, «The impact of a media campaign on public action to help maltreated children in addictive families». *Child Abuse & Neglect* 19: 921-932.
- Arora, C.M.J. 1996. «Defining Bullying». *School Psychology International* 117: 317-329.
- Askew, S. 1994. «Aggressive Behaviour in Boys: to what extent is it institutionalised». In Tattum, D.P. & Lane, D.A. *Bullying in schools*, p. 59-71. Trentham Books, London.
- Balrog, P.V. 1996. Super Street Fighter II με 16 πολεμιστές (Οι μαχητές του δρόμου) που έχουν έρθει από όλη την Γη για να λάβουν μέρος σε ένα τουρνουά πολεμικών τεχνών. Αυτό διοργανώθηκε για να δοθούν πούες από αυτούς έχει την δύναμη και την ικανότητα να προκαλέσει τά 8 μυστηριώδη Grand Masters. Αύτοκόλλητα. Carusel. Περιστέρι.
- Barthomeuf, R. 1997. «La Loi et Les Droits de l'Enfant». *Sauvegarde de l'enfance*, 2: 91-96.
- Choat, E., Griffin, H. & Dorothy, H. 1987. *Teachers and Television*. Croom Helm. London.
- Coie, J.D. 1996. «Prevention of Violence and Antisocial Behavior», σελ. 1-18. In Peters, R. D. & McMahon, R.J. «Preventing Childhood Disorders, Substance Abuse, and Delinquency». Banff International Behavioral Science Series. Publications Sage. London.
- Cumberbatch, 1994. «Legislating Mythology: Video Violence and Children». *Journal of Mental Health* 3: 485-494.
- Durkheim, E. 1992. «L'Enseignement de la morale a l'école primaire», *Revue Française de sociologie* 33: 609-623.
- Gadow, J.D., Sprafkin, J. & Watkins, L.T. 1990. «Efficacy of a television literacy curriculum for emotionally disturbed and learning disabled children». *Journal of Applied Developmental Psychology* 11: 225-244.
- Gadow, K.D. & Sprafkin, J. 1993. «Television "Violence" and Children with Emotional and Behavioral Disorders», *Journal of Emotional and Behavioral Disorders* 1: 54-63.
- Gadow, K.D., Sprafkin, J., Ficarroto, T.J. 1987. «Effects of Viewing Aggression-Laden Cartoons on Preschool-Aged Emotionally Disturbed Children». *Child Psychiatry and Human Development*, 17: 257-274.

- Herbert, M. 1998. 'Η κακή συμπεριφορά: Βοηθώντας τους γονείς να αντιμετωπίσουν το παιδί με διαταραχή διαγωγής. Μετφρ. Μωραΐτη, Γ. 'Επιμέλεια, Παπαδιώτη-Αθανασίου, 'Εκδ. 'Ελληνικά Γράμματα, 'Αθήνα.
- Kapferer, 1985. *L' enfant et la publicite*. Bordas, Paris.
- Kaplan, H.I. & Saddock B. J. 1995. *Comprehensive Textbook of Psychiatry*, 6th edition, Williams & Wilkins, Baltimore.
- Lochman, J.E., Wells, K. C. 1996. «A Social - Cognitive Intervention with Agressive Children: Prevention Effects and Contextual Implementations Issues», σελ. 111-143. In the book: Peters, R.D. & McMahon, R. J. «Preventing Childhood Disorders, Substance Abuse, and Delinquency». Banff International Behavioral Science.
- Lurcat, L. 1989. «La violence a la tele». *Enfance*. L' enfant fascine, Syros-Essais.
- Lurcat, L. 1990. «Impact de la violence televisuelle». *Enfance* 43: 167-171.
- Mercier, D. 1996. «Comment j' utilise le GAP». *Cahiers Pedagogiques* 346: 46-47.
- Merton R. K. 1965. *Elements de Theorie et de Methode Sociologique*. Gerard Monfort, Paris.
- Merton R. K. 1969. «Structure sociale, anomie et deviance». In *Elements de theorie et de methode sociologiques*, Plon, Paris.
- Messenger Davies, M. 1989. *Television is good for your Kids*. Hilary Shipman. London.
- Newson, E. 1994. «Video violence and the protection of children». *Journal of Mental Health* 3: 221-226.
- Parsons, T. 1951. *The Social System*. Free press, New York.
- Parsons, T. 1968. «Durkeim Émile», σελ. 311-320. In *International encyclopedia of social sciences*, vol. 4, Crowell, Collier and MacMillan.
- Porcher, L. 1995. *Television, Culture, Éducation*. Armand Colin, Paris.
- Prinz, R. J., Miller, G. E. 1996. «Parental Engagement in Interventions for Children at Risk for Conduct Disorder», σελ. 161-183. In the book: Peters, R. D. & McMahon, R. J. «Preventing Childhood Disorders, Substance Abuse, and Delinquency». Banff International Behavioral Science Series. Publications Sage. London.
- Reymond-Rivier, B. 1989. *Η Κοινωνική Ανάπτυξη του Παιδιού*. Μετφρ. Ντέ Κάστρο, Μ. Σύγχρονη παιδαγωγική βιβλιοθήκη. 'Εκδ. Καστανιώτη, 'Αθήνα.
- Sudan, D. 1998. «De l'Enfant coupable au sujet de droits: Changements des Dispositifs de gestion de la Deviance Juvenile (1820-1989)». *Deviance et Societe*, 21: 4, 383-399.
- Touraine, A. 1998. «Μπορούμε να ζήσουμε μαζί, ίσοι και διαφορετικοί;». Μετφρ. Χαριτόπουλος, Α. *Νέα Κοινωνιολογία* 25: 37-49.
- 'Αγάθωνος, Γεωργοπούλου, Ε. 1998. *Όδηγός για την Ανναγνώριση και Αντιμετώπιση της Κακοποίησης και Παραμέλησης του Παιδιού*. 'Ινστιτούτο Υγείας του Παιδιού. 'Εκδ. Γρηγόρης, 'Αθήνα.
- 'Αθανασιάδου, Ε. 1998. «Οικογένεια και Παιδικές Εκπομπές στην Τηλεόραση». *Εισήγηση στην ημερίδα 'Η Οικογένεια και τὰ ΜΜΕ*. Ζάππειο Μέγαρο, 26/10/98. 'Ιδρυμα για τὸ Παιδί και τὴν Οἰκογένεια, 'Αθήνα.
- 'Αναστασέας-Βλάχου, Π. 1993. «'Η επίδραση τῆς τηλεόρασης στὴν ψυχικὴ καὶ σωματικὴ υγεία τοῦ παιδιοῦ». Παρατίθεται στὸ 'Ιερείδης Χ. (1988).
- Βουιδάσκης, Β. 1992. «'Η τηλεοπτικὴ βία καὶ ἐπιθετικότητα καὶ οἱ ἐπιδράσεις τους στὰ παιδιά καὶ στοὺς νέους». 'Εκδ. Γρηγόρης, 'Αθήνα.
- Γιαννάκη, Ν. 1998. «'Η οἰκογένεια μέσα ἀπὸ τὴ Διαφήμιση». *Εισήγηση στὴν ἡμερίδα 'Η Οἰκογένεια καὶ τὰ ΜΜΕ*. Ζάππειο Μέγαρο, 26/10/98. 'Ιδρυμα για τὸ Παιδί και τὴν Οἰκογένεια, 'Αθήνα.
- Γκαρῆ, Α., Τζουμαλάκη, Α. & Κοσμίδου-Hardy, Χ. 1994. «Ψυχολογικὲς τακτικὲς πειθοὺς τῆς τηλεοπτικῆς διαφήμισης: Συμβολὴ στὴν Ἐλευθερία ἐπιλογῆς ἢ στὸν κοινωνικὸ ἔλεγχο τοῦ Ἀτόμου». *Παιδαγωγικὸς Λόγος*, 102-129.
- Διαμαντάκου, Π. 1998. «'Η οἰκογένεια στὴν ἑλληνικὴ τηλεόραση. Μία τόσο μακρινὴ ἀπουσία». *Εισήγηση στὴν ἡμερίδα 'Η Οἰκογένεια καὶ τὰ ΜΜΕ*. Ζάππειο Μέγαρο, 26/10/98. 'Ιδρυμα για τὸ Παιδί και τὴν Οἰκογένεια, 'Αθήνα.
- Ζερβῆς, Χ. 1998. «'Ιστορία καὶ φιλοσοφία τῆς Ψυχολογίας», *Παραδόσεις στὸ Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικῶν καὶ Πολιτικῶν Ἐπιστημῶν*.
- 'ΗΣίωδος. 1978. «'Εργα καὶ Ἡμέραι». Μετφρ., Λεκατσᾶς, ἐκδ. Ζαχαρόπουλος, 'Αθήνα.
- Θεοδοροπούλου, Ι.Ε. 1992. «Χρόνος καὶ Μάθημα. Μία Ἀνθρωπολογικὴ Προσέγγιση». *Νέα Παιδεία* 63.
- 'Ιερείδης, Χ. 1998. «32 ὥρες μπροστὰ στὴν Τ.Β.». Στὸ Πανόραμα. Εὐθύνες στὴν μικρὴ Ὅθονη γιὰ τίς χαμηλὲς ἐπιδόσεις τῶν μαθητῶν, «Τὰ Νέα», 12/1/98.
- «Καθημερινή» (1994). *ΗΠΑ: παιδιά πὺ ἀσπάζονται τὴ βία γιὰ μιὰ θέση στὴ ζωὴ*. Ἀποκλειστικότητα ἀπὸ τὴν Corriere della sera στὶς 27/2/94, σελ. 36-37. Ἡ Ἀνατομία τῆς βίας στὰ σχολεῖα (2/3/97). Χιλμενστάιν. Ἀπὸ τὸν ἄκρατο ἀνταγωνισμό στὴ βάρβαρη καθημερινότητα, (20/11/94). Μ. Βρετανία - Ἀγγλικοὶ Ἑγκληματίες (7/2/95). Οἱ μαθητὲς δάσκαλοι βίας, (15/1/95). Ψευδοσατανισμὸς σὲ ἀδιάφορη κοινωνία (18/6/95).
- Καίλα, Μ. & Τσαμπαρλῆ-Κιταρᾶ, Α. 1998. «Τὸ νηπιαγωγεῖο τοῦ ἐγκλήματος ἢ ἡ παραβατικὴ ἀπόδοση στὸ δημοτικὸ σχολεῖο», σελ. 153-177. Στὸ Καίλα, Μ. (ἐπιμέλεια) «Σχολικὴ Ἀποτυχία. Ἀπὸ τὴν Οἰκογένεια τοῦ Σχολεῖο στὸ Σχολεῖο τῆς Οἰκογένειας». Γ' ἔκδοση, 'Ελληνικά Γράμματα, 'Αθήνα.
- Κακαβούλης, Α. 1994. «'Η Ἐπίδραση τῆς Τηλεόρασης στὴν Ψυχολογικὴ Ἀνάπτυξη καὶ Ἀγωγή τοῦ Παιδιοῦ». *Σχολεῖο καὶ Ζωὴ*. 11-12: 337-345, 12: 410-418.
- Κανάκης, Ι.Ν. 1996. «Παιδί καὶ τηλεόραση. Πότε καὶ ποιὲς τηλεοπτικὲς ἐκπομπὲς παρακολουθοῦν τὰ ἑλληνοπούλα 11-12 ἐτῶν καὶ πὺς τί ἀξιοποιοῦν στὸ σπίτι καὶ στὸ σχολεῖο». *Τὸ Βῆμα τῶν Κοινωνικῶν Ἐπιστημῶν*, Τόμος Ε'. 19: 207-232.
- Κοσμίδου-Hardy, Χ. 1996. «Ἀγωγή στὰ Μέσα Μαζικῆς Ἐπικοινωνίας καὶ Πληροφόρησης: Ἀπὸ τὴν Παθητικὴ Πληροφόρηση στὴν Κριτικὴ Ἀνάγνωση τῆς Πληροφορίας». *Ἐπιθεώρηση Συμβουλευτικῆς - Προσανατολισμοῦ* 36-37: 56-71.

- Κουτζαμάνης, Α. 19896. «Αιτίες της Παιδικής και νεανικής Έγκληματικότητας. Η Παθογένεια του πολιτισμού μας, τά γονικά πάθη, ή οικογενειακή διάλυση, ή επιβλαβής επιρροή των Μ.Μ.Ε.». Παιδαγωγικό Βήμα Αιγαίου 3: 39-57.
- Κουτζαμάνης, Α. 1990. «Παιδική Έπιθετικότητα και Τηλεόραση». Παιδαγωγικό Βήμα Αιγαίου 82-108, Μυτιλήνη.
- Ναυρίδης, Κ. 1985. «Τηλεόραση και Γλώσσα». Σύγχρονη εκπαίδευση 21: 77-84.
- Ναυρίδης, Κ. 1994α. «Κλινική Κοινωνική Ψυχολογία», εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Ναυρίδης, Κ. 1994β. «Γιά μία τοπολογία της τηλεόρασης». Πρακτικά συνεδρίου «Η Ψυχολογία στην Ελλάδα Σήμερα», σελ. 290-296, Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Έπιστημών, Πλέθρον.
- Νικολοπούλου, Ε. 1998. «Η οικογένεια και τά ΜΜΕ σέ μία Εύρώπη χωρίς σύνορα». Εισήγηση στην ήμερίδα *Η Οικογένεια και τά ΜΜΕ*. Ζάππειο Μέγαρο, 26/10/98. Ίδρυμα γιά τό Παιδί και τήν Οικογένεια, Αθήνα.
- Ντάβου, Μ. 1998. «Η σχέση των ΜΜΕ μέ τήν διαμόρφωση της σύγχρονης οικογένειας». Εισήγηση στην ήμερίδα *Η Οικογένεια και τά ΜΜΕ*. Ζάππειο Μέγαρο, 26/10/98. Ίδρυμα γιά τό Παιδί και τήν Οικογένεια, Αθήνα.
- Ντάβου, Μ., Κορωνάου, Α., Μαγγανάς, Α., Κουμαριανός, Θ., Σφικιάκης, Α., Γουλιελμάκη, Β., Μητροπέτρος, Π. 1998. «Παιδική Έγκληματικότητα». Συζήτηση στην εκπομπή «6 μέ τήν Έλντα». ΕΤ1, 16/11/98. Οί συζητητές προέρχονται από διαφορετικούς χώρους θεωρητικής και πρακτικής προσέγγισης του προβλήματος της παιδικής παραβατικότητας και εκπροσωπούν τομείς όπως είναι ή εξελικτική ψυχολογία, ή κοινωνιολογία, ή εγκληματικότητα, ή Έκκλησία μέ τόν εκπρόσωπο τύπου, τό κράτος μέ τόν γενικό γραμματέα Νέας Γενιάς, ήθοποιοί, και ό λυκειάρχης σχολείου στην Νίκαια μέ αντιπροσωπεία μαθητών.
- Παπαγεωργίου, Γ. 1998. «Κοινωνικοί Παράγοντες πού επηρεάζουν καθοριστικά τήν επιθετική συμπεριφορά των παιδιών: Η ομάδα των συνομηλίκων». *Τό σχολείο και τό σπίτι* 410, σελ. 399-404.
- Παπαγεωργίου, Γ. 1998. «Κοινωνικοί Παράγοντες πού επηρεάζουν καθοριστικά την επιθετική συμπεριφορά των παιδιών: Η τηλεόραση». *Τό σχολείο και τό σπίτι* 411: 461-469.
- Παπαδιώτη-Αθανασίου, 1991. «Η επίδραση της τηλεοπτικής βίας στην επιθετικότητα των παιδιών». *Ψυχολογικό Σχήμα* 10.
- Παπαθανασοπούλου, Σ., 1996. «Τό παιδί μπροστά στην Τ.Β. Οί θετικές και οί άρνητικές επιδράσεις της παρακολούθησης τηλεοπτικών προγραμμάτων από τούς άνηλικούς». «Καθημερινή» 20/2/1996.
- Παπαθανασοπούλου, Σ., 1998. «Παιδί και Διαφημίσεις. Άν και διεθνώς επιβάλλονται περιορισμοί, αυτοί στην πράξη σπανίως τηρούνται από τούς ύπευθύνους». «Καθημερινή» 2/3/1997, σελ. 26.
- Παπαστάμου, Σ. 1994. «Η Κοινωνιοψυχολογική έκλογικήυση στά ΜΜΕ». Πρακτικά συνεδρίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Έπιστημών μέ θέμα «Η Ψυχολογία στην Ελλάδα Σήμερα», σελ. 290-296, Πλέθρον.
- Παπασωτηρίου, Γ. 1998. «Άναγνώσεις της βίας από τρεις στοχαστές». «Καθημερινή» 10/9/98, σελ. 12.
- Ρέππας, Δ. 1998. «Η οικογενειακή πολιτική και τά ΜΜΕ». Εισήγηση στην ήμερίδα *Η Οικογένεια και τά ΜΜΕ*. Ζάππειο Μέγαρο, 26/10/98. Ίδρυμα γιά τό Παιδί και τήν Οικογένεια, Αθήνα.
- Ρήγα-Πεπελάση, Μ. 1998. «Η Κυριαρχία των κινουμένων σχεδίων». Άπόσπασμα από τήν δημοσίευση στην «Καθημερινή» (30/11/97), γιά τίς “ώρες τηλεθέασης παιδιών” μέ πηγή τά στοιχεία της Έρευνας 1996, AGB Hellas, στην όποία αναζητήθηκαν οί τηλεοπτικές συνήθειες όλων των παιδιών από 0-12 χρόνων.
- Ρωμαίος, (1998). «Η παιδική έγκληματικότητα και τά Μέσα Μαζικής Έπικοινωνίας». Εισήγηση στην ήμερίδα *Η Οικογένεια και τά ΜΜΕ*. Ζάππειο Μέγαρο, 26/10/98. Ίδρυμα γιά τό Παιδί και τήν Οικογένεια, Αθήνα.
- Σαρλικιώτου, Π. 1991. «Τηλεόραση και Παιδί». *Ψυχολογικό Σχήμα* 8: 16-23.
- Σαρλικιώτου, Π. 1992. «Διαφήμιση και Παιδί». *Ψυχολογία σήμερα* 7-8.
- Σούρας, Π. Κ. 1998. «Οί άρμοδιότητες και ό τρόπος επέμβασης του Έθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης (ΕΣΡ) πρός προστασία της οικογένειας και του παιδιού». Εισήγηση στην ήμερίδα *Η Οικογένεια και τά ΜΜΕ*. Ζάππειο Μέγαρο, 26/10/98. Ίδρυμα γιά τό Παιδί και τήν Οικογένεια, Αθήνα.
- Τσαλίκολου, Φ. 1990. «Μυθολογίες Βίας και Καταστολής». Έκδ. Παπαζήση, Αθήνα.
- Τσαλίκολου, Φ. 1998. «Τό παιδί και τό σύνδρομο ενός κακού κόσμου». Εισήγηση στην ήμερίδα *Η Οικογένεια και τά ΜΜΕ*. Ζάππειο Μέγαρο, 26/10/98. Ίδρυμα γιά τό Παιδί και τήν Οικογένεια, Αθήνα.
- Τσεμπερλίδου, Κ. 1998. «Ό Κώδικας Διαφήμισης». Εισήγηση στην ήμερίδα *Η Οικογένεια και τά ΜΜΕ*. Ζάππειο Μέγαρο, 26/10/98. Ίδρυμα γιά τό Παιδί και τήν Οικογένεια, Αθήνα.
- Φαρσεδάκης, Ι. 1985. «Παραβατικότητα και Κοινωνικός Έλεγχος των Άνηλικών». Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.
- Χαΐδου, Α. 1990. «Η Ίδρυματική και εξωιδρυματική μεταχείριση των Άνηλικών στην Ελλάδα και τό έξωτερικό». Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα.
- Χατζηγιάννου, Ε. 1998. «Ηλεκτρονικά Παιχνίδια. Μύθοι και αλήθειες. Τί επιπτώσεις έχουν στην ψυχική αλλά και στη σωματική υγεία των παιδιών». «Καθημερινή» 11/1/98.
- Χατζίδης, Κ. 1995. «Περισσότεροι νέοι στρέφονται στην παρανομία. Κάθε χρόνο περίπου 20.000 άνηλικοί φέρονται νά διαπράττουν πάσης φύσεως άδικήματα, ενώ στην Άττική οί παραβάτες ήλικίας 7-12 έτών αύξήθηκαν κατά 1.633% μέσα σέ μία δεκαετία». *Τό Βήμα*. 12/11/95, 80-81.

Πίνακας 1. Πίνακας δημόσιων σχολείων πού συμμετείχαν στην έρευνα

Γραφείο Έκπ/σης	Δημοτικό Διαμέρισμα	Δημόσια Νηπιαγωγεία	Δημόσια Σχολεία Δημοτικά	Ειδικές Τάξεις	Περιοχές Ἀθηνών
1ο	3ο	12	17	1	Λυκαβηττός, Ἐξάρχεια, Ἐρυθρός, Γουδί.
1ο	4ο	20	15	5	Κολωνός, Σεπόλια, Ἀκαδημία Πλάτωνος, Μεταξουργεῖο.
3ο	4ο	48	45	6	Κάτω Πατήσια, Ἅγιος Παντελεήμονας, Κ. Πετράλωνα, Βοτανικός, Ταῦρος, Πλατεία Κουμουνδούρου.
ΣΥΝΟΛΑ		80	77	12	

Πίνακας 2. Τηλεοπτικές συνήθειες γονέων (τηλεοπτικό περιεχόμενο)

Τό παιδί βλέπει μαζί μέ τόν γονέα:	Ε%	Π%	ΠΠ%
Τηλεόραση	80	95	90
Ειδήσεις	80	65	60
Ἀγαπημένη σειρά, σήριαλ κ.ἄ.	60	80	55
Διαφημίσεις	80	90	60

* Ε = Στοιχεία Ἐλέγχου Συμπεριφορά, **Π = Στοιχεία Παραβατικής Συμπεριφοράς, *** ΠΠ = Στοιχεία Παραβατικής Συμπεριφοράς στό Παρελθόν.

Πίνακας 3. Τηλεοπτικός χρόνος

Τό παιδί συνηθίζει νά βλέπει τηλεόραση:	Ε%	Π%	ΠΠ%
Τό μεσημέρι ὅταν ἐπιστρέφει ἀπό τό σχολεῖο, ἐνῶ τρῶμε	65	75	75
Τό βράδυ πρὶν κοιμηθοῦμε	65	90	85
Μέχρι ἀργά τό βράδυ	45	60	70
Περισσότερο τό Σάββατοκύριακο καί στίς διακοπές τοῦ σχολεῖου	60	70	45

* Ε = Στοιχεία Ἐλέγχου Συμπεριφορά, **Π = Στοιχεία Παραβατικής Συμπεριφοράς, *** ΠΠ = Στοιχεία Παραβατικής Συμπεριφοράς στό Παρελθόν.

Πίνακας 4. Τηλεοπτικές συνήθειες παιδιών

Ό γονέας περιγράφει ότι τό παιδί του:	Ε%	Π%	ΠΠ%
Άνοίγει τήν τηλεόραση χωρίς τήν δική του προτροπή	85	80	95
Άποκοιμείται δίπλα του μέ άνοιχτή τήν τηλεόραση	20	60	55
Συνηθίζει νά τρώει κάτι μπροστά στήν τηλεόραση, όπως πατατάκια, γαριδάκια κ.ά.	75	75	85
Παραπονιέται ότι δέν τό αφήνει νά δεϊ τίς τηλεοπτικές έκπομπές πού θέλει	60	80	65
Θέλει νά βλέπει σειρές μέ πάλη και καράτε	50	65	55
Θέλει νά βλέπει τηλεόραση χωρίς νά έχει κάνει τά μαθήματά του	45	65	65

* Ε = Στοιχεία Έλέγχου Συμπεριφορά, **Π = Στοιχεία Παραβατικής Συμπεριφοράς, *** ΠΠ = Στοιχεία Παραβατικής Συμπεριφοράς στό Παρελθόν.

Πίνακας 5. Τηλεοπτικές επίδράσεις

Τό παιδί:	Ε%	Π%	ΠΠ%
Μιμείται ήρωες μέ κινήσεις τών χειριών π.χ. καράτε	70	75	65
Μιμείται μέ όλο του τό σώμα άγαπημένους πρωταγωνιστές	60	95	60
Μιμείται μέ τά λόγια συγκεκριμένους διαλόγους από ρόλους	80	85	45
Λέει «Ότι όταν μεγαλώσει θά γίνει δυνατός σάν τόν Ήρακλή, Ταρζάν, Μαγκάιβερ»	50	75	50

* Ε = Στοιχεία Έλέγχου Συμπεριφορά, **Π = Στοιχεία Παραβατικής Συμπεριφοράς, *** ΠΠ = Στοιχεία Παραβατικής Συμπεριφοράς στό Παρελθόν.

Θέσεις, αντιθέσεις και έπιρροές τῶν πολιτικῶν κομμάτων ἐξουσίας στήν ὀργάνωση καί ἀνάπτυξη τοῦ ἑλληνικοῦ ἀθλητισμοῦ

Γιάννης Δ. Αὐθίνος, Παντελῆς Νάσσης

Η συμμετοχή τοῦ κράτους στόν ἀθλητισμό νομιμοποιεῖται ἀπό τό Ἑλληνικό Σύνταγμα, ὅπου στό ἀρθρο 16 παρ. 9 ἀναφέρεται ὅτι ἡ πολιτεία ἐπιχορηγεῖ καί ἐλέγχει τοὺς ἀθλητικούς φορεῖς¹. Συμπληρώνεται δέ μέ σχετική νομοθεσία πού εἰσάγει ὁ ἀρμόδιος ὑπουργός καί ἐπικυρώνει ἡ Βουλή².

Σέ κυβερνητικό ἐπίπεδο, ὅλοι ὅσοι ἔχουν θέσεις στόν ἀθλητισμό καί τοὺς δίνονται ἡ δυνατότητα νά παίρνουν ἀποφάσεις διορίζονται καί μέ πολιτικά κριτήρια. Συγκεκριμένα, ὁ Ὑπουργός Πολιτισμοῦ καί ὁ Ὑφυπουργός Ἀθλητισμοῦ εἶναι βουλευτές πού ἐκλέγονται μέ τό κόμμα πού βρίσκεται στήν κυβέρνηση. Ὁ Γενικός Γραμματέας Ἀθλητισμοῦ εἶναι ἐπίσης ὑψηλόβαθμο στέλεχος τοῦ κόμματος πού εἶναι στήν ἐξουσία. Ἄν καί ἐπίσημα δέν τεκμηριώνεται, ἀνεπίσημα ὅλοι γνωρίζουν ὅτι οἱ διευθυντές ἀλλά καί οἱ τμηματάρχες ὑπουργείων ἐπιλέγονται μεταξύ κομματικῶν ἢ φιλοκομματικῶν ὑπαλλήλων. Ἡ ἐπιλογή προσώπων σέ θέσεις λήψης ἀποφάσεων γιά ἀθλητικά θέματα τεκμηριώνεται μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι τή στιγμή πού τά πολιτικά κόμματα προσεγγίζουν τόν ἀθλητισμό διαφορετικά τό ἓνα ἀπό τό ἄλλο, ὅταν ἀνέλθουν στήν ἐξουσία ἐπιλέγουν γιά τή στελέχωση θέσεων-κλειδιῶν ἄτομα μέ τόν ἴδιο ἰδεολογικό προσανατολισμό, προκειμένου νά ὑλοποιήσουν τό κυβερνητικό πρόγραμμα. Τά στελέχη αὐτά εἶναι, σέ μεγάλο ποσοστό, τα ἴδια ἄτομα πού συμμετεῖχαν, μέσω τοῦ κοινοπολιτευτικοῦ μηχανισμοῦ, στή σύνταξη τοῦ κυβερνητικοῦ ἀθλητισμοῦ προγράμματος, τό ὅποιο, ὅπως

εἶναι φυσικό, ὀριοθετεῖ τή συμμετοχή καί τόν ρόλο τοῦ κυβερνωμένου κόμματος στόν ἀθλητισμό.

Ὅλα τά παραπάνω συνηγοροῦν ὑπέρ τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ἀθλητισμός παρουσιάζει ἐνδιαφέρον γιά τίς ἐκάστοτε κυβερνήσεις. Τό ἐρώτημα, ὅμως, πού τίθεται εἶναι ἐάν ὁ ἀθλητισμός, πέρα ἀπό ἓνα σημεῖο ἐνδιαφέροντος τῆς κυβερνητικῆς πολιτικῆς, ἀποτελεῖ μέρος καί ἐπηρεάζεται ἀπό τήν πολιτική ἰδεολογία τῶν κομμάτων. Ἐάν, μέ ἄλλα λόγια, οἱ διαφορές στίς πολιτικές ἰδεολογίες τῶν κομμάτων ἐπηρεάζουν καί ἀντικατοπτρίζονται στή θεώρηση τοῦ ἀθλητισμοῦ σέ σχέση μέ τήν κοινωνία καί τό κράτος.

Σκοπός τῆς παρούσας ἔρευνας εἶναι νά ἐξετάσει ἐάν ἡ ἔννοια τοῦ ἀθλητισμοῦ καί ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀθλητικοῦ μοντέλου συμβαδίζουν μέ τίς κυριότερες ἀρχές τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας τῶν δύο μεγαλύτερων κομμάτων, τῆς Νέας Δημοκρατίας καί τοῦ ΠΑΣΟΚ, καθὼς καί πῶς αὐτό ἐπηρεάζει τήν ἀσκηση τῆς ἀθλητικῆς τους πολιτικῆς.

Πολιτικές ἰδεολογίες καί ἀθλητισμός³

Τό δυτικο-εὐρωπαϊκό πολιτικό μοντέλο παρουσιάζει, σύμφωνα μέ τή διεθνή βιβλιογραφία, τρεῖς μορφές πολιτικῆς ἰδεολογίας: τοῦ φιλελευθερισμοῦ, τοῦ συντηρητισμοῦ καί τοῦ σοσιαλισμοῦ.

Οἱ οὐσιώδεις παραδοχές τοῦ φιλελευθερισμοῦ εἶναι οἱ παραδοχές τοῦ ατομικισμοῦ, τοῦ ὀρθολογισμοῦ καί τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀτόμων νά ἐπιδιώκουν τήν ἱκανοποίηση τῶν συμφερόντων τους.

— Ὁ **Γιάννης Δ. Αὐθίνος** εἶναι λέκτωρ στο Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, στό Τμήμα Φυσικῆς Ἀγωγῆς καί Ἀθλητισμοῦ.

— Ὁ **Παντελῆς Νάσσης** εἶναι καθηγητής Φυσικῆς Ἀγωγῆς στήν Μέση Ἐκπαίδευση καί διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου *Laugborough* Ἀγγλίας.

Σύμφωνα με τόν φιλελευθερισμό, ή κοινωνία αποτελείται από άτομα τά όποια έχουν τά δικά τους ενδιαφέροντα και συμφέροντα, τά όποια απαιτούν τήν όσο τό δυνατόν μικρότερη εξωτερική παρέμβαση. Κατά συνέπεια, για τούς φιλελευθέρους, ή έννοια του κράτους, τής φυλής ή τής κοινωνικής τάξης είναι λανθασμένη και ή ανάλυση τής έννοιας τής κοινωνίας θά πρέπει νά αρχίσει από τά άτομα και από τήν ικανοποίηση των συμφερόντων τους⁴. Μέ άλλα λόγια, τά άτομα πρέπει νά αφεθούν ελεύθερα, χωρίς κρατική ή άλλου είδους παρέμβαση, νά ικανοποιήσουν τά οικονομικά, κοινωνικά και άλλα ενδιαφέροντά τους. Σέ σχέση με τόν άθλητισμό, ό άτομικιστικός χαρακτήρας του φιλελευθερισμού απαιτεί από τό κράτος νά παίξει τόν ελάχιστο δυνατό ρόλο στην ικανοποίηση των αναγκών του ατόμου σέ αυτόν τόν τομέα δραστηριότητας.

Ό συντηρητισμός, από τήν άλλη πλευρά, δέν

αποτελεί αυτούσια ιδεολογία, αλλά αντίδραση σέ κάθε ιδεολογία πού μπορεί νά επιφέρει αλλαγή. Όποιοσδήποτε ριζοσπαστικές κινήσεις κοινωνικής και πολιτικής μεταρρύθμισης θεωρούνται από τούς συντηρητικούς ως έν δυνάμει άπειλές για τήν υπάρχουσα κατάσταση. Όπως πιστεύεται, οι παραδοσιακές κοινωνικές αξίες και οι παραδοσιακοί κοινωνικοί θεσμοί έχουν άντέξει στην πάροδο του χρόνου και θά πρέπει νά διατηρηθούν ως ή μόνη αρχή κοινωνικής ευταξίας⁵. Από τή μία πλευρά ή προσκόλληση στις παραδόσεις και από τήν άλλη ή ύπακοή στην έξουσία αποτελούν τίς αρχές οι όποιες έχουν τή μεγαλύτερη επίδραση στον τρόπο πού οι θεωρητικοί του συντηρητισμού κατανοούν τήν έννοια τής κοινωνίας και του κράτους. Σύμφωνα με τόν Scruton (1980), ό ρόλος τής κυβέρνησης είναι νά διατηρεί όλα τά μέλη τής κοινωνίας κάτω από τίς παραδοσιακές αξίες του εθνικού κράτους. Για νά γίνει αυτό, τό

κράτος πρέπει να αναλάβει τό 'ίδιο τήν κοινωνική πρόνοια, τήν προώθηση και διαφύλαξη τής ατομικής ελευθερίας, καθώς και τόν έλεγχο τής οικονομίας, έτσι ώστε να επιτύχει τήν κοινωνική εϋταξία. Ένω λοιπόν σε σχέση με τόν άθλητισμό οι φιλελεύθερες άρχές υποστηρίζουν τήν ελάχιστη ανάμειξη του κράτους, οι άρχές του συντηρητισμού υποδεικνύουν τήν έμμεση ανάμειξη των κρατικών οργανισμών. Οι περισσότεροι από τούς συντηρητικούς θεωρητικούς πιστεύουν στην ουσιαστική αυτονομία του άθλητισμού και είναι αντίθετοι σε οποιαδήποτε άμεση ανάμειξη σε αυτό τό πεδίο⁶. Ο Scruton (1980) υποστηρίζει ότι ο άθλητισμός είναι «αυτόνομος θεσμός» ο οποίος έχει τή δική του αξία και, κατά συνέπεια, οποιαδήποτε προσπάθεια να χρησιμοποιηθεί για άλλους λόγους είναι πολύ πιθανό να επηρεάσει άρνητικά τή φύση αυτού του φαινομένου.

Η πολιτική ιδεολογία του σοσιαλισμού αναπτύχθηκε ως μία μορφή αντίδρασης στον βιομηχανικό καπιταλισμό. Μπορεί να θεωρηθεί ως ή πολιτική ιδεολογία τής νέας αστικής εργατικής τάξης, ή οποία δημιουργήθηκε με τήν εμφάνιση τής εκβιομηχάνισης⁷. Οι σοσιαλιστές επιδίωξαν τήν μεταφορά τής ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής, από τούς λίγους, στην ευρύτερη κοινωνία και τήν ανακατανομή του εισοδήματος και του πλούτου προς όφελος τής εργατικής τάξης. Αυτό συνεπάγεται τήν απόρριψη τής ελευθέρης αγοράς, ή οποία δημιουργεί τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες, και τήν αναγνώριση τής ευθύνης του κράτους για τήν ικανοποίηση τής δημόσιας ανάγκης, μέσω κοινωνικού σχεδιασμού και έλέγχου. Σε αντίθεση με τούς φιλελευθέρους και τούς συντηρητικούς, μία συγκεκριμένη μερίδα των υποστηρικτών του σοσιαλισμού θεωρούν τόν άθλητισμό ως αναπόφευκτο πεδίο πολιτικής παρέμβασης. Η βαρύτητα του άθλητισμού για τήν επίτευξη των κοινωνικών αλλαγών εξαρτάται από τόν τύπο τής υπό εξέταση σοσιαλιστικής θεωρίας. Με άλλα λόγια, για τούς φονταμελιστές (οι οποίοι δέχονται τήν μαρξιστική ανάλυση των κοινωνικών τάξεων, σύμφωνα με τήν οποία οι κοινωνικές τάξεις συνίστανται, κυρίως, σε αυτούς που κατέχουν τό κεφάλαιο και στην εργατική τάξη), μεγάλη σημασία δίδεται στην οικονομική μεταρρύθμιση και, συνεπώς, ο άθλητισμός δεν έχει ιδιαίτερη βαρύτητα. Οι φονταμελιστές δέχονται ότι ο άθλητισμός ενισχύει τις καπιταλιστικές αξίες, από τή στιγμή που τά κύρια χαρακτηριστικά του είναι ή βαρύτητα που δίνεται στην αξιοκρατία, στην επίτευξη των στόχων, στην ε-

ξειδίκευση, και στην σημασία τής νίκης και τής ήττας⁸. Κατά συνέπεια, ο άθλητισμός θεωρείται ότι οδηγεί στον ανταγωνισμό και στην αποξένωση και είναι πιθανόν να εξαλειφθεί σε μία παγκόσμια κομμουνιστική κοινωνία⁹.

Για τούς μεταρρυθμιστές (οι οποίοι απορρίπτουν τήν ταξική ανάλυση τής κοινωνίας και δέχονται ότι ο στόχος για τήν δημιουργία μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας μπορεί να επιτευχθεί μέσω μιας σειράς μικρών αλλαγών σε όλα τά επίπεδα τής κοινωνικής και οικονομικής ζωής), ο άθλητισμός μπορεί να χρησιμοποιηθεί κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να εξαλείψει κάποιες από τις κοινωνικές διαφορές. Ο ρόλος τής κυβέρνησης σε αυτό τό πεδίο είναι πολύ σημαντικός, δεδομένου ότι είναι σε θέση να προωθήσει εκείνες τις άθλητικές δραστηριότητες οι οποίες παρουσιάζουν ύψηλό δείκτη συμμετοχής ατόμων που ανήκουν σε ομάδες μειονοτήτων, γεγονός που, παράλληλα με τήν εξυπηρέτηση των άθλητικών αναγκών των πολιτών από τούς άθλητικούς οργανισμούς, είναι πιθανόν να οδηγήσει στην εξαλείψη όρισμένων από τις υπάρχουσες ανισότητες. Παρ' όλα αυτά, ο δημοκρατικός έλεγχος των πόρων για τόν άθλητισμό δεν αρκεί για τή διαμόρφωση μιας σοσιαλιστικής άθλητικής πολιτικής. Κατά τόν Whannel (1983), εκείνο που απαιτείται είναι ή διαμόρφωση πολιτικής και σχεδιασμού προγραμμάτων άθλητισμού για όλους, επαρκής χρηματοδότηση του άθλητισμού και κατασκευή εγκαταστάσεων, έτσι ώστε ή συμμετοχή σε άθλητικές δραστηριότητες να είναι εφικτή για τό μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού.

Πολιτικές ιδεολογίες των έλληνικών κομμάτων εξουσίας¹⁰

Σύμφωνα με τόν Κατσούλη (1990), στην σύγχρονη έλληνική πολιτική σκηνή δεν υπάρχουν άκαμπτες, ιδεολογικά, ομάδες, από τή στιγμή κατά τήν οποία και τά δύο μεγάλα κόμματα έχουν επιχειρήσει να προσελκύσουν τό παραδοσιακά φιλελεύθερο κέντρο. Κατά συνέπεια, τα δύο μεγάλα πολιτικά κόμματα τείνουν να γίνουν πολυσυλλεκτικά, σε μία προσπάθεια να διατηρήσουν και να αυξήσουν τήν εκλογική τους δύναμη.

Συγκεκριμένα, ή Νέα Δημοκρατία θεωρεί τόν οικονομικό φιλελευθερισμό, ο οποίος εκφράζεται ως δικαίωμα των ατόμων να επιδιώκουν τήν ικανοποίηση των συμφερόντων τους σε μία ελεύθερη αγορά, ως πρωταρχικό στοιχείο τής σύγχρονης κοινωνίας. Η ιδεολογική διακήρυξη

της Νέας Δημοκρατίας του 1974 έδωσε ιδιαίτερο βάρος στην ιδιωτική πρωτοβουλία και στα όφελγη της ελεύθερης αγοράς¹¹. Παρ' όλα αυτά, υποστήριξε τον κρατικό παρεμβατισμό και την επέκταση του κρατικού ελέγχου σε διάφορους τομείς της οικονομίας, στα πλαίσια μιάς μεικτής οικονομικής δραστηριότητας κατά την περίοδο 1974-1984 (π.χ., κρατικοποίηση επιχειρήσεων, όπως π.χ. της Ολυμπιακής Αεροπορίας, των μεταφορών, των τραπεζών), γεγονός που βρίσκεται σε σοβαρή αντίθεση με τη φιλελεύθερη ιδεολογία¹². Τον Σεπτέμβριο του 1984, όμως, η Νέα Δημοκρατία δήλωσε στροφή της ιδεολογικής τοποθέτησης του κόμματος προς τον φιλελευθερισμό¹³. Η θέση αυτή επέβαλλε σημαντική μείωση του δημόσιου τομέα, ο οποίος είχε διογκωθεί και τοποθέτησε το «άτομο» στο κέντρο του ενδιαφέροντός της, εκφράζοντας την πρόθεσή της να αυξήσει την ελευθερία του. Επίσης, δέχθηκε ότι το κράτος πρέπει να παίζει στην οικονομία ελάχιστο ρόλο, ο οποίος πρέπει να περιορίζεται στην ενθάρρυνση του ανταγωνισμού, στον έλεγχο και στον περιορισμό των μονοπωλίων, ενώ τον κύριο ρόλο στην οικονομία θα έχουν οι τάσεις της ελεύθερης αγοράς. Η ιδεολογική επανατοποθέτηση ολοκληρώθηκε το 1985, με στροφή προς την ελεύθερη οικονομία και μικρότερη βαρύτητα στην κρατική γραφειοκρατία και στον παρεμβατισμό¹⁴, επανατοποθέτηση η οποία περιγράφεται ως «Βαλκανικός Θαυσερισμός», εξαιτίας της κατεύθυνσής του προς τις αρχές της Νέας Δεξιάς¹⁵. Οι παραπάνω θέσεις έγιναν σαφέστερες πριν από τις εκλογές του 1989· στις θέσεις αυτές αναφέρεται ότι η οικονομική ανάπτυξη πρέπει να βασίζεται στην ελεύθερη οικονομία, μέσω του υγιούς ανταγωνισμού στην αγορά, της αποκρατικοποίησης των δημόσιων επιχειρήσεων και της σύστασης μικρότερου κυβερνητικού σχήματος το οποίο να στηρίζει καλύτερα τις ατομικές πρωτοβουλίες¹⁶.

Τό ΠΑΣΟΚ, χωρίς να απορρίπτει την ιδέα της ελεύθερης αγοράς, θεωρεί ότι η προστασία των χαμηλότερα οικονομικά στρωμάτων και η ύψη κατανομή του εισοδήματος αποτελούν μία από τις κυριότερες ευθύνες του κράτους. Τό ΠΑΣΟΚ, στη διακήρυξη των αρχών του τό 1974, οριοθετείται ως πολιτική κίνηση (όπως υποδηλώνει και τό όνομά του) για την οποία η εθνική ανεξαρτησία, οι κοινωνικές ελευθερίες και οι δημοκρατικές διαδικασίες αποτελούν τους πρωταρχικούς του στόχους. Σύμφωνα με τους θεωρητικούς του κινήματος, ανεξάρτητα από τις διαφο-

ρές που υπάρχουν ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις στην Ελλάδα, υπάρχει ένας κοινός παράγοντας ο οποίος δέν είναι άλλος από μία σχέση «υποταγής» σε μία μικρή ανώτερη κοινωνική τάξη, η οποία είναι εντεταλμένη να δρᾶ ως μεσάζων ανάμεσα στο ξένο κεφάλαιο και στους εθνικούς πόρους¹⁷. Σύμφωνα με την άποψη στελεχών του ΠΑΣΟΚ, η κοινωνική ανάπτυξη πρέπει να συμβαδίζει με την οικονομική και πολιτική ανάπτυξη, σε αντίθεση με την ιδεολογία των συντηρητικών κομμάτων, όπου η οικονομική ανάπτυξη προτάσσεται¹⁸, και στη διαδικασία αυτή τά σοσιαλιστικά κόμματα προωθούν ξεκάθαρα κοινωνική συμμετοχή και κοινωνικό έλεγχο¹⁹. Παρ' όλα αυτά, τό ΠΑΣΟΚ, στην προσπάθειά του να αυξήσει την πολιτική του επιρροή, μετακινήθηκε από την αρχική θέση, για μία σοσιαλιστική αλλαγή της κοινωνίας, προς μία κοινωνία που θά την διέπουν σταδιακές αλλαγές, οι οποίες θά επέλθουν από τη σταδιακή μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων στην υγεία, στην εκπαίδευση και στην πρόνοια, καλυπτόμενες από τον άσαφή όρο «αλλαγή». Οι θέσεις αυτές, όμως, σύμφωνα με τον Clogg (1985), απέχουν σημαντικά από την έννοια του σοσιαλισμού και οδηγούν στον ισχυρισμό ότι η θέση του κόμματος είναι «λαϊκίστικη»²⁰.

Θέσεις και αντιθέσεις των ελληνικών πολιτικών κομμάτων εξουσίας ως προς τον άθλητισμό

Περίοδος αντιθέσεων (1974-1990)

Οι συνεντεύξεις με πολιτικούς από τά δύο μεγάλα κόμματα παρουσίασαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την άποψη της τεκμηρίωσης των διαφορών της πολιτικής ιδεολογίας μεταξύ των συγκεκριμένων πολιτικών χώρων. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονιστεί τό γεγονός ότι η ιδεολογική θέση δύο Υφυπουργών Άθλητισμού από τό κόμμα της Νέας Δημοκρατίας, οι οποίοι συμμετείχαν στην έρευνα, δέν μπορεί να χαρακτηριστεί άμιγώς φιλελεύθερη ή συντηρητική. Τό επιχείρημα για ελάχιστη άνάμειξη του κράτους στον άθλητισμό συμπορευόταν με την πεποίθηση ότι η προώθηση, από την κυβέρνηση, των ευκαιριών για άθληση του κοινού δικαιολογείται λόγω των θετικών αποτελεσμάτων της. Τό ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από τις θέσεις του κόμματος για τον άθλητισμό πριν από τις εκλογές του

1989, όπου αναφέρεται ότι η αθλητική ανάπτυξη στηρίζεται σε:

...διαδικασίες απαλλαγμένες από την έπιρροή πολιτικών κομμάτων... την απελευθέρωση των δημιουργικών δυνάμεων του ατόμου, την υποστήριξη συλλογικών πρωτοβουλιών και τον περιορισμό της κυβέρνησης στις κύριες της λειτουργίες... [αθλητικό] σχεδιασμό και ανάπτυξη, σε συνεργασία με τους οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης, την παροχή υλικού [και την] απαραίτητη τεχνική υποστήριξη για την αθλητική ανάπτυξη και την παροχή ίσων ευκαιριών σε όλους²¹.

Όσον αφορά το πρώτο επιχείρημα για ελάχιστη ανάμειξη του κράτους στον αθλητισμό, υποστηρίχθηκε από Υφυπουργό Άθλητισμού (1992-93) και πρόεδρο του Τομέα Άθλητισμού της Νέας Δημοκρατίας ότι: «η αθλητική κίνηση πρέπει να κρατηθεί μακριά από οποιαδήποτε κρατική παρέμβαση... και πρέπει να δοθεί μεγαλύτερη αυτονομία στις αθλητικές όμοσπονδίες»²², καθώς και ότι ο αθλητισμός αναγνωρίζεται ως:

«...ανεξάρτητος θεσμός... η Νέα Δημοκρατία υποστηρίζει ότι η κυβέρνηση θα πρέπει να παίζει τον μικρότερο δυνατόν ρόλο. Πρέπει να υπάρχει μία διαχωριστική γραμμή μεταξύ κράτους και αθλητισμού. Η κυβέρνηση έχει υποχρέωση να χαράξει τα όρια ευθύνης της, τα οποία πρέπει να περιλαμβάνουν την χρηματοδότηση του αθλητισμού, την παροχή ευκαιριών άθλησης και την διασφάλιση της εφαρμογής της αθλητικής νομοθεσίας σε όλους»²³.

Παρ' όλο που υποστηρίζεται η θέση της ελάχιστης κρατικής παρέμβασης στον αθλητισμό, σύμφωνα με Υφυπουργό Άθλητισμού της Νέας Δημοκρατίας (1991-92), υπάρχουν αρκετοί λόγοι οι οποίοι δικαιολογούν την ανάμειξη του κράτους:

«...ένας από τους λόγους της κρατικής υποστήριξης στον αθλητισμό είναι για το κα-

λό του αθλητισμού. Ένας άλλος λόγος είναι το γεγονός ότι ο αθλητισμός μπορεί να προωθήσει μία θετική εικόνα της χώρας μας. Πάνω από αυτά, ο κυριότερος λόγος της κρατικής παρέμβασης είναι το γεγονός ότι ο αθλητισμός βοηθά στη διαμόρφωση πειθαρχημένων πολιτών... στη διάπλαση καλών χαρακτήρων»²⁴.

Ο ίδιος υποστήριξε ότι οποιαδήποτε μορφή κρατικής παρέμβασης πρέπει να λαμβάνει υπ' όψιν ότι ο αθλητισμός: «είναι ένα μέσο έκφρασης του ενδιαφέροντος του κράτους για τη νεολαία και δεν θα πρέπει να χρησιμοποιείται για άλλους λόγους από τα πολιτικά κόμματα»²⁵.

Ενώ η θέση της ελάχιστης ανάμειξης του

κράτους στόν άθλητισμό είναι τό κυριότερο επιχείρημα τών πολιτικών προσώπων από τήν πλευρά τής Νέας Δημοκρατίας πού συμμετείχαν στην έρευνα, τά ανάλογα πρόσωπα του ΠΑΣΟΚ υποστηρίζουν τήν έννοια του άθλητισμού ως κοινωνικού αγαθού. Τό ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από τήν ανάλυση τών θέσεων του κόμματος, όπως αυτές εμφανίστηκαν στην προεκλογική έκστρατεία του 1989. Έκεί αναφέρεται ότι ή πολιτεία πρέπει νά συμμετέχει στόν άθλητικό σχεδιασμό, στην όργάνωση και διοίκηση, προκειμένου νά εξασφαλίζει δημόσια συμμετοχή, όπως και τήν υλοποίηση του άθλητικού της προγράμματος στό όποιο αναφέρεται ότι ο άθλητισμός είναι δικαίωμα: «...του άτόμου όλων τών ηλικιών και υποχρέωση τής πολιτείας»²⁶. Η κυριότερη αξία τήν όποία συμμερίζονται ο Ύφυπουργός Άθλητισμού περιόδου 1985-88, ο ΓΓΑ (1981-85) και ο Γενικός Γραμματέας του Τομέα Άθλητισμού του ΠΑΣΟΚ άφορά τήν ανάγκη για κοινωνική παρέμβαση του κράτους μέσω του άθλητισμού. Τό στοιχείο αυτό εκφράζεται σε μία σειρά από δηλώσεις, όπως του Γενικού Γραμματέα του Τομέα Άθλητισμού του ΠΑΣΟΚ, ο όποιος ανέφερε ότι: «ή φυσική άσκηση άποτελεί δικαίωμα του πολίτη... και ή οικονομική βοήθεια του κράτους όφείλεται στή συμβολή του άθλητισμού για έναν υγιέστερο πληθυσμό»²⁷, και Ύφυπουργού Άθλητισμού περιόδου 1985-88 ότι: «τό ΠΑΣΟΚ έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στα πολιτιστικά, ανθρωπιστικά και κοινωνικά στοιχεία του άθλητισμού... ο άθλητισμός είναι κοινωνικό αγαθό τό όποιο ένισχύει τήν υποχρέωση του κράτους νά προσφέρει ευκαιρίες άθλησης»²⁸. Επίσης, σύμφωνα μέ τή ΓΓΑ, ο άθλητισμός πρέπει νά υποστηρίζεται «ως ένα μέσο για νά αποτρέψει τους νέους από τις διάφορες καταχρήσεις»²⁹ ή κατά τήν άποψη του Ύφυπουργού Άθλητισμού «για τή δυνατότητα πού προσφέρει για τή συλλογή στοιχείων σύμφωνα μέ τά όποια μπορεί νά ελεγχθει ή πρόοδος, οι δυνατότητες και τά προβλήματα τών νέων σε συγκεκριμένες περιοχές... έπίσης ο άθλητισμός άποτελεί τήν ιδανική λύση στην προσπάθεια του κράτους νά προσφέρει μία διέξοδο για τήν ενεργητικότητα όχι μόνο τών νέων αλλά και όλων τών πολιτών»³⁰. Κατά συνέπεια, ή παρέμβαση του κράτους στόν άθλητισμό για τόν Ύφυπουργό Άθλητισμού περιόδου 1985-88: «θα πρέπει νά εκφράζει τήν ανάγκη του συνόλου τής κοινωνίας για άθληση από τήν μία πλευρά και από τήν άλλη θα πρέπει νά προωθει τις ιδιωτικές πρωτοβουλίες»³¹. Η βαρύτητα πού

δίνει ή πολιτική του ΠΑΣΟΚ στις κοινωνικές προεκτάσεις του άθλητισμού εκφράστηκε μέ τήν εισαγωγή τών προγραμμάτων Μαζικού Άθλητισμού. Άνάμεσα στα άλλα, σκοπός τών προγραμμάτων αυτών ήταν νά καλύψουν τις ανάγκες για συμμετοχή στόν άθλητισμό συγκεκριμένων ομάδων πληθυσμού οι όποιες βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση, όπως είναι: οι γυναίκες [πού, σύμφωνα μέ Ύφυπουργό Άθλητισμού περιόδου 1985-88 και Διευθυντή Άγωνιστικού Άθλητισμού τής ΓΓΑ — 1985-88 — «οι γυναίκες σπανίως συμμετείχαν στόν άθλητισμό μετά τό σχολείο»], οι ηλικιωμένοι και τά άτομα μέ ειδικές ανάγκες». Η πολιτική τής πρώτης κυβέρνησης του ΠΑΣΟΚ, κατά τή ΓΓΑ, είχε δύο στόχους: «νά εισαγάγει μία νέα πρόταση ζωής, κάνοντας χιλιάδες ανθρώπους νά συμμετέχουν ενεργά στόν άθλητισμό... και νά υποστηρίξει τά άθλητικά σωματεία, τά όποια είναι τό κλειδί για τήν ανάπτυξη του άγωνιστικού άθλητισμού»³². Η ανάμειξη του κράτους στόν άθλητισμό θεωρήθηκε ως μέρος τής πολιτικής του ΠΑΣΟΚ πού στόχευε στην ευρύτερη άλλαγή τής ελληνικής κοινωνίας. Τήν άποψη αυτή φαίνεται ότι υιοθετεί και ο επικεφαλής τής επιτροπής «Μαζικού Άθλητισμού» του ΠΑΣΟΚ, υποστηρίζοντας ότι:

«τό διεφθαρμένο άθλητικό μοντέλο, μέ τόν χουλιγκανισμό και τά αναβολικά, μπορούσε νά αντιμετωπιστεί μόνο μέσα από τή σωστή παιδεία όλων όσων άσχολούνται μέ τόν άθλητισμό. Ο στόχος μας ήταν νά περάσουμε τό μήνυμα ότι ή συμμετοχή και ή προσπάθεια στόν άθλητισμό μπορούν νά άποτελέσουν τά βασικά στοιχεία ενός νέου άθλητικού μοντέλου [συνεπώς, ο άθλητισμός υποστηρίχθηκε], έτσι ώστε περισσότεροι νέοι νά γευθούν τή χαρά τής συμμετοχής στόν άθλητισμό και περισσότερες γυναίκες, οι όποιες ήταν περιορισμένες στό ρόλο τής οικοκυράς, νά συμμετέχουν σε άσκήσεις φυσικών δραστηριοτήτων... τά μικρά παιδιά νά μαθαίνουν ότι ή επιτυχία έρχεται ως άποτέλεσμα τής συνεργασίας και όχι του άτομικισμού και έγωισμού... Ο άθλητισμός δημιουργεί ελεύθερα μυαλά πού αγωνίζονται για τά δικαιώματά τους, ... ο άθλητισμός δέν μπορεί νά συνυπάρξει μέ τά ναρκωτικά, τις κλοπές ή τις βαναυσότητες... οι ευκαιρίες άθλησης είναι ένα σημαντικό βήμα για τήν καταπολέμηση τών ναρκωτικών»³³ (Πίνακας 1).

Οί πιό πάνω θέσεις στελεχών των δύο ελληνικών κομμάτων εξουσίας αντανακλώνται στα προγράμματά τους για τόν άθλητισμό. Στόν Πίνακα 1 παρατίθενται συνοπτικά οί διαφορές των θέσεων του ΠΑΣΟΚ και τής Νέας Δημοκρατίας, μέ βάση τά έντυπα προεκλογικά άθλητικά τους προγράμματα.

Η έπιρροή τής πολιτικής στή διοίκηση του ελληνικού άθλητισμού. Όπως γίνεται φανερό από τά στοιχεία πού παρατέθηκαν, οί πολιτικές ιδεολογίες παίζουν σημαντικό ρόλο στόν άθλητισμό, μέ διπλό αποτέλεσμα. Από τή μία πλευρά, ή σημαντική ύπόσταση του άθλητισμού άναγνωρίζεται από τό Έλληνικό Σύνταγμα και γι' αυτό ή πολιτεία είναι ύποχρεωμένη νά δίνει έφικτή βοήθεια. Από τήν άλλη πλευρά, τή στιγμή πού τά πολιτικά κόμματα έχουν διαφορετικό ιδεολογικό προσανατολισμό, οί κυβερνητικές αλλαγές επιφέρουν και οργανωτικές αλλαγές, οί όποιες συχνά προκαλούν άβεβαιότητα, δυσλειτουργία και άνακοπή του άθλητικού προγραμματισμού, από τήν κορυφή έως τή βάση του άθλητικού οικοδομήματος. Αυτό έγινε φανερό σε συνέδριο τό όποιο οργανώθηκε στήν Ελλάδα σχετικά μέ τά προγράμματα Άσκησης για Όλους (ΑγΟ) τής τοπικής αυτοδιοίκησης. Εκεί, διοικητικό στέλεχος άθλητικού σωματείου ανέφερε: «Αυτό πού συμβαίνει... [είναι ότι] μετά από τέσσερα χρόνια ή κυβέρνηση αλλάζει και τά πάντα αλλάζουν»³⁴. Η ίδια άποψη υίοθετήθηκε από διοικητικό στέλεχος οργανισμού τοπικής αυτοδιοίκησης σε άνάλογη έρευνα: «κάθε δήμαρχος τοποθετεί τό δικό του άτομο στό ύπεύθυνο γραφείο [για τά προγράμματα Άσκησης για Όλους]»³⁵. Εκτός από τήν περίπτωση κατά τήν όποία εκείνος πού διορίζεται είναι άνίκανος, οί πολιτικοί διορισμοί μπορεί νά μήν αποτελούν, κατ' ανάγκη, πρόβλημα. Ένα στέλεχος προγραμμάτων ΑγΟ έθνικού επιπέδου ανέφερε σχετικά:

Υπάρχουν συγκεκριμένα φαινόμενα άθλητικών διοικητικών στελεχών οί όποιοι έρχονται και φεύγουν. Αυτοί είναι άτομα χωρίς ικανότητες οί όποιοι [παρ' όλα αυτά] έχουν φιλοδοξίες. Αυτοί είναι πιθανώς μέλη του κυβερνώντος πολιτικού κόμματος [αυτοί οί άνθρωποι] ...είναι γελοίοι³⁶.

Επίσης, υπάρχουν ένδείξεις σχετικά μέ τό ότι οί υποψήφιοι πολιτικοί συνδυασμοί σε έκλο-

γές συντάσσουν τά άθλητικά τους προγράμματα δίχως νά τά βασίζουν σε στοιχεία από τούς οργανισμούς πού θά τά υλοποιήσουν, μέ συνέπεια νά είναι άνέφικτα. Στήν περίπτωση των οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης, ένα διοικητικό στέλεχος ανέφερε ότι:

τά δύο πολιτικά κόμματα [πού ήταν ύποψήφια στις εκλογές]... ανακοίνωσαν τό άθλητικό τους πρόγραμμα, τόσο τό κόμμα πού κέρδισε όσο και αυτό πού έχασε, ...κανένα από τά δύο αυτά κόμματα δέν ήρθε στό δημοτικό άθλητικό γραφείο... για νά ζητήσουν στοιχεία στα όποια νά βασίσουν τό άθλητικό τους πρόγραμμα, αλλά και οί δύο ανακοίνωσαν τό πρόγραμμά τους, τό όποιο ήταν γελοίο³⁷.

Επιπρόσθετη ένδειξη ότι ή πολιτική μπορεί νά επηρεάσει άρνητικά τά στελέχη διοίκησης προγραμμάτων ΑγΟ στήν εκτέλεση των καθηκόντων τους έδωσε, κατά τή διάρκεια συνέντευξης, διοικητικό στέλεχος προγραμμάτων ΑγΟ, λέγοντας: «μπορεί νά έχεις μία ιδέα για ένα άθλητικό πρόγραμμα τό όποιο νά είναι σωστό και νά δείχνει ότι είναι σωστό [άλλά] δέν μπορείς νά τό εφαρμόσεις, διότι από πολιτική άποψη μπορεί νά μήν είναι σωστό για κάποιον άλλο»³⁸. Ο «άλλος» ίσως νά μήν είναι μία πολιτική παράταξη, αλλά μία κοινωνική ομάδα ή όποια μπορεί νά επιφέρει τό ίδιο αποτέλεσμα, δηλαδή νά επηρεάζει καταστάσεις. Συγκεκριμένα, άθλητικό στέλεχος προγραμμάτων ΑγΟ έδωσε ένα σχετικό παράδειγμα:

[Ο δήμος] είναι μία εκλεγμένη οντότητα... όταν έχεις νά κάνεις μέ μία εκλεγμένη διοίκηση, οποιαδήποτε [ύπηρεσία] θέλεις νά προσφέρεις πρέπει νά είναι άρεστή στους ψηφοφόρους. [Επίσης], ένα εκλεγμένο δημοτικό συμβούλιο δέν ύπονοεί μόνον έναν δήμαρχο, σημαίνει [επίσης] 24 μέλη του δημοτικού συμβουλίου. Τι σημαίνει ένα τέτοιο συμβούλιο; Σημαίνει έναν αριθμό ψηφοφόρων. Σημαίνει επίσης τήν δική τους προσωπική προβολή, τό όποιο σημαίνει ότι οί ψηφοφόροι μπορεί νά είναι [μέλη τοπικών άθλητικών] σωματείων. [Ψηφοφόροι] οί όποιοι μπορούν νά πάνε στό δημοτικό σύμβουλό τους και νά του πουν... «δημιούργησε ένα γήπεδο για έμας εδώ». Ο δημοτικός σύμβουλος μπορεί νά πάει μέ τή σειρά του στόν δήμαρχο και νά εισηγηθεί τή δημιουργία ενός γηπέδου στό μέρος εκείνο³⁹.

Περίοδος σύγκλισης: «αθλητικός φιλελευθερισμός» (1990 και αργότερα)

Τά επιχειρήματα που αφορούν τον ρόλο του κράτους και την ανάμειξη του αποτελούν το κυριότερο σημείο διαφοροποίησης μεταξύ των πολιτικών θέσεων του ΠΑΣΟΚ και της Νέας Δημοκρατίας στον αθλητισμό κατά τη δεκαετία του 1980. Οι πολιτικές θέσεις του ΠΑΣΟΚ, σύμφωνα με τους Υφυπουργούς Άθλητισμού της Νέας Δημοκρατίας περιόδου 1991-92 και 1992-93, θεωρούνταν ότι «επιχειρούν να παρέμβουν στον αθλητισμό», με σκοπό «τόν έλεγχο των αθλητικών οργανισμών για πολιτικούς λόγους»⁴⁰. Από την άλλη πλευρά, η κοινωνική παρέμβαση του ΠΑΣΟΚ βρίσκεται την περίοδο αυτή σε πλήρη αντίθεση με την πολιτική ιδεολογία της Νέας Δημοκρατίας, ή όποια, σύμφωνα με τη γνώμη Υφυπουργού Άθλητισμού περιόδου 1985-88 του ΠΑΣΟΚ, και τη ΓΓΑ, ή Νέα Δημοκρατία προωθεί «τά οικονομικά και επαγγελματικά συμφέροντα των επιχειρηματιών στο χώρο του αθλητισμού»⁴¹ και θέτει τη «δημιουργία του star system και του οικονομικού κέρδους στο κέντρο της πολιτικής της»⁴².

Όλοι όσοι συμμετείχαν στις συνεντεύξεις και κατείχαν κυβερνητικές θέσεις δέχθηκαν το γεγονός ότι υπήρξε μία στροφή της αθλητικής πολιτικής ή όποια ακολούθησε την αλλαγή της κυβέρνησης το 1990. Σύμφωνα με την άποψη αυτών που ανήκαν στο ΠΑΣΟΚ, η αλλαγή του 1990 έφερε μία νέα φιλοσοφία στον αθλητισμό, κύριο χαρακτηριστικό της όποιας ήταν η βαρύτητα που έδωσε στην εμπορευματοποίηση του αθλητισμού και στην εγκατάλειψη των κοινωνικών στόχων των προγραμμάτων του μαζικού αθλητισμού. Η απόσυρση της υποστήριξης της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας στα προγράμματα αυτά ήταν, σύμφωνα με Υφυπουργό Άθλητισμού της Νέας Δημοκρατίας περιόδου 1991-92, αποτέλεσμα της θέσης του κόμματος για ελάχιστη κρατική ανάμειξη στον χώρο του αθλητισμού. Ο κοινωνικός ρόλος των προγραμμάτων αντικαταστάθηκε από την ανάγκη «νά αυξηθεί ο αριθμός των παιδιών που ασχολούνται με τον αθλητισμό, μιας και αυτό είναι προαπαιτούμενο για τον επιτυχή ανταγωνισμό σε ύψηλου επιπέδου αθλητισμό»⁴³. Οι δηλώσεις των μελών της Νέας Δημοκρατίας έκαναν σαφές ότι τά προγράμματα μαζικού αθλητισμού δεν περιλαμβάνονταν ανάμεσα στις προτεραιότητες της πολιτικής του κόμματος τους. Οι στόχοι της δια-

κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας για τον αθλητισμό, όπως εκφράστηκαν από τον ΓΓΑ της περιόδου 1989-91, και από τον διευθυντή Άγωνιστικού Άθλητισμού της ΓΓΑ περιόδου 1989-93, ήταν η υποστήριξη και προώθηση του ύψηλου αθλητισμού: «κύριος στόχος ήταν ο διαχωρισμός του επαγγελματικού από τον ερασιτεχνικό αθλητισμό... και η επαγγελματοποίηση της καλαθοσφαίρισης... (γεγονός το όποιο) θά προσελκύσει τεράστια οικονομικά συμφέροντα»⁴⁴. Η ανάγκη για μεγαλύτερη αυτονομία των αθλητικών ομοσπονδιών δέν σήμαινε, παρ' όλα αυτά, την πλήρη άρση της ανάμειξης της Νέας Δημοκρατίας στον αθλητισμό. Κάποια μορφή παρέμβασης θεωρήθηκε απαραίτητη για την επίτευξη των στόχων της κυβέρνησης στον αθλητισμό. Υφυπουργός Άθλητισμού της Νέας Δημοκρατίας, περιόδου 1991-92, αναφέρει σχετικά ότι:

ή αλλαγή της κυβέρνησης επιφέρει και αλλαγές όσον αφορά τον Υφυπουργό και τον Γενικό Γραμματέα Άθλητισμού, όπου μαζί με αυτούς αλλάζει και ο Διευθυντής Άγωνιστικού Άθλητισμού της ΓΓΑ, μιας και τό τμήμα αυτό εκφράζει την πολιτική της κυβέρνησης στον αθλητισμό. Μέσω του τμήματος του αγωνιστικού αθλητισμού, ή ΓΓΑ έχει την δυνατότητα να παρέμβει στην πολιτική των αθλητικών ομοσπονδιών και να προωθήσει την πολιτική της κυβέρνησης»⁴⁵.

Η φιλελευθεροποίηση του αθλητισμού με μικρή κρατική παρέμβαση από πλευράς της Νέας Δημοκρατίας υιοθετήθηκε, στην συνέχεια, και από τό ΠΑΣΟΚ, ο κύριος στόχος της πολιτικής του όποίου, σύμφωνα με τον Γραμματέα του Τομέα Άθλητισμού του κόμματος, έναν σχεδόν χρόνο πριν από τις εκλογές του 1993, ήταν: «ή νομοθετική μεταρρύθμιση στον αθλητισμό ή όποια θά λαμβάνει υπόψη της τις πρόσφατες εξελίξεις... και ή ανάγκη διαμόρφωσης εθνικής πολιτικής σε συνεργασία με όλους τους ενδιαφερόμενους φορείς»⁴⁶. Τα σημεία αυτά αποτέλεσαν και τό κέντρο αναφοράς της νέας πολιτικής ήγησης του αθλητισμού, όπως εκφράστηκαν στην συνέντευξη τύπου του Υφυπουργού και του Γενικού Γραμματέα Άθλητισμού, στην όποια διαφαίνεται ή προσπάθεια φιλελευθεροποίησης του αθλητισμού:

...ή Έπιτροπή Όλυμπιακών Αγώνων θά αποτελέσει τον φορέα εκείνο ο όποιος, σε συ-

νεργασία με την αθλητική ηγεσία, θα είναι υπεύθυνος για τον σχεδιασμό της αθλητικής πολιτικής ή όποια θα υλοποιείται μέσω των αθλητικών όμοσπονδιών. Η ΕΟΑ θα είναι επίσης υπεύθυνη για τις επιχορηγήσεις των αθλητικών όμοσπονδιών και σωματείων. Η αθλητική ηγεσία θα έχει την ευθύνη της επίβλεψης του αθλητικού κινήματος και της εφαρμογής της πολιτικής, όσον αφορά την κατασκευή των αθλητικών εγκαταστάσεων. Μια επιτροπή θα είναι υπεύθυνη για τον εθνικό αθλητικό σχεδιασμό, ο οποίος θα ανακοινώνεται τον επόμενο χρόνο από τη διεξαγωγή των Ολυμπιακών Αγώνων και θα έχει χρονικό ορίζοντα τεσσάρων χρόνων⁴⁷.

Η παραπάνω θέση αποτέλεσε την κύρια πηγή διαφωνίας στο Πανελλήνιο Συνέδριο για τον Άθλητισμό, το οποίο διοργανώθηκε από τον Τομέα Άθλητισμού του ΠΑΣΟΚ. Η ουσιαστική διαφορά μεταξύ των προεκλογικών στόχων και των αποφάσεων του συνεδρίου αφορούσε το σημείο της άρσης του κυβερνητικού ελέγχου και την ενδυνάμωση της αυτονομίας των αθλητικών οργανισμών από τα πολιτικά κόμματα. Όπως χαρακτηριστικά τόνισε στην ομιλία του ο Γενικός Γραμματέας του Τομέα Άθλητισμού, «ο τρόπος με τον οποίο οι αθλητικές όμοσπονδίες επιλύουν τα διοικητικά θέματα είναι πέρα από τις αρμοδιότητες του κράτους. Πιστεύουμε ότι η διαμόρφωση της αθλητικής πολιτικής είναι ευθύνη των αθλητικών όμοσπονδιών, των οργανισμών και της ΕΟΑ»⁴⁸. Το σημείο τριβής ως προς τον ρόλο της ΕΟΑ ξεπεράστηκε με την απόφαση για τη δημιουργία ενός νέου φορέα, του Εθνικού Συμβουλίου Άθλητικού Σχεδιασμού. Ο φορέας αυτός θα αποτελείται από τον Υφυπουργό και τον ΓΓΑ, ένα μέλος του Κέντρου Άθλητικών Έρευνών, αντιπροσώπους του μαζικού αθλητισμού και των αθλητικών όμοσπονδιών. Το συμβούλιο, σύμφωνα με τις αποφάσεις του συνεδρίου, θα έχει επίσης την ευθύνη της κατανομής των κρατικών επιχορηγήσεων στις αθλητικές όμοσπονδίες. Παράλληλα με την απόφαση για τη δημιουργία του παραπάνω φορέα, οι εργασίες του συνεδρίου σχετικά με τον νέο αθλητικό νόμο επέδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη μεταφορά πόρων και δραστηριοτήτων στην τοπική αυτοδιοίκηση, για τη δημιουργία ενός οργανισμού, υπεύθυνου για τον μαζικό αθλητισμό, καθώς και για τη δημιουργία νέας αθλητικής όμοσπονδίας για τα άτομα με ειδικές ανάγκες. Στόν Πίνακα

2 δίδονται συνοπτικά οι ομοιότητες των θέσεων του ΠΑΣΟΚ και της Νέας Δημοκρατίας με βάση τα έντυπα προεκλογικά αθλητικά τους προγράμματα.

Ός συμπέρασμα μπορεί να ειπωθεί ότι η πολιτική διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στην οργάνωση και διοίκηση του ελληνικού αθλητισμού σε κάθε επίπεδο, αντανακλώντας ιδεολογικές πολιτικές ιδιαιτερότητες. Οι διαφορές στους πολιτικούς προσανατολισμούς των κομμάτων, όμως, έχουν τη δυνατότητα να παρέχουν έναν αριθμό προσεγγίσεων ο οποίος μπορεί να αποδειχθεί προς όφελος του αθλητισμού γενικότερα. Σε αντίθετη περίπτωση, τα κόμματα θα αντιπαρατίθενται, προκειμένου να αποδείξουν ποιό εφαρμόζει τις καλύτερες μεθόδους, γεγονός που μπορεί να αποβεί εις βάρος του αθλητισμού, διότι, τι δημιουργεί το ένα κόμμα θα διαφοροποιεί το άλλο. Ένα διακομματικό σύστημα αντιμετώπισης θα ωφελήσει τον αθλητισμό, διότι αφ' ενός θα εφαρμοστούν οι αποδοτικότερες ιδέες και προσεγγίσεις, αφ' ετέρου, μετά από κάθε πολιτική αλλαγή, δεν θα γίνεται αλλαγή στα άτομα και στις διαδικασίες που δημιουργούν προβλήματα στον αθλητικό προγραμματισμό.

Από τα στοιχεία που παρατέθηκαν διαφαίνεται ότι κάτι τέτοιο είναι απαραίτητο αλλά και εφικτό, διότι τα τελευταία χρόνια οι θέσεις των δύο μεγαλύτερων ελληνικών πολιτικών κομμάτων για τον αθλητισμό έχουν αρχίσει να συγκλίνουν. Αυτό πιθανόν να αποδεικνύει ότι, από την εμπειρία εφαρμογής των αθλητικών τους προγραμμάτων, κατέληξαν σε κοινά συμπεράσματα ως προς τον ορθότερο τρόπο ανάπτυξης του αθλητισμού της χώρας, που είναι το φιλελεύθερο μοντέλο. Κατά συνέπεια, η συγκεκριμένη διαπίστωση ίσως αποτελεί ένδειξη ότι ο ελληνικός αθλητισμός περνάει σε μία νέα εποχή, κατά την οποία το σημαντικότερο στοιχείο ανάπτυξής του θα βασίζεται όχι στη διαφορετική πολιτική προσέγγιση, αλλά στην αποτελεσματικότητα των ατόμων, ανεξαρτήτως κόμματος, να υλοποιήσουν μία ενιαία φιλελεύθερη αθλητική πολιτική.

ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Afthinos, Y. (1993). *An analysis of the perceived competencies of "Sport for All" managers in Greece*. Unpublished Doctoral Dissertation. New York: New York University.
- Brohm, J.M. (1978). *Sport: a Prison of Measured Time*. Ink Links.
- Γεννηματάς, Γ. Συνέντευξη τύπου του Εκτελεστικού Γραφείου του ΠΑΣΟΚ. Αθήνα, 28/6/88.

- Clogg, R. (1985). Greece: Facing East and West. *The World Today*, Vol. 41.
- (1987). *Parties and Elections in Greece: The Search for Legitimacy*. London: C. Hurst & Co.
- Henry, I. (1993). *The Politics of Leisure Policy*. London: Macmillan.
- Καζάκος, Ο. (1990). Οικονομική πολιτική και εκλογές: 'Ο πολιτικός έλεγχος τής οικονομίας στην Ελλάδα: 1979-1989, στό Λυριτζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (εκδ.), *Έκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κατσούλης, Η. (1990). Τό «παγωμένο» κομματικό σύστημα στη μεταβατική κοινωνία: Έξελίξεις, προοπτικές, στό Λυριτζής, Χ., Νικολακόπουλος, Η. (εκδ.), *Έκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Kohler, B. (1982). Political Forces in Spain, Greece and Portugal. *Butterworth Scientific*.
- Leach, R. (1991). *British Political Ideologies*. Philip Allan.
- Lyrintzis, C. (1989). PASOK in power: the loss of the «third road to socialism», in Callagher, T., Williams, A.M. (eds), *Southern European Socialism*. Manchester: University Press.
- Nachmias, D., & Nachmias, C. (1987), *Research methods in the social sciences* (3rd Ed.). New York: St. Martin's press.
- Nassis, P. (1994). *Analysis of sports policy in Greece, through a strategic relations perspective 1980-93*. (Unpublished Doctoral Dissertation). Loughborough: Loughborough University of Technology.
- ΤΑ ΝΕΑ. 29/12/93. Τρόπος ένιςχυσης του άθλητικού κινήματος.
- Νέα Δημοκρατία (α). *Νέα Δημοκρατία Άθλητικό πρόγραμμα*. Προεκλογικό έντυπο. Άθήνα: 'Ο συγγραφέας.
- Νέα Δημοκρατία (β). *Νέα Δημοκρατία Πρόταση για νά πάμε, έπιτέλους, μπροστά*. Προεκλογικό έντυπο. Άθήνα: 'Ο συγγραφέας.
- Νόμος 75/1975. *Σχετικά με τήν όργάνωση του έξωσχο-λικού άθλητισμού και συναφών θεμάτων*. Έφημερίδα τής κυβερνήσεως τής Έλληνικής Δημοκρατίας. Άθήνα, Έθνικό Τυπογραφείο.
- Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (α). *Άττική-Άθήνα*. Προεκλογικό έντυπο. Άθήνα: 'Ο συγγραφέας.
- Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (β). *Άθλητισμός - Για τόν άθλητισμό και τούς Όλυμπιαούς Άγώνες*. Προεκλογικό έντυπο. Άθήνα: 'Ο συγγραφέας.
- Scruton, R. (1980). *The Meaning of Conservatism*. Penguin.
- Τό Σύνταγμα τής Ελλάδος (1975). *Έφημερίδα τής κυβερνήσεως τής Έλληνικής Δημοκρατίας*. Άθήνα Έθνικό Τυπογραφείο.
- Τσοχατζόπουλος, Α. *Προγραμματικές δηλώσεις της κυβέρνησης Τ. Τζανετάκη στη Βουλή*. Άθήνα, 8/7/89.
- Φούρας, Α. (1994). *Άπό τήν Άντιπολίτευση στην Κυβέρνηση. Πρόταση στό Πανελλήνιο Συνέδριο του ΠΑΣΟΚ για τόν Άθλητισμό*. Άθήνα: 'Ο συγγραφέας.
- Whannel, G. (1983). *Blowing the Whistle: The Politics of Sport*. Pluto Press.
- Wilson, J. (1988). Politics and Leisure. *Leisure and Recreation Studies* 5, Unwin Hyman.

Πίνακας 1.

Διαφορές τών θέσεων τών δύο έλληνικών πολιτικών κομμάτων έξουσίας, μέ βάση τά άθλητικά τους προγράμματα.

α) Διοίκηση τών άθλητικών όργανισμών

Η **Νέα Δημοκρατία** ύποστηρίζει ότι ή διοίκηση άθλητισμού πρέπει νά είναι ανεξάρτητη από οποιαδήποτε πολιτική παρέμβαση, λειτουργούσα στό πλαίσιο τών γενικών άρχών πού όρίζονται από τήν πολιτεία μέ τούς νόμους⁴⁹. Επίσης δέχεται τόν ρόλο τής ΓΓΑ ως όργανισμύ άμιγούς στρατηγικού σχεδιασμού, ό όποιος καθορίζει τίς γενικές άθλητικές πολιτικές, μέσα στις όποιες οι άθλητικοί φορείς λειτουργούν αυτόνομα⁵⁰.

Τό **ΠΑΣΟΚ** δέχεται τήν παρέμβαση τής πολιτείας στόν άθλητισμό⁵¹. Δέχεται τή ΓΓΑ ως έθνικό όργανισμύ στρατηγικού σχεδιασμού, ό όποιος σχεδιάζει και ύλοποιεί προγράμματα, προϋπολογισμούς, κ.λπ., σε συνεργασία μέ άλλους άθλητικούς φορείς⁵².

β) Συλλογικός άθλητισμός

Η **Νέα Δημοκρατία** προτείνει ένα έκτενές άθλητικό πρόγραμμα. Άκολουθούν μερικοί από τούς βασικούς στόχους του για τόν συλλογικό άθλητισμό⁵³.

1. Οι άθλητικοί σύλλογοι πρέπει νά λειτουργούν χωρίς καμμία έξωτερική έπιρροή. Η πολιτεία πρέπει νά προσδιορίσει τήν έθνική άθλητική πολιτική, νά διασφαλίσει τήν ύλοποίησή της, νά δημιουργήσει άθλητικές εγκαταστάσεις και νά στηρίξει τούς άθλητικούς φορείς, προκειμένου νά ύλοποιήσουν τούς στόχους τους.

2. Η άθλητική δικαιοσύνη πρέπει νά διαχωρίζεται από τό πολιτικό και διοικητικό νομικό σύστημα.

Κατ' αναλογία, τό άθλητικό πρόγραμμα του **ΠΑΣΟΚ** περιλαμβάνει τά ακόλουθα σημεία:

1. Οι έτήσιες δραστηριότητες τών άθλητικών όμοσπονδιών πρέπει νά προσδιορίζονται από κοινού μέ τήν ΓΓΑ και, στή συνέχεια, νά καλύπτονται οικονομικά από αυτήν.

2. Η άθλητική δικαιοσύνη πρέπει νά είναι ξεχωριστή από τό πολιτικό σύστημα δικαιοσύνης και νά συνδέεται μέ τό αντίστοιχο διοικητικό.

3. Οι επαγγελματικοί άθλητικοί σύλλογοι θά διατηρήσουν τήν ταυτότητά τους ως έπιχειρήσεις. Πάντως, τό έ-

3. Τό επαγγελματικό ποδόσφαιρο πρέπει να διαχωριστεί από τό μή επαγγελματικό.

4. Άθλητιατρικά κέντρα πρέπει να δημιουργηθούν στίς νομαρχίες όλης τής χώρας.

5. Τά έξοδα διοίκησης καί ύλοποίησης του προγραμματισμού του έρασιτεχνικού άθλητισμού πρέπει να χρηματοδοτούνται αποκλειστικά από τόν ΟΠΑΠ.

6. Η βία στά άθλητικά γεγονότα πρέπει να αντιμετώπιστεί μέ εκπαίδευση, μέ κίνητρα φιλάθλου πνεύματος καί μέ τή συμβολή όλων τών ενδιαφερομένων φορέων στή διαδικασία λύσης του προβλήματος.

— Οί δραστηριότητες άθλητικής διοίκησης πρέπει να αποκεντρωθούν καί να διοικούνται σέ νομαρχιακό επίπεδο.

— Πρέπει να δημιουργηθεί ένας νέος άθλητικός οργανισμός μέ τήν έπωνυμία «Άθλητική Συνομοσπονδία», ή όποία θα καταρτίσει έτήσιο καί μακροχρόνιο προγραμματισμό για τίς όμοσπονδίες καί τόν συντονισμό τών σχετικών ένεργειών ύλοποίησής του. Ο οργανισμός αυτός θα διοικείται από άτομα εκλεγμένα από κάθε άθλητική όμοσπονδία, θα ρυθμίζει νομικά θέματα στήν άθλητική κοινότητα, θα πραγματοποιεί σενάρια συνεχιζόμενης εκπαίδευσης για τούς προπονητές καί τούς κριτές καί θα χειρίζεται άλλα θέματα πού σχετίζονται μέ τόν συλλογικό άθλητισμό, θέματα τά όποια σήμερα χειρίζεται ή ΓΓΑ.

γ) Άσκηση για Όλους

Η Νέα Δημοκρατία όραματίζει τήν ανάπτυξη τής Άσκησης για Όλους, μέ τή δημιουργία ενός νέου έθνικού οργανισμού. Ο φορέας αυτός θα βοηθήσει τούς οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης να προωθήσουν ευκαιρίες άθλητικής ένασχόλησης του κοινού (έγκαταστάσεις, ύλικό καί προσωπικό). «Σκοπός είναι ή βοήθεια τών πολιτών να ασκούνται στά σχολεία τους, στό έργασιακό τους περιβάλλον, στό σπίτι τους, στά πάρκα, στά βουνά καί στήν θάλασσα»⁵⁵.

δ) Σχολικός άθλητισμός

Η Νέα Δημοκρατία έχει τήν πεποίθηση ότι ό άθλητισμός στά σχολεία πρέπει να αναπτύσσεται σέ όλα τά επίπεδα, από τό νηπιαγωγείο έως τό πανεπιστήμιο, μέ:

— δημιουργία ενός νέου έθνικής έμβέλειας σχολικού άθλητικού οργανισμού, μέ μέλη από τή ΓΓΑ καί από τό Ύπουργείο Παιδείας

— δημιουργία εξειδικευμένων άθλητικών σχολείων
— άθλητικές δραστηριότητες καί πρωταθλήματα
— παροχή άθλητικού ύλικού στά σχολεία από τή ΓΓΑ
— πλήρη ιατροφαρμακευτική κάλυψη στους μαθητές-άθλητές

— σύστημα κινήτρων για τήν προώθηση τής άθλητικής διάκρισης στον άθλητικό συναγωνισμό

— άνέγερση έφικτών άθλητικών έγκαταστάσεων σέ κάθε σχολείο καί μέ έξοπλισμό πλήρων άθλητικών κέντρων σέ κάθε πανεπιστήμιο πού προσφέρει μαθήματα φυσικής άγωγής.

παγγελματικό πρωτάθλημα πρέπει να διευθύνεται από τήν Έρασιτεχνική Όμοσπονδία Ποδόσφαιρου (ΕΠΟ).

4. Τό Έθνικό Κέντρο Άθλητικών Έρευνών (ΕΚΑΕ) πρέπει να επεκτείνει τίς δραστηριότητές του.

5. Ο Όργανισμός Προγνωστικών Άγώνων Ποδόσφαιρου (ΟΠΑΠ) πρέπει να χρηματοδοτεί έξοδα διοίκησης καί προγραμματισμού όχι μόνο του άθλητισμού αλλά καί δραστηριοτήτων για τή νεολαία.

6. Πρέπει να συσταθεί συμβουλευτική επιτροπή ειδημόνων, ή όποία να προτείνει διαφορετικές προσεγγίσεις για τόν έλεγχο του προβλήματος τής βίας στον άθλητισμό.

— Άθλητικές δραστηριότητες διοικητικού χαρακτήρα πρέπει να αποκεντρώνονται σέ νομαρχιακό επίπεδο.

— Πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στά δημοφιλή άθλήματα καί σέ αυτά τά όποια ταιριάζουν καλύτερα στον τρόπο ζωής, στό περιβάλλον καί στό ταμπεραμένο τών Έλλήνων, χωρίς προκατάληψη στήν άνάπτυξη του άθλητισμού.

— Η άνίχνευση ταλέντων πρέπει να αρχίζει από τό Δημοτικό Σχολείο⁵⁴.

Τό ΠΑΣΟΚ προτείνει τή δημιουργία ενός δημόσιου φορέα ό όποιος θα προσφέρει ευκαιρίες συμμετοχής σέ μαζικά προγράμματα από τή ΓΓΑ, για κοινό στόχο, π.χ., παιδιά, γυναικες, ηλικιωμένους, άτομα μέ ειδικές άνάγκες, κ.λπ. Οί οργανισμοί τοπικής αυτοδιοίκησης θα κληθούν να ύλοποιήσουν τά προγράμματα αυτά στήν περιφέρειά τους⁵⁶.

Τό ΠΑΣΟΚ βλέπει τά σχολεία ως τό βασικό μέσο στο όποιο θα αναπτυχθεί ό άθλητισμός, μέ:

— ειδικά προγράμματα για σπουδαστές-άθλητές οί όποιοι γυμνάζονται από καθηγητές φυσικής άγωγής / προπονητές σέ έγκαταστάσεις γειτονιάς, ως μέρος από τά καθήκοντά τους

— ειδικά προγράμματα άνεύρεσης άθλητικών ταλέντων.

Πίνακας 2.

Όμοιότητες τών θέσεων τών δύο ελληνικών πολιτικών κομμάτων εξουσίας, με βάση τὰ ἀθλητικά τους προγράμματα.

Τό ΠΑΣΟΚ καί ἡ Νέα Δημοκρατία:

- Βασίζουν τίς θέσεις τους γιά τήν ὀργάνωση τοῦ ἀθλητισμοῦ στή γενική τους κοινωνικο-οικονομική ἰδεολογία.
- Συμφωνοῦν ὅτι ὁ ἀθλητισμός ἀποτελεῖ μιά κοινωνική ὑπηρεσία τήν ὁποία τό κράτος πρέπει νά παρέχει σέ ὅλους τούς πολίτες.
- Συμφωνοῦν στήν ὑπάρχουσα δομή τοῦ ἐλληνικοῦ ἀθλητικοῦ οικοδομήματος, τό ὁποῖο προωθεῖ τούς ἀθλητικούς συλλόγους ὡς κοινωνικές ὀντότητες, μή κερδοσκοπικοῦ χαρακτήρα, ἐπιχορηγούμενες ἀπό τήν πολιτεία καί διευθυνόμενες ἀπό ἐκλεγμένα μέλη.
- Συμφωνοῦν στή γενική ἀρχή ὅτι ἡ ἀθλητική ἀνάπτυξη βασίζεται στήν Ἐπίσχεση γιά Ὅλους, στόν Σχολικό Ἀθλητισμό καί στά Ἀθλητικά Σωματεία.
- Συμφωνοῦν ὅτι ἡ ΓΓΑ πρέπει νά εἶναι ἐθνικός ἀθλητικός ὀργανισμός στρατηγικοῦ σχεδιασμοῦ, καί ὄχι φορέας μέ διοικητικό προσανατολισμό.
- Συμφωνοῦν ὅτι ἡ οικονομική βοήθεια τῶν συλλόγων καί τῶν ὁμοσπονδιῶν ἀπό τήν πολιτεία πρέπει νά διανέμεται μέ ἀντικειμενικά κριτήρια.
- Συμφωνοῦν γιά τήν παροχή προγραμμάτων Ἐπίσχεσης γιά Ὅλους ἀπό τούς Ὄργανισμούς Τοπικῆς Αὐτοδιοίκησης.
- Συμφωνοῦν στήν ἀνάγκη δημιουργίας σημαντικῶν ἀθλητικῶν ἐγκαταστάσεων.
- Συμφωνοῦν στήν ἀνάγκη ἐλέγχου χρήσης ἀπαγορευμένων οὐσιῶν ἀπό τούς ἀθλητές.
- Συμφωνοῦν ὅτι τὰ προγράμματα Ἐπίσχεσης γιά Ὅλους πρέπει νά ὀργανώνονται καί στά σχολεῖα.

Ἐρευνητική μεθοδολογία

Στό συγκεκριμένο ἄρθρο περιέχονται στοιχεῖα ἀπό δύο ἔρευνες σχετικά μέ τήν ἐπιρροή τῶν ἐλληνικῶν πολιτικῶν κομμάτων καί μέ τό πῶς αὐτά ἀντιλαμβάνονται τόν ἀθλητισμό ὡς μέρος τῆς πολιτικῆς τους ἰδεολογίας. Ἡ πρώτη πραγματοποιήθηκε μέ τή μέθοδο τῆς ἀνάλυσης περιεχομένου τῶν προεκλογικῶν ἀθλητικῶν προγραμμάτων τοῦ 1989 τῶν δύο ἐλληνικῶν πολιτικῶν κομμάτων εξουσίας⁵⁷. Ἡ δευτέρα, μέ συνεντεύξεις (οἱ ὁποῖες μαγνητοφωνήθηκαν) προσώπων πού ὑπηρετήσαν σέ ὑψηλές θέσεις τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας τοῦ ἀθλητισμοῦ καί ἀνήκαν καί στά δύο πολιτικά κόμματα τὰ ὁποῖα μοιράστηκαν τήν ἐξουσία κατά τήν περίοδο πού ἐξετάζεται. Οἱ ἐρωτήσεις ἦταν «ἀνοιχτές», ἔτσι ὥστε οἱ ὁμιλητές νά ἔχουν τήν εὐκαιρία νά ἀναπτύξουν τίς θέσεις καί τίς ἀπόψεις τους χωρίς

περιορισμό ἀπό τόν ἐρευνητή. Ἡ ἀνάλυση τῶν ἀπαντήσεων ἦταν ποιοτική, τό ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας ἐπικεντρώθηκε στό τί πιστεύουν καί ἀντιλαμβάνονται οἱ ὁμιλητές καί ὄχι στό κατά πόσο αὐτό πού πιστεύουν εἶναι σωστό ἢ ἀντικρούεται / ὑποστηρίζεται ἀπό ποσοτικά μεγέθη. Ἡ ἐπιλογή τοῦ δείγματος τῆς ἔρευνας στηρίχθηκε στήν ἀνάγκη θεμελίωσης τῆς σχέσης τῆς πολιτικῆς ἰδεολογίας τῶν κομμάτων μέ τόν ἀθλητισμό καί γιά τόν λόγο αὐτό περιελάμβανε πρόσωπα τὰ ὁποῖα εἶχαν συγκεκριμένες γνώσεις, θέσεις καί ἐμπειρίες πού σχετίζονταν μέ τούς σκοπούς τῆς ἔρευνας. Ἡ ἀμεροληψία τους ἦταν πέρα ἀπό τούς σκοπούς τῆς ἔρευνας, μιᾶς καί ἡ μεροληπτική τους στάση (ὡς ἀποτέλεσμα τῆς κομματικῆς τους θέσης) ἦταν ἓνα ἀπό τὰ θέματα πού συμβάδιζαν μέ τούς σκοπούς τῆς ἔρευνας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. «Τό Σύνταγμα», 1975.
2. Νόμος 75/1975.
3. Ο όρος «πολιτική ιδεολογία» αποτελεί τό σύνολο τῶν θεωρημάτων καί ἀξιών, σύμφωνα μέ τό ὅποιο ἐρμη-νεύεται ἡ ἔννοια τῆς κοινωνίας καί τοῦ κράτους.
4. Leach, 1991.
5. Leach, 1991.
6. Wilson, 1988.
7. Leach, 1991.
8. Henry, 1993.
9. Brohm, 1978.
10. Κατά τίς ἐκλογές τοῦ Ἰουνίου 1989, τήν τελευ-ταία ἐκλογική ἀναμέτρηση τῆς περιόδου πού προσεγγίζει ἡ ἔρευνα αὐτή, τέσσερα κόμματα καί ἕνας ἀνεξάρτητος βουλευτής μοιράστηκαν τίς τριακόσιες θέσεις τοῦ κοινο-βουλίου. Στό σημεῖο αὐτό πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι ἡ παρού-σα ἔρευνα ἐξετάζει τήν πολιτική ιδεολογία καί τίς ἐπιπτώ-σεις της στόν ἀθλητισμό σέ σχέση μέ τά δύο μεγαλύτερα ἑλληνικά κόμματα, τή Νέα Δημοκρατία καί τό ΠΑΣΟΚ. Τό γεγονός ὅτι τά δύο κόμματα, πού μοιράζονται τά με-γαλύτερα ποσοστά ἐκλογικῆς ὑποστήριξης, παρουσίασαν ἀναλυτικά τίς πολιτικές τους θέσεις γιά τόν ἀθλητισμό καί τό ὅτι οἱ συνεντεύξεις πραγματοποιήθηκαν μέ πολιτικά πρόσωπα τῶν παραπάνω κομμάτων τά ὅποια κατεῖχαν θέ-σεις-κλειδιά στήν πολιτική ἱεραρχία τοῦ ἀθλητισμοῦ φαί-νεται νά δικαιολογεῖ τόν περιορισμό τῆς ἔρευνας στήν πα-ρουσίαση τῶν θέσεων τῶν παραπάνω κομματικῶν σχημά-των.
11. Καζάκος, 1990.
12. Kohler, 1982.
13. Clogg, 1987.
14. Καζάκος, 1990.
15. Clogg, 1985.
16. Νέα Δημοκρατία, β.
17. Kohler, 1982.
18. Γεννηματᾶς, 28/6/88.
19. Τσοχατζόπουλος, 8/7/89.
20. Σύμφωνα μέ τόν Lyrintzis (1989), λαϊκισμός, ὅ-σον ἀφορᾷ τήν πολιτική ιδεολογία, ὀρίζεται ἕνας ιδιαίτερος τρόπος παρουσίας τῆς κοινωνικῆς πραγματικότητας, ὁ ὁποῖος στοχεύει στή δραστηριοποίηση ὄχι μιᾶς συγκεκρι-μένης τάξης, ἀλλά γενικότερα τῶν μαζῶν, τῶν μεσαίων καί κατώτερων κοινωνικά τάξεων.
21. Νέα Δημοκρατία, α, σσ. 7-8.
22. Nassis, 1994, σ. 159.
23. Nassis, 1994, σ. 159.
24. Nassis, 1994, σ. 159.
25. Nassis, 1994, σ. 159.
26. ΠΑΣΟΚ, α, β.
27. Nassis, 1994, σ. 159.
28. Nassis, 1994, σ. 160.
29. Nassis, 1994, σ. 160.
30. Nassis, 1994, σ. 160.
31. Nassis, 1994, σ. 160.
32. Nassis, 1994, σ. 161.
33. Nassis, 1994, σ. 162.
34. Afthinos, 1993, σ. 146.
35. Afthinos, 1993, σ. 146.
36. Afthinos, 1993, σ. 146.
37. Afthinos, 1993, σ. 146.
38. Afthinos, 1993, σ. 146.
39. Afthinos, 1993, σ. 147.
40. Nassis, 1994, σ. 160.
41. Nassis, 1994, σ. 160.
42. Nassis, 1994, σ. 161.
43. Nassis, 1994, σ. 170.
44. Nassis, 1994, σ. 170.
45. Nassis, 1994, σ. 171.
46. Nassis, 1994, σ. 173.
47. ΤΑ ΝΕΑ, 29/12/1993, σ. 61.
48. Φούρας, 1994, σ. 8.
49. Νέα Δημοκρατία, α.
50. ΠΑΣΟΚ, β.
51. ΠΑΣΟΚ, β.
52. ΠΑΣΟΚ, β.
53. Νέα Δημοκρατία, α.
54. ΠΑΣΟΚ, β.
55. Νέα Δημοκρατία, α, π. 8.
56. ΠΑΣΟΚ, β.
57. Nachmias & Nachmias, 1987.

Ἡ Ἀριστερά γιά τόν Ἰωνα Δραγούμη

Σπύρος Κουτρούλης

Λίγες ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὴν κατάληψη τῆς Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Γερμανοὺς, λίγο πρὶν ἀρχίσει «τό βαθύ ταξίδι μέσα στὴν νύχτα», τό περιοδικό «ΝΕΑ ΕΣΤΙΑ», στίς 15 Μαρτίου τοῦ 1941, ἀφιέρωσε τό τεῦχος 342 στὸν Ἰωνα Δραγούμη. Οἱ συγγραφεῖς τοῦ ἀνήκουν στίς ξεχωριστές πνευματικές φυσιογνωμίες τοῦ νεοελληνισμοῦ: Ἄγγ. Σικελιανός, Παντ. Πρεβελάκης, Νικ. Καζαντζάκης, Φιλ. Δραγούμης, Τ. Μπάρλας, Κλ. Παράσχος, Γεώργ. Θεοδοσιάδης, Γιάννης Κορδάτος, Νίκος Γιαννιός, Γ. Χατζίδης, Π. Χάρης, Αἰμ. Χουρμούζιος.

Εξεχωρίσαμε τὰ δύο κείμενα τοῦ **Γιάννη Κορδάτου** καὶ τοῦ **Νίκου Γιαννιού**, διότι καὶ δυσεύρετα εἶναι καὶ πολύτιμες ἱστορικές μαρτυρίες συνιστοῦν. Ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς, ὁ Κωστής Μοσχῶφ, στὸ βιβλίο του *Εἰσαγωγικά στὴν ἱστορία τοῦ κινήματος τῆς ἐργατικῆς τάξης*, τὰ χρησιμοποιοῦν ὡς πρωτογενές ὕλικό.

Στὴν φυσιογνωμία καὶ στὸν στοχασμό τοῦ Ἰωνα Δραγούμη παντρεύεται ὁ ἐθνισμός μέ τὴν ἀριστερά. Ἐνας στοχαστής μέ παραδοσιακές ἀφετηρίες, πού ἀφομοίωσε ὅμως πολλαπλές καὶ διαφορετικές ἐπιδράσεις, ἐμπνέει τὴν ἐπαναστατική καὶ σοσιαλιστική σκέψη. Τό φαινόμενο δέν εἶναι εἰδικά νεοελληνικό. Στὴν Δυτική Εὐρώπη, ἡ κριτική στὴν κεφαλαιοκρατία ξεκινᾷ ἀπὸ τοὺς φεουδάρχες, τοὺς ἀριστοκράτες, γιά νά περάσει στὴν συνέχεια στὸ ἐργατικό κίνημα. Ὁ νεαρός Ἑνγκελς ἐμπνέεται ἀπὸ τὸν Καρλάυλ. Στὴν Ἑλλάδα, ὅπως δέν ὑπῆρξε φεουδαρχία, δέν ὑπῆρξε καὶ ἀστισμός. Ὁ Δραγούμης δέν ἐκφράζει τέτοια στρώματα, διότι ἀπλῶς δέν ὑπάρχουν. Πρόκειται γιά μιὰ ιδιαίτερα γόνιμη καὶ συνάμα εὐαίσθητη ὑπαρξη, πού, ἀφοῦ θά περιπλανηθεῖ στὸν Μπαρρές καὶ στὸν Νίτσε, θά στραφεῖ συγχρόνως στὴν μελέτη τοῦ ἐσώτερου Ἑγώ, καθὼς γράφει ὁ Γ. Θεοδοσιάδης, καὶ στὸν σοσιαλιστικό προβληματισμό (συνεταιρισμοί, κοινότητες, Βαλκανική Ὀμοσπονδία).

Ὁ Νίκος Γιαννιός, ἓνας ἀπὸ τοὺς πρώτους σοσιαλιστές, συμμετεῖχε στὴν ἴδρυση τοῦ ΣΕΚΕ, τοῦ κατοπινοῦ ΚΚΕ. Ὁ Γιάννης Κορδά-

τος, πολυγραφότατος ἱστορικός, ὑπῆρξε γιά πολλά χρόνια στέλεχος τοῦ ΚΚΕ καὶ γιά κάποιο διάστημα Γραμματέας τῆς Κεντρικῆς Επιτροπῆς, πρὶν διαφωνήσει μέ τίς θέσεις τῆς γιά τὴν Μακεδονία. Ἐνσάρκωσαν ἐξίσου τό πρότυπο τοῦ ἐντιμοῦ, ἀνιδιοτελοῦς διανοουμένου, πού θυσιαστικά δίνεται στὸν ἀγώνα. Μᾶς μεταφέρουν τὴν ἀγάπη τους, τὸν θαυμασμό, τὴν βαθιὰ φιλία γιά τὸν ἐθνιστὴ, τὸν δημοτικιστὴ, τὸν κοινωνικό ἀνακαινιστὴ Ἰωνα Δραγούμη. Γιά τὸν Γιάννη Κορδάτο, ὁ Ἰ. Δραγούμης ἦταν «μιὰ ἐξαιρετική φυσιογνωμία, ἓνας ἡγέτης μέ μέλλον» καί, ἐπιπρόσθετα, «ἐξαιρετικός ἄνθρωπος, εὐγενικός στοχαστής, τίμιος πολιτικός καὶ φανατικός ἰδεαλιστής». Ὁ Νίκος Γιαννιός γράφει: «ἂν ζοῦσε ὁ Ἰῶας, θά σκιρτοῦσε ἡ ψυχὴ του ἀπὸ χαρὰ μπροστά στὸ ξέσπασμα τοῦ φωτισμένου ἐθνικισμοῦ τοῦ λαοῦ μας. Θᾶτανε ἴσως ὁ ἀντάξιός κυβερνήτης του. Θᾶδινε ἀρχές καὶ πολίτευμα στὴν ἐθνική ζωτικότητα, καὶ θά προτιμούσαμε τό συστηματοποιημένο ἐθνικισμό τοῦ Ἰῶα, ἀκόμη καὶ μεῖς οἱ σοσιαλιστές».

Ἡ Ἀριστερά — κομμουνιστική καὶ σοσιαλιστική — γοητεύτηκε καὶ ἀγκάλιασε τὴν πατριωτική σκέψη τοῦ Ἰωνα Δραγούμη. Φαίνεται ὅτι ἐκείνη τὴν ἐποχὴ οἱ διανοούμενοι μποροῦσαν νά διαλέγονται καλοπροαίρετα καὶ νά προσδιορίζουν τὰ σημεῖα ὅπου συμπίπτουν. Ἡ Βαλκανική Ὀμοσπονδία ὑπῆρξε ὁ κοινός στόχος, τό οὐσιαστικότερο νόημα πού ἀπέδιδαν στὸν πατριωτισμό οἱ τρεῖς τους: Δραγούμης, Γιαννιός, Κορδάτος.

Στὴν Ἑθνικὴ Ἀντίσταση ὑλοποιεῖται ἡ σύνθεση ἐθνισμοῦ καὶ ἀριστερᾶς, πού εἶχε προηγηθεῖ στὸν χῶρο τῆς σκέψης. Οἱ Ἕλληνες ἀντάρτες στά βουνά καὶ ἡ νεολαία στίς πόλεις ἀγωνίστηκαν, θυσιάστηκαν, στήθηκαν μπροστά στα γερμανικά καὶ ἰταλικά πολυβόλα γιά τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας. Ἄν ζοῦσε ὁ Ἰ. Δραγούμης, θά ἦταν ὁ φυσικός ἡγέτης τῆς Ἑθνικῆς Ἀντίστασης καὶ μέ τὴν παρουσία του θά ἀπέτρεπε τὸν ἀδελφοκτόνο πόλεμο.

Ἡ Ἀριστερά τῶν ἐθνικοαπελευθερωτικῶν

κινήματων, του Τσέ Γκεβάρα, του Μιχάλη Ράπτη, του Νίκου Ψυρούκη, της Κούβας, της Παλαιστίνης, της Άλγερίας, του Μεξικού διαχέει διεθνώς την βαθιά σύνδεση ανάμεσα στους εθνικούς και κοινωνικούς αγώνες, κάτι που οι Έλληνες στοχαστές είχαν ανακαλύψει πολύ παλαιότερα.

Σέ πολλές περιπτώσεις, ή Άριστερά ταυτίζεται μέ τόν νεοφιλελευθερισμό, εϋθυγραμμίζεται μέ τήν παγκοσμιοποίηση και βυθίζεται στην εϋ-

ρωπαϊκή νιρβάνα. Ένδεχομένως, ή μελέτη της σκέψης του Ίωνα Δραγούμη, του Γιάννη Κορδάτου, του Νίκου Γιαννιού νά της δείξει δρόμους που οδηγούν έξω από τήν μονοδιάστατη και οικονομιστική σκέψη.

Στό πολύπαθο νησί της Κούβας διαβάζουμε κάτι που μάς ανάγει κατευθείαν στον στοχασμό του Ίωνα Δραγούμη: «Πατριωτισμός ή θάνατος, σοσιαλισμός ή θάνατος».

Ί. Δραγούμης: ό πατριώτης και ό πολιτικός

Γιάννης Κορδάτος

Τόν πρωτογνώρισα στον «Έκπαιδευτικό Όμιλο». Ήταν χινόπωρο του 1911. Τό γλωσσικό ζήτημα τότε έπερνε και έδινε. Ήταν τό ζήτημα της ήμέρας και όλοι οι μαλλιαροί, και προπάντων οι Νουμαδικοί, καμάρωναν για τό δημοτικιστή Δραγούμη και χρησιμοποιούσαν στις συζητήσεις τους τις γνώμες του Ίδα — αυτό ήταν τό ψευδώνυμο του Ίωνα Δραγούμη — σά βαρύ πυροβολικό.

Η άριστοκρατική γενιά του και ή δράση του στό μακεδονικόν αγώνα μου είχαν κάνει εντύπωση. Διάβασα τό βιβλίο του Όσοι ζωντανοί, που κυκλοφορούσε τότες, και έπηρεάστηκα πολύ, γι' αυτό άρχισα νά θαυμάζω τόν πατριώτη και τόν αγωνιστή. Πιό πολύ όμως μέ έκανε νά τόν συμπαθήσω ό δημοτικισμός του. Ήταν τό ζήτημα που τραβούσε τότε τούς νέους που είχαν έσωτερικές άνησυχίες μέσα τους, που λαχταρούσαν και όνειροπολούσαν κάποια άλλαγή.

Όταν όμως τόν είδα στά γραφεία του «Έκπαιδευτικού Όμιλου» και τόν άκουσα νά μιλεί, κάτι ραγίστηκε μέσα μου. Τόν ήθελα ρήτορα και μαχητή. Όστόσο, ό άλύγιστος δημοτικισμός του και ή ύστερνή σταδιοδρομία του μέ έκαναν πάλι ν' άρχισω νά τόν θαυμάζω. Άμα μάλιστα δημοσιεύτηκε ή μελέτη του Έλληνικός Πολιτισμός, άρχισα πάλι νά τόν προσέχω. Είχε τότε δημιουργηθεί μία μεγάλη συζήτηση γύρω στά νέα προβλήματα του Έλληνισμού. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι του 12-13 έδωσαν ένα γερό σκούντηγμα στον τροχό της Έλληνικής Ίστορίας. Ό έλληνικός άστισμός έκαμε ένα μεγάλο άλμα. Έπρεπε λοιπόν νά συζητηθούν τά νέα προβλήματά του. Και ή-

ταν φυσικό οι νέοι διανοούμενοι νά μιλήσουν, νά πούν τις γνώμες τους, νά προτείνουν ώρισμένες λύσεις, και νά προδιαγράψουν τις κοινωνικοοικονομικές κατευθύνσεις που θά έπρεπε νά πάρη τό νέο Κράτος. Και όπως συμβαίνει πάντα σε παρόμοιες περιστάσεις, συγκρούστηκαν οι παλιές μέ τις νέες άντιλήψεις, ό μιστριωτισμός και ό καζαζισμός μέ τό δημοτικισμό και τό νεοϊδεατισμό. Τό περιοδικό, μάλιστα, «Γράμματα» της Άλεξάνδρειας, στά 1914, πήρε τήν πρωτοβουλία νά ζητήσει γραπτές τις γνώμες όλων των διανοουμένων που άνήκανε στό δημοτικισμό και στον πολιτικό νεοϊδεατισμό για τις μελλοντικές κατευθύνσεις της φυλής μας. Άπάντησαν πολλοί. Μά μόνο οι γνώμες του Ίωνα Δραγούμη, του Γ. Παπανδρέου, του Χρ. Χριστουλάκη και του Γ. Σκληρού είχαν κάποιο βαθύτερο νόημα και είχαν κάποια πρωτοτυπία. Και οι μελέτες αυτές τυπώθηκαν και σε ξεχωριστά φυλλάδια, και του Ίωνα Δραγούμη ή απάντηση πήρε τόν τίτλο Έλληνικός Πολιτισμός. Η μελέτη αυτή διαβάστηκε πολύ από τούς δημοτικιστές και συζητήθηκε από τούς νεοϊδεάτες. Ήταν καλογραμμένη. Ό Δραγούμης όμως δέν ξεκινούσε από ώρισμένες κοινωνιολογικές άρχές. Για τήν κοινωνιολογία ίσα-ίσα δέν πολυσκοτίζονταν. Αύτός έβλεπε τήν Έλληνική φυλή σά μία γερή όντότητα μέσα στή Βαλκανική και προδιέγραφε τό τί πρέπει νά γίνη για νά σταδιοδρομήσει. Θυμότανε τά παλιά μεγαλεία της φυλής και τόνιζε πώς ό νεοελληνικός πολιτισμός σε ώρισμένες εκδηλώσεις του έχει έξειλιχθή πολύ. Έννοείται πώς χτυπούσε τόν ψευδοκλασικισμό και τή λογία παράδοση.

Ὁ Γιάννης Κορδάτος

Ὅπως κι ἂν εἶναι, τότε ὁ Δραγούμης ἦτανε γιὰ μένα μιὰ ἐξαιρετική φυσιογνωμία, ἕνας ἡγέτης μέ μέλλον.

Πιό ὕστερα, ὅταν ἄρχισε ὁ διχασμός, θυμᾶμαι πώς τοῦ ἔγραψα ἕνα γράμμα καί μοῦ ἀπάντησε. Δέν πέρασε ὅμως καί πολύς καιρός πού βρῆκα τήν εὐκαιρία νά τόν γνωρίσω ἀπό κοντά. Νά μιλήσω μαζί του πάνω στά ζητήματα τοῦ διχασμοῦ. Δέν μοῦ ἔκρυψε καθόλου πώς συμπαθοῦσε τούς Συμμάχους. Δέν ἦταν ὅμως καί τῆς γνώμης πώς ἔπρεπε νά φανερώση τό ἐπίσημο Κράτος τήν ἀνταντοφιλία του μέ φανατισμό καί πείσμα. Χρειάζόταν προσοχή καί ζύγισμα τῶν πραγμάτων. Ἀπό τότε μέ εἶχε καταχτήσει, ἂν καί δέν συμφωνοῦσα μέ ὅλες του τίς γνώμες καί μέ τίς πολιτικές του ιδέες. Ἐγώ τραβοῦσα τό σοσιαλιστικό ὄρομο καί ὀλοένα γινόταν πεποίθηση μέσα μου πώς ἡ ἐργατική τάξη πρέπει νά ὑψωθῆ καί νά ὀργανωθῆ. Ἐκεῖνος δέν ἦταν αὐτῆς τῆς γνώμης. Ἦταν ἐθνικιστής. Ὡστόσο, δέν ἦταν φανατικός καί δέν πείσμωνε. Θυμᾶμαι πώς ὁ Ραμᾶς (Μ. Τσιριμώκος) κορόϊδευε τίς σοσιαλιστικές ιδέες καί μιλοῦσε μέ περιφρόνηση γιά τούς σοσιαλιστές. Ὁ Δραγούμης, ὅμως, ἂν καί πολεμοῦσε τό σοσιαλισμό, σεβόταν καί τούς ἀγωνιστές του καί τή σοσιαλιστική ιδεολογία. Προσπαθοῦσε νά πείση, δέν ἔβριζε.

Ὁ διχασμός εἶχε, ὅπως ξέρομε, τίς συνέπειές του καί ὁ Ἴων Δραγούμης βρέθηκε μαζί μέ ἄλλους ἐξόριστους στήν Κορσική. Ἐκεῖ, στό νησί τῆς ἐξορίας του, οὔτε μιὰ μέρα δέν ἔπαψε νά κἀνη τούς ἴδιους στοχασμούς πού ἔκανε καί ὅταν ἦταν στήν πατρίδα του, καί νά ὄνειροπολῆ ἕνα καλύτερο μέλλον γιά τήν Ἑλληνική Φυλή. Διάβαζε, συζητοῦσε καί ἔγραφε ὑπομνήματα.

Ἡ ἐποχή του ὅμως ἦταν πολυτάραχη καί ἀνώμαλη. Σ' ὅλη τήν Εὐρώπη, ἐξόν ἀπό τό μούγκρισμα τῶν κανονιῶν, ἀκούόταν καί ἡ εἰρηνική κραυγή τῶν σοσιαλιστῶν καί τό ἐπαναστατικό κήρυγμα τῆς ἄκρας σοσιαλιστικῆς παράδοσης. Δέν ἦταν μόνο οἱ χῶρες τῆς Ἀντάντ πού τραντάζονταν ἀπό τή σοσιαλιστική κίνηση καί πίεση, μά καί οἱ χῶρες τῶν Αὐστρογερμανῶν αἰσθάνονταν τή φωνή τῆς ἐργατικῆς τάξης γιά τά παγκόσμια ζητήματα.

Ἐπειτα, ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 1917, ἀκούστηκε ὁ βρυχηθμός τῆς ἀρκούδας τοῦ Βορᾶ. Ἡ Ρωσία τῶν γαιοκτημόνων αἱματοκυλίστηκε. Ὁ Δραγούμης στήν ἀρχή ἔμεινε ἐκστατικός. Ἦξερε τή Ρωσία. Δέν πίστευε στήν ἀνατροπή θεσμῶν καί θρόνων. Μά τά γεγονότα ἦταν ραγδαία, ἀποστομωτικά, ἱστορικά καί καταπληχτικά. Ὁλόκληρη ἡ Εὐρώπη τραντάχτηκε, ὅπως πρὶν ἀπό ἑκατόν δέκα χρόνια ἀπ' τή Γαλλική Ἐπανάσταση. Ἦταν φυσικό ὁ Ἴων Δραγούμης νά ἐπηρεασθῆ καί νά σκεφθῆ πολύ. Ἦταν, ὅπως εἶπαμε, ἐθνικιστής καί συντηρητικός, δέν ἦταν ὅμως συντηρητικός καί ἀπό κείνους πού ἡ σκέψη τους ἔχει ἀποστεωθῆ. Ὁ πόλεμος τελείωσε μέ ἐπίλογο ὄχι μόνο τήν ἦττα τῆς Γερμανίας, μά καί μέ τή γερμανική ἐργατική ἐπανάσταση, ἐνῶ ἡ Αὐστροουγγαρία διαλύονταν. Τά γεγονότα αὐτά δέν ἄφηναν ἀσυγκίνητο καί ἀδιάφορο τόν Ἴωνα Δραγούμη, καί θέλησε καί ὁ ἴδιος νά συγχρονισθῆ. Ἀναθεώρησε λοιπόν πολλές ἀπό τίς παλιές του βασικές πολιτικοκοινωνικές ἀντιλήψεις καί ιδέες. Εἶναι ἀλήθεια πώς δέν ἔκανε ἄλλατα ιδεολογικά. Δέν πέρασε μ' ἕνα πήδημα στό σοσιαλισμό. Ὁχι. Ἐτρεξε γιά νά τόν πλησιάσει. Χρειάζονται πολλές μεταρρυθμίσεις, ἔλεγε, μεταρρυθμίσεις κοινωνικές, πρέπει νά καλυτερέψῃ ἡ ζωὴ τοῦ ἐργάτη καί τοῦ ἀγρότη. Πρέπει νά γίνουν πολλά. Κυρίως ὅμως πρέπει νά καλλιεργηθῆ ἡ συνεταιριστική ιδέα. Οἱ συνεταιρισμοί σέ πολλά ἔχουν νά ὠφελήσουν καί ἡ διοικητική ἀποκέντρωση (κοινοτισμός) πρέπει νά πάρῃ σάρκα καί ὄστᾶ. Ὁ κρατικός σοσιαλισμός, πού τόν εἶχαν διακηρύξει σάν αποτελεσματικό φάρμακο κατά τῆς κοινωνικῆς ἀνισότητος καί ἀθλιότητος μερικοὶ Γερμα-

νοί οικονομολόγοι, ήταν εκείνο πού χρειαζόταν στην Ελλάδα.

Όταν έπαψαν τά δεινά τής εξορίας του και ήρθε στην Ελλάδα και μπορούσε να επικοινωνήσει με τους φίλους του και ν' ανταλλάξει σκέψεις, πήγα και τον βρήκα. Ήταν συμπαθητικός και ευγενικός, όπως πάντα. Τώρα όμως είχε απέναντι ένα όμιλητή πού κάτι ήξερε και μπορούσε να διατυπώσει κι αυτός δικές του απόψεις. Θυμάμαι σαν τώρα, πώς άμα είδε πώς είχα γνώμες και έμαθε πώς ανακατευόμουν στο εργατικό κίνημα και δημοσιογραφούσα κιόλας, με κράτησε κοντά δυό ώρες. Είπαμε πολλά: και μου ανέπτυξε ολόκληρο πρόγραμμα. Ήταν, όπως είπα, οπαδός του κρατικού σοσιαλισμού. Εύρισκε πώς στην Ελλάδα δεν υπάρχει εργατική τάξη και πώς δεν είναι ώριμη ή φτωχολογιά για να διοικήσει αυτή τον τόπο. Χρειαζόταν διαπαιδαγώγηση και προπάντων χρειαζόνταν ώρισμένες μεταρρυθμίσεις πού θά ανέβαζαν τό λαό σε ανώτερο βιοτικό και πνευματικό επίπεδο. Ο σοσιαλισμός όμως εδώ πρέπει να είναι Ελληνικός και να μὴν ακολουθητά δόγματα του ευρωπαϊκού σοσιαλισμού. Θυμάμαι ακόμα πώς ύστερ' από λίγες μέρες έγραψε ένα μεγάλο άρθρο, πού ήταν σά να πούμε τό σοσιαλιστικό-μεταρρυθμιστικό του credo. Μέ κάλεσε σπίτι του και μου τό διάβασε και μου τό έδωσε να τό δημοσιέψω στην εφημερίδα πού ήμουνα ο πολιτικός διευθυντής της. Δέν ήθελα να τόν πικράνω και να του πώ πώς ή δημοσίεψη του άρθρου του δέν ήταν εύκολη. Προσπάθησα να τόν πείσω πώς καλύτερα θά ήταν να δημοσιεύονταν σε μιάν άλλη εφημερίδα. Δέν επέμεινε, και πράγματι δημοσιεύθηκε στην «Αθηναϊκή», πετσοκομμένη όμως από τη λογοκρισία. Ο ίδιος μου έφερε την άλλη μέρα ένα αλογόκριτο φύλλο, πού τό κράτησα στο αρχείο μου.

Από τότε βλέπομαστε ταχτικά.

Προσπαθούσε, πάντα όμως ευγενικά και συζητώντας ήρεμα, να με καταφέρει να αλλάξω ιδέες, να μὴν είμαι τόσο ριζοσπαστικός... Τό ίδιο έκανα κι εγώ. Του έλεγα πώς πρέπει να τρέξει ακόμα πιό πολύ για να μᾶς φτάσει.

Είπαμε κι άλλα πολλά. Μέ κοίταζε κατάματα. Άμα τελειώσαμε, κράτησε λίγο σιωπή και ύστερα μου απάντησε:

«Είστε σαν τόν Σκληρό, πολύ θεωρητικός. Βάνετε τά πράγματα σε καλούπια. Βλέπετε τάξεις. Ένώ υπάρχει μιá τάξη — ο λαός. Μά κι αν ή θεωρία σας ήταν σωστή, πάλι δέν μπορεί να εφαρμοσθή στην Ελλάδα. Άκόμα σε μᾶς δέν ώρίμασαν οί όροι. Άκόμα ή φυλή μας έχει πολλά να πραγματοποιήσει. Τήν περιτριγυρίζουν ένα σωρό έχθροί. Ο άκρατος σοσιαλισμός θά βλάψη τόν τόπο μας. Τί να σᾶς πώ, ο διεθνισμός με τρομάζει. Δέν συμφωνούσαμε, δέν κόψαμε τίς σχέσεις. Ο Δραγούμης, αν και δέν ήταν λαϊκός τύπος και κρατούσε πάντα τό ύφος του άριστοκράτη, δέν ήταν αντιπαθητικός. Τραβούσε τό συνομιλητή του, γιατί στο βάθος ήταν ένας ιδεαλιστής πού πίστευε σ' αυτά πού σκεφτόταν και έλεγε. Προσπαθούσε όσο μπορούσε να μὴν πειράξει, να μὴν πικράνη. Και πάντα φρόντιζε να μὴν του ξεφύγη κανένας πειραχτικός λόγος. Οί ιδέες του άλλου του ήταν σεβαστές. Ο Ραμᾶς κοίταζε να κάνη πνεύμα και να γελοιοποιήσει τίς σοσιαλιστικές ιδέες, ο Δραγούμης τίς συζητούσε με ήρεμία. Βέβαια, σαν άνθρωπος, και θύμωνε και εξάπτονταν, μά δέν ήταν κακός και επιθετικός.

Και, όμως, ο εξαιρετικός αυτός άνθρωπος, ο ευγενικός στοχαστής, ο τίμιος πολιτικός και ο φανατικός ιδεαλιστής, δέν μπόρεσε να προσφέρει τίς υπηρεσίες του στον τόπο αυτόν πού τόσο τόν αγάπησε. Αυτός, πού μέσα στον αντιβενιζελισμό ήταν μιá εξαιρετική φυσιογνωμία, έπεφτε αίματοκυλισμένος (31 Ιουλίου / 13 Αυγούστου 1920) στην όδό Κηφισιάς από τό εκτελεστικό απόσπασμα...

Ο πολιτικός και κομματικός φανατισμός, όταν μαθεύτηκε ή απόπειρα κατά του Βενιζέλου πού έγινε στη Γαλλία, διάλεξε έναν από τούς καλλίτερους και τιμιώτερους αντιπάλους του Βενιζελισμού για να τόν θυσιάση στο βωμό του μίσους και τής αντεκδίκησης.

Ὁ Δραγούμης καί ὁ σοσιαλισμός

Νίκος Γιαννιός

Μορφή, χαρακτήρας σοβαρός, θετικός. Ἀγάπησε ὅ,τι ἦταν ἑλληνικό, ἐθνικό. Καί μπορούμε νά πούμε πώς ὁ Ἰδᾶς στάθηκε ὁ πνευματικός πατέρας τοῦ ἑλληνικοῦ ἐθνικισμοῦ. Στάθηκε ὁ θεωρητικός του ἀπολογητής, πού ζητοῦσε, μέ βάση τίς ἐθνικές παραδόσεις, νά δημιουργήσῃ νεοελληνικό πολιτισμό.

Ὡστόσο, ἦτανε κ' «Εὐρωπαῖος», εἶχε περάσει δηλαδή ἀπό τόν εὐρωπαϊκό πολιτισμό, κι ὡς τέτοιος δέ φοβότανε τίς νέες ιδέες, λ.χ. τόν σοσιαλισμό. Ἀφοσιωμένος ὅμως σ' ὅ,τι ντόπιο, και πιστεύοντας πώς ἀληθινό εἶναι μονάχα κάτι πού πηγάζει ἀπό τίς ἴδιες τίς δυνάμεις τοῦ ἔθνους, θεωροῦσε τούς σοσιαλιστές γιά «ξενότροπες μαϊμούδες», ἐπειδὴ νόμιζε πώς παραβλέπουν ἢ πώς δέν βλέπουν τίς ἑλληνικές συνθήκες. Δέ μᾶς μισοῦσε ὅμως. Ἄν καί μ' ἤξερε «ἀνιάτο» σοσιαλιστή, μέ τιμοῦσε μέ τήν ἀγάπη του καί μέ τήν ἐχτίμησή του. Θά θυμᾶμαι πάντα, στήν Πόλη (1908), ὅταν ἰδρύαμε τήν πρώτη δημοτικιστική πολιτική ἐφημερίδα «Λαός» τοῦ «Ἀδερφάτου» τῆς Πόλης (ὁ Φ. Φωτιάδης, ὁ Ι. Σιώτης, ὁ Ι. Δραγούμης, ὁ Ἄλ. Πανταζής, ὁ Γ. Παππᾶς) καί μοῦ εἶχαν κάμει τήν τιμὴ νά μέ βάλουν διευθυντή του, πώς ὁ Δραγούμης ἦτανε ὁ μόνος πού δεχόταν νά μπαίνουν καί σοσιαλιστικά ἄρθρα στό «Λαό», πείθοντας καί τούς ἄλλους.

Κι' ἀλήθεια, ὁ καθαυτό ὀργανωτής τῆς δημοτικιστικῆς κίνησης ἐκεῖνης τῆς ἐποχῆς στήν Πόλη ἦταν ὁ Ἰδᾶς, ὅπως ἦτανε καί τῆς ρωμειτικῆς πολιτικῆς δράσης σχετικά μέ τό τουρκικό Σύνταγμα.

Ἐμεῖς οἱ σοσιαλιστές (βλ. ἐφημ. «Ἐργάτης» τῆς Πόλης, ὄργανο τοῦ Σοσιαλιστικοῦ Κόμματος τῆς Τουρκίας) εἶχαμε πάρει στά σοβαρά τό νεοτουρκικό Σύνταγμα κ' εἶχαμε ὀραματιστεῖ μία Τουρκία ὁμόσπονδη, μέ λαούς ἐλεύθερους, ὅπως τήν εἶχε ποθῆσει κι' ὁ Ρήγας ὁ Βελεστινλής. Μά φαίνεται πώς ὁ Ἰδᾶς, πῶς ρεαλιστής ἀπό μᾶς, ἤξερε ἀπό τήν καλή τους τούς Νεοτούρκους τοῦ 1908 κ' ἤξερε πώς θά κατανοῦσαν φανατικοί σωβινιστές. Ἐτσι, κοίταξε μοναχά νά ἐπωφεληθῇ ἐθνικά ἀπό τίς προσωρινές, ἐπιφανειακές «μεταρρυθμίσεις» τοῦ τουρκικοῦ Συντάγματος. Μ' αὐτό τό σκοπό, στήν ἀντίληψη τοῦ Ἰδᾶ καί τῶν ἄλλων κυρίως ἀστῶν πατριωτῶν, ἔβγαινε ὁ «Λαός». Γιά μᾶς, γιά τό

Βούλγαρο Βλάχωφ, τότε βουλευτὴ στό τουρκικό κοινοβούλιο, κι' ἄλλους βαλκανικούς συνεργάτες τοῦ «Λαοῦ», εἶχε σκοπό τήν εἰλικρινῆ συνεργασία τῶν Βαλκανικῶν λαῶν.

Ὁ Ἰδᾶς ἦτανε λοιπόν ἐθνικιστής, φωτισμένος ὅμως! Ἐχθρός τῆς ἐπίσημης, καθαρευουσιάνικης, κούφιας πατριδοκαπηλείας, πού δυστυχῶς ποτέ δέν ἔλειψε ἀπό τόν τόπο μας.

Ὁ Ἰδᾶς δέν ἦτανε ἐχθρός τῶν ἀνθρωπιστικῶν ιδεῶν. Ἦξερε ὅμως πώς ἡ Ἑλλάδα δέν εἶχε ὀρμάσει γιά σοσιαλισμό κ' ἔπρεπε πρώτα νά κάμῃ τήν ἐθνικιστική της ἐξέλιξη. Σ' αὐτό δέν εἶχε ἄδικο, ἂν κρίνουμε σέ τί φριχτά σφάλματα καί τρέλλες ὀδήγησαν ἢ ρομάντσα καί ἢ δημαγωγία τοῦ μπολσεβικισμοῦ, πού ἔγινε σέ πολλές χῶρες φορέας δικτατοριῶν. Ἡ Ἑλλάδα ὅμως εἶχε συνθήκες ὅπου θά μπορούσε νά βασιστῇ καί νά ἐπιτύχῃ ὁ ἐπιστημονικός, ἐξελεχτικός, ἡπιος σοσιαλισμός, μά κι' αὐτό ὁ Δραγούμης δέν ἤθελε νά τό παραδεχτῇ. Σήμερα, ἂν ζοῦσε καί ἄκουε τόν κ. Νικολοῦδη νά βεβαιώνῃ πώς ὁ στρατηγός Ἰ. Μεταξᾶς εἶτανε «σοσιαλιστής» καί ὅτι ἐφάρμοσε «σοσιαλισμό», ὁ Ἰδᾶς θά καταλάβαινε τί μεγάλη σημασία ἔχουν τά κοινωνικά ζητήματα γιά ἕναν τόπο, — πού τόσο τά παράβλεπε —, κι' ὅτι ὁ Χίτλερ, ὁ Ντούτσε, ὁ Στάλιν καί λοιποὶ δέν μποροῦν πιά νά κυβερνοῦν τούς λαούς παρά μονάχα «ἐν ὀνόματι» τοῦ σοσιαλισμοῦ, ἔστω κι' ὅπως αὐτοὶ τόν ἀντιλαμβάνονται.

Εἶτανε, ὅμως, ἀπό μίαν ἄλλη πλευρά — τῆ δημοτικιστική — ὁ Ἰδᾶς σοσιαλιστής. Πίστευε δηλαδή στήν ἐπιστήμη τῆς Γλωσσολογίας, πού μᾶς πείθει πώς ἀληθινὴ γλῶσσα μας εἶναι ἡ δημοτική, ἂν καί ξεχνοῦνε οἱ ἐθνικιστές δημοτικιστές πώς ἡ ἐπιστήμη δέν τᾶχει καί τόσο καλά μέ τίς «παραδόσεις», τούς «μύθους» κ.τ.λ., μὴ θεωρώντας τά πράγματα ἀναλλοίωτα καί ἀπόλυτα, ὅπως τά πίστευε ὁ συγγραφέας τοῦ «Ἑλληνικοῦ Πολιτισμοῦ». Ἐν τούτοις, ὁ Ἰδᾶς ἤρθε στήν ἀλήθεια τοῦ δημοτικισμοῦ ἀπό ἀγάπη γιά τό λαό, γιά νά τόν μπάσῃ στόν ἐθνικισμό μέ τῆ δημοτικὴ γλῶσσα, ὅπως τόσοι καί τόσοι ἤρθανε γιά λόγους αἰσθητικῆς ὁμορφιάς. Τό κοινωνικό περιεχόμενο τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος πολλοὶ λίγοι τό εἶδαν, καί δέν ἔχουμε τήν ἀξίωση πώς ὁ Ἰ. Δραγούμης — με τῆ μεγαλοαστικῆ καταγωγῆ του — θᾶπρεπε νά τό αἰσθανότανε. Εἶτανε ὁ

μως μέσ στην καρδιά του δημοτικιστή όσο και η τριάδα Ψυχάρης - Πάλλης - Έφταλιώτης. Το έργο του τό δημοτικιστικό μᾶς φαίνεται πῶς ἀξίζει περισσότερο ἀπό το λογογραφικό, ἀκόμη ἴσως καί ἀπό τό πολιτικό. Μεγάλος φροντιστής του δημοτικιστικού ἀγῶνα, ὀργανωτής του δραστήριος (σχολείων, ἐφημερίδων, συλλόγων κ.τ.λ.). Ἀπό τό ἀκόλουθο γράμμα, πού βρίσκω στά ἀρχεῖα μου, βλέπω πῶς φρόντιζε καί γιά τίς ἐλάχιστες λεπτομέρειες του γλωσσικού μας ἀγῶνα. Καί μέ πόση ἐπιμονή μακεδονίτικη, μέ πόση ἀγάπη ἐλληνική!

«Ἀθήνα, 16 Μαΐου 1910

Φίλε κύριε Γιαννιέ,

Σᾶς εὐχαριστῶ γιά τά χρήματα καί γιά τίς ἐνεργειές σας γιά νά δεχτεῖ ἡ κ. Εὐα Θεοδωρίδη* τήν πολύ τιμητική γι' αὐτήν θέση τῆς διευθύντριας τοῦ Ἀνώτερου Παρθεναγωγείου στό Βόλο, πού τώρα τό διευθύνει ὁ Δελμούζος μέ τόση ἐπιτυχία.

Τήν παρακαλῶ καί ἡγῶ νά δεχτεῖ παραβλέποντας τίς οἰκογενειακές ἀντιδράσεις. Μισθό τό μῆνα θά ἔχει 300 φράγκα. Μά θά ρωτήσω καί πάλι. Ἴσως μποροῦν νά τῆς δώσουν καί περισσότερα. Μα ἡ ζωή στό Βόλο εἶναι πολύ φτηνή.

Γράφω σήμερα τοῦ Δελμούζου καί ὅ,τι μάθω θά σᾶς τό μεταδώσω.

Σᾶς εὐχαριστοῦμε ὅλοι μας γιά τήν τόσο γενναία συνδρομή στό ἔργο πού ἀναλάβαμε. Τό Δελμούζο ἴσια ἴσια τόν θέλουμε γιά νά ιδρύσει ἐδῶ τό πρότυπο δημοτικό σχολεῖο σ' ἕνα χρόνο, καί γι' αὐτό γιά τό Βόλο χρειάζεται ἡ κ. Θεοδωρίδη.

Μέ πολλή φιλία
Ι. ΔΡΑΓΟΥΜΗΣ»

Γι' αὐτό κι' ὅλοι μας —μαζί κι' οἱ κοινοί μεταρρυθμιστές— θ' ἀγαποῦμε καί θά ἐχτιμοῦμε τόν Ἴωνα. Πῆγε κοντά στο λαό, πόνεσε γι' αὐτόν. Εἶχε καταλάβει πῶς στόν τόπο μας πάλι ὁ λαός ἀξίζει, καί πῶς μοναχά πάνω σ' αὐτόν μπορεῖ νά στεριωθῇ κάτι τό ἠθικό κι ὠραῖο, σ' αὐτόν πού παρ' ὅλη τή φτώχεια του καί τά ἀβάσταχτα βάσανά του μένει πάντα ἰδεολόγος.

Τό δείχνει καί τώρα στήν Ἀλβανία, ὅπου νοιώθει πῶς δέν ἀγωνίζεται μονάχα γιά τήν ἐλληνική ἐλευθερία, ἀλλά καί γιά τα ἰδανικά πρὸς μιά καλύτερη ἀνθρωπότητα.

Ἄν ζούσε ὁ Ἴδας, θά σκιρτοῦσε ἡ ψυχὴ του ἀπό χαρά μπροστά στό ξέσπασμα τοῦ φωτισμένου ἐθνικισμοῦ τοῦ λαοῦ μας. Θάτανε ἴσως ὁ ἀντάξιος κυβερνήτης του. Θάδινε ἀρχές καί πολιτεῦμα στήν ἐθνική αὐτὴ ζωτικότητα, καί θά προτιμούσαμε τό συστηματοποιημένο ἐθνικισμό τοῦ Ἴδα, ἀκόμη καί μεῖς οἱ σοσιαλιστές. Γιατί μόνο κάτι συστηματοποιημένο μπορεῖ νά ἐξελιχθῇ ὀμαλά σέ κάτι ἐπίσης συστηματοποιημένο.

Ἐκεῖνο πού μᾶς συνέδεσε μέ τόν Ἴδα εἶτανε ἡ σιωπηρὴ ἀλληλοκατανόηση πῶς ἐμεῖς προωθοῦσαμε τό ἔργο του γιά νά ἐπιτύχουμε τήν ἐθνική ὠρίμανση, ὥστε νά βρεθῇ καί τό ἔθνος μας ἔτοιμο, ὅταν καί τ' ἄλλα θάτανε ὠριμα, γιά τήν εἰρηνική συνεργασία τῶν ἐθνῶν γιά τόν ἴδιο λόγο κι' ὁ Ἴδας, ξέροντας τήν εἰλικρίνεια καί τόν θετικισμό τῶν πρώτων Ἑλλήνων σοσιαλιστῶν, ἀνεχότανε συμπαθητικά τήν ἰδεολογία μας. Οὐδέποτε θά τήν κατεδίωκε. «Τό νοιώθω, μοῦ ἔλεγε μιά μέρα πού κουβεντιάζαμε γι' αὐτά τά ζητήματα, πῶς ἡ λαϊκὴ διαφώτιση μέ τή δημοτική μᾶς φέρνει στή λαϊκὴ κυριαρχία».

Ἡ σκέψη αὐτὴ μᾶς δείχνει κατὰ πῶς θά βᾶδιζαν ὁ Ἴδας κι' ὁ ἀδελφός του, ὁ Φίλιππος Δραγούμης, ἐπίσης διαλεγτός δημοτικιστής. Ἔτσι μποροῦμε νά καταλήξουμε στό συμπέρασμα, πῶς οἱ ἐλληνικές «ἀρχοντικές» οἰκογένειες, ἅμα εὐτυχίσουν νά περάσουν ἀπό τόν πλοῦτο καί τή μόρφωση, πᾶνε στό λαό καί στήν εὐγενική προσπάθεια νά δουλέψουν γιά πνευματικὴ ἀνάπτυξη καί κοινωνική δικαιοσύνη, ἔστω καί μέσα στά ἀστικά πλαίσια.

Ἐνα Ἑλληνικό ἔθνος μορφωμένο, δημιουργημένο ἀπό τίς ἴδιες του δυνάμεις καί «παραδόσεις», μᾶ ξαναφτασμένο σ' ἕναν ἀνώτερο πολιτισμό —τόν ἐλληνοκοινωνιστικό— ἔκλειναν, μοῦ φαίνεται, μέσα τους τό ἔργο καί τό ὄνομα Ἴωνας Δραγούμης.

* Ἡ Εὐα Θεοδωρίδη εἶτανε μιά πολύ μορφωμένη κοπέλα ἀπὸ τήν Πόλη, γυναίκα ὄλο σκέψη, δημοτικίστρια συνειδητή καί πού, ἀργότερα, παντρεύτηκε τό λογοτέχνη Ἡρακλῆ Πίντζα, ἐπίσης ἀπὸ τήν Πόλη.

Friedrich Nietzsche: Κείμενα σχετικά με τούς Έλληνες «Οί Προπλατωνικοί φιλόσοφοι» (1872-1873)¹

Μετάφραση: Βαγγέλης Δουβαλέρης

ΜΑΘΗΜΑ 1

Πολύτιμο βοήθημα αναμφίβολα για να γνώρισε κανείς τούς Έλληνες είναι τό ότι κάποιοι ανάμεσά τους κατέληξαν σέ μιά συνειδητή σκέψη για τό είναι τους. Όμως ή προσωπικότητά τους, οί πράξεις τους, είναι σχεδόν πιό σημαντικές από τή σκέψη τους αυτήν. Οί Έλληνες δημιούργησαν τούς τύπους τών φιλοσόφων.[] Τούτη ή έφευρετικότητα τούς διαφοροποιεί από όλους τούς άλλους λαούς.²[] Οί άνδρες αυτοί είναι όλοι έντελεις - λαξεμένοι σέ ένα βράχο: ανάμεσα στήν σκέψη και στό ήθος τους δεσπόζει μία ανάγκη. Στερούνται συμβατικοτήτων, διότι, τουλάχιστον τήν εποχή εκείνη, τάξη φιλοσόφων δέν υπήρχε.³ Ο καθένας τους είναι άπευθείας ό πρωτότοκος γιός τής φιλοσοφίας. Φανταστείτε λοιπόν να έξαφανίζοταν ό σοφός έπιστήμων από προσώπου Γής: τότε, ακόμα πιό μεγαλειώδης και μοναχικός, θά ύψωνόταν ό φιλόσοφος: ό μόνος πού δέν ζει παρά για τή γνώση.[] Οί Έλληνες έχουν μιάν αξιοθαύμαστη προτίμηση στους μεγάλους άνδρες, γι' αυτό ή αξία και ή δόξα τών προσώπων τους καθιερώνεται μέ μιάν άσύγκριτη ταχύτητα. Λένε — και πολύ σωστά — ότι μιά εποχή δέν διακρίνεται τόσο από τούς μεγάλους άνδρες της όσο από τήν ικανότητά της να τούς αναγνωρίζει και να τούς τιμά. Τό πλέον εκπληκτικό μέ τούς Έλληνες είναι ότι [όλες] οί ανάγκες και τά ταλέντα εμφανίζονται στόν ίδιο τόπο και χρόνο.[]

Στό σημείο αυτό θά εξηγήσω ξεχωριστά γιατί μιλω για «προπλατωνικούς» κι όχι για «προσωκρατικούς» φιλοσόφους. Ο Πλάτωνας είναι ό πρώτος μεγάλος *caractère mixte*, τόσο στήν κοσμοθεωρία του όσο και στόν τύπο πού αποτελεί ως φιλόσοφος. Η Θεωρία του τών Ιδεών, ή όποία περικλείει στοιχειά σωκρατικά, πυθαγόρεια και ήρακλείτεια, δέν μπορεί ως εκ τούτου να αξιολογηθεί ως πρωτότυπη σύλληψη⁴. Ως άνθρωπος ό ίδιος, συγκεντρώνει μέσα του τά χαρακτη-

ριστικά του Ηράκλειτου (άριστοκρατική περηφάνεια), του Πυθαγόρα (μελαγχολικό μυστήριο του νομοθέτη) και του Σωκράτη (ό διαλεκτικός-γνώστης τών ψυχών). Όλοι οί κατοπινοί φιλόσοφοι είναι φιλόσοφοι μικτοί σάν κι αυτόν. Αντίθετα, αυτή ή σειρά τών Προπλατωνικών αντιπροσωπεύει τύπους άγνούς κ' όχι ανάμεικτους (νοθευμένους), τόσο στή φιλοσοφική τους έρευνα όσο και στους χαρακτήρες τους. Ο Σωκράτης είναι ό τελευταίος τής σειράς αυτής. Θά μπορούσε κανείς, εύκολα, να πει ότι όλοι αυτοί οί φιλόσοφοι υπήρξαν «άπόλυτοι». Πάντως, είναι οί άληθινοί «έφευρέτες». Για όλους τούς μετέπειτα, τό φιλοσοφείν στάθηκε άπείρως εύκολότερο. Οί πρώτοι αυτοί φιλόσοφοι είχαν [ως άποστολή τους] να ανακαλύψουν τόν δρόμο πού έφερνε από τόν μύθο στους νόμους τής φύσης, από τήν εικόνα στήν έννοια, από τή θρησκεία στήν έπιστήμη.

Πράγματι, είναι κρίμα πού τόσο λίγα κείμενα μάς διασώθηκαν από τούς πρώτους αυτούς φιλοσόφους. Άθελά μας, τούς ζυγίζουμε μέ μέτρα και σταθμά μικρότερα τής αξίας τους, τή στιγμή πού, από τόν Πλάτωνα κ' έπειτα, άπλώνεται ένα όγκωδες κληροδότημα μπροστά μας. Πολλοί πιστεύουν πώς για τά βιβλία ύπάρχει μιά μοίρα: ένα *fatum libelorum*. Θά 'ναι όμως μιά μοίρα πολύ κακή εκείνη πού θά μάς στερούσε σκόπιμα τό έργο ενός Ηράκλειτου, τό θαυμάσιο ποίημα του Έμπεδοκλή, τά συγγράμματα ενός Δημόκριτου — πού οί Άρχαίοι μέ τόν Πλάτωνα τόν εξίσωναν — και θά μάς ξεπλήρωνε μέ τούς Στωικούς, τούς Έπικουρείους και τόν Κικέρωνα. Στο έξής, ή κύρια άποστολή μας θά 'ναι να αναπλάσουμε σέ μιά δημιουργική χειρονομία τίς εικόνες αυτών τών φιλοσόφων και τών ιδεών τους. Τά άποσπάσματα τών δοξογραφιών είναι έξίσου σημαντικά μέ τά έναπομείναντα τών συστημάτων τους. Τό πιό μεγαλειώδες μέρος του έλληνικού πεζού λόγου χάθηκε για μάς. Γενικά, οί φιλόσοφοι αυτοί έγραφαν ελάχιστα, αλλά διέ-

θεταν μιά λαμπρή συνθετική δύναμη. Ζούν ακριβώς στην κλασσική περίοδο του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, κυρίως τόν 4ο και 5ον αιώνα, τήν εποχή τής τραγωδίας, τών Μηδικών Πολέμων. Ίδού ένα αρκετά ενδιαφέρον ερώτημα: Πώς φιλοσόφησαν οι Έλληνες κατά τήν πλουσιότερη και λαμπρότερη περίοδο τής δύναμής τους; Ή καλύτερα: φιλοσόφησαν πράγματι τήν περίοδο εκείνη; Ή απάντηση θά μᾶς εἶναι ουσιαστικά διαφωτιστική ως πρός τό αρχαιοελληνικό στοιχείο. Ἐν τούτοις, τό φιλοσοφεῖν καθαυτό δέν εἶναι ἀπαραίτητο οὔτε γιά ἕναν ἄνθρωπο οὔτε γιά ἕναν λαό. Οἱ Ρωμαῖοι, ἐν τῇ πλήρει ἀναπτύξει καί ἀνεξαρτησίᾳ τους, δέν φιλοσοφοῦσαν καθόλου. Ἡ ἐθελοντική ἀφοσίωση στή φιλοσοφία ἀγγίζει τίς βαθύτερες ρίζες ἑνός ἀνθρώπου ἢ ἑνός λαοῦ· προϋποθέτει δέ μιά περίσσεια εὐφυΐας, ἰκανῆς ὄχι μόνο νά ὑπηρετήσῃ προσωπικούς, ἀτομικούς σκοπούς, μᾶ καί νά κατακτήσῃ ἕνα ἀγνό ὄραμα. Οἱ Ρωμαῖοι δέν εἶναι καλλιτέχνες, γιά τόν ἴδιο ἀκριβώς λόγο πού δέν μποροῦν νά εἶναι φιλόσοφοι. Ἡ μόνη παγκοσμιότητα πού τούς συγκινεῖ πράγματι εἶναι τό imperium: Ἄφ' ἧς ἐμφανίζεται ἀνάμεσά τους ἡ τέχνη καί ἡ φιλοσοφία, βλέπουμε λογῆς-λογῆς καλλιτεχνικο-λογοτεχνικά γαρνιρίσματα. Καθώς λέει ὁ Ἐννιος (Neoptolemus): *philosophari est mihi necesse, at paucis: nam omnino haut placet. degustandum ex ea, non in eam ingurgitandum censeo.* [Τό φιλοσοφεῖν μοῦ εἶναι ἀπαραίτητο, ἀλλά σέ μικρές δόσεις: γενικά δέν μοῦ ἀρέσει. Ἡ φιλοσοφία, κατ' ἐμέ, εἶναι νά τή χαίρεσαι κι ὄχι νά τήν χορταίνεις].

Ἡ διάνοια, ἐλεύθερη πιά, ρίχνει τό βλέμμα της στά πράγματα: γιά πρώτη φορά τότε τό καθημερινό φαντάζει ἀξιοπρόσεκτο, προβληματικό. Ίδού τό γνήσιο χαρακτηριστικό τής φιλοσοφικῆς ὁρμῆς: ὁ θαυμασμός πίσω ἀπό κείνο πού βρίσκεται μπρός στά μάτια μας.[]

ΜΑΘΗΜΑ 2

Οἱ Ἕλληνες θεωροῦν τόν Θαλῆ τόν Μιλήσιο ὡς τόν πρῶτο φιλόσοφο. Στήν οὐσία, εἶναι ὄλων ἀυθαίρετο νά πεῖ κανεῖς ὅτι ὁ τάδε ἢ ὁ δεῖνα εἶναι ὁ πρῶτος, ὅτι πρίν ἀπ' αὐτόν δέν ὑπῆρξε φιλόσοφος κανεῖς. Διότι κάθε τύπος φιλοσόφου δέν ἐμφανίζεται μιά φορά μόνο. Μιά τέτοια θέση παράγεται ἀπό ἕναν ὀρισμὸν περί φιλοσόφου. Κι αὐτόν ἀκριβώς θέλουμε νά φωτίσουμε.

Ὁ Θαλῆς ὀρίζει μίαν ἀρχή ἀπ' τήν ὁποία ἐξάγει συμπεράσματα: εἶναι ὁ πρῶτος πού συστη-

ματικοποιεῖ. Θά μπορούσε ἐδῶ κάποιος νά πεῖ ὅτι ἡ ἰκανότητα αὐτή πρός συστηματικοποίηση ὑπάρχει ἤδη σέ κοσμογονίες πολύ ἀρχαιότερες μάλιστα. Ἄς σκεφθοῦμε τίς κοσμογονικές παραστάσεις τῆς Ἰλιάδας ἢ καί τῆς Θεογονίας, τίς ὀρφικῆς θεογονίας, τοῦ Φερεκύδη τοῦ Συρίου (βεβαίως, σύγχρονου τοῦ Θαλῆ). Ὁ Θαλῆς διαφοροποιεῖται ἀπό αὐτούς, διότι εἶναι μὴ μυθικός. Ὁ στοχασμὸς του συντελεῖται μέ ἔννοιες. Ὁ ποιητῆς ἔπρεπε νά ξεπεραστῆ, διότι ἀντιπροσωπεύει τό προπαρασκευαστικό στάδιο τοῦ φιλοσόφου. Γιατί ἄραγε ὁ Θαλῆς παραμένει πάντα ἀπόλυτα ξεχωριστός ἀνάμεσα στοὺς Ἑπτὰ Σοφούς; Δέν περιορίζεται σέ μιά σποραδική φιλοσοφία, ἀπό μεμονωμένες προτάσεις· συνδέει, θέλει τό Ὅλον, μίαν εἰκόνα τοῦ κόσμου.[] Ἡ φιλοσοφία εἶναι, λοιπόν, ἡ τέχνη τοῦ νά ἀναπαριστᾶ κανεῖς μέ ἔννοιες τήν εἰκόνα ὄλων τῶν ἐν ζωῇ πραγμάτων. Πρῶτος ὁ Θαλῆς πληροῖ τοῦτον τόν ὀρισμὸν. Φυσικά, ἄλλη ἐποχή, πῖο ὄψιμη, τό ἀναγνώρισε αὐτό. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἀνακήρυξη τοῦ Θαλῆ ὡς πρῶτου φιλοσόφου δέν ἐντάσσεται στό πνεῦμα τῆς ἐποχῆς του. Ἡ λέξη αὐτή ἴσως δέν ὑπῆρχε κἄν — καί σέ καμμιά περίπτωση δέν εἶχε τήν συγκεκριμένη σημασία. «Σοφός» δέν σήμαινε ἀπλῶς

«σώφρων» ἢ «συνετός», κατά τή συνήθη ἔννοια. Ἐτυμολογικά προέρχεται ἀπ' τή λέξη *sapio* (:δοκιμάζω), *sapiens* (:ὁ πού δοκιμάζει).[] Δέν περιέχει τήν ἔννοια τοῦ «ρεμβαστικοῦ» καί τοῦ «ἀσκητικοῦ»: ἐκφράζει μόνο τήν ἔννοια μιᾶς «ἐξαιρετικά λεπτῆς γεύσης» — ὄχι μιᾶς «αὐθεντίας». Ἐντελῶς διαφορετική ἡ τέχνη (ἀπό τή ρίζα τεκ: γεννώ), ἡ ὁποία πάντα ἐνέχει τήν ἔννοια μιᾶς «παραγωγῆς». Ἐπίσης, ὅταν ἕνας καλλιτέχνης ἀποκαλεῖται σοφός (ὁ Φειδίας γλύπτης σοφός, ὁ Πολύκλειτος ἀγαλματοποιός σοφός), τοῦτο —κατά τόν Ἄριστοτέλη— χαρακτηρίζει τήν ἐντέλεια τῆς τέχνης του (Ἡθικά Νικομάχεια, VI, 7), δηλαδή ἕναν «γλύπτη μέ τό πιό ἐκλεπτισμένο γοῦστο» — σοφός ὡς ὑπερθετικός τοῦ *sapiens*. «Ὅταν λοιπόν ἀποκαλοῦμε ἕναν ἄνδρα — ὄχι γιά ἕνα ἰδιαίτερο μόνο γνώρισμά του, μά ὀλοκληρωτικά — σοφό, λέει ὁ Ἄριστοτέλης, συνεπάγεται ὅτι ἡ σοφία του ὀφείλει νά εἶναι ἡ πλέον διαπρεπῆς ἐπιστήμη (τοῦτο σημαίνει ἐπίσης καί παγκόσμια). Ὁ σοφός ἔχει καθῆκον ὄχι μόνο νά κατέχει τά συναγόμενα τῶν ἀρχῶν, μά καί τίς ἀρχές τίς ἴδιες.[] Ἡ σοφία δέν πρέπει νά συγγέεται μέ τήν εὐφυΐα: εὐφυΐά λέμε κείνον πού διευθύνει ἐπί τά βελτίω τά ἀτομικά του συμφέροντα. «Θά λέγαμε γιά τόν Θαλή καί τόν Ἀναξίμανδρο ὅτι ἡ σοφία τους ἦταν μέν σπάνια, ἐκπληκτική, δύσκολη, θεία, ἀλλά καί ἀνώφελη, διότι ποτέ δέ νοιάστηκαν γιά τά ἐπίγεια ἀγαθά». Συνεπῶς, ἡ ἀνωφέλεια (*inutilité*) εἶναι καθαυτό χαρακτηριστικό τῆς σοφίας⁵.[]

Ἡ λεγόμενη κλασσική ἐκπαίδευση⁶ [Αὐγή, 195]

Ἀνακαλύπτουμε λοιπόν ὅτι ἡ ζωή μας ἀφιερώθηκε στή γνώση: ὅτι θά τήν τινάζαμε μακριά — ὄχι, ὅτι θά τήν εἶχαμε πρό πολλοῦ ἀποτινάξει αὐτή τή ζωή ἂν ἡ ἀφιέρωση τούτη δέν τήν προστάτευε ἀπό μᾶς τούς ἴδιους· ἐκείνους τούς στίχους μονολογοῦμε συχνά καί μέ ρίγος:

*Μοίρα, σ' ἀκολουθῶ! Καί νά μήν τῶθελα,
θά 'πρεπ' ὡστόσο
καί στενάζοντας νά τό κάνω!*

Καί τώρα, ἀνατρέχοντας στόν δρόμο τῆς ζωῆς, ἀνακαλύπτουμε ἐπί πλέον κάτι πού δέν δέχεται τήν παραμικρή διόρθωση: τό ξόδεμα τῆς νιότης μας, ὅταν οἱ δάσκαλοι πῆραν ἐκεῖνα τά ἀνυπόμονα, καυτά καί διψασμένα χρόνια ἀπό τό χέρι, γιά νά μᾶς φέρουν ὄχι ἀπευθείας στήν οὐ-

σιαστική γνώση τῶν πραγμάτων, ἀλλά στή λεγόμενη «κλασσική μόρφωση»! Τό ξόδεμα τῆς νιότης μας, ὅταν μᾶς χαράχθηκαν ἕνα σωρό γνώσεις πενιχρές γιά Ἕλληνες καί Λατίνους καί τίς γλώσσες τους, τόσο ἀδέξια καί βασανιστικά δοσμένες μας καί, πάνω ἀπό ὅλα, κόντρα στό ἀνώτατο ἀξίωμα πού πᾶσα μόρφωση προβάλλει: ὅτι τροφή προσφέρεται μόνο στόν πού πεινάει! Ὅταν βάνουσα μᾶς ἐπέβαλαν τά Μαθηματικά καί τή Φυσική, ἀντί νά μᾶς φέρουν κατ' ἀρχήν ἀντιμέτωπους μέ τήν ἀπελπισία τῆς ἀγνοίας μας καί ἀπ' τήν στενή καθημερινότητά μας (τίς ἀσχολίες μας κι' ὅ,τι συμβαίνει ἀπ' τό πρωί ὡς τό βράδυ στό σπίτι, στό ἐργαστήρι, στόν οὐρανό, στήν ὕπαιθρο) νά ξεδιπλώσουν ἐμπρός μας χιλιάδες προβλήματα — βασανιστικά, ταπεινωτικά, διεγερτικά προβλήματα —, γιά νά δείξουν τότε στήν ὁρμή μας πῶς ναί, χρειάζομαστε πράγματι μαθηματικές ἢ μηχανικές γνώσεις, καί μέ τήν ἀπόλυτη συνέπεια αὐτῶν τῶν γνώσεων, λοιπόν, νά μᾶς μπάσουν στήν πρώτη γοητεία τῆς ἐπιστήμης! Ἄν εἶχαμε μόνο διδαχθεῖ τόν σεβασμό ἐνώπιον αὐτῶν τῶν ἐπιστημῶν, ἂν εἶχε ριγῆσει ἔστω καί μιά φορᾶ ἡ ψυχή μας μπροστά στους ἀγῶνες, τίς ἤττες καί τίς ἐπανειλημμένες προσπάθειες ξανά ἀπ' τήν ἀρχή ὅλων τῶν μεγάλων ἀνδρῶν, μπροστά στό μαρτύριο πού συνιστᾶ τήν ἱστορία τῆς αὐστηρῆς ἐπιστήμης! Ἄντ' αὐτοῦ, μόνο τόν ἄνεμο μιᾶς περιφρόνησης γιά τίς καθαυτό ἐπιστήμες μᾶλλον νιώσαμε κατά πρόσωπο, γιά χάρη τῆς Ἱστορίας, γιά χάρη τῆς «εἰδολογικῆς μόρφωσης»⁷ καί τῆς «κλασσικολατρείας»! Κι ἀφεθήκαμε τόσο εὐκόλα νά ἐξαπατηθοῦμε! Εἰδολογική μόρφωση! Τάχα δέν θά μπορούσαμε νά δείξουμε τούς ἰκανότερους καθηγητές τῶν Γυμνασίων μας, γελώντας καί ρωτώντας: «Ποῦ βρίσκεται λοιπόν ἡ εἰδολογική μόρφωση; Κι ἂν αὐτοί δέν τήν κατέχουν, πῶς στά σοβαρά νά τή μεταδώσουν;». Καί ἡ «κλασσικολατρεία»! Μήπως μάθαμε τό ἐλάχιστο ἀπό κείνα πού οἱ ἴδιοι οἱ Ἀρχαῖοι δίδασκαν στους νέους τους; Μήπως μάθαμε νά μιλοῦμε σάν κι αὐτούς, νά γράφουμε σάν κι αὐτούς; Μήπως ἐξασκηθήκαμε ἀδιάκοπα στήν ξιφασκία τῆς συνομιλίας, τή διαλεκτική; Μήπως μάθαμε νά κινούμαστε μέ χάρη κ' ὑπερφάνεια ὅπως ἐκεῖνοι, νά παλεύουμε, νά τοξοβολοῦμε, νά πυγμαχοῦμε ὅπως ἐκεῖνοι; Μήπως μάθαμε τό ἐλάχιστο ἀπό τήν πρακτική ἀσκητική ὅλων τῶν Ἑλλήνων φιλοσόφων; Ἀσκηθήκαμε σέ μίαν ἔστω ἀρχαία ἀρετή μέ τόν τρόπο πού οἱ Ἀρχαῖοι τήν ἀσκοῦσαν; Πᾶσα σκέψη πάνω στήν Ἡθική δέν ἔ-

λειψε ἄραγε ἐντελῶς ἀπό τήν παιδεία μας; — καί πόσο μᾶλλον ὅ,τι συνιστᾶ τή μόνη δυνατή κριτική ἐνός τέτοιου ζητήματος, [πού 'ναι] ἡ γενναία κι αὐστηρή ἀπόπειρα νά ζήσει κανείς σύμφωνα μέ τή μιά ἢ τήν ἄλλη Ἡθική; Ἀφύπνισε κανείς μέσα μας κάποιο συναίσθημα πού γιά τούς Ἀρχαίους θεωροῦνταν ἀνώτερο ἀπ' ὅ,τι γιά τούς σημερινούς; Μᾶς ἐδειξαν ποτέ τή διάταξη τῆς ἡμέρας καί τῆς ζωῆς, καί τούς σκοπούς πέραν τῆς ζωῆς, σ' ἕνα ἀρχαῖο πνεῦμα; Διαδαχθήκαμε τίς ἀρχαῖες γλῶσσες ὅπως διδασκόμαστε τίς γλῶσσες τῶν σύγχρονων λαῶν, τίς ζῶσες — γιά νά τίς μιλοῦμε, δηλαδή, καί νά τίς μιλοῦμε σωστά καί ἀνετα⁸; Καμμιά γνώση οὐσιαστική, κανένα ἐπίτευγμα νέο, ὡς ἀπαύγασμα τῶν κοπιαστικῶν χρόνων! Μόνο μαθήματα περὶ τοῦ τί κάποιοι κάποτε γνώρισαν καί ἐπέτυχαν! Καί τί μαθήματα! Χρόνο μέ τόν χρόνο συνειδητοποιῶ ὅλο καί περισσότερο ὅτι ἡ φύση τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὅσο ἀπλή καί τάχα παγκοσμίως γνωστή, φαίνεται ν' ἀπλώνεται μπροστά μας, εἶναι ἄκρως δυσνόητη, θά 'λεγα σχεδόν ἀπρόσιτη, κι ὅτι ἡ συνήθης εὐχέρεια μέ τήν ὁποία μιλοῦν γι' αὐτούς ἢ ἐπιπολαιότητα εἶναι ἢ μιά κληρονομική ἔπαρση, θυγάτηρ ἀμυαλιάς. Οἱ ὅμοιες λέξεις καί ἔνοιες μᾶς ξεγελοῦν: ἀλλά πίσω ἀπ' αὐτές ὑπόκειται πάντα μιά αἴσθηση πού ὡς πρός τή σύγχρονη αἰσθαντικότητα θά ἔπρεπε νά 'ναι ξένη, ἀκατανόητη ἢ ἐπώδυνη. Ἴδου σέ τί ἄπλες ἀφήνουν τά παιδιά νά ἀλωνίζονται! Ἀρκετά — τό ἴδιο κάναμε κ' ἐμεῖς σάν ἡμαστέ παιδιά, ναί! κ' ἐπιστρέψαμε μέ μίαν ἀνίκητη σχεδόν ἀπέχθεια γιά τήν ἀρχαιότητα, τήν ἀπέχθεια μιᾶς ὑπέρμετρης προφανῶς οἰκειότητος! Διότι τόσο ψηλά φτάνει ἡ πλάνη τῶν «κλασσικῶν» μας δασκάλων νά πιστεύουν πῶς εἶναι κ τ ἡ μ α τους σ τ ἄ σο βα ρ ἄ οἱ Ἀρχαῖοι, ὥστε μεταδίδουν τήν ἔπαρση αὐτή καί στούς μαθητές τους, ἐμβάλλοντας συνάμα τήν ὑπόνοια ὅτι ἕνα τέτοιο κτῆμα δέν ἐξασφαλίζει βεβαίως καμμιά μακαριότητα, ἀλλά εἶναι ὅ,τι πρέπει γιά φτωχοῦς, τίμιους καί ἀνόητους γερο-ἀρouraίους βιβλιοθηκῶν: «ἄς κλωσσᾶν αὐτοί στή φωλιά τους! Εἶναι τό δίχως ἄλλο ἀντάξίό τους!» — μ' αὐτήν τή σιωπηρή σκέψη ὀλοκληρώθηκε ἡ κλασσική μας ἐκπαίδευση. Τοῦτο δέν μπορεῖ πιά νά διορθωθεῖ — γιά μᾶς! Ἄς μή σκεφτόμαστε ὅμως μόνον ἐμᾶς⁹!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Τά μαθήματα αὐτά γιά τούς «Προπλατωνικούς φιλοσόφους», ἀπ' τά πρώτα φιλολογικά γραπτά τοῦ νεαροῦ καθηγητῆ Νίτσε, παρουσιάστηκαν, γιά πρώτη φορά, τό καλοκαιρινό ἐξάμηνο τοῦ 1872. Μιά ἐπεξεργασμένη μορφή αὐτῶν τῶν σκέψεων — ἀφοῦ γιά σχεδίασμα πρόκειται — ὑπάρχει στήν *Γέννηση τῆς φιλοσοφίας στά χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Τραγωδίας*. Ἡ παρούσα μετάφραση ἔγινε ἀπό τήν γαλλική τῆς Natalie Ferrand, ἡ ὁποία βασίστηκε ἐξ ὀλοκληροῦ στά χειρόγραφα τῶν ἀρχείων Goethe-Schiller, γιά λογαριασμό τῶν ἐκδόσεων Éditions de l'Éclat, μέ τίτλο «Les philosophes préplatoniciens». Τίτλος πρωτοτύπου: *Die Vorplatonischen Philosophen*. Τό «Ἡ λεγόμενη κλασσική ἐκπαίδευση» (*Die sogenannte classische Erziehung - Aὐγή*, 195) μεταφράστηκε ἀπό τήν ἐκδοση *Kritische Studienausgabe* τῶν Colli καί Montinari σέ συνεχή ἀντιπαράβολή μέ τήν γαλλική μετάφραση τοῦ Julien Hervier τῶν ἐκδόσεων Gallimard.

2. [Σχόλιο τοῦ ἴδιου τοῦ Νίτσε] «Ἡ παγκόσμια ἱστορία εἶναι ὑπερβολικά σύντομη, ἂν μετρηθεῖ μέ τά σταθμά τῶν μεγάλων φιλοσοφικῶν εὐρημάτων ἢ τῆς παραγωγῆς τῶν φιλοσοφικῶν προτύπων κι ἂν ἀφήσουμε κατά μέρος τίς ἐχθρικές περιόδους στή φιλοσοφία. Παρατηροῦμε ἐδῶ μιά ζωντάνια καί μιά δημιουργική ὁρμή ἀνευ προηγουμένου, στούς Ἑλληνες. Στήν παγκόσμια ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, οἱ Ἑλληνες καταλαμβάνουν χρονικά τό μεγαλύτερο μέρος: δημιούργησαν πράγματι ὅλα τά πρότυπα». Ἐπίσης πρβλ. F.P. 19 [117] 1872-1873 καί 14 [28] 1871-72, ὅπου τό ἐξῆς: «Οἱ πρωτότυπες συλλήψεις τῶν φιλοσοφῶν αὐτῶν εἶναι οἱ ἀνώτερες καί οἱ ἀγνόητες — ποτέ κανείς δέν τίς ἔφατσε. Οἱ ἴδιοι οἱ ἄνδρες [αὐτοί] ἀποτελοῦν γνήσιες ἐνσαρκώσεις τῆς φιλοσοφίας καί τῶν διαφορετικῶν μορφῶν τῆς.[] Μᾶς ἀποκαλύπτουν τό ἑλληνικό στοιχεῖο ἔμμεσα: δέν μιλοῦν γιά θανάτους κ.λπ., ἀλλά μᾶς δείχνουν τήν φιλοσοφία νά ξεπηδᾷ ὡς ἐνστικτο τῆς γνώσης, δίχως νά κεντρίζονται ἀπό τήν ἐνοχή ἢ τή δυστυχία τῆς ζωῆς. Ἀντιλαμβάνονται τά αἰώνια προβλήματα καθῶς καί τίς αἰώνιες λύσεις. Ἀμέτρητες προσωπικότητες. Συνέχεια ἴσαμε τά βρῦα καί τίς λειψῆνες τοῦ θεολογικοῦ δογματισμοῦ».

3. «Οἱ Ἀρχαῖοι ὑπῆρξαν πιό ἐνάρετοι, διότι διέθεταν πολύ λιγότερα μέσα». Πρβλ. *Γέννηση τῆς Φιλοσοφίας στά χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Τραγωδίας*, μετφρ. Αἰμίλιος Χουρμούζιος, ἐκδ. Μαρή, Ἀθήνα 1944, σελ. 28 ἀλλά καί 29, ὅπου τό ἐξῆς: «Ἡ καθιέρωση τῶν Ἑπτὰ Σοφῶν ἀποτελεῖ ἕνα ἀπ' τά μεγαλειώδη γνωρίσματα τῶν Ἑλλήνων: ἄλλες ἐποχές ἔχουν ἀγίους, οἱ Ἑλληνες ἔχουν σοφοῦς».

4. «Ἡ Θεωρία τῶν Ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνα δέν ἀρχίζει — ὅπως μέ τόν Θαλή — μέ τήν οἰκοδόμησή μιᾶς φιλοσοφίας νέας».

5. Ἀριστοτέλης, *Ἡθικά Νικομάχεια* VI 7, 1141b4. Ἐπίσης πρβλ. *Μετά τά Φυσικά* I 1-2 καί ἰδιαίτερα 982b10-30 καί 983a10. Πρβλ. ἐπίσης *Γέννηση τῆς Φιλοσοφίας στά χρόνια τῆς Ἑλληνικῆς Τραγωδίας*, σελ. 38.

6. Παραλλαγή στό M II 2, Kommentar, σελ. 214-215: «Κλασσική μόρφωση! Καί δέν σᾶς διδάσκει τίποτε ἀπ' αὐτά πού οἱ Ἀρχαῖοι δίδασκαν στούς νέους τους, δέν διδάσκεστε νά μιλάτε σάν ἐκείνους οὔτε νά γράφετε σάν ἐκείνους οὔτε νά κινεῖστε μέ ὁμορφιά καί ὑπερηφάνεια σάν ἐκείνους οὔτε νά παλεύετε, νά τοξοβολεῖτε, νά πυγμαχεῖτε ὅπως ἐκεῖνοι! Δέν διδάσκεστε τίποτα ἀπ' τήν ἀσκητική τῶν ἀρχαίων φιλοσόφων καί παιδαγωγῶν! Δέν διδάσκε-

στε καμιά ἀρχαία ἀρετή μέ τόν τρόπο πού οἱ Ἄρχαῖοι τήν διδάχθηκαν! Κανένα ἀπολύτως συναίσθημα, πού γιά τούς Ἄρχαίους θεωροῦνταν ἀνώτερο ἀπό ὅ,τι γιά τούς σημερινούς! Οἱ σκοποὶ τῆς ζωῆς σ' ἓνα ἀρχαῖο πνεῦμα, ὅπως ἡ διάταξη τῆς ἡμέρας — τίποτα ἀπ' αὐτά δέν σᾶς δόθηκε! Οἱ γιορτές σας καί τά πένθη σας τό παραμικρό ἴχνος τέτοιου παρελθόντος δέν φέρουν! Οἱ φίλιες σας, οἱ κοινωνιόκητες σας στό παραμικρό δέν μιμοῦνται τέτοια πρότυπα! Δέν ἀσκήσθε ἀδιάκοπα στήν διαλεκτική, στήν ξιφομαχία τοῦ διαλόγου! Οὔτε μαθαίνετε νά διαβάζετε τά ἐλληνικά καί τά λατινικά, ὅπως διαβάζετε σημερινά γραφτά ζωντανῶν γλωσσῶν! — πόσο μᾶλλον νά τά μιλάτε σάν τήν μητρική σας: ὡς ἐκ τούτου, καί πρωτίστως γι' αὐτό, ἐλάχιστα θά συνέβαλε ἡ γλώσσα στήν ὀποιαδήποτε ἀγωγή! Μή σᾶς ξεγελοῦν! Κι ὅταν κάποιος σᾶς ἀντιτάξει τή λέξη «εἰδολογική μόρφωση», γελᾶστε μόνο καί παραπέμψτε στούς ἰκανότερους γυμνασιακούς μας καθηγητές! Διαθέτουν ἀλήθεια «εἰδολογική μόρφωση»; Τίνος «εἶδος» στά σοβαρά; Κι ἂν ὅλως τήν στεροῦνται, πῶς νά τήν μεταδώσουν! Μένει λοιπόν τοῦτο: ἐλάχιστα πληροφορηθήκατε ὅτι οἱ Ἄρχαῖοι ὅλως ἄλλοι ὑπῆρξαν ἀπ' ὅ,τι ἐμεῖς, καί ὅλως ἄλλα πράγματα θεωροῦσαν ὑψηλά στήν ἐκπαιδευσί τους ἀπό μᾶς. Γιά νά φτάσετε ὅμως σ' αὐτό, τό μονοπάτι πού διάλεξαν νά σᾶς ὀδηγήσουν παραεῖναι ἀλλόκοτο! Ἀλήθεια, ποτέ δέν ἀνασπενάξατε γιά τά νιάτα σας τά ξοδεμένα ἀπό κείνους πού χάραξαν μέσα σας ἐλάχιστα ἐν ἱστορία τόσο ἀδέξια καί ἀλαζονικά, μαζί μέ τήν ἐπαρση ὅτι ἔτσι μετέχετε τάχα τῆς κλασσικῆς παιδείας; — Ὅχι! δέν ἀνασπενάξατε ποτέ, συμφορά σας! Ποιός θά σᾶς μάθαινε δά ν' ἀνασπενάξετε!».

7. «Ἡ ἐνδειξη “εἰδολογική μόρφωση” ἀνήκει σέ μιὰ

χονδροειδή ἀφιλοσόφητη φρασεολογία, τήν ὁποία πρέπει ὅσο τό δυνατόν νά ἀποφεύγουμε, ἀφοῦ δέν ὑπάρχει δά καμιά “ὕλική” μόρφωση». [βλ. *Μαθήματα γιά τήν παιδεία*, σελ. 74-75, μετφρ. Ν. Μ. Σκουτερόπουλου, ἐκδ. ΡΟΕΣ, Ἀθήνα 1988].

8. «Ἐκείνη ἡ ἐξοχη ἄσκηση, ἡ μεταφορά ἀπ' τή μιὰ γλώσσα στήν ἄλλη, πού βοηθᾶ μέ τόν καλύτερο τρόπο τήν ἀνάπτυξη τῆς καλαισθησίας[] στή μητρική γλώσσα, δέν ἀφαρμόστηκε ποτέ ὡς τώρα μέ τήν ἀπόλυτη αὐστηρότητα καί σοβαρότητα πού ἀρμόζει ἐν προκειμένῳ σέ μιὰ γλώσσα ἀπειθάρχητη. Τώρα τελευταία τείνουν πρός ἐξαφάνιση καί οἱ ἀσκήσεις αὐτές. Ἀρκοῦνται σέ μιὰ ξερή ἐκμάθηση τῶν ξένων κλασσικῶν γλωσσῶν — ἡ οὐσιαστική τους γνώση περιττεῦει». (Ὁ.π., σελ. 85).

9. Ὁ.π., σελ. 81-84, ἀλλά καί 105-109, ὅπου καί τό ἐξῆς: «... Ἔχεις ἀκουστά ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἔλεγε πῶς εἶν' ἓνας ἄδοξος θάνατος νά σέ καταπλακώσει ἐν' ἄγαλμα; Ἐ, λοιπόν, αὐτός ἀκριβῶς ὁ θάνατος σέ περιμένει. Ἀπορεῖς; Μάθε λοιπόν ὅτι ἐδῶ κ' αἰῶνες οἱ φιλόλογοι προσπαθοῦν νά ξανασηκώσουν τό ἀναποδογυρισμένο ἄγαλμα τῆς Ἀρχαιότητος — ὡς τώρα μέ δυνάμεις πάντα λειψές: γιατί πρόκειται γιά κολοσσό, πού τ' ἄτομα σκαρφαλώνουν πάνω του σάν νάνοι. Μόλις πάει νά σηκωθεῖ, εὐθύς ξαναπέφτει, συντριβόντας ὅσους εἶν' ἀπό κάτω. Κι αὐτό βέβαια δέν εἶναι τόσο φοβερό, ἀφοῦ, μοιραῖα, ὅλοι ἀπό κάτι θά πᾶνε! Ποιός μᾶς βεβαιώνει ὅμως ὅτι στίς προσπάθειες αὐτές δέν θά συντριβεῖ καί τό ἄγαλμα; Οἱ φιλόλογοι ἀφανίζονται διά χειρός Ἑλλήνων — αὐτό ἀντέχεται κάπως: ἀλλά ἡ Ἀρχαιότητα νά συντριβεῖ ἐξαιτίας τῶν φιλόλογων! Σκέψου το αὐτό, ἐπιπόλαιε νεαρέ, καί γύρνα πίσω ἂν δέν εἶσαι εἰκονοκλάστης!».

Βιβλιο- φορίες

Κώστας Σοφιανός
Χριστίνα-Παναγιώτα Μανωλέα - Μιχάλης Καρδαμίτσης

Η λογοτεχνική κριτική

Κώστας Σοφιανός

Η λογοτεχνική κριτική, καθώς και η κριτική εν γένει, έχει περισταλεί — τά τελευταία είκοσι, πάνω-κάτω, χρόνια — στά όρια των δημοσίων σχέσεων, της δημαγωγικής άνοησίας και της θετικιστικής φλυαρίας.

Τό γιατί συμβαίνει αυτό είναι ζήτημα πολλών επιστημών (ιστορίας, κοινωνιολογίας, ιστορίας των ιδεών, ψυχολογίας) και, επομένως, δέν είναι του παρόντος. Είναι, πρωτίστως, έργο εκείνου που θά μελετήσει τόν νεοελληνικό κομφορμισμό, στόν όποιο, ως μερικότερο φαινόμενο, εντάσσεται και τόν όποιο έπιτείνει.

Ός τότε — ως νά βρεθεί, δηλαδή, ό άπερίσκεπτος πού θά καταπιαστεί μέ έργο τόσο τολμηρό και τόσο δύσκολο — δέν θά 'ταν άσκοπη ή άπόπειρα προσδιορισμού των προϋποθέσεων και των τελών της λογοτεχνικής κριτικής — άπόπειρα, άκριβώς, πού συνιστά τό κείμενο τούτο, του όποίου μιά πρώτη μορφή έχει δημοσιευτεί στόν τόμο «Παγκόσμια Λογοτεχνία» της Έκδοτικής Άθηνών.

Κριτική, γενικά, είναι ό αξιολογικός προσδιορισμός όρισμένης πράξης ή παράλειψης και, ειδικότερα, ό αξιολογικός προσδιορισμός των έργων της τέχνης, της επιστήμης και της φιλοσοφίας. Ός αξιολογικός προσδιορισμός νοείται, γενικά, ό προσδιορισμός της αξίας, ή αιτιολογημένη στάθμιση όρισμένης συμπεριφοράς ή όρισμένου έργου. Άντικείμενο του άρθρου τούτου είναι ή λογοτεχνική κριτική ή, σύμφωνα μέ τόν παραπάνω όρισμό, ό αξιολογικός προσδιορισμός των, κατ' έξοχήν, έργων του έντεχνου λόγου: της ποίησης, δηλαδή, και της πεζογραφίας.

Μέ τόν όρο «αξιολογικός προσδιορισμός» νοείται, ειδικότερα, ή κατανόηση, ή περιγραφή και ή αιτιολογημένη αξιολόγηση των λογοτεχνικών έργων. Κατανόηση είναι ή αναζήτηση, ή πιθανολόγηση, ή άποσαφήνιση και ή ανάδειξη του υποκειμενικού νόηματος όρισμένου έργου. Υποκειμενικό νόημα είναι τό νόημα πού θέλησε νά δώσει στό έργο ό δημιουργός του. Η κατανόηση του υποκειμενικού νόηματος όρισμένου έργου είναι συνάρτηση της σαφήνειας του έργου και της όξύνοιας του κριτικού. Περιγραφή είναι ή απόδοση του θέματος, της δομής και της μορφής του έργου. Η περιγραφή όρισμένου έργου είναι συνάρτηση της παραστατικής ικανότητας και της φιλολογικής κατάρτισης του κριτικού. Αιτιολογημένη, τέλος, αξιολόγηση είναι ή αξιολόγηση πού θεμελιώνεται

στη σύγκριση του έργου μέ έργα ανάλογα, βάσει κανόνων (ώραίο, ύψηλό, άληθινό, ειλικρινές, πρωτότυπο, ισχυρό, αυθεντικό, σαφές, χαριτωμένο, άπλό, άρτιο κ.ο.κ.). Η αξιολόγηση όρισμένου έργου είναι συνάρτηση της φιλολογικής κατάρτισης, της εύρυθμίας, γενικότερα, και της πνευματικής έντιμότητας του κριτικού. Μέ άλλα λόγια, δουλειά του κριτικού είναι νά βρει τί ήθελε νά πει ό δημιουργός, νά δείξει τί εν τέλει είπε και νά έξηγήσει γιατί αυτό πού εν τέλει είπε ό δημιουργός, συσχετιζόμενο μέ αυτό πού ήθελε νά πει και συγκρινόμενο μέ ό,τι όμοιο ή ανάλογο έχει — ή δέν έχει — είπωθεί ως τή στιγμή εκείνη, αξίζει τόν χρόνο, τουλάχιστον, της ανάγνωσής του.

Ός αξιολογικός προσδιορισμός όρισμένων έργων, ή λογοτεχνική κριτική αποτελεί κανονιστικής τάξεως - δευτερογενές φιλολογικό είδος. Κανονιστικής τάξεως, γιατί προϋποθέτει, έρμηνεύει και έφαρμόζει κανόνες. Δευτερογενές, γιατί πρώτα εμφανίζονται τά έργα και μετά ή κριτική. Φιλολογικό, τέλος, είδος, γιατί ως λόγος πού αναφέρεται σε άλλον λόγο και ως κείμενο πού αναφέρεται σε άλλα κείμενα αποτελεί λεκτικό φαινόμενο παρεπόμενο των φαινομένων πού απαρτίζουν τό γνωστικό αντικείμενο της φιλολογικής επιστήμης.

Διαφέρει, λοιπόν, ή λογοτεχνική κριτική από τήν επιστήμη, ή όποία άποσκοπεί στην μεθοδική, όρθολογική αντίχνευση των αιτιακών σχέσεων πού

συνδέουν τά επιμέρους φαινόμενα και στή διατύπωση γενικών νόμων για τό πώς έχουν τά πράγματα (όντολογικά) και όχι για τό πώς θά έπρεπε νά έχουν (δεοντολογικά). Διαφέρει, όμως, και από τήν αισθητικά προσανατολισμένη τέχνη, πού, ως ποιητικό αίτιο έσκεμμένου κάλους, αποσκοπεί στην πραγμάτωση εϋάρεστων μορφών. Διαφέρει, τέλος, και από τή φιλοσοφία, πού, είτε ως μεταφυσική είτε ως γνωσιολογία, είτε ως αισθητική είτε ως ήθική, αποβλέπει στην καθολική γνώση των αντίστοιχων φαινομένων.

Είναι, επομένως, ή λογοτεχνική κριτική ένα είδος λόγου, πρακτικού (έλεγκτικού του αποτελέσματος των δημιουργικών πράξεων), μικτού και κυμαινόμενου κατά περίπτωση, μεταξύ τής επιστήμης, τής τέχνης και τής φιλοσοφίας. Τούτο συμβαίνει γιατί ή κριτική και προς τήν επιστήμη τείνει, όταν προσπαθεί νά συνδέσει με αίτιακές σχέσεις τά διάφορα λογοτεχνικά φαινόμενα και νά διατυπώσει νόμους πού μπορεί νά ισχύσουν για όλα, γενικά, τά λογοτεχνικά έργα (περιπτώσεις φορμαλιστικής, κοινωνιολογικής, ψυχαναλυτικής, φεμινιστικής, δομολογικής - θεωρητικής, με έναν λόγο, κριτικής), και τήν τέχνη μιμείται, στην προσπάθειά της νά αποφύγει τήν επιστημονικοφανή έρευνα και τό θετικιστικό ύφος και νά διαμορφώσει παραστατικό, έντεχνο λόγο [οί περιπτώσεις τής έντυπωσιολογικής (μπρεσιονιστικής) και τής δημιουργικής, λεγόμενης, κριτικής] και προς τή φιλοσοφία τρέπεται, όταν, με άφορμή τό δοσμένο έργο, προσπαθεί νά όρίσει τί είναι, γενικά, τό ώραίο...

Παρά τίς όποιες, όμως, διακυμάνσεις της, ή λογοτεχνική κριτική, ακόμα και όταν αυτοπεριορίζεται σε περιγραφικές μόνο διατυπώσεις, δέν μπορεί νά αποβάλει τόν αξιολογικό της χαρακτήρα, ό οποίος εκδηλώνεται αναπόδραστα και κατά λογική αναγκαιότητα, ταυτόχρονα με τήν πρόθεση κρίσεως όποιουδήποτε, ατομικώς όρισμένου, έργου ως λογοτεχνήματος, και πριν από όποιαδήποτε περαιτέρω αξιολογική κρίση. Και μόνη, δηλαδή, ή πρόθεση κρίσεως όποιουδήποτε ατομικώς όρισμένου έργου ως λογοτεχνήματος είναι κρίση αξιολογική, γιατί, άφ' ενός, σημαίνει πιθανολόγησή του ως έργου λογοτεχνικού και άφ' ετέρου αποτελεί άφετηρία διάκρισης και χωρισμού του έργου τούτου από τό πλήθος των όμοιών του έργων και ανάδυσή του στην συνείδηση του κριτικού ως αξιόλογου έργου. Τούτο, μάλιστα, συμβαίνει ανεξάρτητα από τά παραγωγικά αίτια, από τά έλατήρια, δηλαδή, τής κριτικής βούλησης, τά όποια έλατήρια και ιδιοτελή άν είναι, και άσχετα προς τήν αξία ή άπάξια πού ένδεχομένως αποδίδει ένδομύχως στο έργο ό κριτικός, δέν άναιρούν τό γεγονός ότι τούτο τό έργο θά ξεχωρίσει (αυτό σημαίνει κρίνω: ξεχωρίζω) και όχι άλλο.

Από κει και πέρα, ότιδήποτε και άν πει για

τό έργο ό κριτικός έχει, για τή διαιώνιση του έργου, μικρότερη αξία από τήν έπιλογή του και τήν προβολή του στις συνειδήσεις ως λογοτεχνικού έργου, για τό όποιο αξίζει κανείς νά μιλήσει. Τούτο, πάλι, συμβαίνει επειδή, ό,τι με λέξεις παράγεται με λέξεις αναπαράγεται επίσης. Κατά συνέπεια, αξία λόγου έργα είναι, κυριολεκτικά, τά έργα πού προκάλεσαν λέξεις περισσότερες από τίς λέξεις πού τά συγκροτούν. Αυτό, βέβαια, δέν σημαίνει ότι τά έργα για τά όποια δέν έγινε λόγος είναι όλα έργα άνάξια. Σημαίνει, απλούστατα, ότι είναι έργα άποσιωπημένα — είτε γιατί κανείς δέν τά πρόσεξε είτε γιατί κάποιοι θέλησαν νά τά σθήσουν — και ότι θά παραμένουν άνενεργά ως τή στιγμή πού μιá κριτική συνείδηση θά τά ξεχωρίσει, θά τά φωτίσει και θά τά προβάλλει μιλώντας, ακριβώς, γι' αυτά.

Λειτουργεί, με άλλα λόγια, ή κριτική ως συντελεστής έπιλογής και ως συνθήκη διαιώνισης των έργων, γι' αυτό, μολονότι, τούς κριτικούς πολλοί αποστράφηκαν, τήν κριτική δέν αποστράφηκε, όριστικά, κανένας.

Η λειτουργία αυτή τής κριτικής, ως συντελεστής έπιλογής και ως συνθήκης διαιώνισης των έργων, έχει, κοινωνιολογικά, ως αποτέλεσμα τήν άντιστροφή τής διαδοχής των φαινομένων: από έργο-κριτική σε κριτική-έργο. Ένώ, δηλαδή, τό έργο προηγείται τής κριτικής κατά τόν χρόνο τής υλικής του πραγμάτωσης — έπεται, εν τούτοις, τής κριτικής κατά τόν χρόνο τής θεσμικής του προσκύρωσης. Τούτο γίνεται φανερό όταν έργο πού άγνοήθηκε στον καιρό του έπιστημάνθηκε, ως αξίο έργο, σε καιρό ύστερότερο ή έργο πού δέν είχε, κατά τήν πρόθεση ή τήν άντίληψη του δημιουργού του, σαφή τόν χαρακτήρα λογοτεχνήματος, απέκτησε άργότερα τέτοιο, εξαιτίας του ειδολογικού - αξιολογικού προσδιορισμού του ως αξιόλογου λογοτεχνικού έργου.

Τόσο ό ειδολογικός όσο και ό αξιολογικός προσδιορισμός των έργων, προκειμένου νά αποφύγουν τούς άπλουστευτικούς - ύποκειμενικούς περιορισμούς τής αυθαίρετης κατά είδη διάκρισης και του «προσωπικού» λεγόμενου «γούστου» και για νά αποκτήσουν τό, κατ' αρχήν, κύρος των αντικειμενικών, αιτιολογημένων αποφάνσεων, προϋποθέτουν κριτήρια, κανόνες δηλαδή βάσει των όποιων τό δοσμένο έργο προσδιορίζεται ως λογοτεχνικό — τούτου ή εκείνου του είδους (ποίηση, λ.χ., ή πεζό) και τούτου ή εκείνου του ποιού (καλό, δηλαδή, ή κακό). Τίθεται, επομένως, τό ζήτημα: πούθε άντλεί τά κριτήριά του ό κριτικός ή ποιός, και από ποιόν δοσμένους, κανόνες εφαρμόζει.

Τό ζήτημα τής έγκυρότητας των κριτικών αποφάνσεων, γιατί περί αυτού πρόκειται, είναι συνηφασμένο με τό ζήτημα τής «άναγνωρίσεως» των λογοτεχνικών έργων. Για νά μιλήσει κανείς

έγκυρα γιά κάτι, πρέπει νά γνωρίζει τί είναι αυτό γιά τό όποιο μιλάει. Ό αξιολογικός, δηλαδή, προσδιορισμός τών έργων προϋποθέτει τόν ειδολογικό προσδιορισμό τους ή, μέ άλλους όρους, τό κύρος τών κανονιστικών - δεοντολογικών προτάσεων πού διατυπώνει ή κριτική εξαρτάται από τήν αλήθεια τών περιγραφικών - όντολογικών προτάσεων πού καθορίζουν τό αντικείμενό της. Μέχρι στιγμής, όμως, δέν έχουν διατυπωθεί, κατά τρόπο αντικειμενικώς επαληθεύσιμο, περιγραφικές προτάσεις γενικού κύρους πού νά εξηγοῦν τί είναι καί πώς αναγνωρίζεται, από τά υπόλοιπα λεκτικά σύνολα, ή λογοτεχνία. Κανείς δηλαδή δέν υπέδειξε, ως τά τώρα, κατά τρόπο αντικειμενικώς ελέγξιμο καί γενικά αποδεκτό, ούτε καμιά ουσία, πού υπάρχει, τυχόν, στά λογοτεχνήματα καί τά καθιστά ακριβώς τέτοια πού είναι, ούτε τρόπους έντοπισμού της. Έτσι, οί κανονιστικές - δεοντολογικές προτάσεις της κριτικής βασίζονται, δυνάμει καί εμπειρικώς, στό σύνολο τών έργων — όσα, δυνάμει καί εμπειρικώς επίσης, θεωρούνται λογοτεχνικά. Παραστατικότερα τούτο σημαίνει ότι «είς τών Ίδεών τήν Πόλην» (περιληπτική όνομασία του συνόλου τών έργων) αυτόθετοι «νομοθέτες» είναι, δυνάμει, οί ἴδιοι οί πολίτες-δημιουργοί: αυτούς υπαινίσσεται, προφανώς, ό Καβάφης καί αυτών τούς νόμους μελετά καί εφαρμόζει ό κριτικός.

Οί νόμοι πού θεσμοθετοῦν στήν πολιτεία τών ιδεών οί πολίτες-δημιουργοί έχουν χαρακτήρα άόριστων έννοιών (τό ώραίο, τό ύψηλό κ.ο.κ.) καί μπορούν νά διακριθοῦν, κατ' αναλογία τών νόμων πού ισχύουν στίς πραγματικές πολιτείες, σε πρωτεύοντες (συνταγματικούς) καί σε δευτερεύοντες (κοινούς). Πρωτεύοντες νόμοι είναι όσοι υπάρχουν στά κλασσικά λεγόμενα έργα, δηλαδή στά έργα πού παρέχουν διαχρονικά τά πρότυπα γραφής. Τούς σταθερούς, δηλαδή, λογοτεχνικούς κανόνες, οί όποιοι, διαγράφοντας άδρά τήν ταυτότητα όρισμένης γραμματείας, συνιστοῦν τήν παράδοση καί εξασφαλίζουν τίς προϋποθέσεις όργανικής εξέλιξης, ανανέωσης καί συνέχειας του συνόλου τών έργων. Ός κλασσικά έργα νοῦνται ἐδῶ όλα τά έργα πού χάρις στή δύναμή τους επιβάλλονται, άφότου προσεχθοῦν, καί προσδιορίζουν κρίσιμα τά μεταγενέστερά τους έργα. Δευτερεύοντες νόμοι είναι όσοι υπάρχουν στά ελάσσονα έργα — στά έργα τά όποια, εναλλασσόμενα στό προσκήνιο τών προτιμήσεων του κοινού, παρέχουν τούς κυμαινόμενους λογοτεχνικούς κανόνες πού διαμορφώνουν περιστασιακά τό κοινό «γοῦστο» καί συγκροτοῦν τό εϋπλαστο σώμα της μάλλον άποδεκτής, κατά περιόδους, λογοτεχνίας. Χαρακτηριστικό τών πρωτευόντων νόμων είναι ή θεσμική αυτοδυναμία τους καί ή σταθερότητά τους: άντλοῦν, δηλαδή, τήν ισχύ τους μόνο από τό γεγονός της θέσπισής τους καί ισχύ-

ουν όσο χρόνο τά πράγματα, πού πάντοτε υπόκεινται τών νόμων, δέν εξωθοῦν τίς συνειδήσεις σε πράξεις καθολικής άμφισβήτησης καί άνατροπής τών κατεστημένων ρυθμίσεων. Χαρακτηριστικό τών δευτερευόντων νόμων είναι ή θεσμική τους εξάρτηση από τούς πρωτεύοντες νόμους καί ή προσαρμοστικότητα τους στίς τρέχουσες άπαιτήσεις τών πραγματικών καταστάσεων. Χαρακτηριστικό, τέλος, του συνόλου τών νόμων είναι ή δυναμική τους αλληλεξάρτηση εξ αίτίας της όποίας ή λογοτεχνία λειτουργεί ως κοινωνικός θεσμός διακεκριμένης γλωσσικής τάξεως. Κατ' αναλογία, επίσης, προς τή διάρθρωση τών νομικών θεσμών της πραγματικής πολιτείας (νομοθεσία, νομολογία, νομική θεωρία), ή κανονιστική τάξη στήν αισθητική πολιτεία τών ιδεών μπορεί νά διακριθεί σε νομοθετική, πού άντιστοιχεί στή δημιουργική δράση τών συγγραφέων καί τών ποιητών, σε νομολογική, πού άντιστοιχεί στή δράση τών κριτικών, καί σε δογματική-θεωρητική, πού άντιστοιχεί στή δράση τών θεωρητικών της λογοτεχνίας, τών φιλολόγων καί τών αισθητικών φιλοσόφων.

Τό υπερσύνολο τών έργων τά όποια συγκροτοῦν, γενικά, διαχρονικά καί άόριστα, τήν διεθνή πολιτεία τών ιδεών καί από τά όποια άντλεί κριτήρια ό κριτικός μπορεί, συγκεκριμενοποιούμενο, νά διαιρεθεί σε διαδοχικά ύποσύνολα πού είναι δυνατόν, περαιτέρω, νά διακριθοῦν σε διεθνή καί εθνικά, σε παραδοσιακά καί μη παραδοσιακά, σε κλειστά καί ανοιχτά, σε αυτοκαθοριζόμενα καί ετεροκαθοριζόμενα. Οί διακρίσεις αυτές προσδιορίζουν, άντιστοίχως, τά κριτήρια καί διαφοροποιούν, κατά περίπτωση, τήν κριτική.

Διεθνή είναι τά ύποσύνολα πού συγκροτοῦν, αλληλοπροσδιοριζόμενα, όσες εθνικές λογοτεχνίες μπορούν νά αναχθοῦν σε κοινή παράδοση, ιστορικά διαμορφωμένη από κοινούς - πρωτεύοντες λογοτεχνικούς κανόνες¹. Έθνικά είναι τά ύποσύνολα πού περιέχουν όσα έργα δημιουργοῦνται στά όρια επιμέρους εθνοτήτων². Παραδοσιακά είναι εκείνα τά ύποσύνολα τών όποίων οί πρωτεύοντες λογοτεχνικοί κανόνες προσδιορίζουν, κυρίαρχα καί περιπτωσιολογικά, τό σύνολο τών έργων πού περιέχουν, μέ άποτέλεσμα τήν άφομοίωση της άτομικότητας καθενός από τούς ελάσσονες δημιουργούς στό χωνευτήρι της μακραίωνης παράδοσης καί τόν περιορισμό, έπομένως, της ισχύος τών δευτερευόντων λογοτεχνικών κανόνων σε συσσωρευτικές, άνεπαίσθητες βελτιώσεις τών καθιερωμένων τρόπων³. Μή παραδοσιακά είναι τά ύποσύνολα εκείνα στά όποια τό κύρος τών πρωτευόντων λογοτεχνικών κανόνων, ύπονομεύόμενο διαρκώς από νεωτερικούς πειραματισμούς όλο καί εύρύτερης παραδοχής, τείνει νά εξισωθεί προς τό κύρος τών δευτερευόντων λογοτεχνικών κανόνων⁴. Άνοιχτά

είναι τὰ ὑποσύνολα τῶν ἔργων τῶν ὁποίων οἱ δευτερεύοντες λογοτεχνικοί κανόνες ἀποκλίνουν αἰσθητὰ ἀπὸ τοὺς πρωτεύοντες κατὰ τὸν βαθμὸ προσδιορισμοῦ τους ἀπὸ τοὺς δευτερεύοντες λογοτεχνικούς κανόνες ἄλλων ὑποσυνόλων, στὰ ὅρια τοῦ αὐτοῦ διεθνοῦς, ὑπερκείμενου, συνόλου⁵. Κλειστά εἶναι, κατ' ἀρχήν, τὰ διεθνή ὑπερκείμενα σύνολα⁶. Αὐτοκαθοριζόμενα εἶναι τὰ ὑποσύνολα τῶν ἔργων τῶν ὁποίων οἱ πρωτεύοντες λογοτεχνικοί κανόνες κρίνονται καὶ οἱ δευτερεύοντες διαμορφώνονται ἀδιάστως, στὰ ὅρια τῶν αἰσθητικῶν πραγματώσεων, δίχως, ἀποφασιστικῆς σημασίας, ἐπεμβάσεις τῆς κοσμικῆς ἢ θεοκρατικῆς, πολιτικῆς ἐξουσίας⁷. Ἐτεροκαθοριζόμενα, τέλος, εἶναι τὰ ὑποσύνολα τῶν ἔργων τῶν ὁποίων οἱ πρωτεύοντες λογοτεχνικοί κανόνες, ἀμφισβητούμενοι ἀπὸ τὰ αἰσθητικά δόγματα τῆς κυρίαρχης πολιτικῆς ομάδας, τείνουν πρὸς τὸ περιθώριο τῆς πνευματικῆς ζωῆς, σκιαζόμενοι ἀπὸ τοὺς λογοτεχνικούς κανόνες πού ἐπιβάλλει ἡ πολιτικῆ ἐξουσία⁸.

Ὡς, κανονιστικῆς τάξεως, αἰτιολογημένος, ἀξιολογικός προσδιορισμὸς δοσμένων ἔργων, ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ ὑπόκειται, κατ' ἀρχήν καὶ ἐν ὄσῳ ἀντλεῖ τοὺς κανόνες τῆς ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν ἔργων, στοὺς περιορισμούς πού ἐπιβάλλει ἡ ἐκ τῶν πραγμάτων ὑπαγωγή τοῦ κρινόμενου ἔργου σὲ μία ἀπὸ τίς παραπάνω κατηγορίες. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ πλήρως αἰτιολογημένη ἀξιολόγηση προϋποθέτει: α) Διαχρονικὴ καὶ συγχρονικὴ γνώση τῶν πρωτευόντων κανόνων. β) Συνεχῆ παρακολούθηση τῆς ἀπόκλισης τῶν δευτερευόντων λογοτεχνικῶν κανόνων ἀπὸ τοὺς πρωτεύοντες. γ) Ἐπαρκῆ, ἂν μὴ πλήρη, ἐποπτεία τῶν πολιτιστικῶν ἀλληλεπιδράσεων καὶ ὠσμύσεων πού συντελοῦνται μεταξύ τῶν διαφόρων ὑποσυνόλων, τόσο τῶν διεθνῶν ὅσο καὶ τῶν ἐθνικῶν. δ) Ἀναγνώριση καὶ ἐκτίμηση — παραδοχῆ, δηλαδή, ἢ ἀμφισβήτηση — τῶν νεωτερισμῶν πού κλονίζουν τὴν παράδοση. ε) Ὑποταγῆ, τέλος, στὰ αἰσθητικά δόγματα τῆς ομάδας πού κυριαρχεῖ πολιτικά ἢ ἀμφισβήτησή τους καὶ ἐφαρμογῆ τῶν, ἀντίθετων πρὸς τὰ δόγματα αὐτά, πρωτευόντων καὶ δευτερευόντων λογοτεχνικῶν κανόνων.

Ἡ, κατ' ἀρχήν, ὑπαγωγή τοῦ κρινόμενου ἔργου σὲ μία ἀπὸ τίς παραπάνω κατηγορίες ὑποσυνόλων ἔργων καὶ ὁ ἀξιολογικός προσδιορισμὸς του βάσει τῶν λογοτεχνικῶν κανόνων πού ἰσχύουν στὰ ὅριά της εἶναι ἀναγκαῖος, ἀλλὰ ὄχι καὶ ἰκανός, γιὰ ὅλους, ὅρος ἀσκίσεως τῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς. Τοῦτο συμβαίνει γιατί τὰ λογοτεχνικά ἔργα, ὅπως καὶ κάθε ἀνθρώπινο ἔργο ἄλλωστε πού παράγεται μέσα στὰ ὅρια δοσμένης κοινωνίας, ὑπόκεινται στοὺς περιορισμούς καὶ ὑφίστανται, ἄμεσα ἢ ἔμμεσα, τίς ἐπιδράσεις ὄλων τῶν κρίσιμων, συντελεστῶν τοῦ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι, στὸ ὁποῖο ἐπίσης ἐπι-

δροῦν. Τὰ ἔργα, ἐξ ἄλλου, συνίστανται ἀπὸ λέξεις, παράγονται καὶ ὑπάρχουν κατὰ τὴ διαδρομὴ ὀρισμένου χρόνου, ἀποτελοῦν ἐκδηλώσεις τῆς ἰδιοφυΐας, τῆς παιδείας, τῆς νοστορίας, τῆς ἰδιοσυγκρασίας, τοῦ χαρακτήρα, τοῦ ψυχισμοῦ - τῆς ἀτομικότητας, γενικά, ὀρισμένων ὑποκειμένων, αὐτοῦ ἢ ἐκείνου τοῦ φύλου, καὶ ἀπευθύνονται σὲ ἀόριστο ἀριθμὸ προσώπων, διαφόρων ἡλικιῶν, νοστοριῶν, προτιμήσεων, ἀντιστάσεων κ.ο.κ. Κοινωνικῶς, ὅμως, προσδιορισμένες ἐκδηλώσεις τῆς ἀτομικότητας ὀρισμένων ὑποκειμένων ἀποτελοῦν καὶ τὰ ἔργα τῆς κριτικῆς. Ἀνάλογα, ἐπομένως, μὲ τὴν ἐποχὴ του, τὴν κοινωνία του, τὴν παιδεία του, τὴν ἰδιοσυγκρασία του καὶ τοὺς λοιποὺς προσδιορισμοὺς τῆς ταυτότητάς του, ὁ κριτικὸς μπορεῖ νὰ θεμελιώσῃ τίς προτάσεις του ἀποκλειστικά καὶ μόνο στοὺς κανόνες πού ὑπάρχουν στὰ κρινόμενα ἔργα ἢ νὰ ὑπερβῆ τὰ ὅρια τῆς λογοτεχνίας καὶ νὰ διαμορφώσῃ τὰ κριτήριά του βάσει τῶν δεδομένων τῆς ἱστορίας, τῆς γλωσσολογίας, τῆς ἠθικῆς, τῆς κοινωνιολογίας, τῆς ψυχολογίας, τῆς φεμινιστικῆς ἰδεολογίας ἢ ὅποιου ἄλλου ἐξωλογοτεχνικοῦ συστήματος παραγωγῆς ἐνοιῶν προτιμῶν. Ἔτσι, ἡ λογοτεχνικὴ κριτικὴ μπορεῖ νὰ διακριθεῖ σὲ δύο βασικὲς κατηγορίες: στὴν κριτικὴ ἢ ὁποῖα θεμελιώνει τίς προτάσεις της, ἀποκλειστικά ἢ κατὰ κύριο λόγο, στοὺς κανόνες πού παρέχει τὸ σύνολο τῶν ἔργων, ὡς διακεκριμένης γλωσσικῆς τάξεως κοινωνικός θεσμὸς (περιπτώσεις φορμαλιστικῆς κριτικῆς, στρουκτουραλιστικῆς κριτικῆς, «νέας κριτικῆς»), καὶ στὴν κριτικὴ τῆς ὁποίας οἱ προτάσεις θεμελιώνονται ὄχι μόνο στοὺς κανόνες πού ὑπάρχουν στὰ ὅρια τοῦ συνόλου τῶν ἔργων, ἀλλὰ καὶ σὲ κανόνες πού διαμορφώνονται ἔξω ἀπὸ τὰ ὅρια αὐτά (περιπτώσεις ἱστορικῆς κριτικῆς, βιογραφικῆς κριτικῆς, ψυχαναλυτικῆς κριτικῆς καὶ κοινωνιολογικῆς κριτικῆς, ὑποπεριπτώσεις τῆς ὁποίας εἶναι ἡ μαρξιστικὴ κριτικὴ καὶ ἡ φυλετικὴ κριτικὴ, πού μπορεῖ νὰ διακριθεῖ περαιτέρω σὲ φεμινιστικὴ κριτικὴ καὶ σὲ κριτικὴ πού ἀσκειται μὲ κριτήριο τὸ πολιτικῶς ὀρθό, γενικότερα).

Ἡ κριτικὴ πού θεμελιώνει τίς προτάσεις της ἀποκλειστικά ἢ κατὰ κύριο λόγο στοὺς κανόνες πού παρέχει τὸ σύνολο τῶν ἔργων ἀνάγεται ἱστορικά, ὡς τάση, στὴν Ποιητικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη. Ἡ κριτικὴ πού ἀναζητεῖ κανόνες καὶ ἐκτός τῶν ὀρίων τοῦ συνόλου τῶν ἔργων ἀνάγεται ἱστορικά, ὡς τάση ἐπίσης, στὸν Ξενοφάνη τὸν Κολωφόνιο, πού μεμφόταν τὸν Ὅμηρο καὶ τὸν Ἡσίοδο διότι ἀπέδιδαν στοὺς θεοὺς «ὅσα παρ' ἀνθρώποισιν ὄνειδα καὶ ψόγον ἐστίν» (δηλαδή ὅσα ντροπιάζουν τοὺς ἀνθρώπους καὶ τοὺς βάζουν σὲ θέση κατηγορούμενου). Ἰδιαίτερα, ὅμως, ὁ Πλάτων ὑπῆρξε ἐκεῖνος πού ἔκρινε τὰ ἔργα ὄχι μὲ αἰσθητικά, ἀλλὰ μὲ ἠθικά, κυρίως, κριτήρια, ἐλέγχοντας τὴν ἐπίδραση πού ἀ-

σκοῦν στίς ψυχές τῶν πολιτῶν καί εἰσηγούμενος, στούς *Νόμους*, τήν προληπτική λογοκρισία ὡς θεσμός τῆς καλύτερης δυνατῆς πολιτείας...

Τόσο, ὅμως, ὁ Ἀριστοτέλης ὅσο καί ὁ Πλάτων ἀναφέρονταν στά ἔργα περιστασιακά καί «ἐπί παραδείγματι» μόνον, κατά τήν διαδοχή τῶν φιλοσοφικῶν τους διερευνήσεων. Ἀντικείμενό τους ὑπῆρξε τό καθόλου καί ὄχι τό ἐπιμέρους: τό καθόλου τῆς ποιητικῆς τέχνης, ὡς λόγου διακεκριμένου εἶδους, γιά τόν Ἀριστοτέλη, καί τό καθόλου τῆς τέχνης, ὡς τρόπου ἀποδόσεως τῆς πραγματικότητας τῶν ἰδεῶν καί ὡς παιδαγωγικοῦ μέσου, γιά τόν Πλάτωνα. Παρέλκει, ἐπομένως, ἡ εἰδικότερη πραγμάτευση τῶν θέσεών τους στό σημεῖο αὐτό. Τό ἀνάλογο ἰσχύει καί γιά τόν Λογγίνο τοῦ *Περί ὕψους* καί γιά τόν Δημήτριο τοῦ *Περί ὕψους* καί γιά τόν Ὁράτιο τῆς *Ars Poetica* καί γιά τόν Δάντη τῆς *De eloquentia vulgari* καί γιά ὄλους τούς μετέπειτα — ὅσοι ἀποπειράθηκαν συστηματική μελέτη τῶν λογοτεχνικῶν φαινομένων ἀπό τή θέση τοῦ θεωρητικοῦ ἐρευνητή, μέ σκοπό τήν ἐξαγωγή, ἐρμηνεία καί εἰσαγωγή κανόνων πού θά ἐξασφάλιζαν σταθερά κριτήρια γιά τήν ἀξιολόγηση κάθε ἔργου. Πλησιέστεροι πρὸς τήν αὐτοτελῆ ἀξιολόγηση συγκεκριμένων ἔργων καί δημιουργῶν εἶναι ὁ Ἡσίοδος καί ὁ Πίνδαρος, λ.χ., πού ἐλέγχουν τήν ψευδῆ μυθοποιία τοῦ ἔπους καί, βέβαια, ὁ Ἀριστοφάνης, ὅταν, στούς *Βατράχους*, ἀναθέτει στόν Δίονυσο ἔργα κριτῆ τοῦ Αἰσχύλου καί τοῦ Εὐριπίδη, ἀντιδιαστέλλοντας — κατὰ τρόπο πού προσδιόρισε κρίσιμα τούς μεταγενεστέρους καί μάλιστα τόν Θεόφραστο καί τόν Λογγίνο — τό ὑψηλό ἀπό τό ταπεινὸ ὕψος. Πλησιέστεροι, ἐπίσης, πρὸς τήν αὐτοτελῆ ἀξιολόγηση συγκεκριμένων ἔργων καί δημιουργῶν ὑπῆρξαν οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι καί ἀποφάσιζαν, ὅσο τούς ἦταν μπορετό, ποιά ἀπό τά ἔργα τῆς «ἐθνικῆς» γραμματείας ἐπιτρέπεται νά διαβάζονται ἀπό τούς χριστιανούς καί ποιά ἔπρεπε νά ἀποκλειστοῦν ὡς ἀνήθικα, ἀσεβῆ, παράλογα καί κλονιστικά ἐν τέλει τοῦ χριστιανικοῦ φρονήματος. Δείγματα τέτοιων ἀξιολογήσεων παρέχουν οἱ ἀναφορές τοῦ Κλήμη, ἐπισκόπου Ἀλεξανδρείας, σέ ἔργα τῆς προχριστιανικῆς - θύραθεν γραμματείας, στήν πραγματεία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου *Πρὸς τούς νέους παραίνεσις*, ὅπως ἂν ἐκ τῆς τῶν ἐλληνικῶν ὠφελούντο λόγων («Συμβουλές πρὸς τούς νέους γιά τό πῶς θά ὠφελθοῦν ἀπό τούς λόγους τῶν Ἑλλήνων»), στό *De spectaculis* τοῦ Τερτυλιανοῦ καί στούς Πίνακες ἀπαγορευμένων βιβλίων τοῦ Βατικανοῦ. Ὡς κοινωνικός, ὅμως, θεσμός, ἡ αὐτοτελῆ ἀξιολόγηση συγκεκριμένων ἔργων ἀνάγεται στά μέσα τοῦ 18ου αἰώνα (ὅπως ἄλλωστε καί ἡ λογοτεχνία, ὡς διακεκριμένο εἶδος τοῦ λόγιου, γενικότερα, λόγου), παγώνεται πρὸς τά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, ἐξελίσσεται ραγδαῖα τά τελευταῖα ἑκατὸ χρό-

νια καί ὀφείλεται στή μείωση τοῦ ἀναλφαβητισμοῦ, στή διάδοση τοῦ ἡμερήσιου, τοῦ περιοδικοῦ καί τοῦ ἠλεκτρονικοῦ τύπου, στόν πολλαπλασιασμό τῶν ἔργων καί στήν ἰδρυση ἐδρῶν σύγχρονης φιλολογίας στά εὐρωπαϊκά πανεπιστήμια.

Μέ βάση, ἐπομένως, τίς παραπάνω ἐξελίξεις, ἡ λογοτεχνική κριτική μπορεῖ νά διακριθεῖ, παράπερα, ἀνάλογα μέ τό μέσο ἢ μέ τό βῆμα ἀπό τό ὁποῖο ἀσκειῖται, σέ: δημοσιογραφική, γενικά, κριτική, σέ κριτική πού ἀσκεῖται ἀπό τίς σελίδες τῶν λογοτεχνικῶν περιοδικῶν καί σέ ἀκαδημαϊκῆ ἢ πανεπιστημιακῆ κριτική.

Ἡ δημοσιογραφική κριτική, καί ὅταν δέν ἀξανατλεῖται σέ ὑπαινικτικές βιβλιοκρισίες, εἶναι σύντομη, ὑπόκειται στούς περιορισμούς τῆς ἐπικαιρότητας καί ἐνθίδει, ὅλο καί περισσότερο, στίς ἀπαιτήσεις τῆς βιβλιαγορᾶς, ἐφαρμόζοντας ἐμπορικά, μᾶλλον, κριτήρια ἀντί τῶν οὐσιαστικῶν. Ἡ κριτική πού ἀσκεῖται ἀπό τίς στήλες τῶν λογοτεχνικῶν περιοδικῶν διατηρεῖ ἀκόμη στοιχεῖα ἀνεξαρτησίας, προσπαθώντας νά μὴν ὑποκύψει στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἀγορᾶς. Ὑπόκειται ὅμως στούς περιορισμούς δημοσιότητας πού ἐπιβάλλουν στούς ἐκδότες τῶν περιοδικῶν οἱ ἄτυπες ὁμάδες πίεσης τῶν λογοτεχνικῶν κύκλων καί ἡ πολιτικῆ «ἰσορροπίας δυνάμεων» πού, ὡς ἐκ τούτου, οἱ τελευταῖοι ἀναγκάζονται νά ἐφαρμόσουν γιά νά ἀποφύγουν ὀριακές δυσσρέσεις. Ἐξ αἰτίας, ἄλλωστε, τοῦ δυσβάσταχτου ἐκδοτικοῦ κόστους καί τῆς περιορισμένης κυκλοφορίας τους, τά λογοτεχνικά περιοδικά ἀπειλοῦνται, ὅπου λείπει ἡ κρατικῆ ἐπιδότηση, εἴτε μέ ὑποταγή στούς νόμους τῆς ἀγορᾶς — ὅταν τήν ἐκδοση ἀναλαμβάνουν, ἀντί τῶν λογίων, ἐπενδυτές-χρηματοδότες πού ἀποβλέπουν στό κέρδος ἀπό τίς πωλήσεις τῶν προβαλλόμενων τίτλων — εἴτε μέ διακοπή τῆς ἐκδόσῆς τους. Ἡ ἀκαδημαϊκῆ, τέλος, ἢ πανεπιστημιακῆ κριτική ὑπόκειται στούς περιορισμούς τῶν δογματικῶν θεωρήσεων καί τῆς ἀκαδημαϊκῆς, γενικότερα, ἀντληψῆς τῶν αἰσθητικῶν φαινομένων. Ἐκτός αὐτοῦ, ἡ πανεπιστημιακῆ κριτικῆ εἶναι διαρκῶς ἐκτεθειμένη στούς κινδύνους τῆς αὐτάρεσκης πολυμάθειας, πού «νόον ἔχειν οὐ διδάσκει» (δηλαδή πού δέν μαθαίνει σέ κανέναν πῶς νά σκέφτεται) — ὅπως εἶπε ἀποφθεγματικά ὁ Ἡράκλειτος — καί ἀποτελεῖ, κατὰ κανόνα, ἀβασάνιστη ἐπανάληψη θεωριῶν πού ἔχουν ἤδη κλονιστεῖ στούς τόπους παραγωγῆς τους — ὅταν ἀσκεῖται ἀπό τίς ἔδρες πανεπιστημίων τῆς πολιτιστικῆς περιφέρειας. Ἐκτός, ὅμως, ἀπό τή θεωρητικῆ τῆς κατεύθυνση, ἡ πανεπιστημιακῆ κριτικῆ ἔχει καί μίαν ἄλλη, πρακτικότερη: ἐπιλέγει, ἀπό τό σύνολο τῶν ἔργων ὀρισμένης γραμματείας, ὅσα ἔργα κρίνει ἄξια νά διδαχθοῦν, ἀποκλείοντας ὅλα τά ἄλλα, γεγονός διόλου ἀσήμαντο γιά τή σύνθεση τῶν ὀνομάτων στό λογοτεχνικό Πάνθεο.

Ἡ σημασία καί τῶν τριῶν αὐτῶν εἰδῶν λογοτεχνικῆς κριτικῆς γιά τήν τυπική διαιώνιση τῶν ἔργων καί τήν ἐπιβολή λογοτεχνικῶν ὀνομάτων κύρους πολλαπλασιάζεται ἐξ αἰτίας τοῦ θεσμοῦ τῶν ἐγκυκλοπαιδειῶν καί τοῦ θεσμοῦ τῶν γραμματολογιῶν ἢ ἱστοριῶν τῆς λογοτεχνίας. Τοῦτο συμβαίνει γιατί οἱ συντάκτες τῶν σχετικῶν λημμάτων καί οἱ πανεπιστημιακοί, κατά κανόνα, συγγραφεῖς τῶν γραμματολογιῶν, εἴτε εἶναι οἱ ἴδιοι ἐκείνοι πού ἀσκοῦν κριτική ἀπό τίς σελίδες τῶν περιοδικῶν, ἀπό τίς στήλες τῶν ἐφημερίδων καί ἀπό τούς ραδιοφωνικούς καί τηλεοπτικούς σταθμούς εἴτε προσδιορίζονται, ὅταν ἀξιολογοῦν τήν τρέχουσα λογοτεχνική παραγωγή, ἀπό τά σχετικά δημοσιεύματα τά ὁποῖα, ἐκτός τῶν πληροφοριῶν, παρέχουν καί τήν «ἐξῶθεν», λεγόμενη, «καλή μαρτυρία». Ἐπαναλαμβάνουν, ἐπομένως, ὅταν ἐργο-βιογραφοῦν σύγχρονους τους λογοτέχνες, τά ὀνόματα καί τά ἔργα πού ἔχουν ἤδη προβληθεῖ. Ἐξ ἄλλου, ἡ σημασία τῆς δημοσιογραφικῆς, εἰδικότερα, κριτικῆς ἐνισχύεται καί ἀπό τό γεγονός ὅτι οἱ, περισσότερο ἐνημερωμένοι, καθηγητές τῆς μέσης κυρίως ἐκπαίδευσης συνιστοῦν στούς μαθητές τους ἐξωσχολικά βιβλία πού ἔχουν προβληθεῖ ἀπό τίς στήλες τοῦ ἡμερήσιου τύπου ἢ ἀπό τά ἠλεκτρονικά μέσα «μαζικῆς ἐπικοινωνίας». Μέ δεδομένη, λοιπόν, τήν ἐμπορευματοποίηση τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων, ἡ σημασία τῆς δημοσιογραφικῆς, κυρίως, κριτικῆς γιά τήν ἀξιολογική ἱεράρχηση τῶν λογοτεχνημάτων καί τήν οὐσιαστική διεύρυνση τῆς πνευματικῆς ζωῆς πέρα ἀπό τόν κύκλο τῶν πράγματι ἐνημερωμένων ἀποβαίνει ἀρνητικά κρίσιμη, ἐν ὅσω δέν προβάλλει, συστηματικά, τά ἀριστα ἔργα, ἀλλά τά ἔργα, κατά κανόνα, πού διαφημίστηκαν ἀποτελεσματικότερα εἴτε ἀπό τούς ἐκδότες εἴτε ἀπό τούς συγγραφείς τους.

Στά ὅρια τῶν παραπάνω διακρίσεων, ἡ λογοτεχνική κριτική μπορεῖ νά χωριστεῖ, ἐπίσης, ἀνάλογα μέ τήν συγκρότηση, τήν ἰδιοφυΐα, τήν ἰδιοσυγκρασία, τήν πνευματική ἐντιμότητα καί τή δυναμική πειθοῦς τοῦ κριτικοῦ, σέ συμβατική καί οὐσιαστική, σέ κομπορμιστική καί ἀντικομπορμιστική, σέ γόνιμη καί σέ ἄγονη. Συμβατική εἶναι ἡ κριτική πού ἀρκεῖται σέ περιγραφικές κατ'ὄψεις τῶν ἔργων, σχεδιασμένες σοβαροφανῶς, μέ τά κοινόχρηστα «θεωρητικά ἐργαλεῖα». Οὐσιαστική εἶναι ἡ κριτική πού ἐντοπίζει τήν εἰδοποιό διαφορά τοῦ ἔργου ἀπό τά ὁμοειδή του, τήν προβάλλει μέ σαφήνεια καί τήν ἀξιολογεῖ, ἀνάλογα μέ τή σημασία της, ὡς συντελεστή, καί ἐλάχιστης, ἔστω, μεταβολῆς τοῦ δυναμικοῦ πεδίου, πού συγκροτοῦν ὡς σύνολο, τά ἔργα. Κομπορμιστική εἶναι ἡ κριτική πού τιμᾷ, ἢ ἀποτιμᾷ, τά ἔργα ὄχι κατά πεποίθησή, ἀλλά σύμφωνα μέ τά κριτήρια πού ἐπιβάλλουν, κατά καιρούς, ὅσοι ἐλέγχουν τή λογοτεχνική ἀγο-

ρά, καί μέ σκοπό τήν ἐνταξή ἢ τήν παραμονή τοῦ κριτικοῦ στήν ἐξουσιαστική ὁμάδα. Ἀντικομπορμιστική εἶναι ἡ κριτική πού ἀποκαλύπτει, ὑπονομεύει καί ἀνατρέπει τά συμβατικά ἢ καί ἰδιοτελῆ κριτήρια τῶν κατεστημένων λογοτεχνικῶν κύκλων, κάνει γνωστές τίς ἀποσιωπούμενες ποιότητες καί ἐλέγχει τά ἔργα πού ἔχουν προβληθεῖ δίχως νά τό ἀξίζουν. Γόνιμη εἶναι ἡ ἰδιοφυΐα καί ἐμπνευσμένη κριτική, πού ἐνεργοποιεῖ στή συνείδηση τοῦ δεκτικοῦ ἀναγνώστη τίς προϋποθέσεις αὐτόνομης καί δημιουργικῆς ἔκφρασης — δικοῦ του κριτικοῦ λόγου. Ἄγονη εἶναι ἡ στερημένη ἰδιοφυΐα καί ἐμπνευσης κριτική, πού ἐξουδετερώνει τίς δημιουργικές τάσεις πού λανθάνουν στή συνείδηση τοῦ δεκτικοῦ ἀναγνώστη. Γόνιμη, δηλαδή, εἶναι ἡ κριτική πού παράγει κριτικούς ἀναγνώστες, ἐνῶ ἄγονη εἶναι ἡ κριτική πού ἀναστέλλει τήν παραγωγή τους. Ἡ γόνιμη κριτική εἶναι τό πλησιέστερο πρός τήν πρωτογενή δημιουργία εἶδος κριτικῆς: παρέχεται, ὅπως καί ἐκεῖνη, ὡς ἀφορμή ἐμπνευσης καί ὡς ὑπόδειγμα ἀντιμετώπισης τῶν προβλημάτων πού θέτει ἡ ἀσκησή της.

Ἐκτός, ὅμως, ἀπό τά παραπάνω εἶδη τῆς ρητῆς κριτικῆς, αὐτῆς δηλαδή πού ἀσκεῖται ἄμεσα, μέ τή δημόσια διατύπωση γνώμης, ὑπάρχει καί ἡ ἔμπρακτη κριτική πού ἀσκεῖται ἔμμεσα. Εἶδος ἔμπρακτης κριτικῆς, καί μάλιστα ἀπό τά κρίσιμότερα εἶδη της γιά τή διαιώνιση τῶν ἐλασσόνων ἔργων καί τή διαμόρφωση κριτηρίων «καλοῦ γούστου», ἀποτελεῖ καί ἡ ἀνθολόγηση ποιημάτων καί πεζῶν. Εἶδος ἔμπρακτης, ἐπίσης, κριτικῆς ἀποτελεῖ καί ἡ κριτική πού ἀσκοῦν στά ἔργα τους ἢ σέ ἀδημοσίευτα ἔργα ὁμοτέχνων τους οἱ σημερινότες δημιουργοί. Ἐξαιρετα παραδείγματα τῆς δευτέρας περίπτωσης παρέχουν στή γραμματολογία μας τά αὐτόγραφα τοῦ Σολωμοῦ καί ὅσα παρέλειψε ἀπό τά ποιήματά του ὁ Καβάφης, ἐνῶ οἱ ἐπεμβάσεις τοῦ Πάουντ στό χειρόγραφο τῆς Ἑρμῆς Χώρας τοῦ Τ.Σ. Ἑλλιοτ ἀποτελοῦν, γιά τή διεθνή πιά γραμματολογία, ὑποδείγματα τῆς κριτικῆς οἰκονομίας πού χαρακτηρίζει τόν «μεγάλο τεχνίτη».

Μέ οἰκονομικούς, τέλος, ὅρους, ἡ λογοτεχνική κριτική μπορεῖ νά διακριθεῖ σέ ἀμειβόμενη καί σέ μὴ ἀμειβόμενη. Ἡ διάκριση φαίνεται, κατ' ἀρχήν τουλάχιστον, ἄσχετη πρός τή λειτουργική διάσταση τοῦ κριτικοῦ ἔργου. Ἄν σκεφθεῖ, ὅμως, κανεὶς ὅτι οἱ οἰκονομικοὶ ὅροι παραγωγῆς ὀρισμένου ἔργου, ἄρα καί τῆς κριτικῆς, ἐπιδρῶν, ἔμμεσα ἔστω, στήν ποιότητα καί ἄμεσα, ἀσφαλῶς, στήν ποσότητά του, ὅτι προσδιορίζουν, ἄρα, ἀποφασιστικά τή δυνατότητα ἐξακολούθησης καί διάδοσής του — θά ἀντιληφθεῖ ὅτι ἡ διάκριση δέν εἶναι διόλου δευτερεύουσας σημασίας, ἀλλά συναρτάται γενικότερα μέ τίς συνθήκες δημιουργίας καί ἄμυνας τοῦ πολιτισμοῦ ὀρισμένου τόπου. Εὐθὺς

ἀμειβόμενη είναι, κατά κανόνα, ή δημοσιογραφική κριτική. Η πανεπιστημιακή κριτική ἀμείβεται ἐμμέσως, δεδομένου ότι οι θέσεις των πανεπιστημιακών είναι ἐμμισθες. Η κριτική πού ἀσκείται από τις σελίδες των λογοτεχνικών περιοδικών σπανίως ἀμείβεται. Άσκειται ἐπομένως περιστασιακά, πάρεργα και στά ὅρια των βιοποριστικών δραστηριοτήτων ὅσων τήν ἀσχοῦν, γεγονός πού ἐπιδρά ἀρνητικά τόσο στήν ποιότητα ὅσο και στήν ἔκταση και στόν ἀριθμό των συνεργασιῶν.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Περίπτωση, λ.χ., τέτοιου ἰδεατοῦ μορφώματος ἀποτελεῖ, σέ ἀδρές γραμμές, ή καθόλου δυτική γραμματεία ή ὁποία, ἀνεξαρτήτως τοπικῶν, κατά γλώσσες και ἔθνη ἰδιομορφῶν, ἀνάγεται ἀπωτέρω, ὡς corpus διακριτό ἀπό ἄλλα διεθνή ὑποσύνολα, στίς πηγές τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς και τῆς ἰουδαίω-χριστιανικῆς φιλολογίας.

2. Τά ὅρια αὐτά συμπίπτουν κατά κανόνα μέ τά ἑδαφικά ὅρια κυριαρχίας ὀρισμένης γλώσσας. Ὅταν ὁμως ή γλώσσα των ἔργων ἐκτείνεται, κυριαρχικά, πέρα ἀπό τά ὅρια δεδομένης ἐθνότητος, ὅπως στήν περίπτωση τῆς ἀγγλικῆς, τῆς ἀραβικῆς και τῆς ἰσπανικῆς κυρίως, τότε τά ὅρια τοῦ ἐθνικοῦ ὑποσυνόλου είναι στενότερα ἀπό τά ἑδαφικά ὅρια τῆς γλώσσας στήν ὁποία εἶναι γραμμένα τά ἔργα πού τό συγκροτοῦν.

3. Η δυναστική ἐπιβολή τῆς παράδοσης ἐπί τοῦ συνόλου των ἔργων, πού ἐπιτυγχάνεται μέ τήν ἀναγωγή των πρωτευόντων λογοτεχνικῶν κανόνων σέ τάξη ἱερῶν, τρόπον τινά, προτύπων αἰσθητικῆς ὀρθοδόξιας, καθιερῶν τις καλλιτεχνικές συνειδήσεις στή νομιμότητα των κλασσικῶν τρόπων, ἀποκλείει ή περιορίζει, ἀσφυκτικά ὡς ἐκ τούτου, τούς ριζοσπαστικούς νεωτερισμούς και δημιουργεῖ στόν ἀπό τά ἔξω παρατηρητή τήν λαθεμένη ἐντύπωση ὅτι τά ἔργα πού μελετᾶ παραμένουν, στήν ἱστορική τους προοπτική, ἀνεξέλικτα και ὅτι τό ὑποσύνολο πού συγκροτοῦν εἶναι ἄζωο και στατικό — ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἔνταση και τήν ποιότητα των ἐπιμέρους καλλιτεχνικῶν του στοιχείων. Γενικεύοντας και σχηματοποιώντας τά πράγματα ἀπλουστευτικά, θά μπορούσαμε νά πούμε ὅτι παραδοσιακή ὑπῆρξε ή λόγια βυζαντινή και ή λόγια δυτική γραμματεία ἀπό τις ἀπαρχές της μέχρι τήν ἐξέγερση των ρομαντικῶν, στά τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα. Οἱ ρομαντικοί, ἀμφισβητώντας τήν κλασσικιστική τυπολογία τοῦ καλοῦ, ἐνεργοποίησαν τούς μηχανισμούς τῆς σταδιακῆς ὑπονόμευσης, μέ τή δράση κυρίως των διαδόχων και των ἐπιγόνων τους — των συμβολιστῶν και των σουρρεαλιστῶν — τοῦ κύρους των μεγάλων προτύπων, ὅσων σκίαζαν, ἀπό τήν Ἀναγέννηση ὡς τήν λήξη τοῦ 18ου αἰῶνα, τις νεωτερικῆς ἀπόπειρες, νομιμοποίησαν στήν ἐπικράτεια τῆς τέχνης τις ἐγωϊκές ἀπαιτήσεις τοῦ γενικότερα ἀνερχόμενου ἀτομικισμοῦ, ὑποκατέστησαν ὡς ἄξια, στή θέση τοῦ παραδεδομένου, τό πρωτότυπο και ἐπέβαλαν ὡς παραδείγματα τοῦ ὀραίου, ἀντί τῆς «εὐγενοῦς ἀπλότητος και τοῦ ἡρεμοῦ μεγαλείου» των ἀρχετυπικῶν ἔργων, τις «ἐμπνευσμένες»

πραγματώσεις τῆς δημιουργικῆς φαντασίας και τούς παραλογισμούς τοῦ ἀχαλίνωτου ὑποκειμενισμοῦ. Τυπικότερο, ὅμως, δείγμα παραδοσιακῆς στατικότητας παρέχουν, γιά τις ἀντιλήψεις των δυτικῶν κυρίως, οἱ ζωγραφικοί και μουσικοί τρόποι των βυζαντινῶν καλλιτεχνῶν και ὁ ἐθνολογικά εὐρύτατος κύκλος των ἰσλαμικῆς ἐμπνεύσεως τεχνουργημάτων.

4. Παράδειγμα μή παραδοσιακοῦ ὑποσυνόλου ἔργων παρέχει ή δυτική γραμματεία των δύο τελευταίων αἰώνων: ή προβολή των δικαιωμάτων τῆς ἀτομικῆς ἰδιοφυίας και τῆς ἀλογόκριτης φαντασίας, ὡς φίλτρων τοῦ ὀνειρικοῦ, τοῦ ἀλλόκοτου, τοῦ παράδοξου και τοῦ φυσικοῦ (ρομαντισμός), ή θετικιστική περί τέχνης ἀντίληψη (ρεαλισμός, νατουραλισμός) ή ή κρυπτική εἰκονοποιία (συμβολισμός), ή αὐτόματη γραφή (σουρρεαλισμός), ὁ θρυμματισμός τοῦ περιεχομένου και ή συνακόλουθη διάρρηξη τῆς μορφῆς (μοντερνισμός), ή ἀμφισβήτηση των λογικῶν προϋποθέσεων τοῦ κόσμου (παράλογο) και ή ἀρνηση, ἐν τέλει, τῆς νομιμότητας των καλλιτεχνικῶν ἐπιδιώξεων (ἀντιτέχνη), ἐκλόμισαν στίς συνειδήσεις ὅλες τις προτάσεις κύρους πού ἐπί αἰῶνες διαμόρφωναν τούς ἰδεοτύπους και τήν ἀξιολογική κλίμακα τοῦ αἰσθητικῶς σημαντικοῦ. Ἀποτέλεσμα των διαδοχικῶν αὐτῶν πειραματισμῶν εἶναι ή προϊούσα ἀμφισβήτηση ὄχι ἀπλῶς τῆς νομιμότητας ἀλλά και τῆς δυνατότητας ἀκόμη κάθε ἐρμηγείας και κάθε ἀξιολόγησης, μέ ἔσχατη συνέπεια τῆ μεταδομική, λεγόμενη, ἀδυναμία νοσηματοδότησης, ἱεράρχησης και προσκύρωσης των ἔργων και μέ τελικό ἐπακόλουθο τήν ἀξιολογική ἐξίσωσή τους.

5. Περιπτώσεις ἀνοιχτῶν ὑποσυνόλων ἔργων ἀποτελοῦν, ἐπομένως, ὅλες οἱ ἐθνικές γραμματείες στά ὅρια τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς, λ.χ., παράδοσης, οἱ ἐθνικές γραμματείες των ἀραβικῶν λαῶν, τῆς Περσίας, τῆς Τουρκίας και των μουσουλμανικῶν λαῶν τῆς Ἰνδικῆς Χερσονήσου, στά ὅρια τῆς ἰσλαμικῆς παράδοσης, και τά ἐθνικά ὑποσύνολα πού περιέχονται στα διεθνή, ὑπερκειμένα, σύνολα τά ὁποία ἀπαρτίζουν τις γραμματείες των λαῶν τῆς Ἀπὼ Ἀνατολῆς.

6. Η κλειστότητα ὅμως των διεθνῶν, ὑπερκείμενων, συνόλων τείνει ἤδη πρός τήν ἄρση τῆς ἐξ αἰτίας τῆς πολιτιστικῆς ὄσμωσης πού παρατηρεῖται τά τελευταία χρόνια λόγω τῆς διεθνοποίησης των ἐπικοινωνιῶν ἐν γένει, των τηλεοπτικῶν, εἰδικότερα, ἐκπομπῶν, των διεθνοποιημένων τρόπων τῆς διαφήμισης, ὡς παραλογοτεχνικοῦ συντελεστῆ διαμορφώσεως γούστου, και των δυνατοτήτων πού παρέχει στους χρήστες του τό διαδίκτυο (internet). Η διάνοιξη των μέχρι πρότινος κλειστῶν αὐτῶν ὑποσυνόλων ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τήν πολιτιστική διεξόδουση, τήν βαθμιαία ἐξαλλοίωση και τήν προϊούσα ἀφομοίωση των μεγάλων λογοτεχνικῶν παραδόσεων ἀπό τήν ἀμερικανική, κυρίως, ἐκδοχή τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς παράδοσης.

7. Περιπτώσεις αὐτοκαθοριζόμενων ὑποσυνόλων ἔργων, ἀποτελοῦν, κατά κανόνα, τά ἔργα τῆς δυτικοευρωπαϊκῆς παράδοσης.

8. Τυπική περίπτωση ἑτεροκαθοριζόμενων ὑποσυνόλων ἔργων ἀποτελοῦν, κυρίως, τά ἔργα πού ἔχουν παραχθεῖ στίς χώρες τοῦ λεγόμενου ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ σύμφωνα μέ τις ἀπαιτήσεις τοῦ σοσιαλιστικοῦ ρεαλισμοῦ.

Βιβλιοκριτική

Έ.Ν. Πλατῆς, «Ἡ Ἀθλήση καί τό Ἔργο ἑνός Μάρτυρα τῆς Ἐλευθερίας: Θεόδωρος Ζούκας», ἐκδ. «Ἀρμός», Ἀθήνα 1993.

Εἶναι ἐντελῶς εὐλογο μά διόλου συγγνωστό τό γεγονός, ὅτι ὁ λαμπρός κλασσικός φιλόλογος καί ἱστορικός τῶν ἰδεῶν Ἐλευθέριος Ν. Πλατῆς, ὁ ὡς δοκιμιογράφος καί κριτικός διακεκριμένος, παραμένει ἄγνωστος. Δυστυχῶς, δέν γνωρίζουμε τόν κ. Πλατῆ οὔτε μέσω τῆς πραγματείας «Ἡ Αἰσθητική Κοινωνία [1976]» (Κρατικό Βραβεῖο Δοκιμίου) οὔτε μέσω τῆς μνημειώδους φιλολογικῆς μελέτης «Οἱ Κατήγοροι τοῦ Σωκράτη [1980]» (Βραβεῖο Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, καί κολακευτική βιβλιοκρισία τοῦ Gregory Vlastos, στήν Ἀμερική). Μήτε τά βιβλία του ἐκεῖνα πού προηγήθησαν τῶν προαναφερθέντων, μήτε ἐκεῖνα πού ἀκολούθησαν ἀλλάξαν τήν κατάσταση. Ἐμεῖς ὅμως εἴμαστε κάτι παραπάνω ἀπό βέβαιοι ἐξ ἴσου γιά τό ὅτι ἡ προσωπική ἀξία, ὡς μέγεθος αὐτοτελές καί αὐταμειβόμενο, ὑπερνικά τή λήθη, ὅσο καί γιά τό ὅτι κάθε κείμενο τοῦ σοφοῦ παλαιοῦ καθηγητῆ ἀποτελεῖ ἐπίτευγμα ὕψους.

Παρουσιάζουμε, λοιπόν, μιά σχετικά πρόσφατη κατάθεσή του, τό ἔργο του περί τοῦ βίου καί τῆς συγγραφῆς ἑνός ἀληθινοῦ «Μάρτυρα τῆς Ἐλευθερίας», ὅπως τόν χαρακτηρίζει. Πρόκειται γιά τόν Θεόδωρο Ζούκα (1920-69), πού γεννήθηκε κάπου ἐκεῖ κοντά στά Γρεβενά, στή Σαμαρίνα, μεγάλωσε μεταξύ Γρεβενῶν καί Ρουμανίας, καί ἀνδρώθηκε στό Βουκουρέστι. Ποιητής καί πεζογράφος, μέ ἔργο στά ρουμανικά καί στά νέα ἑλληνικά, καθηγητής φιλόλογος, συνελήφθη καί κατεδικάσθη γιατί, *homme de lettres* αὐτός, ἀρνήθηκε «νά γράψῃ φιλοκομμουνιστικά». Συνέπεια: «Ἀπό τό 1948 ἕως τό 1955 πέρασε ὅλους τούς κύκλους τῆς κόλασης τῶν σταλινικῶν φυλακῶν καί στρατοπέδων καταναγκαστικῆς ἐργασίας τῆς τότε Ρουμανίας. Τόν ἔριχναν ἀπό φυλακή σέ στρατόπεδο καί ἀπό στρατόπεδο σέ φυλακή. Σέ δεκατρία συνολικῶς τέτοιου εἶδους δεσμοτήρια τόν μετακινήσαν» (σελ. 12). Ὁ κ. Πλατῆς παρατηρεῖ: «Ὁ φυσικός ἄνθρωπος εἶναι ὁ κατ' ἐξοχήν στόχος τῆς καχυποψίας, τοῦ μίσους καί τῆς καταδίωξης τῶν δογματικῶν τυραννιῶν». Ἡ ἐργασία τοῦ κ. Πλατῆ εἶναι ἀριστη ἀπό κάθε ἀποψη. Παρατίθενται *in extenso* ἀποσπάσματα ἀπό τό πράγματι ἀξιόλογο ἔργο τοῦ Ζούκα. Θεωροῦμε ἀναγκαῖο νά παρουσιάσουμε τίς τρεῖς πρῶτες παραγράφους τῆς ἐργασίας τοῦ κ. Πλατῆ — ἰδού:

«Ἐκίνησε ἀπό μιά κοινότητα τῆς Ἑλλάδας ποιμενική, νομαδική, μέ ἦθος καί νόμο παμπάλαιων πατριαρχικῶν καιρῶν. Καί ἀφοῦ ἀπό τά 20 ἕως τά 28 του χρόνια ἔζησε τή σύγχρονη ζωή καί μέ τή σπουδή ἀφομοίωσε τόν ἑλληνο-ευρωπαϊκό πνευματικό πολιτισμό, ἡ μοῖρα του καί ὁ ἀσυμβίβαστος χαρακτήρας του τόν ἔριξε μέσα σέ μίαν ἀπό τίς κολάσεις τοῦ ἰδεόληπτου αἰῶνα μας: στίς φυλακές καί στά στρατόπεδα καταναγκαστικῆς ἐργασίας τῆς σταλινιστικῆς Ρουμανίας· γιά ἐφτά χρόνια (1948-1955). Καί ὅταν, τέλος, ὕστερα ἀπό ἑννεά ἀκόμη χρόνων ζωή στερημένη ἀπό στοιχειωδέστατα ἀνθρώπινα δικαιώματα, πῆρε τήν ἀδεια καί γύρισε στήν πατρίδα μαζί μέ τήν ἀκριβή σύντροφό του, προτίμησε νά ζήσουν ἐδῶ ἀμύπηχα παρά νά ἐκτεθεῖ στήν ὑπόψια — στήν

Βιβλιοεπισημάνσεις

★ Patrick Baert, *Social theory in the twentieth century*, Cambridge 1998, σελ. 240.

Τό βιβλίό τοῦ Patrick Baert εἶναι μιά ἀπόπειρα νά συνοψιστοῦν μέ ἀπλό καί ταυτόχρονα ἐπιστημονικό τρόπο οἱ τάσεις τῆς ἐπιστήμης τῆς Κοινωνιολογίας κατὰ τόν 20ό αἰῶνα. Ὁ συγγραφέας σέ πρῶτο ἐπίπεδο περιγράφει τίς βασικές κοινωνιολογικές τάσεις τοῦ αἰῶνα μας (π.χ. δομισμός, μεταδομισμός, λειτουργισμός, νεο-λειτουργισμός, θετικισμός κ.λπ.) ταυτόχρονα, ὅμως, ἐξετάζει τή σχέση τῆς Κοινωνιολογίας μέ τή Φιλοσοφία καί τίς ἄλλες κοινωνικές ἐπιστήμες. Ἡ πληρότητα τῆς περιγραφῆς καί ἡ διεπιστημονικότητα τοῦ βιβλίου συνοδεύεται ἐπίσης ἀπό κάποιες νέες θεωρήσεις τῶν ἐξεταζόμενων ζητημάτων: παραδείγματος χάριν, τό κεφάλαιο γιά τόν Φουκώ προσφέρει μιά καινούργια ὀπτική, διαφορετική ἀπό τίς μέχρι τώρα ἐρμηνεῖες τοῦ ἔργου του.

★ Eva Etzioni-Halevy (ed.), *Classes and elites in democracy and democratization*, Hamden 1997, σελ. 376.

Σέ αὐτόν τόν πραγματικά ἐνδιαφέροντα συλλογικό τόμο ἡ ἐκδότρια ἔχει συγκεντρώσει 38, συνολικά, παλιές

κακοήθη ύποψια τίνος; του όποιουδήποτε — ότι έπαψε νά είναι στό φρόνημα πεντακάθαρος.

Έτσι, κράτησε τή φοβερή του πείρα σάν πολύτιμο μετάλλευμα μέσα του, άκριβαποκτημένο στά περιώδυνα χρόνια τής άθλησής του και προορισμένο πιά για μιάν άνώτερη αποκάλυψη. Τήν έφύλαξε ώσπου, μέ τή θεραπευτική επενέργεια του καιρού πάνω στην άναστατωμένη μνήμη, νά κατακαθίσουν στό βάθος τά χροϊκά, τά εφήμερα, τά κοινής συνειδητότητας στοιχεία της και νά ούσιωθει πνευματικά σε καθαρή συνείδηση ανθρώπινου πόνου, πόνου του ανθρώπου από τήν άπανθρωπία του συνανθρώπου του, ώστε νά μπορέσει, τέλος, νά εκφρασθει σε λόγο καλλιτεχνικά επάξιο. Και μόνο σάν ή άρρώστια, ή —κατά τή γυναίκα του— χαρακτηριστική των φευγάτων από τή Ρουμανία Έλλήνων (τόσος είναι ό καημός τους για τον χαμένο παράδεισό τους, τήν παλαιά Ρουμανία), μόνο σάν ό καρκίνος φώλιασε κι άρχισε νά δουλεύει και σ' αυτού τό κορμί, τότε βρήκε τή δύναμη νά εκπληρώσει τό χρόνιο χρέος του στην άλήθεια και τον άνθρωπο: νά δώσει τή μαρτυρία του γι' αυτά πού έζησε στις φυλακές και στα στρατόπεδα, νά τά φανερώσει στην ούσία τους, έτσι όπως αυτή είχε μέ τά χρόνια άποκαθαρθεί εντός του και άγιαζε τώρα μέ τήν προσέγγιση του θανάτου: ως καθαρό πόνο, ως καθαρό παράπονο, ως καθαρή συνείδηση αξιοπρέπειας ανθρώπου πού ύποφέρει από τήν άπανθρωπία και πού, χάρη στις αξίες του πνεύματός του (μέ πρώτη ανάμεσα τους τή βαθεία χριστιανική πίστη του), άντέχει.

Και μίλησε: μιλημα άπλό, πηγαίο, έξομολογητικό, μιλημα καιριο, εκ βαθέων, εκφραστικό μιās γνησιότατα ανθρώπινης, πνευματικά ούσιωμένης άλήθειας. Και καθώς τό μιλημα τουτο ήταν μιλημα ενός ποιητή, καθώς ή ούσίωση αυτή είχε συντελεσθει μέσα σε μιάν έσωτερικότητα ποιητική, ή πραγματώσή της έγινε σε πεζό άλλ' άληθινής ποίησης λόγο και αποτέλεσε έργο όχι καλλιτεχνικόμορφο αλλά καλλιτεχνικό, ταπεινού άσφαλώς κατά τήν όψη είδους — μιá σειρά έξομολογήσεις είναι — όμως όχι προικισμένο λιγότερο μέ τής τέχνης τήν καθολικότητα, όχι λιγότερο άρτυδίωτο από τον χρόνο παρά όποιοδήποτε άλλο: γιατί στό βάθος του είναι πραγματωμένη καλλιτεχνικά μιá από τις τραγωδίες, ή πιό πικρή, του ανθρώπου των καιρών μας. Τό έργο αυτό, πού ό συγγραφέας του πρόφτασε νά τό δοϋν τά μάτια του πέντε ήμέρες πριν κλείσουν, αποτελεί τήν κατ' έξοχήν λογοτεχνική δικαίωση της θυσιασμένης για τίς αξίες του πνεύματος ζωής του — γιατί ύπάρχουν και προηγούμενα έργα του επάξια — και συγχρόνως συγκροτεί, de iure έστω προς τό παρόν, συγκλονιστική για τή συνείδηση τής ανθρωπότητας μαρτυρία, άνώτερης πνευματικής έποπτείας και βαθύτατης ανθρωπιás, για τή φοιχτή άλήθεια — “τρία ή και περισσότερα χρόνια πριν από τον Σολζενίτσιν”, όπως γράφει ό Γ. Δ. Χουρμουζιάδης (Παράρτημα α' 1, βλ. και α' 2)».

Μιχάλης Καρδαμίτσης

Βιρτζίνια Γούλφ, «Για τήν Άγνοια των Άρχαίων Έλληνικών», μτφρ. Βάιος Διαπής, εκδ. Στιγμή, Άθήνα 1998.

Η συγγραφέας των μυθιστορημάτων «To the Lighthouse» και «Orlando» έρχεται τήν φορά αυτή νά μάς μιλήσει για τούς

και κλασσικές στό είδος τους αλλά και πρόσφατες μελέτες πού άφορούν τή δημοκρατία και τον εκδημοκρατισμό. Έξετάζονται οι δημοκρατικές και εκδημοκρατιζόμενες κοινωνίες τής εποχής μας, στα πλαίσια τής ταξικής θεωρίας και τής θεωρίας τής έλίτ. Αυτό πού θά κεντρίσει τό ενδιαφέρον του αναγνώστη είναι τό γεγονός ότι ή καθηγήτρια Eva Etzioni-Halevy άποφεύγει τή διαζευκτική προσέγγιση αυτών των δύο θεωριών: μέ αυτόν τον τρόπο, μέσα δηλαδή από τήν ένοποίηση τής ταξικής θεωρίας και τής θεωρίας τής έλίτ, προσφέρει μιá εξαιρετική άνάλυση του εκδημοκρατισμού. Τό βιβλίο διαιρείται σε πέντε μέρη: στό πρώτο φιλοξενοϋνται οι αποκαλούμενες «κλασσικές» αναλύσεις για τίς κοινωνικές τάξεις στα πλαίσια του εκδημοκρατισμού, στό δεύτερο οι αντίστοιχες προσεγγίσεις πού άναφέρονται στην έλίτ: τό τρίτο και τό τέταρτο θίγουν τά ίδια δύο ζητήματα στό πλαίσιο των νεότερων αναλύσεων, ενώ στό πέμπτο συνεξετάζεται ό ρόλος των κοινωνικών τάξεων και των έλίτ, πάντοτε στα πλαίσια του εκδημοκρατισμού. Η μελέτη αυτού του τόμου μάς ταξιδεύει από θέματα ευρύτερα, όπως είναι, π.χ., ό ρόλος τής γραφειοκρατίας στις σύγχρονες κοινωνίες, σε πιό εξειδικευμένες μελέτες, οι όποιες άφορούν ζητήματα εκδημοκρατισμού σε χώρες σάν τήν Πολωνία ή τή Βραζιλία. Ταυτόχρονα, οι ένοποιητικές προσεγγίσεις

ἀρχαίους Ἑλληνας, γιά τήν ἑλληνική γλῶσσα καί γραμματεία, γιά λέξεις ἑλληνικές, πού εἶναι «τόσο λαγαρές, τόσο σκληρές, τόσο ἔντονες, ὥστε σάν θέλεις νά μιλήσεις ξάστερα μά ταιριαστά, δίχως νά θολώσεις τά περιγράμματα ἢ νά συσκοτίσεις τά βύθη, ἢ Ἑλληνική εἶναι ὁ μοναδικός τρόπος ἔκφρασης». Καί συνεχίζει ἀδιάλλακτη — νέτα-σκέτα: «Δέν ἔχει λοιπόν νόημα νά διαβάζουμε Ἑλληνικά ἀπό μετάφραση».

Καί πῶς θά γινόταν ἀλλιῶς, ἀφοῦ ἐκεῖνο πού κατ' ἐξοχήν μᾶς φράσσει τόν δρόμο δέν εἶναι ἡ ἴδια ἡ γλῶσσα, παρά αὐτό πού στέκει πίσω ἀπ' τή γλῶσσα: ὁ τρόπος σύλληψης τοῦ πραγματικοῦ, ἢ κατὰ von Humboldt «κοσμοθεωρία» (Weltansicht). Ἡ Virginia Woolf καταδεικνύει ὅτι τελοῦμε ἐν ἀγνοίᾳ, κι ἄς «προσπαθοῦμε νά μάθουμε Ἑλληνικά», παρ' ὅλο πού «συγκροτοῦμε ὁλοένα μιά κάποιαν ἰδέα γιά τό νόημα τῶν Ἑλληνικῶν — ἄν καί ἀπό τί λογῆς ἀσυνάρτητα ξεσκλίδια, μέ πόσο πενιχρήν ὁμοιότητα πρὸς τό ἀληθινό νόημα τῶν Ἑλληνικῶν...», κι ἀναρωτιέται ἄν «διαβάζουμε τά Ἑλληνικά ἔτσι ὅπως γράφτηκαν» — καί τό ἐρώτημα δέν εἶναι διόλου ρητορικό. Γι' αὐτό καί ἐπανέρχεται: «ὅταν τυραγνᾶμε τό μυαλό μας νά καταλάβουμε κάποιαν τρομερή μεταφορά τοῦ “Ἀγαμέμνωνος”, ἀντί νά μαδῆσουμε εὐθύς ἀμέσως τά λουλούδια ἀπ' τό κλωνάρι, ὅπως ὅταν διαβάζουμε τόν “Ἄηρ” — τότε δέν εἶναι ἡ ἀνάγνωσή μας σφαλερή; ἀφοῦ ἡ ὀξύτητα τοῦ βλέμματός μας χάνεται μέσ στήν ἀγλύ τῶν συνειρμῶν; ἀφοῦ, διαβάζοντας ἑλληνικά ποιήματα, βλέπουμε ὅχι ὅ,τι ἔχουν ἐκεῖνοι, ἀλλά ὅ,τι λείπει ἀπό μᾶς;». Καί κορυפוῦται: «Μή δέν πυργώνεται ὀλάκερη ἡ Ἑλλάδα πίσω ἀπό κάθε ἀράδα τῆς λογοτεχνίας τῆς;».

Τό δοκίμιο αὐτό εἶναι κείμενο καθαρᾶ ποιητικό, χωρίς ἐπιστημονικές ἀξιώσεις, ὅμως τά ζητήματα πού τίθει εἶναι θεμελιακά γιά τήν ἐπιστήμη τῆς κλασσικῆς φιλολογίας καί, πάντως, δέν θά ἀρκοῦσε ὀλόκληρο τό ἀνά χεῖρας τεύχος, πού μᾶς φιλοξενεῖ, προκειμένου νά τά συζητήσουμε στήν ἔκταση πού τοὺς πρέπει. Ἡ προβληματική τῆς σχέσης μας μέ τήν ἀρχαῖο ἑλληνικό κόσμο καί τήν γραμματεία του ἔχει ἀναπτυχθεῖ ἀπό τόν ἀείμνηστο Θαδδαῖο Zielinski, στό βιβλίο του «Ἡμεῖς καί οἱ Ἀρχαῖοι», τό ὁποῖο εἶχε τήν τύχη τήν ἀγαθὴ νά μεταφρασθεῖ, μέ τήν προσθήκη ἐκτενῶν ἐπιλεγομένων γιά τά καθ' ἡμᾶς, ἀπό τόν μοναδικό Ἰωάννη Σκουτρή.

Ἡ μετάφραση πού καταθέτει ὁ κύριος Βάιος Λιαπῆς δέν εἶναι «καλή», «στρωτή»..., «πού διαβάζεται...», κτλ., κτλ., ἀλλά ἀριστουργηματική, καί θά 'ταν εὐχῆς ἔργον ἄν δύο-τρεις ἀκόμη ἀγγλόφωνοι συγγραφεῖς εἶχαν λαλήσει τέτοια νέα ἑλληνικά σάν κι αὐτά πού «ἐδίδαξε» ὁ κ. Λιαπῆς στήν Virginia Woolf. Τό μετάφρασμα συνοδεύεται ἀπό κατατοπιστική εἰσαγωγή καί διαφωτιστικές σημειώσεις τοῦ μεταφραστοῦ. Τό παρόν, ὅπως καί ὅλα τά βιβλία τῆς «Στιγμῆς», ἀποτελεῖ μνημεῖο τοῦ —καθαυτοῦ καλλιτεχνικοῦ! — τυπογραφικοῦ «δαμονίου» τοῦ Αἰμίλιου Καλιακάτσου, ἄρα καί ἀπό τήν ἀποψη αὐτή εἶναι ἀπόκτημα. Ἀναπέμπουμε εὐχαριστίες, λοιπόν, στοὺς κκ. Λιαπῆ καί Καλιακάτσο, ἐλπίζοντας ὅτι τό τομίδιο αὐτό θά ἀκολουθήσουν καί ἄλλες εὐσυνειδήτες ἐργασίες ἀπό τόν μέν, γενναῖες ἐκδόσεις ἀπό τόν δέ, ἀφορώσες τήν ἀρχαία ἑλληνική γραμματεία.

Μιχάλης Καρδαμίτσης

τοῦ πέμπτου μέρους βοηθοῦν τό μελετητὴ τῆς Κοινωνιολογίας, ἀλλά καί τό μέσο ἀναγνώστη, στή διαμόρφωση ἑνός συνολικοῦ πλαισίου σχετικὰ μέ τό ἀκανθῶδες, ἀλλά καί κεφαλαιῶδες, ζήτημα τοῦ ρόλου τῶν κοινωνικῶν τάξεων καί τῆς ἐλίτ στή διαμόρφωση καί προάσπιση τῆς δημοκρατίας, ἀλλά καί τῆς δημοκρατικῆς συνειδήσεως τοῦ σύγχρονου πολίτη.

★ **Monica Greco, *Illness as a work of thought A Foucauldian perspective on psychosomatics*, London 1998, σελ. 200.**

Ὁ ὅρος «ψυχοσωματικές ἀσθένειες» εἶναι σίγουρα γνωστός σέ ψυχολόγους, ψυχιάτρους, ἀλλά καί κοινωνιολόγους, καθὼς οἱ ἐκπρόσωποι καθενός κλάδου προσεγγίζουν αὐτές τίς ἀσθένειες καί τά συμπτώματά τους μέ τό δικό τους τρόπο. Ἡ Monica Greco, ἐφαρμόζοντας τίς ἀρχαιολογικές καί γενεαλογικές μεθόδους τοῦ Φουκώ, ἐπιχειρεῖ νά προσφέρει στὸν ἀναγνώστη μιά πρώτη θεώρηση τοῦ τρόπου μέ τόν ὁποῖο οἱ προαναφερθεῖσες ἐπιστῆμες συνετέλεσαν στό νά διαμορφωθεῖ ὁ ὅρος «ψυχοσωματικές ἀσθένειες». Μέ βάση αὐτὴ τήν ὀπτική, καταδεικνύεται τό πῶς ἡ μελέτη τῶν ψυχοσωματικῶν ἀσθενειῶν μπορεῖ νά ἐπηρεάσει τόν τρόπο σκέψης μας σχετικὰ μέ εὐρύτερα θέματα, ὅπως εἶναι, παραδείγματος χάριν, ἡ ὑποκειμενικότητα, ἡ ἠθικὴ ἢ ἀκόμη καί ἡ πολιτικὴ τῆς υγείας.

Δανιήλ Ί., ΙΑΚΩΒ, Ἡ ποιητική τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς τραγωδίας, ἐκδ. ΜΙΕΤ, Ἀθήνα 1998, σελ. 205.

Τό πόνημα τοῦ καθηγητῆ κ. Δ. Ἰακώβ, πού ἐντάσσεται στό πλαίσιο τῆς σειράς «ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΡΩΜΑΪΚΗ ΠΟΙΗΤΙΚΗ» τῶν ἐκδόσεων τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰδρύματος τῆς Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, ἀσχολεῖται κυρίως μέ τίς μαρτυρίες πού ἀντλοῦνται μέσα ἀπό καθαυτή τήν ἀττική τραγωδία σχετικά μέ τόν χαρακτήρα τῆς ποίησής της. Τρία βασικά σημεῖα-ἑρωτήματα, πού παρουσιάζονται στό ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ (σελ. 9-13), ἀποτελοῦν τήν πυξίδα γιά τρία κεφάλαια: α) ἡ τραγωδία ὡς προϊόν τῶν Μουσῶν καί θεόπνευστο διονυσιακό δημιούργημα, β) ἡ τραγωδία ὡς πλασματικό ἔργο καί ἡ σχέση της μέ τήν ἀλήθεια καί γ) ἡ προσφορά τῆς τραγωδίας καί ἡ ἀποδοχή της ἀπό τό κοινό. Στό α' κεφάλαιο, «Ἡ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΤΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ, Ἐσωτερικά τεκμήρια καί ἐξωτερικές μαρτυρίες» (σελ. 15-40), ἐξετάζεται τό πρόβλημα τῆς τραγικῆς ἔμπνευσης σέ συνάρτηση μέ τήν προγενέστερη ποιητική παράδοση, τά ὁμηρικά ἔπη καί τή λυρική ποίηση, πού — σύμφωνα μέ τούς δημιουργούς τους — ἐκπηγάδουν ἀπό τίς Μοῦσες. Μέ δεδομένο τό διπλό κρηπίδωμα τῆς τραγωδίας, τόν μῦθο, πού ἦταν ἀντικείμενο τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς παιδείας, καί τή μακρά ποιητική δημιουργία, πού εἶχε ἦδη ἐπεξεργαστεῖ τόν μῦθο ὡς θέμα, ἀποδεικνύεται βάσει παραδειγμάτων ἀπό ἀρχαία κείμενα (παρατίθενται μαζί μέ μετάφραση) ἡ ἐπιβίωση τῆς ἐπικῆς μούσας στό δράμα. Ὁ συγγραφέας ἐκθέτει πῶς ἡ τραγωδία, πού ἔχει τήν ἰδιαιτερότητα νά εἶναι — κατά τόν ἀριστοτελικό ὀρισμό — «μίμησις πράξεως», δηλαδή ἀναπαράσταση γεγονότων πού σηματοδοτοῦν τή μετάβαση ἀπό τήν εὐτυχία στή δυστυχία, ἀποτελεῖ μιά «ἀπάτη», καθὼς βασίζεται στή θεατρική σύμβαση χώρου καί χρόνου καί, ἐπομένως, ἡ καθοδήγηση τῶν Μουσῶν ἀπουσιάζει ἀπό τά ἐπεισόδια. Στά στάσιμα τοῦ Χοροῦ φαίνεται ὅτι ἡ ἰσορροπία ἀποκαθίσταται μέ τήν παραδοσιακή παρουσίαση τοῦ ρόλου τῶν Μουσῶν στή δημιουργία τῆς ποίησης, ὅπως συναντᾶται καί στό λυρικά ποιήματα τῆς ἀρχαιότητος. Ἐνα ἐνδιαφέρον ζήτημα πού θίγεται σέ αὐτό τό κεφάλαιο ἀφορᾶ τή «μεγάλη πλάνη»: ὁ Διόνυσος εἶναι ὁ προστάτης τῆς δραματικῆς ποίησης καί ὁ θεός πού μόνο πρὸς τιμὴν του διεξάγονταν οἱ δραματικοὶ ἀγῶνες στήν Ἀττική· οὐδέποτε ὅμως συνδέεται ρητά, μέσα στό ἔργο, μέ τήν προέλευση τῆς τραγωδίας. Ἡ ἐξέταση τῆς — πραγματικῆς καί μεταφορικῆς — αἰσχύλειας «μέθης», τῆς αὐτοκριτικῆς τοῦ Σοφοκλῆ καί τῆς στάσης τοῦ Εὐριπίδη, δίνει τό συμπέρασμα τοῦ κεφαλαίου ὅτι ἡ τραγωδία ἐκπηγάζει ἀπό τόν ἄνθρωπο.

Τό β' κεφάλαιο, «ΜΥΘΟΣ, ΤΡΑΓΩΔΙΑ ΚΑΙ ΑΛΗΘΕΙΑ» (σελ. 41-66), ἀναφέρεται στό μονοπώλιο τῆς ἀλήθειας ἀπό τόν μῦθο, στό πλαίσιο ἀνανέωσής του καί στή δυνατότητα ἐπιλογῆς ἀπό τούς ποιητές καί ἐν συνεχείᾳ στήν ἀμφίδρομη σχέση ἀνάμεσα στήν ποιητική δημιουργία καί στήν ἐπίκαιρη πραγματικότητα. Παρουσιάζεται, ἐν συντομία, ἡ ἀλήθεια στό ἥρωικό ἔπος (Ὁμηρος), στό διδακτικό ἔπος (Ἡσίοδος) καί ἀναλύεται ἡ τραγωδία ὡς κοινωνικό φαινόμενο τοῦ μύθου. Τά παραδείγματα πού ἀντλοῦνται καί ἀπό τούς τρεῖς τραγικούς καταδεικνύουν τήν ὑπαρξή συγχρονικῆς φιλοσοφικῆς ἀναζήτησης μέσα στό ἔργο. Ἀκόμη περισσότερο, ἀποδεικνύεται ἡ ἐνταξή τοῦ σύγχρονου γίνεσθαι καί τῆς ἐ-

★ Nicky Le Feuvre, Monique Membrado, Annie Rieu (eds.), *Les femmes et l'Université en Méditerranée*, Toulouse 1998, σελ. 368.

Ἡ Βιομηχανική Ἐπανάσταση, μέ τήν ἐνταξή τοῦ γυναικείου πληθυσμοῦ στήν παραγωγή, σήμανε τήν ἀπαρχή γιά τήν ἔξοδο τῆς γυναίκας ἀπό τό στενό περιβάλλον τοῦ σπιτιοῦ καί τῶν ἀγροτικῶν ἐργασιῶν· αὐτός ὁ ἐντελῶς καινούργιος ρόλος συνετέλεσε στή γένεση τῶν λεγόμενων «φεμινιστικῶν» κινήματων, ἕνα ἀπό τά βασικά αἰτήματα τῶν ὁποίων ἦταν — καί ἐξακολουθεῖ νά εἶναι — ἡ ἰσότητά τῶν εὐκαιριῶν στή μόρφωση. Εἶναι γεγονός ὅτι, ἰδίως τίς τρεῖς τελευταῖες δεκαετίες, ἀκόμα καί οἱ πόρτες τῶν πανεπιστημίων ἀνοιξαν γιά τίς γυναῖκες πού ἐπιθυμοῦσαν νά ἀποκτήσουν ἀνώτερη μόρφωση. Ὁ ρόλος καί οἱ μηχανισμοὶ ἐνταξῆς τῶν γυναικῶν στό πανεπιστημιακό σύστημα τῶν χωρῶν τῆς Μεσογείου (Ἰσπανία, Γαλλία, Ἑλλάδα κ.ἄ.) ἀποτελοῦν ἀκριβῶς τό θέμα αὐτοῦ τοῦ ἐνδιαφέροντος βιβλίου. Μέ ἀφετηρία τίς μεσογειακές χώρες, στό ἔργο αὐτό ἐπιχειρεῖται μιά ἀνάλυση τῶν ἱστορικῶν μηχανισμῶν ἀποκλεισμοῦ τῶν γυναικῶν ἀπό τά πανεπιστήμια καί, στή συνέχεια, τῶν συνθηκῶν ὑπὸ τίς ὁποῖες αὐτός ὁ ἀποκλεισμός ἔπαψε νά ὑπάρχει (καί βεβαίως σέ ποιό βαθμὸ συμβαίνει αὐτό). Πρόκειται γιά ἕνα πρωτότυπο ἔργο, τό ὁποῖο θά βροῦν ἐνδιαφέρον ἀναγνώστες καί τῶν δύο φύλων.

ξέλιξης της κοινωνίας μέσα στην τραγωδία, και ο ρόλος και η αντιμετώπιση της αλήθειας στον κάθε τραγωδό χωριστά: η αλήθεια ως θρησκεία στον Αισχύλο, η απόσταση θεών και ανθρώπων στον Σοφοκλή και τά όρια της ανθρώπινης γνώσης στον Εϋριπίδη.

Στό γ' κεφάλαιο, «Η ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΤΡΑΓΩΔΙΑΣ» (σελ. 67-92), ερευνάται η πρόσληψη της τραγωδίας από το κοινό της εποχής της, με κύριο άξονα τα ποικίλα αισθήματα που προκαλούσε μαζί, αλλά και πέρα, από τον «φόβον» και τον «έλεον». Ξεκινώντας από την παρουσίαση τραγικών σκηνών, π.χ. Ικεσίας και μανίας, που δείχνουν τους τρόπους έγερσης των συναισθημάτων, ο συγγραφέας πραγματεύεται μία φαινομενική αντινομία: πώς η τραγωδία, ως παράσταση, προκαλούσε ευχαρίστηση στο κοινό μέσα από την παρουσίαση του πόνου. Με περιεκτικότητα δίνονται οι πιο αντιπροσωπευτικές φιλολογικές και φιλοσοφικές απόψεις σχετικά με το ζήτημα, για να έρθει η κατακλείδα-έρμηνεία: η τραγωδία είναι ανθρωπογνωστική, με την έννοια ότι ο άνθρωπος μαθαίνει να καταλαβαίνει τη βαθύτερη, πραγματική, τραγική του φύση, «είναι εξ όρισμού καταδικασμένος να διαπράττει λάθη».

Στην πραγμάτευση υπάρχει ένα ακόμη δ' κεφάλαιο, «Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ» (σελ. 93-121), όπου παρουσιάζονται, με τρόπο αναλυτικό και κατανοητό, τα βασικά σημεία της έρμηνείας του Σταγίριτη φιλοσόφου για την τραγωδία υπό το πρίσμα της γενικότερης άποψής του για την ποίηση, της πρακτικής των τριών τραγικών και της αξίας της Ποιητικής για την κατανόηση του δράματος ως τέχνης.

Άκολουθούν οι ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ (σελ. 125-174) και —όπως πάντα κατέχει και συλλέγει ο κ. Ίακώβ— η εκτενέστατη και εξαντλητική ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ (σελ. 175-194).

Η απουσία της πραγμάτευσης της ποιητικής της κωμωδίας και των Βατράχων του Άριστοφάνη, του κωμικού μνημείου αρχαιοελληνικής κριτικής, που επισημαίνει ο συγγραφέας στο ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ, δεν μειώνουν καθόλου τη γνωριμία με την παραδοσιακή και συγχρόνως ανανεωτική και διδακτική φύση του δράματος και την άμεση επαφή με την ανθρωποκεντρική τραγωδία και τους ποιητές της, που συντελεί στην κατανόηση της τραγικής δημιουργίας στη διαλεκτική της σχέση με την κοινωνία και το κοινό της. Άς προστεθεί ότι ο αναγνώστης θα απολαύσει τη γλώσσα του συγγραφέα, που διακρίνεται για την ενάργεια και την πληρότητά της, και θα ξαφνιαστεί με το ύφος του βιβλίου, που παρουσιάζει ένα στην ουσία δυσκολονόητο ζήτημα, την ένδοποιητική της τραγωδίας, με τρόπο εύληπτο και εύσυνοπτο.

Ίωάννα Ν. Παπαδοπούλου

Mésogios. Méditerranée. Histoire, peuples, langues, cultures, τεύχος 3. Paris, έκδ. Hérodotos/Kadmos, 1999, σελ. 224.

Πρόκειται για μία νέα, πρωτοποριακή, περιοδική έκδοση που ξεκίνησε τό 1998 —κυκλοφόρησαν τά δύο πρώτα τεύχη—, ή όποία, όπως τόσες άλλες προσπάθειες, βασίζεται αποκλειστικά στην αφιλοκερδή ιδεολογία ενός ανθρώπου, καθώς και στην αφι-

★ Patrick Trabal, *La violence de l'enseignement des mathématiques et des sciences*, Paris 1998, σελ. 294.

Πολλοί από τούς μαθητές της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης αντιπαθούν τά Μαθηματικά και τίς αποκαλούμενες «θετικές έπιστήμες»: άλλοι άπλως τά αντιμετωπίζουν ως ένα σύνολο κανόνων πρός εφαρμογή, χωρίς νά χρειάζεται νά επιστρατευθεί ή σκέψη τους σέ αϋτήν τή διαδικασία. Γιατί όμως συμβαίνει αϋτό; Ο Patrick Trabal προσπαθεί νά δώσει απάντηση στό ερώτημα από κοινωνιολογική σκοπιά. Ξεκινώντας από ένα πλούσιο σύνολο έμπειρικών δεδομένων, υποστηρίζει ότι ή φόβια πρός τά Μαθηματικά και τίς θετικές έπιστήμες δέν έχει μόνο εκπαιδευτική, αλλά εϋρύτερη κοινωνική διάσταση. Η σχέση του επιστημονικού μέ τό μή έπιστημονικό θεωρείται από τό συγγραφέα ότι αρχίζει από την εκπαίδευση υπό αϋτό τό πρίσμα, σύμφωνα μέ τόν συγγραφέα, ή κοινωνιολογία τών έπιστημών αναδύεται ως φλέγων και ιδιαίτερος κλάδος της κοινωνιολογίας, που μπορεί, αποσαφηνίζοντας τή σχέση έπιστήμης - μή έπιστήμης, νά συντελέσει στην άρση ενός από τά μεγαλύτερα προβλήματα του σημερινού μαθητή.

Χριστίνα - Παναγιώτα
Μανωλέα

λοκερδή προσφορά τών συνεργατῶν του ἀπό ὅλες τίς μεσογειακές χώρες.

Συλλέγουμε ἀπό τὰ περιεχόμενα: S. Akgönül «L'émigration des musulmans de Thrace occidentale», Γ. Βογιατζῆ «Ἡ Θράκη τοῦ 14ου καὶ 15ου αἰῶνα καὶ οἱ ἱστορικές πηγές», Alicia Simpson «Byzantine» latinophobia: some explanations concerning the central aspect of Byzantine popular attitudes towards the Latins in the XII century», H. El Annabi «Charles-Félix Monchicourt (1873-1937): un intellectuel Franco-tunisien ou un théoricien de l'assimilation?», R-P. Debaisieux «L'art, le peintre et l'écrivain, dans *Le peintre antique* de Théotokis et *L'homme de pourpre* de Louÿs».

Ἀκολουθεῖ πλούσιο μέρος χρονικῶν, βιβλιοκρισιῶν - βιβλιοπαρουσιάσεων καὶ σύντομων βιογραφικῶν στοιχείων τῶν συνεργατῶν κάθε τεύχους.

Πρόκειται γιὰ μιὰ ἔκδοση μνημειώδους σημασίας γιὰ τὰ ἐκδοτικά δεδομένα, ὄχι μόνο γιὰ τὰ ἐλληνικά δεδομένα, ἀλλὰ καὶ τὰ διεθνή. Τὰ ἄρθρα γράφονται εἴτε στὴν γαλλικὴ ἢ ἀγγλικὴ εἴτε στὴν ἐλληνικὴ γλῶσσα καὶ πλαισιώνονται μὲ περιλήψεις.

Χρήστος Π. Μπαλόγλου

ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΩΝ

Κοζάνη 5 Μαΐου 1999

Κύριε Διευθυντά,

(...) Ὁ λόγος ὑπαρξῆς αὐτῆς τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ὁ «Κοινωνικός Χάρτης Osnabruck 1998», μὲ τὸν ὁποῖο συμφωνῶ ἀπόλυτα. Εἶναι καιρὸς ἢ Ε.Ε. νὰ στραφεῖ πέρα ἀπὸ οἰκονομικά καὶ σέ κοινωνικά θέματα, ὥστε νὰ μπορούμε κάποια στιγμή νὰ μιλάμε γιὰ «κοινωνικὴ πρόοδο» καὶ «κοινωνικὴ εὐημερία» καὶ ὄχι μόνο γιὰ «οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη».

Τελειώνοντας, θὰ ἤθελα γιὰ μιὰ ἀκόμη φορά νὰ συγχαρῶ τόσο τὴ διεύθυνση ὅσο καὶ τοὺς συνεργάτες τῆς «Νέας Κοινωνιολογίας» γιὰ τὴν ἐξαίρετη καὶ πάντα ἐνδιαφέρουσα καὶ προσεγμένη ὕλη της.

Μέ ἐκτίμηση
 Δημήτριος Χατζηκάρας
 Οἰκονομολόγος
 Ἄρχελάου 19, 50100 Κοζάνη

Ἡ δοσίλογη διανόηση

Σέ μία εποχή ἔξαρσης τῶν πολιτικῶν παθῶν καί ἔντονων ἱστορικῶν μεταβολῶν, στά 1927, ὁ J. Benda ἔγραψε τό δοκίμιο «Ἡ προδοσία τῶν διανοουμένων».

Δίχως νά ἐμπλέκεται στήν φασιστική ἀντι-διανοούμενη ρητορεία, ἐγκαλοῦσε τούς διανοούμενους, γιατί ἔγιναν κήρυκες τῶν πολιτικῶν παθῶν. Τό δοκίμιο γνώρισε τεράστια ἐπιτυχία, στό τέλος δέ πήρε τήν μορφή συνθήματος, πού χαρακτηρίζει ὀρισμένες συμπεριφορές τῆς διανόησης.

Διαβάζοντάς το σήμερα, μποροῦμε εὐκολά νά ἀναγνωρίσουμε ἕναν πυρήνα ἀλήθειας πού δεν τόν ἀλλοίωσε ὁ χρόνος, ἀλλά καί τίς ἐπιμέρους ἀτέλειές του: τήν ἀπλοϊκή ἀνάγνωση τοῦ Νίτσε καί τῶν ἐπιρροῶν πού ἄσκησε τό ἔργο του, καθώς καί τήν προσχώρησή του σ' ἕναν ἐπιπόλαιο καί ἀβαθῆ ἰδεολογισμό. Ὁ ρόλος γιά τόν ὁποῖο προορίζεται ὁ διανοούμενος εἶναι ὁ ἐγκλεισμός του σ' ἕναν γυάλινο πύργο, ὅπου οἱ ἄλλοι θά τόν θαυμάζουν ἀλλά ὁ ἴδιος ναρκισσιστικά θά στρέφεται ἐκτός αὐτοῦ τοῦ κόσμου. Καθώς γράφει, οἱ ταγοί τοῦ πνεύματος «δέν ἐπιδιώκουν ἐξ ὀρισμοῦ πρακτικούς σκοπούς, ἀλλά ἀναζητοῦν τή χαρά τους στήν ἄσκηση τῆς τέχνης ἢ τῆς ἐπιστήμης ἢ τῆς μεταφυσικῆς θεώρησης τῶν πραγμάτων» (Ἡ προδοσία τῶν διανοουμένων, Ἐκδόσεις Ροές, Μετφρ. Η. Νικολοῦδης - Κ. Μίχα, σελ. 84). Ἐκινώντας ἀπό μιάν τέτοια ἀφετηρία, εἶναι φυσικό νά καταλήξει στό συμπέρασμα ὅτι ἀπό τά τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, πού «οἱ ταγοί τοῦ πνεύματος μπαίνουν στό παιγνίδι τῶν πολιτικῶν παθῶν (ὀ.π. σελ. 85), πράττουν πράξη προδοσίας».

Οἱ διαπιστώσεις τοῦ J. Benda διαστέλλονται, βεβαίως, ἀπό τίς σκέψεις τοῦ Γκράμσι γιά τόν κοινωνικό ρόλο τοῦ διανοουμένου. Ἐπιπρόσθετα, ἀντιπαρατίθενται μέ τήν ἀπαίτηση τοῦ Νίτσε «γιά μεταξίωση ὄλων τῶν ἀξιών» καί τοῦ Μάρξ «γιά τήν φιλοσοφία πού δεν ἐρμηνεύει μόνο τόν κόσμο ἀλλά τόν ἀλλάζει».

Διότι ὁ J. Benda δεν ζητᾶ ἀπό τόν διανοούμενο μόνο τό αὐτονόητο, δηλαδή νά μήν ἐγκαταλείπει τήν στάση προσωπικῆς ἀνεξαρτησίας καί νά ἴσταται μέ ἐντιμότητα μακριά ἀπό τίς θωπιές τῆς ἐξουσίας ἢ τοῦ χρήματος, ἀλλά ἀτί σημαντικά περισσότερο: ὁ διανοούμενος πρέπει νά εἶναι ἐκτός τοῦ κόσμου.

Κοντύτερα σ' αὐτήν τήν θεώρηση βρίσκονται οἱ μεταφυσικοί. Ὅμως καί αὐτοί, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς διακηρύξεις τους, στοχεύουν καί στόν παρόντα κόσμο.

Οἱ διανοούμενοι ἀρέσκονται νά θέτουν σέ κάθε πράξη κανονιστικές θεμελιώσεις, πού ὁ πεζότερος κόσμος δεν μπορεῖ νά πραγματοποιεῖ πάντα πιστά. Ὑπό αὐτήν τήν ὀπτική, εἶναι βέβαιο ὅτι θά κατέχονται ἀπό τό διπλό αἶσθημα τοῦ προδότη καί τοῦ προδομένου. Δεν εἶναι μόνο διανοούμενοι σάν τόν Σάρτρ ἢ τόν Ἀραγκόν, πού κατηγοροῦνται γιά τήν στάση τους πρὸς τίς χώρες τοῦ ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, ἢ σάν τόν Σελίν, τόν Μπαρρές, τόν Ντριέ Λά Ροσσέλ, τόν Ε. Πάουντ γιά τήν συνεργασία τους μέ τόν φασισμό, ἀλλά καί οἱ φιλελεύθεροι διανοούμενοι, πού ἔκλεισαν τά μάτια τους ἐμπρός στό θλιβερό θέαμα τῆς ἀποικιοκρατίας καί τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ. Ὁ Καστοριάδης, τήν ἐποχή πού ἡ Σοβιετική Ἐνωση κατέρρεε, ὑποστήριζε ὅτι ἡ τελευταία ἐτοίμαζε πόλεμο κατά τῆς φιλελεύθερης Δύσης, προσφέροντας τήν ἐξ ἄριστων συνηγορία στήν ψυχροπολεμική ρητορεία.

Ἡ προδοσία τῶν διανοουμένων λαμβάνει πλέον τήν μορφή τῆς συγκρότησης τῆς δοσίλογης διανόησης, ἡ ὁποία ἀνέλαβε τήν ὀργάνωση τῆς συναίνεσης τοῦ κοινωνικοῦ σώματος στήν Νέα Τάξη. Ἡ ἰδεολογία τῆς εἶναι ἕνα μείγμα ἄκρατου οἰκονομισμοῦ μέ νεοφιλελεύθερη ἢ μαρξιστική ἐτικέτα καί ἠθικιστικῶν κηρυγμάτων, πού ἐπικεντρώνονται στήν προάσπιση τῆς ἰδεολογίας τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων. Συγχρόνως ἐπικαλεῖται τόν κοσμοπολιτισμό, γιά νά συνηγορήσει ὑπέρ τῆς παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, τῶν χρηματιστηρίων, τῶν πολυεθνικῶν καί τοῦ παρασιτικοῦ κεφαλαίου, ἐνῶ ἀποδέχεται τόν ἐθνικισμό, ὅταν αὐτός συμβάλλει στόν πολιτικό κατακερματισμό ἀνεπιθύμητων πολυεθνικῶν κρατῶν (Γιουγκοσλαβίας, Ρωσίας). Στόν λόγο τῆς, ὁ ἀνθρωπισμός μετατρέπεται σέ μέσο ὑπεράσπισης τῶν ἀμερικάνικων ἐπιδρομῶν. Ὅπως γράφει ὁ πρόωρα χαμένος Παναγιώτης Κονδύλης: «Ἡ ἴδια ἐκείνη “Ἀριστερά”, ἡ ὁποία χτές ἀκόμη ἔπαιζε τόν ρόλο τοῦ “χρήσιμου ἡλιθίου” (Λένιν) στίς διάφορες ἐκστρατείες εἰρήνης τοῦ Κρεμλίνου καί δεν ὑπέφερε τήν ἐκφραση “ἀνθρώπινα δικαιώματα”, ὁ-

ταν έβγαине από τά χείλη του Reagan και της Thatcher — ή ίδια εκείνη “Άριστερά” αποτελεί σήμερα “χρήσιμο ήλιθιο” τών πολυεθνικών εταιρειών και του οικουμενικού άμερικανισμού. Κίνητρά της είναι ή πολιτική άφέλεια και τά χειροπιαστά κοινωνικά όφέλη, άν και σέ πολύ διαφορετικές δόσεις και μίξεις εκάστοτε» (Π. Κονδύλης: «Άπό τόν 20ό στον 21ο αιώνα. Έκδ. Θεμέλιο, σελ. 66). Η δοσίλογη διάνοηση δέν θά διαμαρτυρηθεί ποτέ για τούς 100.000 νεκρούς Ίρακινούς στον πόλεμο του Περσικού Κόλπου (Π. Κονδύλης: *Θεωρία του Πολέμου*, σελ. 364), ούτε για τήν συνεχιζόμενη γενοκτονία του ιρακινού λαού. Τά ανθρωπιστικά έλατήρια του Ν.Κ. Μπεντίτ, για παράδειγμα, δέν θά ένεργοποιηθούν για τήν προγραμματισμένη εξαφάνιση της κουρδικής εθνότητας ή για τόν έναγκαλισμό του Πινοσέτ από τήν Θάτσερ. Θυμόμαστε τό σκηνοθετημένο επεισόδιο, όπου ο Μ.Α. Λεβύ έμφανιζόταν νά βρίσκειται στό Σεράγεβο, ενώ ήταν κάπου στό Άλγέρι, προπαγανδίζοντας εκ του άσφαλουσ τήν επίθεση των Άμερικανών στην Σερβία.

Η έπιχώρια δοσίλογη διάνοηση, εύθυγραμμιζόμενη πλήρως μέ τόν άμερικάνικο οικουμενισμό, αναλαμβάνει τόν άποκλεισμό καθενός πού αντιστέκεται στην νεοβαρβαρότητα. Λογοκρισία, έλεγχος της πνευματικής ζωής, προώθηση άνώδυνων μετριότητων στους πανεπιστημιακούς χώρους, δυσανάλογη συμμετοχή στά μέσα ενημέρωσης είναι τά όπλα της. Έτσι, ενώ φιλοξενούνται από τά talk show κάθε είδους άσημαντότητες, στοχαστές σαν τον Νίκο Ψυρούκη είναι εκ προοιμίου άποκλεισμένοι. Στά πλαίσια μιās εκστρατείας παραπλάνησης, ονομάζουν εθνικισμό τόν αντικατοχικό άγώνα των Έλληνοκυπρίων και «έλληνοτουρκική φιλία» τήν ύποτέλεια στον τουρκικό σωβινισμό. Έπανακάμπτεi έτσι υπό άριστέρό μανδύα τό παλαιότατο άτλαντικό δόγμα του ενιαίου έλληνοτουρκικού χώρου. Ο νεοφιλελευθερισμός και ή εξημερωμένη άριστερά διαμορφώνουν σταδιακά έναν κοινό λόγο, πού διαγράφει και τίς αισθητικές άκόμα διαφορές τους. Προέχει ή κατάφαση στον νέο ήγεμόνα, στην παγκοσμιοποιημένη αγορά.

Η δυσαρέσκεια για τόν ρόλο της δοσίλογης διάνοησης δέν καταλήγει ούτε στην συλλογική κατάδικη της σκέψης ούτε άποδίδει στην αυτοεξορία των στοχαστών.

Ο ρόλος του στοχαστή είναι άνάλογος μέ τόν ρόλο του άσκητή: άπόλυτα ένωμένος και άπόλυτα χωρισμένος από τόν κόσμο. Τρωκτικό των βιβλιο-

θηκών, αλλά και κοινωνός των γεύσεων της ζωής, έτοιμος νά διακρίνει κάθε φορά τήν ιδεολογία από τήν πραγματικότητα, τό είναι από τό δέον, τήν έντιμότητα από τήν ύποκρισία, «φυλάττει Θερμοπύλες», αντιστέκεται στον δοσιλογισμό και γίνεται στοχαστής της αντίστασης.

Παράδειγμα:

‘Ο άρχηγός των άνταρτών του ΡΚΚ Α. Ότσαλάν παραδόθηκε στα χέρια της Τουρκίας, μετά από άγαστή συνεργασία Ίσραήλ, ΗΠΑ και Έλλάδος. Άλλη μιā μελανή σελίδα της νεοελληνικής ιστορίας γράφτηκε. Η λέξη «ντροπή» είναι ή μοναδική πού μπορεί νά περιγράψει τό σύγχρονο αυτό άγος. Η συλλογική αντίδραση-άντίσταση των Έλλήνων διανοουμένων και καλλιτεχνών υπήρξε έντονη και μαρτυρεί βαθύτερες μεταλλαγές πού σημειώνονται στην ελληνική κοινωνία.

Δημοσιογράφοι και πανεπιστημιακοί, άντιθέτως, πού έργολαβικά έδω και χρόνια έχουν αναλάβει νά έγκαθιδρύσουν τήν ιδεολογία της ύποτέλειας, τόν «άριστέρό» και «δεξιό» νεοφιλελευθερισμό, διόλου δέν συγκινήθηκαν. Η έννοια του ανθρώπινου δικαιώματος για τόν Κοϋρδο ήγήτη άγνοείται άπ’ αυτούς ή διότι ύπονοείται ότι οι Κοϋρδοί δέν μετέχουν της έννοιας του ανθρώπου ή διότι τό «έθνικό συμφέρον» ταυτίζεται άποκλειστικά μέ τήν «ένταξη στην ONE» και τήν ύποταγή στις έντολές των ΗΠΑ, Ίσραήλ, Τουρκίας. Έχουν όμως τήν άρχαία παράδοση της φιλοξενίας του καταδιωκόμενου αλλά και τό γεγονός ότι πρόσφατα οι Έλληνες, υπό τό καθεστώς της θηριώδους ναζιστικής κατοχής, διακινδύνευσαν τήν ζωή τους για νά σώσουν τούς κυνηγημένους Έλληνοεβραίους. Άξίζει, στό όνομα μιās μελλοντικής εύδαιμονίας, νά μεταβληθούμε σέ έναν λαό ραγιαδών και σπιούνων και νά ξεχάσουμε ό,τι μās και μās κρατάει, τήν μπέσα και τό φιλότιμο;

Έπιπρόσθετα, άν τά ανθρώπινα δικαιώματα δέν έχουν ισχύ για όλους γενικά και ιδιαίτερα για τούς κατατρεγμένους της Γής αλλά έξαρτώνται από τήν εκάστοτε ίσορροπία ισχύος, τότε άπλώς ξεπέφτουν σ’ ένα άλλο ιδεολογικό όπλο γι’ αυτούς πού μπορούν νά τά έρμηνεύουν δεσμευτικά.

Για τόν Ότσαλάν αξίζουν οι στίχοι του ποιητή: «Τιμή σ’ εκείνους όπου στην ζωή των ώρισαν και φυλάγουν Θερμοπύλες».

Σπύρος Κουτρούλης